

Lilian Hansar
LINNAST
MUINSUSKAITSEALAKS

Lilian Hansar

LINNAST MUINSUSKAITSEALAKS

**Linnaehituslike struktuuride muutused
Eesti väikelinnades 13.–20. sajandil**

DOKTORITÖÖ

FROM TOWN TO HERITAGE CONSERVATION AREA

**Transformations of town structures in Estonian
small towns from the 13th to 20th century**

**Eesti Kunstiakadeemia
Kunstikultuuri teaduskond
Muinsuskaitse ja restaureerimise osakond
2010**

Lilian Hansar

LINNAST MUINSUSKAITSEALAKS
Linnaehituslike struktuuride muutused
Eesti väikelinnades 13.–20. sajandil

Doktoritöö

Juhendaja: Kaia Lehari, PhD
Konsultant: Kaur Alttoa
Eelretsensent: Juhan Maiste, PhD
Eelretsensent: Kaisa Broner-Bauer, PhD
Oponent: Juhan Maiste, PhD

Toimetaja
Anneli Randla

Tõlge inglise keelde
Anne Tihase

Kujundus ja küljendus
Indrek Sirkel

Kirjatüüp
Mercury

Paber
Munken Lynx 100g,
Novatech Gloss 115g

Trükk
Tallinna Raamatutrükikoda

Doktoritöö väljaandmist on toetanud
Eesti Kultuurkapital
Eesti Kunstiakadeemia

Väljaandja
Eesti Kunstiakadeemia
Kunstikultuuri teaduskond
Muinskaitse ja restaureerimise osakond

© Lilian Hansar
Eesti Kunstiakadeemia
2010

ISBN 978-9949-467-00-6
ISSN 1736-2261

SISUKORD

SISSEJUHATUS	9
1. Töö eesmärk ja uurimisülesanne	9
2. Historiograafia ja allikad	11
3. Teoreetilisi lähenemisviise linnadele	18
4. Töös kasutatud uurimismeetodid	26
5. Töö ülesehitus	28
1. VANIMAD LINNAD – VÕIMU- JA KAUBAKESKUSED	
Linnade teke ja areng 13.–17. sajandil	31
1.1. Keskaegne linn	32
1.2. Varauusaegne linn	34
1.3. Linnaplaanide tüpoloogia lähtekohad	36
1.4. Linnaplaani tüübid keskajal	39
1.5. Linnaplaani tüübid Rootsi ajal	47
1.6. Kesk- ja rootsiaegsed ehitised	52
1.7. Järeldusi	54
2. LINNADE TAASTAMINE VANAL TÄNAVAVÕRGUL	
Linnade ülesehitamine peale Põhjasõda (1710–1783)	57
2.1. Plaanistruktuur	58
2.2. Hoonestusstruktuur ja arhitektuur	59
2.3. Järeldusi	60

SISUKORD

3.	KORRASTATUD KREISILINNAD	
	Vene riigi administratiivkeskuste areng	
	(1783–1870. aastad)	63
3.1.	Plaanistruktuur	64
3.2.	Hoonestusstruktuur ja arhitektuur.	69
3.3.	Järeldusi	75
4.	LINNADE UUS FUNKTSIOON JA VANA KESKUS	
	Linnade laienemine ja funktsioonimuutused	
	(1870. aastad–1918)	79
4.1.	Plaanistruktuur	79
4.2.	Hoonestusstruktuur ja arhitektuur	81
4.3.	Järeldusi	85
5.	LINNADE LAIENEMINE JA PLANEERIMINE	
	Linnaplaneerimise mõju vanalinnadele	
	Eesti Vabariigis (1918–1940)	89
5.1.	Plaanistruktuur	91
5.2.	Hoonestusstruktuur ja arhitektuur	96
5.3.	Järeldusi	98
6.	LINNADE TOTAALNE ÜMBERPLANEERIMINE	
	Planeerimine Eesti NSV-s ja muutused	
	vanalinnades (1940.–1970. aastad)	105
6.1.	Linnade planeerimise juhised (1940.–1950. aastad)	106
6.2.	Linnade taastamine ja esimesed planeeringud	
	(1940.–1950. aastad)	108
6.3.	Planeerimisprotsess Tartu näitel (1940.–1950. aastad)	120
6.4.	Linnade planeerimise uued suunad (1960.–1970. aastad)	124
6.5.	Linnade rekonstrueerimise plaanid (1960.–1970. aastad)	125
6.6.	Järeldusi	131
7.	UTOOPILISTE IDEEDE MÕJU LINNADE ARENGULE	135
7.1.	Kord ja ratsionaalsus linnaehituses	136
7.2.	Totalitaarsed ideoloogiad ja planeerimine	137
7.3.	Järjepidevus ja loomulik areng	140
7.4.	Kas utopismi lõpp?	141

SISUKORD

8.	EESTI VANALINNADE KAITSE EELLUGU	145
8.1.	Eesti ajalooliste linnade kaitse kuni 1950. aastateni	146
8.2.	Eesti vanalinnade kaitsetsoonide loomine	150
8.3.	Järeldusi	155
	KOKKUVÕTE	159
	ALLIKAD JA KIRJANDUS	167
1.	Arhiiviallikad	167
2.	Publitseerimata käsikirjad	176
3.	Kirjandus	177
4.	Seadusandlikud dokumendid	195
	LISAD	
	Lisa I	197
	Eesti muinsuskaitse seadusandlikud dokumendid alates 1949. aastast	
	Lisa II	201
	Loetelu vanalinnade uuringutest Muinsuskaitseameti arhiivis	
	Lisa III	209
	Töös kasutatavad lühendid	
	CURRICULUM VITAE	210
	FROM TOWN TO HERITAGE CONSERVATION AREA Transformations of town structures in Estonian small towns from the 13th to 20th century. Summary	213
1.	Objective and research task	215
2.	Research methods	216
3.	Birth and formation of towns in the 13th –17th centuries	218
4.	Formation of Estonian towns within the Russian Empire (1710–1918)	219
5.	The impact of city planning on the old towns in the Republic of Estonia (1918–1940)	220
6.	Total redesign of towns in Soviet Estonia (from 1940 to the 1970s)	
7.	Utopian ideas in town planning and the shaping of protection of old towns in Estonia	222
8.	Conclusions	224
	ILLUSTRATSIOONID	225

SISSEJUHATUS

1. TÖÖ EESMÄRK JA UURIMISÜLESANNE

Eesti vanimate linnade teke ulatub enam kui seitsmesaja aasta tagusesse aega, paljude eellugu muinasaegse asustusena on aga veelgi vanem. Vaatamata korduvatele hävingutele on linnad ikka ja jälle üles ehitatud – kord valitud koht ja tänavate üldskeem on jäänud võrdlemisi püsivaks. Alles 19. sajandi lõpus hakkas vana linna kõrval esile kerkima uus ja kaasaegsem linn, mis justkui kindluse mõttes hoiab kinni vanemast, linna traditsioone ja tähendust kandvast südamest.

Käesolev uurimistöo on piiritletud nii ajaliselt kui ruumiliselt – vaatluse all on ajalooliste linnade tekke, kujunemise ja muutuste põhjused 13. sajandist kuni 1970. aastateni, mil moodustati vanalinnade kaitsetsoonid.¹ Eesti linnade ajaloolisi keskusi tähistavad täna kultuurimälu kandjatena riiklikud muinsuskaitsealad. Töö uurimisobjektid on 1973. aastal riikliku kaitse all võetud Lihula,² Haapsalu, Kuressaare, Paide, Pärnu, Rakvere, Tartu, Viljandi, Võru ja alates 1995. aastast kaitstav Valga. Esimene vanalinna kaitsetsoon moodustati Eestis 1966. aastal Tallinnas, mida selles töös käsitletakse vaid kaudselt.³

Uurimistöo pealkiri annab märku, millises suunas käesolev uurimus kulgeb – Eesti ajalooliste linnade teket ja arengut vaadeldakse tänaste muinsuskaitsealade piires. Kuid töö alapealkiri täpsustab uurimisülesande, milleks on vanalinnade ehitusajaloos toimunud muutused ja nende põhjused.

1 Uurimuse ajaliseks piiriks on kaitsetsoonide loomise aeg, sest nende rakendamine, tegelikud arengud ning järgnevad uuringud ja planeeringud on ulatuslik teema, mis ei mahu käesoleva töö raamidesse.

2 Kuigi Lihula sai linnaõigused 1993. aastal, on tegemist keskaegse linnalise asulaga (*Leal*, linnus 1238). Töös käsitletakse Lihulat linnana.

3 Uurimistöo ei käsitle Tallinna kui enim uuritud vanalinna (vt 2. Historiograafia ja allikad). Kuigi Narva vana linnaosa ei ole muinsuskaitseala, analüüsitakse selle linnakindlustuste kavandamist kui ühte 17. sajandi linnaplaneerimise iseloomulikke näidet. Tallinna ja Narvat vaadeldakse seoses muinsuskaitsealade arengute algusega 20. sajandi keskel.

Linnaehituslikke struktuure analüüsitakse nende materiaalses vormis ja ajas muutuvast linnaruumis. Oluline on tuua esile arengut mõjutanud sõlm-punktid ning neist tingitud linnaehituslikud muutused, et mõista vanalinnu nende ajaloolises ja arhitektuurilises mitmekihilisuses. Selline probleemi-püstitus otsib lisaks vastust küsimusele, millisel määral on aktsepteeritav muutuste jätkumine tänastel muinsuskaitsealadel.

Eesti kunsti- ja arhitektuuriajaloo üldteosed käsitlevad eelkõige suuremaid linnu, väiksemate kohta on esitatud vaid üldinformatsioon. Vanalinnade ehitusajaloo tervikülevaade ja vastavad teaduslikud uurimused sisuliselt puuduvad. Inna Põltsam-Jürjo hinnangul vajab väikelinn Eesti ajaloo uurimuses senisest suuremat tähelepanu, olles oluline peatükk Euroopa urbaniseerumise ja linnakultuuri ajaloos.⁴ Huvi puudumine väikelinnade ajaloo vastu ei ole iseloomulik ainult eesti ajalooteadusele; ka mujal Euroopas on ajaloo uurijad tunnustanud kesk- ja varauusaja väikelinna iseseisva uurimisobjektina alles mõned aastakümned.⁵ Vähest tähelepanu on leidnud ka väiksemate linnade hilisem ehitusaajalugu. Pea täielikult puuduvad uurimused 20. sajandi linnaehituse arengute kohta.

Käesoleva töös on seatud ülesandeks koostada Eesti ajaloolisi väikelinnu tervikuna hõlmav linnaehituslik ülevaade. Tegemist on üldistava lähenemisega, kus põhiohk on suunatud erinevatel ehitusperioodidel toimunud muutuste esiletoomisele. Kontsentreeritud linnaehitusliku arengu käsitus võimaldab selgemalt eristada järjepideva arengu faase ning muutuste perioode. Vanalinnade ehitusajaloo alusel saab teha üldistusi linnaehituse arengu tendentsidest Eestis. Seejuures võimaldavad üldised suundumused aru saada muutustest erinevates linnades – üksiku mõistmiseks on vaja mõista üldist.

Uurimistöe süsteemse ülesehituse huvides on linnaehituse ajalugu jagatud perioodideks. Linnade tekke ja kujunemise ülevaates 13.–17. sajandini on kasutatud varasemaid uurimusi ja ajalooliste linnaplaane. Nende alusel koostatakse plaanitüpoloogia eesmärgiga esile tuua vanimate tänavate säilimise ulatus. Hoonestusele pööratakse suuremat tähelepanu 18. sajandist alates, kuna siis alanud muutused on linnades täna visuaalselt nähtavad. 20. sajandil on võimalik jälgida planeeringutega kavandatu mõju vanalinnadele. Võrdluseks tuuakse vanemate linnade arenguid erinevates kultuuri-regionides, mis on Eesti linnade ehitust mõjutanud.⁶

Vanalinnade uurimisel on põhiallikaks ajaloolised plaanid ja planeeringud, kuna sellele materjalile tuginevat linnaehituse analüüsi on väiksemate linnade uurimustes vähem kasutatud. Eriti oluline on 20. sajandi planeeringute analüüs, mis seni praktiliselt puudub. Töö üks eesmärgi on

4 I. Põltsam-Jürjo, Liivimaa väikelinn Uus-Pärnu 16. sajandi esimesel poolel. Tallinn: Argo, 2009, lk 9–11.

5 P. Clark, Introduction. – Small Towns in Early Modern Europe. Ed P. Clark. Cambridge: Cambridge University Press, 1995, lk 3.

6 Eesti linnade arengu analüüs 13.–17. sajandini tugineb valdavalt Saksa ja Rootsi linnauurimuste eeskujudele. Alates 18. sajandist, mil Eesti kuulus Vene riigi koosseisu, analüüsitakse tsaaririigi ehitusregulatsioonide mõju ja tuuakse paralleele Soome linnaehitusega. Kuigi Eesti ja Läti aladel on olnud sarnane ajalugu, ei ole käesolevas töös selle mahu piiratuse tõttu Läti linnaehituse ajalugu käsitletud. Ka Lätis on põhiliselt uuritud pealinna Riiat, väikelinnade uurimisele on vähe tähelepanu pööratud v.a üksikud erandid (nt I. Misäns, Wolmar. Eine hansische Kleinstadt im mittelalterlichen Livland. – Aus der Geschichte Alt-Livlands. Hrsg B. Jähnig, K. Militzer. Münster: Lit Verlag, 2004, lk 39–55; R. Ritums, The rise of medieval town of Venstpils – archaeological investigations and hypotheses. – Linnusest ja linnast. Uurimusi Vilma Trummali auks. Koost A. Haak, E. Russow, A. Tvauri. Muinasaja teadus 14. Tallinn, Tartu: Ajaloo Instituut, Tartu Ülikool, 2004, lk 291–316).

süsteematiseerida läbivaadatud kartograafiline materjal, millele saavad toetuda järgnevad süvenenumad linnauurimused.⁷

Linnades toimunud muutuste põhjuste selgitamisel piirduakse kõige üldisemate poliitiliste ja kultuuriliste mõjude väljatoomisega. Peale linnaarengute ülevaadet analüüsitakse nende pöördelisi perioode utoopiliste ideede teoreetiliste käsitluste taustal. Eesmärk on vaadelda linnaplaneerimise ideede ja ideoloogiate seoseid ning nende mõju ajaloolistes linnades toimunud muutustele.

Kuni 20. sajandi keskpaigani oli kultuuripärandi kaitse tähelepanu pööratud vaid üksikutele objektidele, vanalinnu kui tervikuid ei väärtustatud. Ajalooliste linnade kaitse ettevalmistamine algas Eestis 1960. aastatel Tallinna näitel, millele hiljem järgnesid teised vanalinnad. Uurimistöö üks eesmärk on välja tuua Eesti vanalinna kaitsetsoonide loomise põhjuseid. Selleks analüüsitakse nii ajalooliste linnade kaitsele eelnenud muinsuskaitse tegevust kui ka linnaehituslikke protsesse. Vaatluse all on kaitsetsoonide määratlemise meetodika, millele on seni vähem tähelepanu pööratud. Euroopa kultuuriruumis on linnade kaitse ajalugu küll käsitletud, kuid selle kohta on üldistavad ülevaateid vähe. Seetõttu on töös loobutud laiemate paralleelide toomisest, kuna üksikjuhu võrdlus võib osutuda pigem desorienteerivaks.

Muinsuskaitse sisu ja seadused on aastate jooksul muutunud, kuid ajalooliste linnade kaitsega seonduvad samad probleemid kui kaitsetsoonide loomise ajal. Endiselt diskuteeritakse vanalinnade säilitamise ja uuendamise viiside ja ulatuse üle. Selle üheks põhjuseks võib pidada kaitse põhimõtete ebaselgust, aga ka vanalinna väärtuste mõistmise eelduseks oleva teadmiste horisondi kitsust. Vanalinnade uuenemine on loomulik protsess, kuid seejuures on oluline, et järgitaks varasemaid ehitustraditsioone. Hans-Georg Gadamer kirjutab, et “[---] traditsioon ei teostu looduslikult tänu sellele, mis kunagi oli, inertsi jõule, vaid vajab jaatamist, kinnihoidmist ja hoolt. Ta on oma olemuselt alalhoidmine, nagu see igasuguses ajaloolises muutuses kaastegev on. Alalhoidmine on aga mõistuse tegu [---].”⁸ Muinsuskaitse ülesanne on seega hermeneutiline – vahendada seda, mis pole alati mõistetav – olla *Hermes* kui sõnumi tõlkija.⁹

2. HISTORIOGRAAFIA JA ALLIKAD

Järgnevalt esitatakse muinsuskaitset, linnaehituse ajalugu ja planeerimist kajastavad allikad ja publikatsioonid, mis on olnud uurimistöö põhiliseks aluseks. Uurimustele, mis töö teemaga seonduvad või mida on märgitud vaid üksikjuhtudel, viidatakse erinevates peatükkides. Kõigepealt esitatakse üldistav bibliograafia ja seejärel erinevates peatükkides kasutatu.

20. sajandi tuntumad teoreetikud, kelle restaureerimise teooriad on metoodiliselt seostatavad ajaloolise linnakeskkonnaga on Alois Riegl¹⁰ ja

7 Uurimistöö käigus on koostatud vanalinnade ajalooliste plaanide ja planeeringute andmebaas, mis on töö autori valduses. Käesoleva uurimuse allikate nimekirjas on esitatud vaid töös viidatud plaanid.

8 H.-G. Gadamer, *Hermeneutika universaalsus*. Tõlk A. Tool. Tartu: Ilmamaa, 2002, lk 472.

9 Sealsamas, lk 231.

10 A. Riegl, *Kunstwerk oder Denkmal? Alois Riegls Schriften zur Denkmalpflege*. Hrsg E. Bacher. Wien, Köln, Weimar: Böhlau Verlag, 1995.

Cesare Brandi.¹¹ Rahvusvahelisi muinsuskaitsete suundumusi ajalooliste linnade kaitses on kajastanud Jukka Jokilehto.¹² Linnade restaureerimise ajaloo uuemaid ülevaateid pärineb Pater J. Larkhamilt, kes keskendub Suurbritannia traditsioonile.¹³ John Pendlebury käsitleb muinsuskaitset kui ühiskondlikku kokkulepet.¹⁴

Linnuurimuse teoreetilised lähenemisviisid tuginevad 20. sajandi filosoofilistele mõttevooludele ja neid mõjutatud linnade uurimismeetoditele, millest on andnud ülevaate Jussi S. Jauhiainen.¹⁵ Kultuurinähtuste uurimisele pühendunud teadusharude ning mõtlemise metodoloogiline paljusus tänapäeval väljendub kultuurilises pöördes kui muutuv ja jätkuvas protsessis, mida on käsitlenud Marek Tamm ja Tõnu Viik.¹⁶ Eesti linnuurimuse alguse kohta annavad teavet Edgar Kanti kirjutised.¹⁷

Linna tähenduse muutumist 20. sajandi teisel poolel annavad ülevaate Eesti rahvusvaheliste keskkonnaesthetika ja -semiootika konverentside seeria "Koht ja Paik / *Place and Location*", kus linnaga seonduvatel teemadel nagu "Linn. _toopiad ja refleksioonid" (2002) ning "Linnad ja protsessid" (2004) on käsitletud linna erinevaid avaldumisvorme.¹⁸ Linna kui kultuuri-semiootilist fenomeni on analüüsitud Juri Lotmani tööde valgusel.¹⁹

Arhitektuuri teooria ajalugu alates Vitruviusest kuni tänapäevani ning linnaehituse muutuste tagamaid ja seoseid avab Hanno-Walter Kruft.²⁰ Maa-ilmade linnade arenguid käsitleb Spiro Kostof, kes kirjeldab linnaehituslike struktuuride arengu seaduspärasusi, mõtestades üldisemalt ajaloolisi urbanistlikke mustreid.²¹

Saksa keskaegsete linnade uurimisel on pikaajalised traditsioonid. Varasemad käsitlused võtab kokku Hans Planitzi põhjalik uurimus, mis annab kronoloogilise ülevaate linnade tekke ajenditest, keskaegsete linnade

11 C. Brandi, *Theory of Restoration*. Ed G. Basile. Firenze: Nardini, 2005.

12 J. Jokilehto, *A History of Architectural Conservation*. Oxford: Butterworth-Heinemann, 2006 (esmatrükk 1999); J. Jokilehto, *Considerations on Authenticity and Integrity in World Heritage Context*. – *New Views on Authenticity and Integrity in the World Heritage of the Americas*. San Miguel de Allende, Guanajuato, August 24-26, 2005. ICOMOS Monuments and Sites XIII. Ed. F. J. López Morales. Paris, 2005, lk 35–48; J. Jokilehto, *The Complexity of Authenticity*. – *Kunstiteaduslikke Uurimusi 2009*, kd 18 (3–4), lk. 125–141.

13 P. J. Larkham, *Conservation and The City*. New York, London: Routledge, 1996.

14 J. Pendlebury, *Conservation in the Age of Consensus*. London, New York: Routledge, 2009.

15 J. S. Jauhiainen, *Linnageograafia. Linnad ja linnuurimus modernismist postmodernismini*.

Eesti Kunstiakadeemia toimetised 4. Tallinn, 2005; 20. sajandi mõttevoolud. Toim E. Annus. Tartu, Tallinn: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2009.

16 M. Tamm, *Qua vadis, humaniora?* – *Keel ja Kirjandus* 2008, nr 8–9, lk 577–588; T. Viik, *Kultuuriline pööre*. – *Keel ja Kirjandus* 2008, nr 8–9, lk 604–616.

17 E. Kant, *Tartu. Linn kui ümbrus ja organism*. – *Koguteos Tartu*. Tartu: Tartu Linnavalitsus, 1927, lk 192–433; E. Kant, *Linnad ja maastikud*. Koost O. Kurs. Tartu: Ilmamaa, 2000.

18 *Koht ja paik / Place and Location I*. Toim K. Lehari, V. Sarapik. Eesti Kunstiakadeemia toimetised 8. Tallinn, 2000; *Koht ja paik / Place and Location II*. Eesti Kunstiakadeemia toimetised 10. Toim V. Sarapik, K. Tüür, M. Laanemets. Tallinn, 2002; *Koht ja paik / Place and Location III*. Eesti Kunstiakadeemia toimetised 14. Toim V. Sarapik, K. Tüür. Tallinn, 2003; *Koht ja paik / Place and Location V*. Toim E. Näripea, V. Sarapik, J. Tomberg. Tallinn: Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Kunstiakadeemia, Eesti Semiootikaselts, 2006; *Koht ja paik / Place and Location IV*. Toim V. Sarapik. Tallinn: Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Kunstiakadeemia, Eesti Semiootika Selts, 2008.

19 J. Lotman, *Semiosfäär*. Tallinn: Vagabund, 1999; J. Lotman, *Kultuur ja plahvatus*. Tallinn: Varrak, 2001; J. Lotman, *Kultuurisemiootika. Tekst – kirjandus – kultuur*. Tallinn: Olion, 2006.

20 H.-W. Kruft, *A History of Architectural Theory from Vitruvius to the Present*. New York: Princeton Architectural Press, 1994.

21 S. Kostof, *A History of Architecture: Settings and Rituals*. Oxford: Oxford University Press, 1995 (esmatrükk 1985); S. Kostof, *The City Shaped: Urban Patterns and Meanings Through History*. London: Thames & Hudson, 2006 (esmatrükk 1991); S. Kostof, *The City Assembled: The Elements of Urban Form Through History*. London: Thames & Hudson, 2004 (esmatükk 1992).

erinevatest tüüpidest ning nende arengut mõjutanud sotsiaalsetest ja poliitilistest tagamaadest.²² Lisaks on uurimistöös viidatud Ulrich Reinischi ja Eberhard Isenmanni Saksa keskaegsete linnade arengute ja plaanitüüpide analüüsile.²³ Soome linnaehitusajaloo ülevaated ja võrdlused Eesti linnadega tuginevad valdavalt Carl Jacob Gardbergi ja Henrik Liliuse kirjutistele.²⁴

Kui Läänemere regiooni keskaegsete linnade võrdlusi Eestiga napib, siis 17. sajandi linnaehituse kohta on Gerhard Eimer koostanud põhjalikke uurimusi.²⁵ Hiljem on tema tööd täiendanud Nils Ahlberg, puudutades ka Eesti linnu. Ahlbergi Rootsi ajalooliste linnade plaanitüpoloogia süsteemne käsitus²⁶ on olnud Eesti keskaegsete linnade plaanitüpoloogia koostamise aluseks.

Eestis on arhitektuuriuurimused keskendunud valdavalt hoonetele, linnaehituse ajalugu tervikuna haaravad uurimised sisuliselt puuduvad. Eesti kunsti- ja arhitektuuriajaloo üldteostes²⁷ on antud ülevaade eelkõige suurematest linnadest, väikelinnade kohta on Eesti arhitektuuri teatmeteostesse²⁸ koondatud vaid üldinformatsioon. 20. sajandi arhitektuuri ülevaates puudutab Mart Kalm ajalooliste linnade planeerimist vaid seoses väljapaistvate arhitektide loominguga, suuremat tähelepanu pöörab ta restaureerimise ajaloole.²⁹

Linnade planeerimise ja pärandi aktsepteerimise üks varasemaid teoreetilisi mõtteavaldusi pärineb Edgar Johan Kuusikult.³⁰ Eesti linnaehituse ja restaureerimise arengusuundi on analüüsinud Krista Kodres.³¹

Kõige põhjalikumad uurimistööd ajalooliste väikelinnade ehitusajaloo kohta koostati 1970.–1980. aastatel Vabariiklikus Restaureerimisvalitsuses (VRV), hilisemas Kultuurimälestiste Riiklikus Projekteerimise Instituudis (KRPI).³² See materjal on olnud käesoleva uurimistöo üheks põhiallikaks.

22 H. Planitz, *Die deutsche Stadt im Mittelalter. Von der Römerzeit bis zu den Zunftkämpfen*. 3., unveränd. Aufl. Weimar: Böhlau, 1973.

23 E. Isenmann, *Die deutsche Stadt im Spätmittelalter. 1250–1500. Stadtgestalt, Recht, Stadtre Regiment, Kirche, Gesellschaft, Wirtschaft*. Stuttgart: Verlag Eugen Ulmer, 1988; U. Reinisch, *Zur Grundrißentwicklung deutscher Planstädte im 12. und 13. Jahrhundert. – Stadtbaukunst im Mittelalter*. Hrsg D. Dolgner, I. Roch. Berlin: Verlag für Bauwesen, 1990, lk 126–136.

24 Suomen kaupunkilaitoksen historia 1. Keskiajalta 1870-luvulle. Päätoim P. Tommila. Helsinki: Suomen kaupunkiliito, 1981; Suomen kaupunkilaitoksen historia 2. 1870-luvulta autonomian ajan loppuun. Päätoim P. Tommila. Helsinki: Suomen kaupunkiliito, 1983; H. Lilius, *Suomalainen puukaupunki*. Rungsted Kyst: Nyborg, 1985.

25 G. Eimer, *Die Stadtplanung im Schwedischen Ostseereich 1600–1715. Mit Beiträgen zur Geschichte der Idealstadt*. Stockholm: Svenska Bokförlaget, 1961; G. Eimer, *Urbana grundtyper i det medeltida Sverige. Formanalytiska undersökningar. – Nordisk medeltid. Konsthistoriska studier tillägnade Armin Tuulse*. Stockholm Studies in History of Art 13. Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1967, lk 285–309.

26 N. Ahlberg, *Stadsgrundningar och planförändringar. Svensk stadsplanering 1521–1721*. Uppsala: Institutionen för landskapsplanering Ultuna, 2005; N. Ahlberg, *Stadens mönster – de historiska kartorna berättar*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet, 1998.

27 Eesti arhitektuuri ajalugu. Peatoim H. Arman. Tallinn: Eesti Raamat, 1965; Eesti kunsti ajalugu 2. 1520–1770. Peatoim K. Kodres. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2005.

28 Eesti arhitektuur 1–4 (edaspidi EA). Peatoim V. Raam. Tallinn: Valgus, 1993–1999. Juhul kui käesolevas uurimistöös ei ole viidatud hoonete ehitusaastatele ja autoritele, pärinevad andmed sellest teosest.

29 M. Kalm, *Eesti 20. sajandi arhitektuur*. Tallinn: Prisma Prindi Kirjastus, 2001.

30 E. J. Kuusik, *Ehituskunst*. Tallinn: Valgus, 1973.

31 K. Kodres, *Sada aastat ehitamist Eestis. Ideid, probleeme ja lahendusi. – Ehituskunst 1999*, nr 24/25/26, lk 7–85; K. Kodres, *Tuhat aastat Eesti arhitektuuri. – Ehituskunst 2000/2001*, nr 29/30, lk 12–69.

32 Loetelu vanalinnade ehitusajaloo uuringutest, mida säilitatakse Muinsuskaitseametis arhiivis, on esitatud käesoleva töö lisa II; ajalooliste linnade uurimisest annab ülevaate järgmine artikkel: K. Altoa, J. Tamm, *A Glimpse at Research into Historic Towns in Estonia: Current Results and Perspectives. – Estonia. Nature, Man and Cultural Heritage. Proceedings of a Round Table Held at Tallinn, April 1991 at the Estonian Academy of Sciences*. Eds T. Hackens, V. Lang, U. Miller. Strasbourg: Council of Europe, 1992, lk 63–76.

Tallinna vanalinn ei ole käesoleva töö otsene uurimisobjekt, sest selle ehitusajalugu on kõige enam uuritud.³³

Eesti linnaehituse vanima ajaloo ulatuslikumaks käsitleks olid pikka aega vastavad lõigud Sten Karlingi 1936. aasta Narva monograafias.³⁴ Põhjalikumalt on väikelinnade seoseid keskajaga käsitlenud Paul Härmson, temalt pärinevad ka mitmed teised linnaehituse teemalised uuringud, millele on käesolevas töös tähelepanu juhitud.³⁵ Viimastel aastakümnetel on arheoloogilised välitööd lisanud uusi andmeid Eesti linnaehituse ajaloo kohta, mille näiteks Anton Pärna koostatud ülevaade Eesti keskaegsete linnade tekkest ja Haapsalu vanema ajaloo uuringud,³⁶ Arvi Haagi, Aivar Kriiska ja Heiki Valgu artiklid Viljandi vanalinna ehitusarheoloogiast,³⁷ Mati Mandeli uuringud Lihula kohta³⁸ ning Aldur Vungi Pärnu vanema ajaloo käsitlused.³⁹ 16. sajandi Pärnust on põhjaliku ülevaate kirjutanud Inna Põltsam-Jürjo.⁴⁰ Tartu vanemat ajalugu on süvenenumalt uurinud Andres Tvauri ja Margus

33 Tallinna vanalinna linnehituslikku arengut on käsitlenud põhjalikumalt näiteks järgmised autorid: E. von Nottbeck, W. Neumann, *Geschichte und Kunstdenkmäler der Stadt Reval*. Reval: Franz Kluge's Verlag, 1904; W. Neumann, *Der Stadtplan als geschichtliche Urkunde*. – *Mitteilungen aus der livländischen Geschichte*. Bd. 21. Riga: Kymmell, 1921, lk 84–99; P. Johansen, *Deutsch und Undeutsch im mittelalterlichen Reval*. Stuttgart: Enke, 1939; P. Johansen, *Nordische Mission. Revals Gründung und die Schwedensiedlung in Estland*. Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1951; P. Härmson, *Feodaalsete linnade tekkimisest Balti mere ümber, eriti Tallinna lahe ääres*. – *Linnaehituse küsimusi Eesti NSV-s*. Artiklite kogumik. Tallinn: Eesti NSV Ministrite Nõukogu Riiklik Ehituse ja Arhitektuuri Komitee, 1963, lk 76–87; R. Zobel, *Tallinna keskaegsed kindlustused*. Tallinn: Valgus, 1980; D. Bruns, *Tallinn. Linnaehituslik kujunemine*. Tallinn: Valgus, 1993; J. Tamm, *Of the Older Settlement of Tallinn*. – *Castella Maris Baltici* 1. Ed K. Drake. Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1993, lk 205–211; R. Zobel, *Kindluslinn Tallinn*. Tallinn: Kunst, 1994. J. Tamm, *Tallinna vanemast asustusest*. – *Vana Tallinn V (IX)*. Tallinn: Estopol, 1995, lk 10–34; R. Kangro, *All-linna topograafiast 14. sajandil*. Linnaehituslikust struktuurist Taani aja lõpul ja orduaja algul (1310–1365). – *Vana Tallinn XIV (XVIII)*. Tallinn: Estopol, 2003, lk 11–49; T. Kala, *Tallinna tekkeloo peegeldumine kirjalikes allikates*. – *Keskus – tagamaa – ääreala*. Uurimusi asustushierarhia ja võimukeskuste kujunemisest Eestis. Muinasaja teadus 11. Koost V. Lang. Tallinn, Tartu: Ajaloo Instituut, Tartu Ülikool, 2002, lk 391–408; V. Kadakas, J. Mäll, *Märkmeid Tallinna vanemast topograafiast*. – *Keskus – tagamaa – ääreala*, lk 409–430; J. Tamm, *Tallinna veestikust ja muinasaja lõpu sadamakohtadest*. – *Arheoloogiga Läänemeresmaades*. Uurimusi Jüri Seliranna auks. Muinasaja teadus 13. Koost V. Lang, Ü. Tamla. Tallinn, Tartu: Ajaloo Instituut, Tartu Ülikool, 2003, lk 311–324; R. Zobel, *Tallinn (Reval) keskajal*. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2009.

34 S. Karling, *Narva. Eine baugeschichtliche Untersuchung*. Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1936, lk 80–91, 125–136, 295–299.

35 P. Härmson, *Eesti linnaehitus ja selle seosed keskajal*. Dateerimata. Muinsuskaitseamet arhiiv (edaspidi MKA), A-2025; P. Härmson, *Tallinna Vanalinna kui tsentri arendamise probleem*. – *Linnaehituse küsimusi Eesti NSV-s*, lk 47–63; P. Härmson, *Pärnu keskuse planeerimiskava kujunemine*. – *Ehitus ja Arhitektuur* 1983, nr 3, lk 31–43; P. Härmson, *Ansambel linnaehituses*. – *Eesti ehitusmälestised*. Tallinn: Valgus, 1990, lk 46–75.

36 A. Pärn, *Haapsalu linna kujunemisest keskajal*. – *Ars Estoniae medii aevi*. Grates Villem Raam, viro doctissimo et expertissimo. Koost K. Altoa. Tallinn: Eesti Muinsuskaitse Selts, 1995, lk 127–144; A. Pärn, *Veetee osast Haapsalu linna rajamise kohavalikul*. – *Läänemaa Muuseumi toimetised* V. Haapsalu, 2001, lk 41–57; A. Pärn, *Linnade teke Eestis – mõningaid historiograafilisi aspekte*. – *Keskus – tagamaa – ääreala*. Uurimusi asustushierarhia ja võimukeskuste kujunemisest Eestis. Muinasaja teadus 11. Koost V. Lang. Tallinn, Tartu: Ajaloo Instituut, Tartu Ülikool, 2002, lk 351–390.

37 H. Valk, *Keskaegse Viljandi sünni- ja arenguloost: arheoloogiliste kaevamiste tulemusi 1989–1992*. – *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 1988–1993*. Tartu, 1995, lk 173–174; A. Haak, *Keskaegse Viljandi tänavate võrk*. – *Viljandi Muuseumi aastaraamat 2002*. Viljandi, 2003, lk 71–91; A. Haak, *Viljandi linna kujunemisest peamiselt arheoloogiliste allikate põhjal*. – *Narva Muuseumi toimetised* 5. Narva, 2005, lk 17–28; H. Valk, *The Genesis of Viljandi (Fellin): archaeological data*. – *Riga und der Ostseeraum. Von der Gründung 1201 bis in die frühe Neuzeit*. Hrsg I. Mis ns, H. Wernicke. Marburg: Herder-Institut, 2005, lk 95–108; A. Kriiska, A. Haak, M. Lõhmus, *Arheoloogilised välitööd Viljandi linnas Tallinna ja Oru tänava vahele rajatud kaugküttetorustiku kraavi alal*. – *Viljandi Muuseumi aastaraamat 2006*. Viljandi, 2007, lk 101–129.

38 M. Mandel, *Miks sai Lihula Eestimaa piiskopkonna esimeseks keskuseks? – Läänemaa Muuseumi toimetised* I. Haapsalu, 1997, lk 19–25; M. Mandel, *Lihula muinas- ja keskaeg*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2002.

39 A. Vunk, *Archaeological Surveys and the Topography of Medieval Pärnu*. – *The Medieval Town in the Baltic: Hanseatic History and Archaeology* I. Eds R. Vissak, A. Mäesalu. Tartu: Tartu Linnamuuseum, 1999, lk 43–49; A. Vunk, *Pärnu, Uus-Pärnu ja Vana-Pärnu – kolm linna ühes paigas* 13.–14. sajandil. – *Narva Muuseumi toimetised* 5. Narva, 2005, lk 29–36.

40 I. Põltsam-Jürjo, *Liivimaa väikelinn Uus-Pärnu 16. sajandi esimesel poolel*.

Laidre.⁴¹ Arnold Soom on üks vähestest uurijatest, kes annab ülevaate Eesti 17. sajandi väikelinnadest.⁴²

Ajaloolise teedevõrgu osa Eesti linnade arengus on uurinud Tõnu Raid, varasema teedevõrgu säilimist Martti Veldi.⁴³

18.–20. sajandi alguseni, mil Eesti kuulus Vene impeeriumi koosseisu avavad linnaehituslikke arengute tausta mitmed Eesti ajaloo ülevaated, kus eelkõige on tuginetud Mati Lauri kirjutistele.⁴⁴ Linnastumisega seonduva rahvastiku arvu andmed pärinevad Heldur Palli, Tiit Tammearu ja Lea Lepiku uurimistöödest.⁴⁵

Tüüpfaasidest ning linnade planeerimisest 18.–19. sajandi Venemaal annab ülevaate Sergej Ožegov.⁴⁶ Üks esimesi tüüpfaasidide käsitlusi pärineb Helmi Üpruselt,⁴⁷ järgnevad Epi Tohvri⁴⁸ tüüpeeskujude uurimused.

Kõige enam kirjutatud Tartust, kuid ka siin on valdav osa käsitlusi objektikesksed. Suuremaid linnaehituslikke üldistusi on teinud Kaur Altoa.⁴⁹ Tartu 1775. aasta tulekahjust ja sellele järgnevat linna taastamist kirjeldab Niina Raid.⁵⁰ H. Üprus pöörab tähelepanu Tartu varaklassitsistliku arhitektuuri tähtsusele järgnevates stiiliarengutes.⁵¹ Tartu Ülikooli ehitiste rajamist, nende mõju linnaruumile ja ülikooli arhitekti J. W. Krause osa selles on kajastanud mitmed autorid. Käesolevas töös on kasutatud põhiallikatena Juhan Maiste kirjutisi⁵² ja E. Tohvri dissertatsiooni⁵³. Klassitsismi mõtestamisel on tuginetud J. Maistele.⁵⁴

41 A. Tvauri, Muinas-Tartu. Uurimus Tartu muinaslinnuse ja asula ajaloost. Muinasaja teadus 10. Tartu, Tallinn: Tartu Ülikool, Ajaloo Instituut, 2001; M. Laidre, Dorpat 1558–1708. Linn väe ja vaenu vahel. Tallinn: Argo, 2008.

42 A. Soom, Eesti väikesed sisemaa linnad ja alevid 17. sajandil. – A. Soom, Mälestusi. Artikleid. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 1996, lk 216–272.

43 T. Raid, Eesti teedevõrgu kujunemine. Tallinn: Punnpaap, 2005; M. Veldi. Keskused ja kommunikatsioon Kagu-Eestis rauaajal (vara)uusaegsete kaartide taustal. Magistratöö, Tartu Ülikooli filosoofiateaduskond. Tartu, 2009.

44 Eesti ajalugu I. Koost A. Mäesalu, T. Luukas, M. Laur, T. Tannberg. Tallinn: Avita, 1995; Eesti ajalugu IV. Põhjasõjast pärisorjuse kaotamiseni. Koost M. Laur, T. Tannberg, H. Piirimäe. Tartu: Ilmamaa, 2003; M. Laur. Eesti ala valitsemine 18. sajandil (1710–1783). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2000.

45 H. Palli, Eesti rahvastiku ajalugu aastani 1712. Academia 6. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 1996; T. Tammearu, Linnastumine ja linnade kasv Eestis nõukogude aastatel. Dissertationes Historiae Universitatis Tartuensis 13. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2001; L. Leppik, Tartu Ülikooli teenistujate sotsiaalne mobiilsus 1802–1918. Dissertationes Historiae Universitatis Tartuensis 11. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2006.

46 С. С. Ожegov, Типовое и повторное строительство в России в XVIII – XIX веках. Москва: Стройиздат, 1984.

47 H. Üprus, XIX sajandi esimese poole ehitismälestised. – Eesti arhitektuuri ajalugu, lk 333–354.

48 E. Tohvri, Eesti puitasumite kujunemisest ja elamutüüpidest. – Eesti puitarhitektuur. Koost K. Hallas. Tallinn: Eesti Arhitektuurimuuseum, 1999, lk 73–112; E. Tohvri, Linnaplaanide kujunemine ja puitarhitektuuri näited Lõuna-Eesti linnades: Viljandis, Võrus, Tartus, Valgas ja vastavates maakondades 18. sajandi lõpust 19. sajandi keskpaigani. Tartu, 1997. MKA, A-4941.

49 K. Altoa, Dorpat/Tartu. Von der Festungsstadt zum “Embach-Athen”. – Studien zur Kunstgeschichte in Estland und Lettland. Homburger Gespräche 1992 und 1993. Heft 14. Hrsg L. O. Larsson. Kiel: Martin-Carl-Adolf-Böckler-Stiftung, 1995, lk 119–136.

50 N. Raid, Tartu suur tulekahju 200 aastat tagasi. – Eesti Loodus 1975, nr 9, lk 530–532.

51 H. Üprus, Tartu varaklassitsistlik arhitektuur (a. 1775–1800). – Töid kunstiajaloo alalt I. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 229. Tartu, 1969, lk 185–232.

52 J. Maiste, K. Polli, M. Raisma, Alma Mater Tartuensis. Tartu Ülikool ja tema arhitekt Johann Wilhelm Krause. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2003; J. Maiste, Phenomenological *Alma mater*. Borders of the Visible and the Invisible in Heritage Protection. – Baltic Journal of Art History 2009, Autumn, lk 181–216.

53 E. Tohvri, Valgustusideede mõju Tartu arhitektuurikultuurile 19. sajandi alguses. Dissertationes Historiae Universitatis Tartuensis 18. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2009.

54 J. Maiste, Klassikaline suund Eesti ehituskunstis 1530–1830. Stiil ja traditsioon. Doktoritöö, Eesti Kunstiakadeemia. Tallinn, 1995; J. Maiste, Revolutionary Architecture in the East. – The Problem of Classical Ideal in the Art and Architecture of the Countries around the Baltic Sea. Conference at the Estonian Academy of Arts, Nov. 9–10. 2001. Ed K. Kodres, P. Lindpere, E. Närepea. Estonian Academy of Arts Proceedings 13. Tallinn, 2003, lk 207–221; J. Maiste, Klassika sünnimetsas: mõtteid visuaalse kunsti keelest. – Kakssada aastat klassikalist filoloogiat Eestis. Morgensterni Seltsi toimetised I. Toim I. Volt. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2003, lk 122–137; J. Maiste, Klassika ja klassitsism. – J. Maiste, Tuldud teed edasi. Tallinn: [s.n.], 2007, lk 247–259; J. Maiste, Klassitsism ja tõde. – Kunstiteaduslikke Uurimusi 2008, kd 17 (1-2), lk 7–13.

Väiksemate linnade ehitusajaloo erinevaid perioode kajastavad üksikud autorid. K. Alttoa uurimused käsitlevad Tartut, Viljandit ja Valgat.⁵⁵ H. Üprus on andnud ülevaate 18.–19. sajandi Paidest.⁵⁶ Helju Sirel on uurinud Paide, Lihula ja Pärnu varasemaid linnaehituslikke arenguid.⁵⁷ Raimo Pullati koostatud linnade ajaloo ülevaadetes leidub andmeid ka linnaehituse kohta.⁵⁸ Kuressaare Linnaatlas annab ülevaate linna ehitusajaloost ja selle väärtustest.⁵⁹ Valga ajalugu 18. sajandi lõpust kuni 1939. aastani kajastab Valga Muuseumi aastaraamat, Oleg Kotšenovski kirjutab Georg Hellati tegevusest Valgas.⁶⁰ Lisateavet annavad kohalike linnaajaloo huviliste või maakondlike muuseumide teadurite kirjutised.⁶¹ Erinevate väikelinnade puithoonestust on käsitlenud Karin Hallas-Murula.⁶²

Linnade planeerimisest aastatel 1940–1970 on kirjutatud põhiliselt perioodilistes väljaannetes.⁶³ Väärtuslikku teavet annab Kristel Valgu Saksa okupatsiooni aegse arhitektuurielu uurimus.⁶⁴ Informatsioon nõukogudeaegsetest planeerimise tendentsidest pärineb Malle Meelaku ja Leonid Volkovi kirjutistest ning Raul Kivi ja Dimitri Brunsi memuaaride ning artiklite kogumikest.⁶⁵ A. Vungi koostatud Pärnu linnaehituse arengute uurimus on üks väheseid kompleksseid käsitlusi nõukogude aja linnade planeerimise kohta.⁶⁶ Narva taastamisest ja planeerimisest on kirjutanud Riin Alatalu ja Andres Toode.⁶⁷

55 K. Alttoa, Viljandi linna kujunemisest. – Ehitus ja Arhitektuur 1978, nr 2, lk 48–54; K. Alttoa, Viljandi varasem ehituslugu. – Eesti Loodus 1983, nr 9, lk 574–579; K. Alttoa, Valga ja tema väärtarhitektuur. – Eesti Loodus 1984, nr 9, lk 585–589; K. Alttoa, Muinasaja lõpu Tartu – kas Põhjamaade suur ristiusu keskus? – Akadeemia 1997, nr 6, lk 1123–1129.

56 H. Üprus, XVIII – XIX sajandi ehitismälestised jutustavad Paidest ja maast tema ümber. – Paide rajoonis. Tartu: Eesti NSV Teaduste Akadeemia kodu-uurimise komisjon, Eesti NSV Looduskaitse Selts, 1972, lk 150–164.

57 H. Sirel, Pärnu linnaehituslik areng. – Ehitus ja Arhitektuur 1983, nr 3. lk 24–30; H. Sirel, Lihula alevi ehitusajaloolisest kujunemisest. – Linnaehitus ja arhitektuur. Ehitusalased uurimused. Tallinn: Ehituse Teadusliku Uurimise Instituut, 1991, lk 166–180; H. Sirel, Paide linnaehituslik kujunemine ja arhitektuur. – Paide – Eestimaa süda. Koost T. Saarist. Paide: Eesti Kodu-uurimise Selts, 1991, lk 54–63.

58 R. Pullat, Eesti linnad ja linlased XVIII sajandi lõpust 1917. aastani. Tallinn: Eesti Raamat, 1972; R. Pullat, Linnad kodanlikus Eestis. Tallinn: Eesti Raamat, 1978; R. Pullat, Võru linna ajalugu. Tallinn: Eesti Raamat, 1984; R. Pullat, Eesti linnarahvastik 18. sajandil. Tallinn: Olion, 1992.

59 L. Hansar, E.-M. Basihhina, Kuressaare Linnaatlas. Linna kujunemise, linnaehitusliku arengu ja arhitektuuriväärtuste ülevaade 1999. Kuressaare: Kuressaare Linnavalitsus, Eesti Muinsuskaitseinspeksioon, 1999.

60 O. Kotšenovski, Valga kesklinn XIX sajandi lõpus – XX sajandi alguses ja insener-arhitekt G. Hellati tegevusest Valgas. – Linnaehitus ja arhitektuur, lk 5–33; Valga linna ajaloo 18. sajandi lõpust kuni 1939. Koost E. Mats, T. Rosenberg, M. Juzar. Valga muuseumi aastaraamat 2000. Valga: Litero, 2001.

61 K. Rikas, Magnus Gabriel De la Gardie ja Saaremaa. – Saaremaa Muuseum. Kaheaastaraamat 1995–1996. Kuressaare, 1997, lk 53–70; M. Soorsk, Mõisnike kodadest Kuressaares. – Saaremaa Muuseum. Kaheaastaraamat 1999–2000. Kuressaare: Saaremaa Muuseum, 2001, lk 107–128. O. Kirss, Rakvere ajalugu kõige vanemast ajast 1944. aastani. Tallinn: Virumaa Muuseumid, 2003; G. Raudver, Haapsalu läbi aegade ja inimeste. Tallinn: Eesti Raamat, 1979.

62 K. Hallas, Puitarhitektuur stiiliajaloo kandjana. – Eesti puitarhitektuur, lk 11–71.

63 ENSV Arhitektide Almanahh 1946; 1947; III 1949; IV 1951; Ehitus ja Arhitektuur 1962, nr 4 ja 1969, nr 3; Linnaehituse küsimusi ENSV-s, 1963.

64 K. Valk, Arhitektuurielu Saksa okupatsiooni aegses Eestis aastatel 1941–1944. – Viisteist. Eesti Arhitektuurimuseumi kogumik. Tallinn, 2006, lk 91–142.

65 M. Meelak, Generaalplaanidest ja nende korrigeerimisest. – Eesti arhitektuur. Artiklite kogumik. Tallinn, Valgus 1969, lk 44–53; L. Volkov, Eestimaa asustus. Tallinn: Eesti Raamat, 1980; L. Volkov, Eesti arhitektuurist aastail 1940–1954. – Linnaehitus ja arhitektuur, lk 183–209; R.-L. Kivi, Tartu planeerimisest ja arhitektuurist. Artikleid ja mälestusi. Tallinn: Eesti Arhitektuurimuseum, 2005; D. Bruns, Tallinna peaarhitekti mälestusi ja artikleid. Tallinn: Eesti Arhitektuurimuseum, 2007.

66 A. Vunk, Pärnu ümberkujundamise katsed 1940–1955; Pärnu ülesehitamine 1956–1988. – Reis [nõukogude] läände. Kuurortlinn Pärnu 1940–88. Artiklite kogumik. Pärnu: Pärnu Linnavalitsus, 2009, lk 11–35; 61–85.

67 R. Alatalu, Vanalinnade kaitsetsoonid Eesti NSV-s. Linnasüdamete säilitamine totaalkaitse meetodil. – Kunstiteaduslikke Uurimusi 2009, kd 18 (3–4), lk 79–97; A. Toode, Südalinnast ääremaaks: ehitustegevus Narva vanalinna piirkonnas sõjajärgsest ajast kuni tänapäevani. – Narva Muuseum toimetised 9, Narva, 2009, lk 163–197.

Linnaehituse ja planeerimise ajaloo uurimisel on üheks põhiliseks allikaks olnud linnade ajaloolised plaanid ja planeeringud.⁶⁸ Et mitmed arhiivid on ajaloolised plaanid digitaliseerinud, on nende uurimine hõlpsam, võimaldades koostajate ja dateeringute täpsustamist. Eesti linnade suhtes äärmiselt oluline plaanimaterjal sisaldub Rootsi Sõjaarhiivis. Ajaloolise kartograafia spetsialist Ulla Ehrensverd on koostatud Rootsi arhiivides leiduvate Eesti kaartide kataloogi.⁶⁹ Sellele lisaks on kasutatud Rootsi Sõjaarhiivis olevat digitaalset andmebaasi.⁷⁰ Ajaloolised linnaplaanid on digitaliseeritud Eesti Ajalooarhiivis.⁷¹ Töö käigus on üle vaadatud pea kõik Eesti Vabariigi ja Eesti NSV aegsed linnade planeeringud Eesti Riigiarhiivis ja Arhitektuurimuuseumi arhiivis.

Uurimistöös analüüsitavate utopiaste ja ideoloogiate seosed ning nende mõju linnaehituslikele muutustele tuginevad põhiliselt Karl Popperi ja Leonidas Donskise⁷² teoreetilistel käsitlustele.

Eesti vanalinnade kaitsetsoonide loomisest annavad ülevaate VRV-s ja KRPI-s koostatud linnaehituse ajaloo uurimused, mille loetelu on esitatud käesoleva uurimistöös lisas II. Lisainformatsiooni annavad vähesed selleteemalised Rein Zobeli, Helmi Üpruse, Raul Kivi, Kalvi Aluve ja Juhan Maiste kirjutised.⁷³ Alahinnata ei saa ajakirja "Ehitus ja Arhitektuur" erinumbreid, mis on muinsuskaitsele pühendatud,⁷⁴ seda enam, et Eesti muinsuskaitse pea sajandi pikkune ajalugu on kokku kirjutamata. Seda tänuväärsem on Ülo Puustaku muinsuskaitse institutsioonide ja seadusandlike dokumente kronoloogiline loetelu.⁷⁵

Uurimuses on kasutatud käesoleva töö autori poolt varem koostatud artikleid.⁷⁶

68 Linnade planeerimisega seonduvatel materjalidel on arhiivides erinevad nimetused; käesolevas uurimuses nimetatakse neid üldistavalt planeeringuteks.

69 U. Ehrensverd, *Topographica Estoniae. Handritade kartor och ritningar över Estland i svenska offentliga samlingar. Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis aastaraamat XII, 1991–1999.* Stockholm, 2001.

70 Rootsi Sõjaarhiiv (Krigsarkivet, edaspidi KrA) <http://www.riksarkivet.se/default.aspx?id=7773#ostersjo>

71 Eesti Ajalooarhiiv (edaspidi EAA). Ajalooarhiivi kaartide register <http://www.ra.ee/dgs/explorer.php>

72 K. R. Popper, *The Open Society and Its Enemies. Volume I. The Spell of Plato.* Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1971; K. R. Popper, *Historitsismi viletsus.* Tallinn: Olion, 2000; L. Donskis, *Ideoloogia ja utopia. Kas utopismi lõpp?* – Akadeemia 1995, nr 10 ja 11, lk 2151–2166, 2352–2372; L. Donskis, *Sotsiaalsed müüdid.* – Akadeemia 1990, nr 12, lk 2519–2538.

73 R. Zobel, *Peasuunaks regenererimine.* Tallinna vanalinna osast linna generaalplaanis. – *Ehitus ja Arhitektuur* 1969, nr 3, lk 68–71; H. Üprus, *Täpsustatud lähteandmed Tallinna vanalinna rekonstrueerimiseks.* – *Eesti arhitektuur. Artiklite kogumik.* Tallinn, Valgus 1969, lk 154–172; H. Üprus, *Sotsiaalsete, funktsionaalsete ja looduslike iseärasuste osatähtsus Tallinna vanalinna regenererimisel.* – *Ehitus ja Arhitektuur* 1974, nr 1, lk 19–22; H. Üprus, *Külas SFV ja Taani restauraatoritel.* – *Ehitus ja Arhitektuur* 1974, nr 1, lk 28–35; R.-L. Kivi, *Tartu vanalinna regenererimisprojekti meetodika.* – *Restauereerimisalaste artiklite kogumik.* Tallinn: Valgus 1975, lk 39–59; R. Kivi, *Tartu vanalinna regenererimisest.* – *Ehitus ja Arhitektuur* 1978, nr 2, lk 23–25; K. Aluve, *Veste ehitusmälestistest.* Tallinn: Eesti Raamat, 1983; J. Maiste, *Denkmalpflege in Estland. Die Suche nach Identität.* – *Nordost Archiv* 1997, Bd VI, Heft 1, lk 273–320.

74 *Ehitus ja Arhitektuur* 1970, nr 3; 1974, nr 1; 1975, nr 2; 1978, nr 2; 1982, nr 2; 1983, nr 3; 1985, nr 1/2.

75 Ü. Puustak, *Muinsuskaitse ajalooline areng Eestis.* – *Muinsuskaitse Aastaraamat 2008.* Tallinn: Muinsuskaitseamet, Tallinna Kultuuriväärtuste Amet, Eesti Kunstiakadeemia muinsuskaitse ja restaureerimise osakond, 2009, lk 82–86.

76 L. Hansar, *Nähtav ja nähtamatu linnas.* – *Kunstiteaduslikke Uurimusi* 2005, kd 14 (2–3), lk 92–112; L. Hansar, *20. sajandi arhitektuur.* – *Saaremaa 2. Ajalugu, majandus, kultuur.* Tallinn: Koolibri, 2007, lk 867–903; L. Hansar, *The Lacuna, an Empty Space in Urban Construction. Cesare Brandi's Restoration Theory in the Integral Preservation of Old Town Areas.* – *Koht ja paik / Place and Location IV.* lk 139–151; L. Hansar, *(Vana)linn kui semiosfäär.* – *Aeg ja ruum. Uue muinsuskaitse poole.* Eesti Kunstiakadeemia toimetised 19. Muinsuskaitse ja restaureerimise osakonna väljaanded 4. Tallinn, 2009, lk 17–31.

3. TEOREETILISI LÄHENEMISVIISE LINNADELE

Linnade uurimise viise võib võrrelda liikumisega filosoofiliste mõjude ahelas, mis põimivad eri aegu ja mõtlemisi ühendavat võrgustikku. Igal mõtlejal, nii nagu igal linnal, on “tahtmine kõnelda oma eripärasel viisil”⁷⁷. Nii nagu linnadki, on nende uurimisviisid olnud pidevas muutumises, liikudes ajaloolistele allikate kirjelduselt ja füüsiliste vormide analüüsilt majanduslike, poliitiliste ning sotsiaal-kultuuriliste käsitlusteni. 20. sajandi teisel poolel leidis laiemat kõlapinda veendumus, et inimkeskkonna uurimisel ei saa mööda vaadata selle sümboolsest ja tähenduslikust mõõtmest, mida humanitaar- ja sotsiaalteadustes nimetatakse “kultuuriliseks pöördeks”.⁷⁸

Järgnev lühiülevaade teoreetilistest suundumustest väljendab linnade kui kultuuriobjektide nägemise viise ja neist lähtuvaid meetodeid.⁷⁹ Paralleelselt on vaatluse all ajalooliste alade kaitset mõjutanud restaureerimisteooriad. Erinevate linnauurimise meetodite kasutamise kohta on toodud näiteid Eestist.

Kaasaegsete linnateooriate tekkele pani alused Camille Sitte, kes tuginedes linnastumisajastu kogemusele, kritiseeris linnaehituse liigset tehnikuseeritust. Sitte pidas vajalikuks, et uus linn oleks esteetiline ja lähtuks ajalookogemusest.⁸⁰ Linnaajaloo ühe tuntuma teadlase Lewis Mumfordi raamatud, mis käsitlevad ajalooliste linnade vorme ja tähendusi, on olnud pikka aega linnakultuuri uurimise aluseks.⁸¹

19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguse topograafilised ning morfoloogilised uurimused kirjeldasid linnade arengu iseloomu ja füüsilisi väljendusvorme. 1920. aastatel kujunes juhtivaks suunaks keskkonnadeterminism, mis lisaks asustuse kirjeldusele uuris linnade paiknemise sõltuvust keskkonnast.⁸²

Topograafilist analüüsi kasutas Liivimaal esimesena Wilhelm Neumann, kes Saksamaa eeskujudest innustatuna pidas 1910. aastal Riias ettekande teemal “Linnaplaan kui ajalooürik”. Kui seni olid ajaloolased linnu uurinud kirjalikele allikatele tuginevalt, siis Neumann tõstis tähelepanu keskmesse linna topograafia.⁸³

Eestis algatas linnade süstemaatilise uurimise 1920. aastatel Johannes Gabriel Granö⁸⁴. Tema õpilase Edgar Kanti⁸⁵ magistritöö “Linn kui ümbrus

77 E. Annus, *Modernsuse filosoofiad*. – 20. sajandi mõttevoolud, lk 28.

78 M. Tamm, *Qua vadis, humaniora?*, lk 581–582. Kultuuriline pööre erineb T. Kuhni paradigmavahetuse mõistest, sest viimane keskendub teadusliku distsipliini sisemisele kriisile ja lahendustele. Kultuuriline pööre on seevastu muutuv ja jätkuv protsess, mille eesmärgiks on kultuuri uus kontseptualiseerimine (T. Viik, *Kultuuriline pööre*, lk 604).

79 Linnauurimise teoreetilistest lähenemisviisidest on andnud põhjaliku ülevaate J. S. Jauhiainen (*Linnageograafia*), mistõttu on siinkohal välja toodud vaid üldised suundumused. Käesoleva töös on lisatud vastavad linnauurimise näited Eestist.

80 C. Sitte “*Der Städte-Bau nach seinen künstlerischen Grundsätzen*” ilmus 1899. aastal (H.-W. Kruff, *A History of Architectural Theory from Vitruvius to the Present*, lk 319–320).

81 L. Mumford, *The Culture of Cities*. New York: Harcourt Base, 1938; L. Mumford, *The City in History: Its Origins, its Transformations and its Prospects*. New York: Harcourt, Brace & World, 1966.

82 J. S. Jauhiainen, *Linnageograafia*, lk 11, 15.

83 W. Neumann, *Der Stadtplan als geschichtliche Urkunde*, lk 84–99.

84 J. G. Granö (1882–1956) juhtis 1919. aastal Tartu Ülikoolis loodud Geograafia Kabinetti, mis oli aluseks Eesti linnageograafia kujunemisele teadusharuks (J. S. Jauhiainen, *Linnageograafia*, lk 35).

85 E. Kant (1902–1978) oli Tartu Ülikooli linnageograafia õppesuuna looja ja rahvusvaheliselt tunnustatud linnageograaf. Kant on osalenud linnade ja maakondade koguteoste koostamisel (nt Tartu 1927, Valgamaa, Võrumaa 1926, Pärnumaa 1930, Valgamaa 1932). 1960. aastal nimetati E. Kant Lundi Ülikooli geograafiaprofessoriks (J. S. Jauhiainen, *Linnageograafia*, lk 37–40).

ja organism” hõlmab Tartu asukoha, linnaosade, tänavate, hoovide, majade ja nende vormide kirjeldust ning erinevaid inimtegevusi linnas.⁸⁶ Uurimuses on kasutatud kahte 20. sajandi alguses levinud linnageograafilise lähenemise sünteesi – kirjeldavat regionaalgeograafiat ja keskkonnadeterminismi.⁸⁷ Granö ja Kant avardasid keskkonna miljöölist tähendust, defineerides seda kui meeltega tähelepandavat lähemat ruumilist kompleksi.⁸⁸ Nimetatud teadlaste teoreetiline mõtlemine ja linna sisuline mõtestamine oli omas ajas väga uuenduslik.⁸⁹

Kaasaegsele restaureerimisteooriale pani 20. sajandi algaastail aluse Alois Riegl,⁹⁰ defineerides konserveerimise kontseptsioonid, mälestise mõisted ja väärtused. Tema sõnastatud mälestusväärtus (*Erinnerungswerte*) kui vanusest tulenev väärtus (*Alterswert*) eristus kunstiväärtusest (*Kunstwert*), mida ta pidas tänapäevaseks väärtuseks (*Gegenwartswerte*), kuna kunstiteose hindamiseks puudub universaalne kriteerium.⁹¹

Peakonservaatorina osales Riegl Austria muinsuskaitse korralduse reorganiseerimisel. Lisaks uute väärtusmõistete kasutamisele pidas ta oluliseks avaliku huvi (*öffentliches Interesse*) kui mälestise ühiskondliku tähtsuse rõhutamist muinsuskaitseeaduses.⁹² Kuid Riegl leidis, et ainuüksi õiguslik raamistik ei saa olla kultuuripärandi kaitsmisel edukas. Mõtteavaldust, kus Riegl võrdles mälestiste kultust (*Denkmalkultus*) religioosse tundega, mis on mõistusega hoomamatu ja mille järgi mitte toimida oleks võimatu, võib pidada oma ajast kaugemale vaatava restaureerimisteoreetiku testamendiks.⁹³

Riegli tööd Austrias jätkas Max Dvořák,⁹⁴ propageerides keskkonna- ja looduskaitset (*Heimatschutz*) ning konservatiivset linnaplaneerimist. Tema vaateid konserveerimisele jagas Adolf Loos, kes laiendas 20. sajandi algkümnenditel pärandi mõiste monumentidelt ajaloolistele aladele.⁹⁵

Konserveerimise teadusliku ja kriitilise lähenemise põhimõtteid (*restauro scientifico*) arendas edasi Gustavo Giovannoni,⁹⁶ olles üks esimesi, kes laiendas muinsuskaitselist mõtlemist ajaloolistele linnadele. Sel futuristlike ja funktsionalistlike planeerimisideaalide perioodil sõnastas ta kompromissina ajalooliste alade austava moderniseerimise teooria, nimetades

86 E. Kant, Tartu. Linn kui ümbrus ja organism, lk 192–193.

87 J. S. Jauhiainen, Linnageograafia, lk 37.

88 E. Kant, Linnad ja maastikud, lk 222.

89 J. S. Jauhiainen, Edgar Kant ja linnageograafia. – Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat, 34. köide. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2005, lk 12–22; H. Palang, Edgar Kantist, Euroopa maastikukonventsioonist ja kohalikest. – Vikerkaar 2008, nr 7–8, lk 138–144.

90 A. Riegl (1857–1905) oli õppinud õigusteadust, filosoofiat ja kunstiajalugu. 1886. aastal töötas ta Austria Kunsti- ja Tööstusmuuseumis, 1897. aastast sai temast ülikooli kunstiajaloo professor. Riegli teoreetiline uurimus avaldati 1903. aastal teosena “Der moderne Denkmalkultus, sein Wesen, seine Entstehung” (J. Jokilehto, A History of Architectural Conservation, lk 215).

91 A. Riegl, Kunstwerk oder Denkmal? Alois Riegls Schriften zur Denkmalspflege, lk 69–92.

92 Mälestised kui avaliku huvi objektid määratleti Austria 1923. aasta muinsuskaitseeaduses (E. Bacher, Alois Riegl und die Denkmalspflege. – A. Riegl, Kunstwerk oder Denkmal? Alois Riegls Schriften zur Denkmalspflege, lk 27–29).

93 J. Jokilehto, A History of Architectural Conservation, lk 215–218.

94 M. Dvořák (1874–1921) oli Austria juhtivaid konservaatoreid, kes propageeris ka keskkonna- ja looduskaitset. Tema teos “Katechismus der Denkmalspflege” avaldati 1916. aastal (J. Jokilehto, A History of Architectural Conservation, lk 219).

95 J. Jokilehto, A History of Architectural Conservation, lk 219.

96 G. Giovannoni (1873–1947) oli Roomas arhitektuurikooli direktor (1927–1933), kus ta õpetas mälestiste restaureerimist (1935–1947). Giovannoni esitas oma teadusliku konserveerimise idee 1931. aastal rahvusvahelisel kongressil Ateenas, mis olid aluseks Ateenas harta sõnastusele (J. Jokilehto, A History of Architectural Conservation, lk 219–220, 222).

seda “linnatekstuuri hõrendamiseks” (*diradamento edilizio*), mis tähendas linnakeskustest tihedama liikluse eemalhoidmist, uute tänavate rajamise vältimist, väärtuslike hoonete konserveerimist ja vähemtähtsate ehitiste lammutamist.⁹⁷

20. sajandi teisel poolel sai mälestiste restaureerimise ja konserveerimise kontseptsioonide aluseks Cesare Brandi⁹⁸ teooria. Mõjutatuna Martin Heideggerist pidas Brandi loomeprotsessi olulisemaks kui ajaloolisi väärtusi, seades esiplaanile kunstiteose esteetilise väärtuse.⁹⁹ Restaureerimise üheks eesmärgiks pidas ta kunstiteose kujundliku terviklikkuse ja potentsiaalse ühtsuse taasloomist, tekitamata seejuures kunstilist või ajaloolist võltsimist. Brandi leidis, et iga täiendamine peab olema lähidistantsilt kergelt eristatav, lõhkumata seejuures kaugvaates kunstiteose kujundi ühtsust.¹⁰⁰

Kuigi peale Teist maailmasõda tähelepanu ajalooliste alade kaitsele suurenes, ei tekkinud sellesisulist teooriat. Samas on Brandi restaureerimisteooriat vaadatud kui metoodilist alust, mida on võimalik rakendada kõigi päranditüüpide puhul.¹⁰¹

C. Brandi restaureerimisteooriat on kohandatud ajaloolisele linnale, mille kujundiks on selle linnaehituslik struktuur ehk plaanilis-ruumiline kompositsioon. Artiklis järeldatakse, et vanalinna kui terviku väärtust võivad täiendada ka uued hooned, juhul kui need lähtuvad kujundi terviklikkuse säilitamise printsiipidest.¹⁰²

Kaasaegses konserveerimispraktikas on valdavaks saanud lähenemine, mis arvestab kunstiteose väärtuste mitmekihilisusega ning seab restaureerimise eesmärgiks erinevate väärtustasandite maksimaalse loetavuse.

20. sajandi teisest poolest alates muutus linnauurimus positivistliku majanduskäsitluse mõjul kirjeldavast traditsioonist teaduseks. Linnaöko- loogiliste ja –majanduslike uurimuste eesmärgiks oli arengute modelleerimine, mille rakenduslikuks tulemuseks olid linnastumise ja linnade mudelid (nt kontsentriliste vöönditega või sektoraalne linnamudel, keskusekohtade teooria jms).¹⁰³

1960. aastatel hakati ka Eestis koostama linnade planeerimisele eelnevaid teaduslikult põhjendatud prognoose. Üheks selliseks näiteks on Paul Härmsoni Tallinna vanalinna uurimus, mida illustreerivad erinevatele kalkulatsioonidele ja prognoosidele tuginevad arengumudelid.¹⁰⁴ Teaduslik-

97 Giovanni nõustas Rooma, Veneetsia, Bari ja Bergamo üldplaneeringute koostamist, rakendades oma *diradamento*-kontseptsiooni (J. Jokilehto, *A History of Architectural Conservation*, lk 219–222).

98 C. Brandi (1906–1988) oli aktiivne kirjutaja ja kunstikriitik. Ta oli Palermo ja Rooma ülikooli kunstiajaloo professor, õpetades restaureerimise ajalugu, teooriat ja praktikat. Brandi oli *Instituto Centrale del Restauro* (Restaureerimise Keskinstituudi, ICR) esimene direktor (1939–1959), 1948. aastast täitis ta mitmeid UNESCO ülesandeid välismaal. Brandi teooriat võib vaadelda konserveerimispoliitika arengus rahvusvaheliselt tunnustatud paradigmana, millele tuginevad ka Veneetsia harta põhitõed (J. Jokilehto, *A History of Architectural Conservation*, lk 228, 237).

99 Brandi restaureerimisteoorias on kritiseeritud rõhuasetust esteetilistele väärtustele, mis on tekitanud raskusi teooria rakendamisel siis, kui esteetiline tähendus puudub. Taunitud on kujundi, mitte tervikstruktuuri konserveerimist, eriti arhitektuuri puhul (J. Jokilehto, *A History of Architectural Conservation*, lk 237).

100 C. Brandi, *Theory of Restoration*, lk 47–59.

101 J. Jokilehto, *A History of Architectural Conservation*, lk 223.

102 L. Hansar, *The Lacuna, an Empty Space in Urban Construction*, lk 139–151.

103 J. S. Jauhainen, *Linnageograafia*, lk 15, 85–108.

104 P. Härmsen, *Tallinna Vanalinna kui tsentri arendamise probleeme*, lk 47–63.

metoodiline lähenemine on jälgitav Raul-Levroit Kivi planeeringutes.¹⁰⁵ Nii kirjutab ta näiteks matemaatilis-ökonomilistest meetoditest, mis on abiks linna ratsionaalse struktuuri planeerimisel. Keskusekohtade ratsionaalse paiknemise teooria näiteks on Ants Melliku ettepanek kogu Eesti asustuse ümberkujundamiseks geomeetrilise struktuurivõrgustikuga, mida peaks arvestama teede ja asulate-linnade järkjärgulisel ümberpaigutamisel. Planeerimise tulevikku kujutas Mellik ette “küberneetiliste meetodite ja elektronarvutustehnika” abil.¹⁰⁶

Vastukaaluks positivismile tõusid 20. sajandi teisel poolel linnade uurimise keskmesse inimlikud väärtused. Humanistlikul linnakäsitlusel keskenduti tähenduste, kogemuste ja väärtushinnangute uurimisele, mille aluseks olid fenomenoloogia ja hermeneutika.¹⁰⁷

Hermeneutika käsitleb mõistmise analüüsist tulenevat tõlgitsuse võimalikkust. H.-G. Gadameri järgi on mõistmine kantud “eelarvamustest” olles kujundatud traditsiooni poolt. “Eelarvamused” ehk eelmõistmine määravad mõistmishorisoni, mille piiri on võimalik laiendada hermeneutilise avatusega, mis tähendab teadmiste täiendamist. Seega moodustab eelmõistmine ja mõistmine, olles vastastikuselt sõltuvuses, hermeneutilise ringi. H.-G. Gadamer rõhutab, et kuigi eelmõistmist mõjutab autoriteet ja traditsioon, ei ole tegemist valitsemisvahekorraga, vaid tunnustuse ja tunnetuse aktiga.¹⁰⁸

Paul Ricœur peab tähenduste tõlgendamisel hermeneutikat endiselt möödapääsmatuks meetodiks. Ta kirjutab, et see, mida me soovime mõista, pole mitte kaduv sündmus, vaid selle jääv tähendus ning seletamine on mõistmise vältimatu tee.¹⁰⁹

Muinsuskaitstes on mälestiste mõistmise ja tunnetuse avardamine ning sellest sõltuv tähenduste tõlgitsemine üheks võimaluseks kultuuriväärtuste mõistvamale hoiule.

Fenomeneoloogilisel lähenemisel on kesksel kohal koha subjektiivne tähendus, mille Yi-Fu Tuan on määratlenud “topofiliaks” ehk kohakiindumuseks. Sõna “topofilia” on neologism, mis on otstarbekas oma laiahaardelisus, kuna ta väljendab kõiki inimest mõjutavaid seoseid materiaalse keskkonnaga. Suhe võib olla kehaline aga ka esteetiline, see on seotud mälestuste, teadmiste ja sümbolsete tähendustega. Tuani teooria lähtub tajust ja kultuuri kogemusele toetuvast suhtumisest, mis mõjutab keskkonna väärtustamist ja maailmavaadet.¹¹⁰

Maurice Merleau-Ponty taju fenomenoloogia järgi võimaldab maailma tajuda ja mõista inimkeha, kus on talletunud meie senised kogemused. Tema arvates on ruumi kogemise süvakihiks inimese kohalolek – keha on

105 R.-L. Kivi tutvustab Tartu regenererimisprojekti koostamise metoodikat üksikasjalikumalt järgmistes artiklites: R.-L. Kivi, Tartu vanalinna regenererimisprojekti metoodika, lk 39–59; R. Kivi, Tartu vanalinna regenererimisest, lk 23–25.

106 A. Mellik, Asustusvormi perspektiivse ümberkujundamise küsimusi Eesti NSV-s. – Linnaehituse küsimusi ENSV-s, lk 7–8.

107 J. S. Jauhiainen, Linnageograafia, lk 20.

108 A. Tool. Saateks. – H.-G. Gadamer. Hermeneutika universaalsus, 2002, lk 461–470.

109 P. Ricœur, Kaugenemise hermeneutiline funktsioon. – Akadeemia 2007, nr 11, lk 2465, 2472.

110 Y.-F. Tuan, Topophilia. A Study of Environmental Perception, Attitudes and Values. New York: Columbia University Press, 1990 (esmatrükk 1974), lk 4, 93, 245.

ruumilise kogemise nulltasand. Merleau-Ponty fenomenoloogia üheks keskseks mõisteks on tähendus. Sellisest mõtteviisist lähtudes on linnakogemus mitmetähenduslik, selles põimuvad meie mälu teadvustatud ja teadvustamata osad, vahetu meeleline tajus, teadmised ja kujutlused.¹¹¹

Merleau-Pontyst lähtudes on Arnold Berleant käsitlenud esteetilise hõivatusese ehk kaasatusese (*aesthetic engagement*) teemat. Keskkonna kogemus on “meie otsene hõivatus tunnete voolust ja tähendustest, mis tähistavad meie osalemist kõigis toimingutes ja kokkupuudetes, mis meie elu täidavad”¹¹². Kaasahaaratus, hõivatus ja osalus seostub objekti ja subjekti vastastikuste suhetega, kus keskkonda ei mõisteta mitte inimesele vastanduvana, vaid teda sisaldavana – inimene loob keskkonna nagu keskkond inimesegi.¹¹³

Eelnevale tuginevalt võiks vanalinnade tõhusam kaitse põhineda elanike aktiivsel osalusel väärtustamise protsessis. Mida rohkem on inimestel teadmisi linnast, selle arhitektuurist ning mälestusi seal toimunust, seda huvitavam ja mitmetähenduslikum on nende jaoks linna olemus. Elanike osalusele ja nende tunnetusele tugineb näiteks Helsingi linnapildi analüüs.¹¹⁴

Fenomenoloogilisest keskkonnatunnetusest lähtuvad mitmed Kaia Lehari kirjutised,¹¹⁵ mis on J. S. Jauhiaineni hinnangul vähesteks humanistliku linnuurimuse näideteks Eestis.¹¹⁶ Uuritud on inimese jaoks tähenduslikku linnamiljööd, mis sünnib meelte, mälu ja kujutluse koosmõjust.¹¹⁷ J. Maistele tähendab Tartu mitte ainult ajaloolist mälu ja visuaalset kogemust, vaid linna peegeldumist läbi poeetilise subjektiivse tajus – selle maitset, lõhna ja värvi.¹¹⁸ Tuginedes Gaston Bachelard’ile, kelle järgi “kujund kerkib teadvusse kui inimese südame, hinge, olemise otsene saadus”¹¹⁹, on võimalik kujutlusest hõivatud ruumis tunda olemise rikkust ja inimlikku väärtust.

Humanistliku linnateooria kriitika seisneb uurimisandmete tõlgendamise subjektiivsuses ja selle meetodi mittepiisavas seotuses majanduslike ja poliitiliste süsteemide huvidega. Sellest tulenevalt kujunes järgnevas realistlikum uurimissuund – strukturalism, mida iseloomustab taas püüd universaalsele teaduslikkusele. Püsivate struktuuride esiplaanile seadmine tähendas subjektiivse ja ainukordse kõrvaleheitmist. Linnaehituses väljendus strukturalism keskvõimu poolt planeeritavas ja kontrollitavas majanduslikus ja funktsionaalses optimeerimises, mida kasutati alates 1960. aastatest nii Euroopas kui ka Eestis.¹²⁰

111 M. Merleau-Ponty, *The Visible and the Invisible: Followed by Working Notes*. Ed C. Lefort, trans A. Lingis. Evanston: Northwestern University Press, 1968 (orig pr k 1964), lk 113–114; M. Merleau-Ponty, *Phenomenology of Perception*. Trans C. Smith. London, New York: Routledge, 2004 (esmatrükk 1962), lk xx1–xxiv, 241–247, 251–252; K. Lehari, *Embodied Metaphors. – Environment and the Arts. Perspectives on Environmental Aesthetics*. Ed A. Berleant. Aldershot, Burlington: Ashgate, 2002, lk 45–87.

112 A. Berleant, *Living in the Landscape: Toward an Aesthetics of Environment*. Lawrence: University Press of Kansas, 1997, lk. 3–4, 10–11.

113 K. Lehari, V. Sarapik, Saateks. – Koht ja paik / Place and Location I, lk. 7–8.

114 M. Rautiainen. *Kaupungin arvioiminen. Selvitys kaupunkikuvaandikaattoreista*. Helsinki: Ympäristöministeriö, 2001.

115 Vt nt K. Lehari. *Ruum. Keskkond. Koht. Eesti Kunstiakadeemia toimetised 5*. Tallinn, 1997; K. Lehari, *The Metaphorical Townscape. – Koht ja paik / Place and Location I*, lk 37–43.

116 J. S. Jauhiainen, *Linnageograafia*, lk 119.

117 L. Hansar, *Nähtav ja nähtamatu linnas*, lk 92–112.

118 J. Maiste, *Phenomenological Alma Mater*, lk 215–216.

119 G. Bachelard, *Ruumipoeetika*. Tallinn: Vagabund, 1999, lk 11.

120 J. S. Jauhiainen, *Linnageograafia*, lk 94, 105–107, 116, 121.

Tihedas seoses strukturalismiga, mis põhines Ferdinand de Saussure'i keeleteaduslikule meetodile, arenes iseseisvaks teadussfääriks semiootika. Selle keeleteadusest laenatud analüüsivahenditele tugines 1970. aastatel kujunenud kultuurisemiootika, näidates kultuuritekstide sotsiaal-kommunikatiivse funktsiooni keerukust: tekstide võimet koondada informatsiooni, teisendada teateid, töötada välja uusi, olla mitmekordselt kodeeritud ja omandada mälu.¹²¹

J. Lotman selgitab oma raamatus "Semiosfäärist" seoseid kultuuri ja linna, kirjeldades linna kui keerukat semiootilist mehhanismi. Autor nimetab linna informatsiooni generaatoriks, kuna selles saavad kokku erinevad rahvuslikud, sotsiaalsed, stiililised koodid ja tekstid, nii nagu semiosfääris põimuvad erinevad semiootilised süsteemid ja tasandid. Sarnaselt semiosfäärile on linnal diakrooniline sügavusmõõde, ta on varustatud keeruka mälusüsteemiga. Arhitektuurirajatised, linna tavandid ja tseremooniad, linnaplaan ise, tänavanimetused on nagu kodeerimisprogrammid, mis kogu aeg genereerivad uuesti minevikutekste.¹²²

J. Lotman nimetab semiosfääri põhitunnusteks terviklikkust, piiritletust, ebaühtlust, homogeensust ja individuaalsust. Semiootilise ruumi kõige olulisem strukturealne positsioon on piiril, mille funktsioon seisneb küll piiritlemises, kuid piiri läbitavus võimaldab välise sissetungi, filtreerimist ja adopteerivat ümbertöötlemist. Piir on semiosfääri ala, kus semiootilised protsessid toimuvad kiiremini. "et söösta sealt tuumstruktuuridesse ning viimased välja tõrjuda",¹²³ mille tulemusena perifeeria võib anastada kultuurilise tsentri.¹²⁴

Piiri ületavad invasioonid muudavad ruumi, kuid kohanevad samas ise selle reeglitega. Sellise dünaamilise liikumisega kaasneb mitmekesisus, kuid J. Lotman juhib tähelepanu, et mitmekesisuse allikast võib saada kaose generaator, kui ei asuks tööle ka vastassuunalised struktuurid.¹²⁵

Käsitatud on linnaehituslike struktuuride seoseid semiosfääri põhitunnustega, kus kõige olulisemaks osutus piiri mitmetähenduslikkus. Vanalinnade piiritlemine loob küll eeldused nende ehitusstruktuuride terviklikkuse, homogeensuse ja individuaalsuse säilimiseks, kuid samas on oht, et liigse isoleerituse tõttu kaotavad ajaloolised keskused linna tsentrumina oma algse positsiooni. Kuna piir on ala, kus semiootilised protsessid toimuvad kiiremini, on ka vanalinna kaitsevööndis linnaehituslike struktuuride muutused intensiivsemad. Piiri läbitavus võimaldab uuenduste järkjärgulist kandumist vanalinna kaitsealale, mille tulemuseks on olemasolevate struktuuride muutumine ja uute teke. Kuigi arhitektuuriline mitmekihilisus lisab vanalinnadele tähendusrikkust, võivad uuendused hävitada varasemaid kihistusi, mistõttu kaitseregulatsioonid on tasakaalu säilitamiseks vajalikud. Oluline tähelepanek on seotud piiri kui eristaja ja ühendaja funktsiooniga. Kommunikatsiooni toimumise kohana peaks eriarvamuste piiril toimuma

121 A. Org, Ferdinand de Saussure, strukturalism ja semiootika. – 20. sajandi mõttevoolud, lk 666–667.

122 J. Lotman, Semiosfäärist, lk 11-12, lk 333.

123 Sealsamas, lk 16.

124 Sealsamas, lk 9–27.

125 J. Lotman, Kultuur ja plahvatus, lk 132.

dialoog, mille käigus leitakse ühine keel muinsuskaitsete, elanike ja arendajate vahel.¹²⁶

Tõlgendades semiootilist piiri kakskeelse tõlkefiltrina, mille läbimine tõlgib teksti teise keelde, saab veelkord osutada muinsuskaitse hermeneutilisele missioonile. Linnaehituslike struktuuride semiootiline analüüs võimaldab metafooride ja tähenduste kaudu vanalinna väärtusi inimestele arusaadavamalt selgitada, millele viitab ka J. Lotman. “Kuitahes tegusad ka oleksid välissündmused kultuurivälises sfääris, ei mõjuta nad inimese teadvust seni, kuni ei muutu ise “inimlikumaks”, st semiootiliselt mõtestatuks. Inimmõtte jaoks eksisteerib ainult see, mis kuulub mõnesse tema /inimese/keelde.”¹²⁷

Eelnevalt kirjeldatud semiootilise ruumi piiri omadusi võib vaadelda ka laiemas ajaloolises ja geograafilises kontekstis – piir eraldab ja ühendab. Eesti asend piirialana ida ja lääne vahel on ühelt poolt rikastanud siinse maa kultuuri, samas aga olnud suuremate muutuste ja hävingute põhjuseks. Sellega kaasnevad nähtused nagu “oma” ja “võõras”, alalhoidlikkus ja identiteediotsingud ning provintslik eraldatus ja suletus ning just sellest tulenev avatus uuele – seega ambivalentsus, mille üheks põhjuseks võib pidada semiootilise piirile omast mitmetähenduslikkust.

Urbanistliku semiootika teooriale¹²⁸ tugineb Eestis rahvusvaheliste keskkonnaestetiika ja -semiootika konverentside seeria “Koht ja paik / *Place and Location*”, kus linnaga seonduvatel teemadel nagu “Linn. _toopiad ja refleksioonid” (2002) ning “Linnad ja protsessid” (2004) on käsitletud linna erinevate avaldumisvormide semiootilisi seoseid.¹²⁹

Põhjalikumaid teoreetilisi ruumi- ja linnasemiootika uurimusi on avaldanud Tartu Ülikooli semiootikud. Kaie Kotov analüüsib Tartu Toomemäe kui semiootilist kondensaatorit, mille monumendid ja maamärgid kui füüsilised ning vaimsed sümbolid kannavad narratiive, lugusid ja legende ehk tähenduste süsteemi ühest ajaloolisest perioodist ning semiootilisest kihistusest teise.¹³⁰

Tiit Remm käsitleb ajalisuse ja ruumilisuse problemaatikat “lõpu” ja “alguse” kui kirjeldavate kategooriate ja nähtustena linna uurimises. Alguse ja lõpu kaudu esitatav iseloomustus ei osuta mitte ainult linna olemusele, vaid ka kultuurile, mida linna kaudu kirjeldatakse. Kuigi ühelt poolt asub linn aja voolus ja ruumis, iseloomustab teda kui terviksüsteemi samaaegsus ning toimimine mehhanismina, mis oma minevikku ja tulevikku ning aja- ja ruumikontseptsioone pidevalt loob ja rakendab. Nii on linn ühelt poolt ajalooväline, kultuuriline ideaal ning teisalt tekib just linnas ajalugu. Remm

126 L. Hansar, (Vana)linn kui semiosfäär, lk 17–31.

127 J. Lotman, Kultuur ja plahvatus, lk 152.

128 Nt. K. Lynch (*The Image of the City*, 1960, *A Theory of Good City Form*, 1981), C. Norberg-Schulz (*Genius Loci. Towards a phenomenology of architecture*, 1980, orig it k 1979), M. de Certeau (*Igapäevased praktikad*, 2005 orig pr k 1980), Roland Barthes (*Empire of Signs*, 1982 orig pr k 1970; M. Gottdiener ja A. Lagopoulos (*The City and the Sign: An Introduction to Urban Semiotics*, 1986), H. Lefebvre (*Writings on Cities*, 1996), I. Calvino (*Nähtamatud linnad*, 1994, orig ital k 1972).

129 Koht ja paik / *Place and Location* III; Koht ja paik / *Place and Location* V.

130 K. Kotov, Semiootilised kondensaatorid linnaruumis. Semiotic Condensers in Cityscape. – Ettekanne konverentsil: Koht ja paik / *Place and Location* III, 2002, teesid: <http://www.eki.ee/km/place/abstracts3.pdf>, lk 38–39 (vaadatud 17.06.2008).

järeldab, et linn on “eneseküllane süsteem, mis eksisteerib tervikuna olevikus ning loob oma lugu sh algust ja lõppu”¹³¹.

Igasuguse linnakäsitlemise üldnimetajaks peab Anti Randviir “linna paigutamist”, loetledes selle erinevaid tasandeid nagu objektitasand (asukoht, arhitektuur), kultuuriline metatasand (linnaplaanid postkaardid, reklaam), teaduslik metatasand (kirjeldused). Randviir peab oluliseks küsimust, kuidas erinevatel ajastutel ruumi semiootilist korda säilitatakse ning kultuuritraditsiooni käigus edasi antakse. Kaudselt on käesoleva töö uurimisvaldkond seotud Randviiru uurimustega kaartidest kui kultuuritekstidest.¹³²

Kuna strukturalistide abstraktsed mudelid ei arvestanud muutuvat reaalsust, kujunes 1970. aastatel selle kriitikaks poststrukturalism, mis taunis universaalsust, liikudes püsikindluse juurest kahtluse poole. Kui strukturalism hoidus poliitikast, siis poststrukturalism suhestus konkreetsete ühiskondlike situatsioonidega. Kunstide valdkonnas on poststrukturalism seotud postmodernse maailmatunnetusega.¹³³

1970.–1980. aastatel levinud postmodernismiga hinnati ümber senised töed, alguse sai re-liikumine, mis kutsus üles kõike taas-looma – rehabiliteerima, revitaliseerima, restaureerima, renoveerima jne (*re-everything – rehabilitate, revitalize, restore, renew, redevelop, recycle, renaissance*). See oli protest kalkuleeritud ja üldistava lähenemise vastu, mis sünnitas kohata ja anonüümse linnaruumi. Postmodernismi arhitektuuriteoreetikud pöörasid oma pilke üksikobjektide vormi analüüsilt linnade planeerimisele, linna-geograafid inimese ja keskkonna suhetele. Linnaurimised ja planeerimine lähtusid kontekstist ja traditsioonidest.¹³⁴

Postmodernismiga on seostatav nostalgia vanade linnade järele ja nende kaitse laiem teadvustumine, mida tähistab Eestis 1970. aastatel vanalinna kaitsetsoonide moodustamine. Kuid sellele eelnenud metodoloogiline uurimisel sisaldab strukturalismile iseloomulikku terminoloogiat ning kannab universaalse teaduslikkuse pitsert.

J. S. Jauhiainen teeb järelduse, et revolutsiooniline mõte on linna füüsilises ja vaimses ruumis pidevalt liikvel, revolutsioonilist tegevust võib kohata peamiselt ühiskondlike muutuste perioodil. Mitmesugused urbanistlikud liikumised on 21. sajandil hakanud intensiivistuma uue poliitilise koha taotlemise suunas.¹³⁵

Eelnenud ülevaate kokkuvõttena järeldub, et linnaurimuse teoreetilised lähenemised ja vastavad meetodid on olnud pidevas muutumises. Täheldatavad on vahelduvad ja samaaegselt põimuvad meetodikad.

Kultuurinähtuste uurimisele pühendunud teadusharude ning mõtlemise metodoloogiline paljusus viitab kultuurilisele pöördele kui muutuvale

131 T. Remm, “Alguse” ja “lõpu” kui linnakirjeldamise vahendite kuulumisest linna juurde. – Acta Semiotica Estica VI. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2009, lk 102–104.

132 A. Randviir, Placing the City. – Koht ja paik / Place and Location III, lk 183–201; A. Randviir, Space and Place as Substrates of Culture. – Koht ja paik / Place and Location II, lk 140–155; A. Randviir, Täendusliku maailma loomine ja esit(Us): kaardistamise semiootiline analüüs. Magistritöö, Tartu Ülikooli semiootikaosakond, 1999; A. Randviir, Kaart kui kultuuritekst. – Kultuuritekst ja traditsioonitekst. Toim Ü. Pärl. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2000, lk. 151–171; A. Randviir, Mapping the World: towards a Sociosemiotic Approach to Culture. Dissertationes semioticae Universitatis Tartuensis 6. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004.

133 E. Annus, Modernsuse filosoofiad, lk 24–26.

134 N. Ellin. Postmodern Urbanism. Cambridge: Blackwell Publishers, 1996, lk 1–7.

135 J. S. Jauhiainen, Urban Utopias, Revolutions and the 21st Century City. – Koht ja paik / Place and Location III, lk 135.

ja jätkuvale protsessile. Tõnu Viik leiab, et kultuurilise pöörde jätkumine seisneb eelkõige selles, et vaatamata plahvatuslikult kasvanud huvile kultuuriliste nähtuste vastu, pole tekkinud kultuuri teoreetilise kontseptualiseerimise üht üldkasutatavat strateegiat, mis põhjustab “metodoloogilisi torme ja ümberorienteerumisi olemasolevates teadusharudes ning uute distsipliinide tekkimist”¹³⁶.

Ajalooliselt esimese ja tänapäeval ühe olulisema etnograafilise kultuurimõiste järgi on kultuur objektiivsete ja absoluutsete ideede väljenduseks. Sellega seostub institutsionaalne ja ideoloogiline strateegia, mille puhul ühiskondlikele reeglitele tuginedes selgitatakse ja õigustatakse praktikaid, teenides võimu või kollektiivselt tunnustatud ideaalsuse huve. Eelnenuid toetab aksioloogiline strateegia, mis on saanud tervemõistusliku käibetõe staatuse. Sellest lähtub kultuuriministeriumide töö, mis teenib kultuuri kõrgema tähendusega kanooniliste kultuurivormide huve. Tellitud kultuuriuuringutel on tihti ideoloogilised eesmärgid; need võivad tugineda professionaalsete ekspertide manipuleeritavusele ja võimuambitsioonidele. Eelnenuile vastanduvad subjektiivne, väljendusvormiline ja fenomenoloogiline kultuuri mõistmise strateegia, mida mõjutavad näiteks haridus, sotsiaalsed harjumused, tähendused ja kogemused (tajumine, meenutamine, soovimine, intuiitivne tunnetamine jne).¹³⁷

Loetletud strateegiate esiletoomise eesmärgiks on juhtida tähelepanu kultuuriväärtuste kaitset mõjutavatele kultuurikontseptsioonide mitmekesisusele. Tänapäeva muinsuskaitset on käsitletud totaalkaitsena, mis väljendub monopoliseerivas õiguses dikteerida ehitustingimusi. Kuigi Muinsuskaitseameti tegevus tugineb seadusandlikele dokumentidele, on kultuuripärandi kaitsele pühendunud spetsialistid sõna otseses mõttes kaitse seisundis, mille üheks põhjuseks võib pidada vastuolu institutsionaalse ning inimeste subjektiivseid arusaamu peegeldava fenomenoloogilise lähenemise vahel. Milline võiks olla kvalitatiivne pööre muinsuskaitsetes, ehk milline on tee “uue muinsuskaitse poole”, “mis vabastaks muinsuskaitse omaenese diskursuslikust suletusest, tooks piiritletu kõrvale piiramatu ja maailma kogu selle terviklikkuses hõlmava muinsuskaitse kontseptsiooni”¹³⁸ – see on küsimus, millele antud töö otsust vastust ei anna. Küll aga teenib uurimus eesmärki liikuda lähemale kultuuri fenomenoloogilisele ja väljendusvormilisele strateegiale. Teadmised ajaloost on eelduseks linnaruumi tähenduslikkuse tekkele ja seeläbi kultuuriväärtusi mõistvamale hoiule.

4. TÖÖS KASUTATUD UURIMISMEETODID

Kultuurinähtuste uurimise metodoloogiline paljusus kajastub ka linnuurimuste teoreetiliste lähenemiste ja vastavate meetodite muutumises, nende mitmekesisuses ning omavahelises seostatuses. Nii on käesolevas töös kasutatud vanalinnade uurimisel samaaegselt erinevaid uurimis-

136 T. Viik, Kultuuriline pööre, lk 612.

137 Sealsamas, lk 606–612.

138 J. Maiste, Aeg ruumis ja ruum ajas. Tagasi asjade juurde. – Aeg ja ruum, lk 10.

meetodeid. Kvantitatiivse meetodiga on kogutud linnade arengu alusandmed; kvalitatiivse uurimismeetodiga on neid analüüsitud ja tehtud üldistavaid järeldusi.¹³⁹

Linnaehitusliku arengu uurimisel on säilinud vajadus jätkata traditsioonilist topograafilis-morfoloogilist analüüsi, mida saab kasutada alusena planeerimisel, aga ka linnaehituse väärtuste avaramal mõtestamisel.¹⁴⁰ Uurimuse eesmärgiks on tuua esile vanalinnade ajaloolised kihistused – need märgid ja muustrid, mis võimaldavad paremini mõista ajalooliste linnade tähendust.

Töös valdavalt kasutatud kartograafiline uurimismeetod on antud juhul õigustatud, sest muinsuskaitsealadel on plaanimuster üks tähtsamaid linnaehitusliku struktuuri komponente. Lisaks on plaanidelt loetav informatsioon hoonestuse mahtude ja linnaruumi ülesehituse kohta. Kaardimaterjali kirjeldamine eeldab linnaplaanide lugemise oskust, aga ka neil oleva informatsiooni seostamist ajaloolise kontekstiga.

Linnaehituse analüüsi põhimõistena on kasutatud linnaehituslikku struktuuri, mis omakorda koosneb plaanistruktuurist ja hoonestusstruktuurist.¹⁴¹ Plaanistruktuur väljendub tasapinnaliste linnaplaani komponentidena tänavate, väljakute, kvartalite ja kruntide paigutuses, mida vaadatakse alastruktuuridena.¹⁴² Hoonestusstruktuur peegeldab ruumiliselt ehitiste mahte ja vorme. Tähelepanu pööratakse hoonete arhitektuurile, kuid töö linnaehitusliku iseloomu tõttu ei ole see primaarne.

Uurimistöös lähtutakse strukturaalanalüüsist, mis tugineb sellele, et uuritav objekt on tervik, mis ei tähenda seda, et tegemist oleks tervikut moodustavate osade mehhaanilise summaga – iga element realiseerub vaid suhtes teistega ja kogu struktuuritervikuga.¹⁴³ Struktuur on alati süsteemne, kuid seejuures dünaamiline. Teda moodustavate üksikute elementide muutumine tingib kogu terviku muutuse. Sellisena käsitletakse käesolevas töös ka linnaehituslikke struktuure.

Erinevate perioodide linnaehituslikke struktuure iseloomustavate tunnuste alusel jõutakse sünteesiva järelduseni vanalinnades toimunud arengute üldistest tendentsidest ja muutustest. Selline analüüs ja süntees toimub igas uuritavas vanalinnas eraldi ning kõigi kümne vaatluse all oleva linna omavahelisel võrdlemisel. Töös esitatud kontsentreeritud linnaehituslike struktuuride ülevaade võimaldab üldistada omavahel seoses olevaid struktuurimuutusi vanalinna muinsuskaitsealadel tervikuna.

Linnastruktuuride võrdleva analüüsi üheks eesmärgiks on koostada vanalinnade plaanitüpoloogia, mis põhineb “morfoloogilisele ja tüpoloogilisele

139 M.-L. Laherand, *Kvalitatiivne uurimisviis*. Tallinn: [s.n.], 2008, lk 20–21.

140 Tänapäeval Skandinaaviamaaades kasutatavaid keskkonna analüüsi meetodeid (nt kvalitatiivne kohaanalüüs, esteetiline linnakujundus, kultuurikeskkonna analüüs, realistlik linnaanalüüs, Taani SAVE ja KIP süsteem jt) kui juhendmaterjale on tutvustatud Rootsi Muinsuskaitseameti väljaandes “Maastik fookuses. Maastikuanalüüsi meetodite hindamine” (B. Schibbye, Y. Pålstam, *Landskap i fokus. Utvärdering av metoder för landskapsanalys*. Stockholm: Rikasantikvarieämbetet, 2001). Põhjalikum ülevaade meetoditest on esitatud uurimistöö autori varasemates kirjutistes (L. Hansar, *Linnaehituslikult miljööväärtuslikud alad. Hindamise alused ja meetodika*. Magistritöö, Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia restaureerimise teaduskond, 2002; L. Hansar, *Miljööväärtused linnas*. Tallinn: Keskkonnaministeerium, 2004).

141 Linnaehitusliku struktuuri mõiste on sätestatud muinsuskaitsealade seadusandlikes dokumentides, kuid selle alastruktuuride jaotust ja sisu on käesolevad doktoritöös täpsustatud.

142 Töös kasutatakse üldjuhul tänaseid tänavate ja väljakute nimetusi.

143 J. Lotman, *Kultuurisemiootika*, lk 29.

reduktsioonile”¹⁴⁴. Mitteilulise informatsiooni redutseerimisega¹⁴⁵ saab linna tüüpe nende plaanilahenduse ja ruumiliste vormide üldistamise kaudu visuaalselt selgemalt eristada ning tuua välja erinevatele arenguperioodidele iseloomulik. Antud töös on seda meetodit kasutatud 17. sajandi linna- ja plaanide lokaliseerimisega tänapäevastele plaanidele.¹⁴⁶

Käesoleva töö ülesehitus on kronoloogiline ning uuritavate objektide käsitus nii ajalisel kui ruumiliselt struktureeritud. Seega on töö struktuur, uurimise protsess ja tulemus metodoloogiliselt süstematiseeriv.

Linnaehituse muutusi on püütud mõista nende ajalises kontekstis, kuna toimunud arenguid on mõjutanud nii poliitilised ideoloogiad kui erinevate ajastute väärtushinnangud. Süsteemne linnaehituslike struktuuride analüüs ja üldistav käsitusviis kui korrastatud metoodiline mõtlemine peaks looma aluse uurimuse objektiivsusele.

Uurimistöös on võetud aluseks P. Ricœur’i seisukoht, et ajaloo uurimise taotluseks pole taaselustamine, vaid uuesti ülesehitamine, “see tähendab tagasivaatelse ahela kokkupanemist”¹⁴⁷ ja selle abstraherimist.

5. TÖÖ ÜLESEHITUS

Uurimuse sissejuhatuses on sõnastatud töö eesmärk, mis seondub Eesti ajalooliste linnade tekke, arengu ja neis toimunud muutuste ning vanalinnade kaitse kujunemisega. Välja on toodud teema aktuaalsus, piiritletud uurimisvaldkond ja selgitatud kasutatud põhimõisteid. Antud on ülevaade linnauurimuse teoreetilistest lähenemistest ja töös kasutatud uurimismeetoditest. Esitatud on historiograafia ja allikad, mida uurimuses kasutati.

Esimeses peatükis vaadeldakse linnade kujunemist 13.–17. sajandil. Analüüsitakse Eesti ajalooliste linnade plaanistruktuure keskajal ja Rootsi ajal ning vastavaid seoseid Läänemere-äärsete maadega. Sellega kaasnevalt koostatakse linnade plaanitüpoloogia ja plaaniskeemid, mis selgitavad vanimate tänavate säilimise ulatuse.

Järgnevas viies peatükis analüüsitakse ajalooliste linnaehituslike struktuuride arenguid ja muutusi 18.–20. sajandi 1970. aastateni, mil loodi Eesti vanalinnade kaitsetsoonid. Kui esimeses peatükis jälgitakse linnade arengut nende plaanistruktuuride kaudu, siis nüüd on vaatluse all lisaks hoonestusstruktuurid visuaalselt jälgitavate ehitistena. See kajastub ka peatükkide ülesehituses, kus vaadeldakse eraldi plaani- ja hoonestusstruktuuride kujunemist ning tehakse järeldusi muutuste kohta. Suurenenud on allikate hulk, millest on välja selekteeritud üldistuste tegemiseks olulisem. Suurema tähelepanu all on ajaloolised kaardid ja linnade planeeringud kui seni vähem uuritud allikad. Peatükkide jaotuse on tinginud selgemalt eristuvate muudatustega perioodid linnaehituses.

144 B. Leupen, C. Grafe, N. Körnig, M. Lampe, P. Zeeuw, Design and Analysis. Rotterdam: 010 Publishers, 1997, lk 137–139, 207–208.

145 Reduktsioon (ld *reducito*) ehk tagsiviimine, taandamine, taandumine, lihtsustamine on kasutusel erinevates valdkondades (keemias, bioloogias, lingvistikas jne).

146 Morfoloogilist reduktsiooni on võimalik kasutada ka näiteks hoonestumustri esiletoomiseks linnaplaanil.

147 P. Ricœur, Objektiivsus ja subjektiivsus ajaloos. – Tuna 2002, nr 2, lk 97–106.

Teises, kolmandas ja neljandas peatükis analüüsitakse Eesti linnaehituse ajalugu Vene riigi koosseisus (1710–1918), kus vaadeldakse eraldi linnaehituse taastamist peale Põhjasõda kuni 1783. aasta kreisreformini ning sellele järgnevaid kreisilinnade kujunemist kuni linnastumise intensiivistumiseni 19. sajandi lõpus. Eesti linnade arenguid kõrvutatakse sama perioodi Soome linnade planeerimisega.

Viiendas peatükis on tähelepanu all Eesti Vabariigis (1918–1940) alanud linnade planeerimine ja selle mõju ajaloolisele linnakeskustele.

Kuuendas peatükis keskendutakse linnade planeerimisele Nõukogude Eestis (1940.–1970. aastad), kus analüüsitakse esimesi generaalplaane, linnade taastamist sõjajärgsetel aastakümnetel ja rekonstrueerimise plaane 1960.–1970. aastatel kuni vanalinnade kaitsetsoonide loomiseni 1973. aastal. Selle peatüki ülesehitus ja sisu on varasematest erinev; põhitähelepanu all on planeeringud ja nende realiseerumise ulatus.

Seitsmendas peatükis analüüsitakse utoopiliste ideede ja nendega seonduvate ideoloogiate mõju linnaehituslikele muutustele.

Kaheksandas peatükis käsitletakse Eesti ajalooliste linnade kaitse kujunemist ja selle põhjuseid 20. sajandi keskel. Analüüsitakse kaitsetsoonide koostamise metoodikat ja sellega seonduvaid mõisteid. Antakse ülevaade Eestis kehtinud ajalooliste linnade kaitse seadustest ja määrustest ning vastavatest rahvusvahelistest dokumentidest.

Kokkuvõttes tehakse järeldused uurimistöös püstitatud eesmärkide saavutamise kohta ning esitatakse ettepanekud vanalinnade kui muinsuskaitsealade järgnevateks uurimisteedeks.

Töö lisades on esitatud loend Muinsuskaitseameti arhiivis säilitatavast vanalinnade muinsuskaitsealaid käsitlevast uurimismaterjalist ja väljavõtted Eesti vanalinnade kaitset puudutavatest seadusandlikest aktidest. Allikate nimekirjas on esitatud ajaloolised plaanid ja linnaplaneeringud arhiivides esitatud pealkirjade, dateeringute ja autoritega. Eelneva eesmärgiks on kogutud informatsiooni toomine avalikku teaduslikku käibesse.

Kirjutist illustreerivad linnade plaaniskeemid, ajaloolised plaanid ja planeeringud. Üldjuhul on need väljavõtted suurematest plaanidest.

VANIMAD LINNAD – VÕIMU- JA KAUBAKESKUSED

Linnade teke ja areng 13.–17. sajandil

Käesolev peatükk käsitleb linnaehituslike struktuuride teket ja arengut kahel esimesel olulisel etapil Eesti vanalinnade ehitusajaloos: keskajal ja nn Rootsi ajal. Vaatluse all on need Eesti ajaloolised linnad, kus on säilinud visuaalseid märke keskaegsest või rootsiaegsest asustusest, sõltumata sellest, kas konkreetne asula oli keskajal saanud linnaõigused või mitte. Et mõlemast perioodist on hoonestusstruktuuri moodustavaid ehitisi vähe säilinud, keskendutakse vanalinnade plaanistruktuuride analüüsile, süstematiseeritakse ajaloolised kaardid, koostatakse plaanitüpoloogia ja vastavad tänavate skeemid.¹⁴⁸

Ajaloolistele allikatele toetuv kartograafiline uurimismeetod¹⁴⁹ kui üks võimalikest linnaehituse arengu analüüsimise viisidest on antud juhul õigustatud, sest muinsuskaitsealadel on plaanimuster üks tähtsamaid linnaehitusliku struktuuri komponente. Tänavatestruktuuri võib pidada linna skeletiks, mis selle mahulist ülesehitust koos hoiab, või mäluvõrgustikuks, kus on talle linnade vanim ajalugu. Uurimistöö eesmärgiks on plaanitüpoloogia ja vastavate üldistatud skeemide abil tuua esile igale vanalinnale ainuomane plaanimuster ning juhtida tähelepanu selle kaitse vajadusele mitte ainult nähtavais, vaid ka kultuurikihi alla mattunud osades.

Nii varasemad kui viimastel aastakümnetel lisandunud arheoloogilised kaevamised (nt Haapsalus ja Viljandis) on andnud olulist lisateavet linnaehituse, eriti käesoleva uurimistöö huvikeskmes oleva varasema tänavatevõrgu säilimise ja kohati ka hoonestuse paiknemise kohta. Kuid üldistava iseloomu

148 Vanalinnade ajalooliste plaanide andmebaasi on koostatud järgmised andmed: plaani nimetus, autor, koostamise aeg, asukoht, andmed avaldamise kohta, digitaliseeritud kaart või joonis. 17. sajandi plaanide ligikaudne arv: Narva – 40, Pärnu – 34, Tartu – 26, ülejäänud linnad – 37. Andmebaas on artikli autori valduses.
149 W. Neumann oli üks esimesi Baltikumis, kes kasutas linnaplaani kui ajaloo allikat (W. Neumann, Der Stadtplan als geschichtliche Urkunde, lk 84–99).

tõttu kasutatakse selles töös vaid arheoloogide kokkuvõtvaid järeldusi. On oluline teadvustada, et arheoloogia on üks väheseid võimalusi linnaehituse vanima ajaloo täpsustamisel.

Käesolevat peatükki illustreerivad linnade ajaloolised plaanid ja topograafilise reduktsioonina nende alusel koostatud tänavatestruktuuri skeemid, mille eesmärgiks on esitleda linnade erinevaid plaanitüüpe.

1.1. KESKAEGNE LINN

Keskaegsete linnade teket Eestis tuleb vaadata laiemas kontekstis, eriti seoses Euroopa mõjudega, kitsamalt saksa-taani vallutuste ja ristiusustamisega siinmail. Nii sattus kohalik ühiskond ühe rohkem sõltuvusse kõiki Läänemeremaid ühendavast arengust, mille väljundiks on linnade teke ja kiire kasv Läänemere idakaldal.

Andes põhjaliku ülevaate keskajal alguse saanud Saksa linnadest, järeltab Hans Planitz, et nende kohta ei ole võimalik kasutada ühtset teooriat: linnade teke ja areng toimus paljude asjaolude koosmõjul.¹⁵⁰ Vaatamata linnade eripärale saab esile tuua mõned üldised kujunemisprintsipiidid, mida paljud autorid on käsitletud Euroopa linnade ajaloo ja geneesi analüüsimisel.¹⁵¹

Euroopa keskaegsete linnade tekke kohtadeks peetakse reeglina kas kaubateede sõlmpunkte või muid soodsaid kauplemisskohti veekogude ääres, mõnikord ka hävinenud antiikaja keskusi. Saksa linnaatlases¹⁵² loetletakse keskaegsete linnade lätteiks järgmisi asustatud punkte: piiskopi (Regensburg, Köln) või keisri (Aachen) tugipunktid, kloostrite asukohad (Bamberg), vürstlinnad või -kindlused (Goslar, Paderborn), vabade kaupmeeste turukohad ehk viik-asulad¹⁵³ (Hildesheim, Dorestadt, Birka), maksuvabad mõisad (Flecken), muud soodsad ajendid, nt hõbedakaevandus (Sachsen, Freiberg). Saksamaal kasvas linnade arv 9.–14. sajandil umbes neljakümnelt kolme tuhandeni.¹⁵⁴ Rootsi ja Soome linnade teket on mõjutanud geopolitiiline olukord ja liikumised Läänemere ääres. Rootsi praegustes piirides on olnud 70 keskaegset linna, millest tänaseni on alles 60, neist 20 linnal on säilinud keskaegne plaanilahendus. Kui enamik linna tekkis 13.–15. sajandil (Stockholm, Nystad, Malmö), siis vanimad linnad Sigtuna ja Lund pärinevad 10. sajandi lõpust ning enne aastat 1100 on asutatud Helsingborg, Skara ja Visby.¹⁵⁵ Soomes on kuus keskajal tekkinud linna: Turu (1290), Porvoo (1346), Ulvia (1365), Viiburi (1403), Rauma (1442), Naantali (1443). Neist

150 H. Planitz, *Die deutsche Stadt im Mittelalter*, lk xiv.

151 G. Sjoberg, *The Preindustrial City. Past and Present*. New York: The Free Press, 1965; H. Saalman, *Medieval Cities*. New York: George Braziller, 1968; *Kunst und Kultur im Weserraum 800–1600. Band 3*. Hrsg H. Stoob. Ostwestfälisch-weserländische Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde. Münster, Westfalen: Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, 1970 (esmatrükk 1966); W. Braunfels, *Urban Design in Western Europe. Regime and Architecture, 900–1900*. Chicago, London: The University of Chicago Press, 1988 (orig sks k 1977); E. Isenmann, *Die deutsche Stadt im Spätmittelalter; Stadtbaukunst im Mittelalter*; E. Engel, *Die deutsche Stadt im Mittelalter*. München: Beck, 1993.

152 J. Hotzan, *dtv-Atlas Stadt. Von den ersten Gründungen bis zur modernen Stadtplanung*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1994, lk 31.

153 Viik (sks *Wik*, ld *vicus* – küla) – keskaegse linna vahetu eellane, mis oli tihti seotud sadamakohaga.

154 J. Hotzan, *dtv-Atlas Stadt*, lk 33.

155 N. Ahlberg, *Stadens mönster*, lk 12.

hiljem on rajatud Tammisaari (1546), Helsingi (1550), Pori (1558), Oulu (1605), Vaasa (1606).¹⁵⁶

Keskaegsete linnade tekke kohta Eesti aladel on mitmeid seisukohti, mille historiograafilisi aspekte on käsitletud J. Tamm ja A. Pärn.¹⁵⁷ Kuigi linnu nende keskaegses tähenduses siinmail muinasaja lõpus ei eksisteerinud, on eeldatud varalinnaliste asulate olemasolu suuremate linnuste juures ning viik-asulate paiknemist veeteede ääres.¹⁵⁸ Varalinnalisi keskusi on nimetatud aolinnadeks, mida eristab linnadest nende väiksem elanike arv, kaubavahetuse ja käsitöö vähesem tähtsus ning tagasihoidlikum administratiivne funktsioon.¹⁵⁹ Eellinnalise asula mõiste ja funktsioon on tänaseni väga diskuteeritav, kuid ilmselt on muinasajal olnud palju suurem roll Eestimaa praeguse asustussüsteemi tekkes, nagu arvavad mitmed uurijad.¹⁶⁰

Tõnu Raid väidab Eesti teedevõrgu kujunemise uurimuses, et 13. sajandi keskpaigaks olid välja kujunenud 10–20 peamise tee suunad, mida illustreerib tema 1250. aasta retrospektiivne kaart.¹⁶¹ Muinasaegsete Kagu-Eesti teede vanust ja paiknemist on ajalooliste kaartide ja tänapäevase teedevõrgu alusel põhjalikumalt uurinud Martti Veldi, sidudes neid lähiümbruse muis-tiste ja linnustega. Tema järeldab, et (vara)uusaegsetele kaartidele kantud maanteed ei ole tervikuna muinasajal kasutust leidnud ning linnuste paiknemine maastikul on eelkõige seotud veekogudega. Üksikute lõikudena on ajaloolised teed siiski tagasi projitseeritavad muinasaega.¹⁶²

Põhiliste ajalooliste liikumisteede ääres paiknesid muinaskihelkondade suuremad maalinnad ja asulad, mitmete kohale ehitati hiljem vallutajate kivilinnused ning nende juurde linnad. Jälgides asustatud punktide paiknemist ning Linneamere ulatust rauaajal,¹⁶³ ei ole tõenäoline, et keskajal alguse saanud mereäärsete linnade nagu Kuressaare, Haapsalu ja Pärnu

156 C. J. Gardberg, Kaupunkilaitos keskiajalla ja uuden ajan alussa. – Suomen kaupunkilaitoksen historia I, lk 9–13.

157 J. Tamm, Tallinna vanemast asustusest, lk 10–33; A. Pärn, Linnade teke Eestis – mõningaid historiograafilisi aspekte, lk 351–390.

158 E. Tarveli järgi on *Wiek (Vik)* skandinaavia sõna, mis tähendab merelahte, merekääru, abajat, fjordi ja hiljem asulat või kaubaasulat (E. Tarvel, Läänemaa varaajaloost. – Läänemaa Muuseumi toimetised I. Haapsalu, 1997, lk 8). Termin eestikeelse kirjaviisi on käibele toonud Rein Zobel, kes oletab, et Tallinna kohal võis olla enne taanlaste vallutust viik-asula (R. Zobel, Tallinna keskaegsed kindlustused, lk 9–10). Viik-asulatüüpi on kirjeldanud mitmed autorid (nt R. Kenkmaa, Eesti linnade tekkimine ja laienemine XIII ja XIV sajandil. – Eesti ajalugu II. Toim H. Kruus. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1937, lk 83–119; P. Härmson, Feodaalsete linnade tekkimisest Balti mere ümber, eriti Tallinna näitel, lk 76–85; H. Jankuhn, Typen und Funktionen vor- und frühwikingzeitlicher Handelsplätze im Ostseegebiet. Wien: Böhlau, 1971; A. Mäesalu, Muinasaeg. – Eesti ajalugu I, lk 27).

159 V. Lang, Varalinnalised keskused (aolinnad) hilismuinasaegses Eestis. – Kui vana on Tallinn: 13. mail 2004 toimunud konverentsi ettekanded ja diskussioon. Tallinna Linnaarhiivi toimetised 8. Tallinn, 2004, lk 15–16; A. Vallas, Aolinnad Eesti alal. – Akadeemia 2001, nr 12, lk 2511–2522; A. Vallas, Aolinnad, linnused ja kindlused. Tallinn: Sentinel, 2007.

160 E. Laid jt, Muistse Eesti linnused. 1936.–1938. a uurimiste tulemused. Toim H. Moora. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 1939, lk 206; P. Johansen, Nordische Mission. Revals Gründung und die Schwedensiedlung in Estland; H. Moora, H. Ligi, Wirtschaft und Gesellschaftsordnung der Völker des Baltikums zu Anfang des 13. Jahrhunderts. Tallinn: Eesti Raamat, 1970, lk 22–23, 28; M. Mägi, Piirkonnad ja keskused. Asustus muinasaja lõpu ja varakeskaegsel Saaremaal arheoloogiliste, inimgeograafiliste ning ajalooliste allikate andmeil. – Keskus – tagamaa – ääreala, lk 221–222; K. Markus, Kuhu kadus Hertele kirik? Mõtteid Harjumaa haldusstruktuurist 13. sajandil. – Kunstiteaduslikke Uurimusi 2007, kd 16 (1–2), lk 24 jt.

161 T. Raid, Eesti teedevõrgu kujunemine, lk 222.

162 M. Veldi, Keskused ja kommunikatsioon Kagu-Eestis rauaajal (vara)uusaegsete kaartide taustal, lk 83–84.

163 A. Kriiska, A. Tvauri, A. Selart, B. Kibal, A. Andresen, A. Pajur, Eesti ajaloo atlas. Tallinn: Avita, 2006, lk 31–37.

kohal oleks olnud muinasajal paikne asustus, küll aga võisid seal enne vallutajate linnuste rajamist olla sadamad ja kaubitsemiskohad.¹⁶⁴

Muinasajal eksisteerinud arvukatest eestlaste linnustest on Evald Tõnissoni kataloogi¹⁶⁵ järgi seitsme kohale või lähedale ehitatud vallutajate kivilinnus: Otepää (*Odempe*), Lihula (*Lealense*), Viljandi (*Viliende*), Rakvere (*Tharvanpe*), Tartu (*Thrabata*), Narva (*Narvia*), Tallinn (*Lindanise*).¹⁶⁶ Loetelust puudub Paide, kus arvatakse samuti olnud muinaslinnus.¹⁶⁷ Sajakonnast eksisteerinud keskaegsest kivilinnusest¹⁶⁸ on kolmteist olnud ajendiks tänases mõistes linna tekkele (Tallinn, Narva, Tartu, Viljandi, Rakvere, Haapsalu, Kuressaare, Põltsamaa, Vana-Pärnu, Uus-Pärnu, Paide, Lihula, Otepää). Neist üheksa on muinsuskaitsealadena riikliku kaitse all (Tallinn, Tartu, Viljandi, Rakvere, Haapsalu, Kuressaare, Pärnu, Paide, Lihula).

Seega oli keskaegsete linnuste ja linnade rajamise tulemuseks Eesti aladel esimene suurem varasema kultuurikihistuse häving, samas aga uue teke.

Kuigi Eestis arvestatakse keskajaks aastaid, mis jäävad ajavahemikku 1227–1558,¹⁶⁹ peetakse keskaegseiks linnu, mis said linnaõigused 13.–14. sajandil: Tallinn (*Reval*, linnaõigus 1248), Vana-Pärnu (*Perona*, peakirik 1251, linnaõigus 1322–37), Tartu (*Dorpat*, linnaõigus enne 1248),¹⁷⁰ Haapsalu (*Hapsalla*, linnaõigus 1279), Viljandi (*Fellin*, linnaõigus 13. saj teisel veerandil),¹⁷¹ Paide (*Wittenstein*, linnaõigus 1291, hiljem *Weissenstein*), Rakvere (*Wesenberg*, linnaõigus 1302), Uus-Pärnu (*Embecke*, linnaõigus 1318), Narva (*Nerva* linnaõigus 1345). 16. sajandi teisel poolel said linnaõiguse Kuressaare (*Arensburg*, 1563) ja Valga (*Walk*, 1583). Linnaliseks asulaks oli keskajal ka Lihula (*Leal*, linnus 1238), mis sai linnaõigused alles 1993. aastal.¹⁷²

Kõik loetletud leiavad järgnevalt kajastamist kui linnalise asustuse tekke ja arengu jälgede kandjad, v.a Tallinn kui kõige põhjalikumalt uuritud linn.

1.2. VARAUUSAEGNE LINN

Renessansiaegsed ideaallinnad said alguse 15. sajandil Itaalias, mil uus linn pidi väljendama ratsionaalset korda ja kosmilist harmooniat. Uuesti-

164 A. Pärn, Haapsalu linna kujunemisest keskajal, lk 140–141; A. Pärn, Veetee osast Haapsalu linna rajamise kohavalikul, lk 41–57; K. Aluve, Kuressaare linnus. Arhitektuuriajalooline uurimus. Tallinn: Valgus, 1980, lk 9; K. Kesküla, Mõnda Kuressaare linna kujunemisloost. – Saaremaa Muuseum. Kaheaastaraamat 2003–2004. Kuressaare, 2005, lk 97–126.

165 E. Tõnisson, Eesti muinaslinnad. Muinasaja teadus 20. Tartu, Tallinn: Tartu Ülikool, Ajaloo Instituut, 2008, lk 180.

166 Muinaslinnade nimede aluseks on kasutatud: E. Tõnisson, Eesti muinaslinnad, lk 185–333.

167 L. Jaanits, S. Laul, V. Lõugas, E. Tõnisson, Eesti esiajalugu. Tallinn: Eesti Raamat, 1982, lk 404.

168 K. Aluve, Eesti keskaegsed linnused. Tallinn: Valgus, 1993, lk 6.

169 Kuigi kirjalikele allikatele tuginevalt peetakse keskaja alguseks Eestis 1227. aastat, mil vallutati Saaremaa ja lõppes eestlaste muistne vabadusvõitlus, siis tuginedes arheoloogilistele materjalidele on piir keskaja ja uusaja vahel ebaselge (H. Valk, Estland im 11.–13. Jahrhundert. Neuere Aspekte aus Sicht der Archäologie. – Forschungen zur baltischen Geschichte, Bd 3. Tartu: Akadeemiline Ajalooselts, 2008, lk 57–59).

170 Esmamainimine 1030.

171 Esmamainimine 1211, linnana nimetatud 1283.

172 Linnade varasemate nimede, linnaõiguste ja teiste daatumite aluseks on A. Pärna uurimus Eesti keskaegsete linnade tekkest (A. Pärn, Linnade teke Eestis – mõningaid historiograafilisi aspekte, lk 352) ja EA. Keskaegsete linnade täpse vanuse osas on lahknevusi, sest kasutatud on nii esmamainimist kirjalikes allikates kui ka linnaõiguste andmise aega. Tihti on linnalised asulad eksisteerinud varem kui neile on antud linnaõigused (Viljandi, Tartu, Valga, Kuressaare) (K. Alttoa, Valga ja tema väärtarhitektuur, lk 585).

sündinud klassikalised linnaideed tuginesid Vitruviuse (Marcus Vitruvius Pollio) ringikujulise linna kirjeldusele.¹⁷³

Sirgete tänavatega ideaalset korda peegeldavale linnale pani aluse Leon Battista Alberti uurimus *De re aedificatoria* (1452–1485). Üks esimesi taolisi oli Filarete (Antonio di Pietro Averlino) koostatud Sforzinda (1457–1464) radiaalsete tänavatega kaheksanurkne linnaskeem. Järgnesid Fra Giocondo, Albrecht Düreri, Francesco di Giorgio Martini, Vincenzo Scamozzi jt ruudu- ja ringikujulised või hulknurksed ideaallinna ning kindlustuste plaanid. Üks väheseid teostunud ja tänaseni säilinud radiaalse tänavaskeemiga kindlustatud renessansslinna Itaalias on Palmanova (1593, Scamozzi). Ruudustikplaaniga Neuf Brisachi Prantsusmaal (1699–1702, Sébastien Le Prestre de Vauban, hiljem Marquis de Vauban) ümbritseb uut tüüpi kaheksa bastioni ja raveliiniga kindlustussüsteem. Saksamaa ainus ruudustikplaani säilitanud linn on Freudenstadt (1599, Heinrich Schickhardt).¹⁷⁴

Renessansist alates on linna käsitletud kui terviklikke kunstiteoseid, mis lisaks arhitektuurile väljendus ka planeeringutes. Geomeetris-sümmeetrilised plaanid pidid olema linna ratsionaalse funktsioneerimise aluseks. Niisuguseid regulaarseid ideaalse selguse ja korra linnu on seostatud võimu ja koloniseerimisega. Selline ilming on jälgitav Rootsi riigi poolt vallutatud provintside, sh rootsiaegses Eestis (1629–1710). Rootsi oli üks väheseid riike Euroopas, kus ehitati arvukalt renessansi ideaallinna printsiipidest lähtuvaid uusi linnu.¹⁷⁵

1628. aasta Rootsi kuninglik seadus määras, et “kõik olemasolevad linnad peavad olema ümber kujundatud regulaarsete planeeringutega, et neid viia paremasse korda, ja kõik uued linnad tuleb valada samasse vormi”.¹⁷⁶ Riigivõimu tugevusest annab tunnistust linnaehituse aktiivsus 16.–17. sajandil, mil Rootsi praegustele aladele rajati 30 uut linna¹⁷⁷, 15 koliti uude kohta, kõik vanad linnad oli kavas uuendada¹⁷⁸; suurriigi kontrolli all olevatel aladel plaaniti uuendusi 450 kohas ning koostati üle 600 planeeringu¹⁷⁹. Erilisi pingutusi tehti linnade kindlustamisel, põhjuseks Rootsi ja Taani rivaalitsemine võimu pärast Läänemere-äärsetel aladel.

Soomes oli 1653. aastaks planeeringute alusel ehitatud või uuendatud 28 linna. Esimesed neist arvestasid veel maastikku järgides keskaegseid traditsioone: Uusikaupunki (1617), Uusikaarlepyy (1620), Kokkola (1620), Tornio (1621). Ruudustikplaanide lõplik läbimurre toimus 1640. aastatel, mil linnade planeerimist juhtis Per (Pietari) Brahe (noorem)¹⁸⁰. Turu planeeringus (1639, Anders Torstensson) säilitati keskaegne linn, uus linnaosa ehitati jõe

173 Vitruvius, *The Ten Books on Architecture*. Trans M. H. Morgan. New York: Dover, 1960, lk 22.

174 R. Eaton, *Ideal Cities: Utopianism and the (Un) Built Environment*. London: Thames & Hudson, 2002, lk 40–71; S. Kostof, *The City Shaped*, lk 144; H.-W. Kruff, *A History of Architectural Theory from Vitruvius to the Present*, lk 42, 54–55.

175 S. Kostof, *The City Shaped*, lk 99, 112.

176 H. Lilius, *Suomalainen puukaupunki*, lk 155.

177 Esimene uus linn oli Hudiksvall (1582), 16.–17. sajandil rajati Mariestad, Karlstad, Göteborg, Sala, Falun, Vänersborg, Karlskrona jt (N. Ahlberg, *Stadens mönster*, lk 21).

178 Sealsamas, lk 21–22.

179 N. Ahlberg, *Stadsgrundningar och planförändringar*, lk 372–373.

180 Per (Pietari) Brahe (noorem) oli 17. saj keskel Rootsi riigi valitsuse teenistuses, kindralkuberner Soomes ja tuntud uute linnade rajajana (nt Raahe, Pietarsaari, Kajaani, Hämeenlinna, Lappeenranta, Savonlinna jt). G. Eimer nimetab Brahet linnaplaneerimise alal diletandiks, kelle ideid vormistasid maamõõtjad (G. Eimer, *Die Stadtplanung im Schwedischen Ostseereich*, lk 22, 322–325).

teisele poolele; Pori (1642, Torstensson) ja Raahe (1650, Claes Claesson) plaaneringis kasutati mehhaaniliselt ruudustikplaani, arvestamata maastiku reljeefi. Lihtsustatud ruudustikplaani ulatuslikku rakendamist mõjutas 1628. aastal maamõõtjate ametkonna loomine, kus üks juhtivamaid linnade mõõdistajaid ja plaanide koostajaid oli Anders Bure.¹⁸¹

Üheaegselt linnade uuendamisega tegeldi Rootsis linnuste ja linnakindlustuste moderniseerimisega, millest võimsaimad olid Halmstad, Helsingborg, Kalmar, Landskrona ja Malmö. Kindlustatud linnade ja linnuste plaanid jagunevad ideaallinnaskeeme järgivateks radiaalseteks ja ruudustikplaanideks, kus Hollandi eeskujul kasutati kanalitesüsteeme. Radiaalplaani tüüpi, kus linna keskselt väljakult kiirgavad laiade ühetaolised tänavad ja põiktänavad moodustavad selle ümber kontsentrilisi ringe, esindab ainult Kalmar (1613). Ellu viidi kanalitel põhinevad ruudustikplaani Jonköpingis, Göteborgis ja Landskronas, mis ümbritsetuna kindlustusvöödega olid Rootsi riigikaitse tähtsad tugipunktid.¹⁸²

Kui Rootsis jättis see periood tugeva pitseri keskaegsete linnade südamekele, siis Eestis piirdus uuendamine vaid strateegiliselt tähtsamate linnade – Tallinna, Narva, Tartu, Pärnu ja Kuressaare – kindlustamise ja linnuste moderniseerimisega; linnade laiendamine viidi ellu vaid Pärnus ja Narvas. Enamiku ülejäänud väikelinnade areng pidurdus, sest 1636. aastal alanud läänistamise tulemusena kuulusid mitmed linnad suures ulatuses mõisatele või läksid Rootsi riigitegelaste valdusse.¹⁸³

1.3. LINNAPLAANIDE TÜPOLOOGIA LÄHTEKOHAD

Linnaplaani tüüpide koostamise aluseks oleva plaanistruktuuri all mõistetakse tänavate, väljakute, kvartalite, kruntide paigutuse viisi ja sellest tulenevaid kujundeid. Siinses doktoritöös pööratakse tähelepanu vaid tänavatele ja väljakutele, kuna üldjuhul puudub vaadeldava perioodi ajaloolistel plaanidel kruntide jaotus, tihti on tähistamata ka kvartalid.

Eri aegadel ja paikades on kasutatud erinevaid tüpiseerimise variante. Väga üldistatult on linnad orgaanilise või planeeringulise tekkega, mis väljendub kas nende ebaregulaarses või regulaarses plaanistruktuuris. Domineerib seisukoht, et keskaegsed linnad on suurel määral nn isetekkelised, kuid selle kõrval võib siiski oletada ka teadlikku planeerimist. Spiro Kostof võrdleb 12. sajandi Euroopa linna “korratu keskaegse kangaga” ning tema uurimuse eesmärgiks on leida ajaloolistes urbanistlikes kujundites jälgi planeeritusest.¹⁸⁴

Korratuna näivate ebaregulaarsete keskaegsete tänavamustrite teket võisid mõjutada varasem asustus, kaubateede suunad, veekogu ja sadama paiknemine, maapinna reljeef või mingi oluline objekt. Kuid vaatamata näilisele kaosele valitses neis linnades oma kord ja selle plaanis teatud

181 H. Lilius, Suurvalta-ajan kaupunkinrakentaminen 1617–1721. – Suomen kaupunkilaitoksen historia 1, lk 305–312.

182 N. Ahlberg, Stadens mönster, lk 28–32.

183 A. Soom, Eesti väikesed sisemaa linnad ja alevid 17. sajandil, lk 216–217.

184 S. Kostof, The City Shaped, lk 108.

loogika: kitsaste tänavate süsteem sidus ratsionaalselt linnaelu sõlmpunktid, nagu sadama, linnuse, turu ja kiriku; kesksel kohal oli linnaväljak raekoja, kiriku ja/või turuplatsiga; väikesele maa-alale oli koondatud tihe hoonetus, mida ümbritses kaitsemüür. Kõiges selles peegeldub keskaegse linna ratsionaalsus.

Keskaegsete Saksa linnade planeeritust täheldatakse juba 12. sajandi algusest alates, eriti aga 13. sajandil, mil levis “malelaudplaan” (*Schachbrettplan*) ehk reeglipärase tänavavõrguga linnatüüp, mille plaanistruktuuri määras nelinurkne, reeglina linna keskel asuv turuplats. Planeerimise põhjuseks peetakse uute linnade rajamist, mille maa-ala tuli jagada enne ehitamist maavaldusteks. Seega pidi olema ettekujutus ühe linna ruumivajadusest ja mõõtmismeetoditest, kuid teadmata on, kes olid linnaplaneerijad ning kuidas anti edasi linnaehituse kogemusi. Keskajal kujunenud linnades võib jälgida “õpitud” linnaplaneerimise faase.¹⁸⁵

Linnaplaanides on otsitud ka ideoloogiliste sümbolite mõjusid. Teede ristumisi on ajaloolistes linnades interpreteeritud kui kristlikku kujundit.¹⁸⁶ Keskaegse Saksa linna Villingeni kahe ristuva tänavasuunaga ovaalse plaani analüüsist on järeldatud, et nii selgele ristimärgile tuginev linn ei saanud kujuneda eelneva plaanimiseta.¹⁸⁷ Selgem sümboolne tähendus on renessansi ideaallinnade geomeetrilistel mudelitel, mis väljendavad tolleaegset ettekujutust kosmilisest korrast ning taevalikust täiusest ja harmooniast, mis pidid looma eeldused ideaalse ühiskonna tekkeks.¹⁸⁸

Vanimad Saksa linnad kujunesid strateegiliste, majanduspoliitiliste, logistiliste ja looduslike tegurite koosmõjul. Neid struktureerisid tänavad, väljakud ja linnamüür. Tänavateskeemi reeglipärasus avaldub üldjuhul linnamüüri ümbritsetud uuemates linnades (Aken an der Elbe, Büdingen, Neubrandenburg, Kulm jt).¹⁸⁹ Kuigi keskaegsed linnad ei ole peaaegu kunagi sarnased, eristatakse järgmisi tüüpilisi skeeme: üks või mitu rööptänavat (Bern, Lemgo); peatänavaga risti olevad põiktänavad, nn kalaluutüüp (Prenzlau), täisnurga all ristuvad tänavad (Wroclaw, endine Breslau); radiaal-kontsentrilised tänavad (Nördlingen) ja erikujulised (nt mägedes).¹⁹⁰

Illustreerides Saksa linnaehituse arenguetappe plaaniskeemidega, pöörab H. Planitz suurt tähelepanu turuplatsi paiknemisele ning muutustele selle kujus ja funktsioonis. Keskaegse linna tekke eelsest ajast toob ta näiteid viik-asulatest, mis asusid veeteedeäärsetes kauplemiskohtades ja olid seotud linnusega, ning millest hiljem kujunesid linnad (Stade, Salzburg, Bamberg, Köln). 11.–12. sajandi linnades oli esialgu tüüpiline pikliku kujuga nelinurkne

185 U. Reinisch, Zur Grundrißentwicklung deutscher Planstädte im 12. und 13. Jahrhundert, lk 126–127, 136.

186 E. Guidoni, Die Europäische Stadt, Eine Baugeschichtliche Studie über ihre Entstehung im Mittelalter. Stuttgart: Electa/Klett-Cotta, 1980, lk 127, 139. Eestis on tänavatele sümbolistlike tähenduste omistamise teemal väidelnud Romeo Metsallik ja Kaur Altoa (R. Metsallik, Borre-loom Tartus. Kaks skandinaaviapärase ehteripatsit. – Akadeemia 1996, nr 7, lk 1358–1360; K. Altoa. Väitlus: Romeo Metsallik, Borre-loom Tartus. Kaks skandinaaviapärase ehteripatsit. – Akadeemia 1997, nr 6, lk 1298).

187 T. Hettich, Stadtkulturerbe Villingen: Planstadt und Stadtbaukunst des Mittelalters. Eine städtebauliche Analyse der Zähringerstadt. Die Beweiskraft der euklidischen und fraktalen Geometrie im Städtebau. Norderstedt: Books on Demand, 2007, lk 55–59.

188 R. Eaton, Ideal Cities, lk 11–12, 48.

189 B. Marten, Planerische Logik und Repräsentativer Anspruch Urbanistik und Burgenbau. – Geschichte der bildenden Kunst in Deutschland, Bd. 3, Gotik. Hrsg B. Klein. München, u.a.: Prestel, 2007, lk 228, 234–242.

190 J. Hotzan, dtv-Atlas Stadt, lk 31.

turg, mis paiknes kaubatänavas ääres, tihti selle terves pikkuses. Teede ristumiskohale kujunesid ovaalse kujuga linnad, mille keskel oli peaturg (Villingen, Dinkelsbühl). Levinud olid veel kolmnurksed väljakud (Nürnberg, Salzburg) ning kiilukujulised turuplatsid (Osnabrück, Passau). Kõik loetletud väljakutüübid said alguse kaubatänavast, kujunedes pikapeale iseseisvaks linnaplaani osaks. 12. sajandi teisel poolel oli valdav linnakeskmes paikneva nelinurkse turuplatsiga korrapärane tänavateskeem (Hannoversch-Münden, Leipzig), mis levis “koloniaalskeemina” (*Kolonialschema*) 13. sajandil kristlaste poolt vallutatud aladele.¹⁹¹

Sarnaselt H. Planitzile keskendub Gerhard Eimeri analüüs Rootsi keskaegseid linnu kujundanud väljakute ja turuplatside ning kirikute ja raekodade paiknemisest tingitud arengutele ajavahemikus u 1000–1450, mida mõjutasid Euroopa eeskujud, aga ka valitsejate isiksused. Varasemaiks peab Eimer kaubateede äärde ühe pika tänavana tekkinud linnu (Lund, 1020–1040). 12. sajandile oli iseloomulik pikliku kujuga kolmnurkse väljakuga linnatüüp, kus turuplatsi lähema külje ääres paiknes kirik (Skara). 13. sajandi keskel sai Rootsi linnade keskväljakul Lübecki eeskujul peaaegu normiks skeem kirik–turg–raekoda, kusjuures nelinurkne suur linnaväljak pidi olema kindlate proportsioonide ja mõõtmetega (Stockholm, Ystad). 14. sajandil võeti eeskujuga Saksa regulaarsest koloniaallinnaskeemist, kus rõhutati turuväljaku keskset asendit ning selle äärde või keskele ehitatud raekoja esinduslikkust; kirik(ud) paiknesid eraldi väiksemal väljakul (Arboga, Bogesund). 15. sajandil sekkus linnaehitusse aktiivselt Rootsi kuningas Pommeri Erik (Erik XIII), kes kasutas uue linnatüübi loomisel 13. sajandi Saksa linnade eeskujuga, rõhutades kiriku keskse asukoha tähtsust ning linnakindlustusi (Landskrona, Malmö).¹⁹² Olles põhjalikult uurinud Rootsi linnaplaane leiab Nils Ahlberg nende mustrites sarnaseid jooni. Ta eristab järgmisi plaaniskeeme: üks pikk tänav, rannajoone suhtes nurga all olev peatänav, rannajoonega paralleelne tänavavõrgustik, teeristilinnad, ribimuster, reeglipärane plaanimuster.¹⁹³ Renessansi- ja barokiaegset linnaehitust iseloomustavad ruudustik- ja radiaalplaanidega ideaallinnad ning kindlustuste moderniseerimine.¹⁹⁴ G. Eimeri ja N. Ahlbergi erineva lähenemise tõttu ei saa nende linnatüüpe võrrelda, küll aga viitab Eimeri uuring väljaku kuju ja tähtsamate ehitiste paigutuse muutustele keskaegsetes linnaplaanides, mida tüpiseerimisel saab arvestada.

Saksa ja Eesti keskaegsete ehitustraditsioonide võrdlused puudutavad tavaliselt kindlustusi või muid ehitisi. Erandiks on John Leighly artikkel 1939. aastast, milles analüüsitakse ka Eesti alade keskaegseid ja rootsiaegseid linnaplaane.¹⁹⁵ Üheks väheseks linnaplaneeringuliseks eeskujuks on Paul Johansen toonud Viljandi puhul Lippstadt (Vestfaal)¹⁹⁶, millega

191 H. Planitz, Die deutsche Stadt im Mittelalter, lk 65–79, 90–92, 94–97; U. Reinisch, Zur Grundrißentwicklung deutscher Planstädte im 12. und 13. Jahrhundert, lk 136.

192 G. Eimer, Urbana grundtyper i det medeltida Sverige, lk 285–309.

193 N. Ahlberg, Stadens mönster, lk 11–20.

194 Sealsamas, lk 11–27.

195 J. Leighly, The Towns of Medieval Livonia. – University of California Publications in Geography, Vol. 6 (7). Berkeley, 1939, lk 235–314.

196 P. Johansen, Lippstadt, Freckenhorst und Fellin in Livland. – Westfalen, Hanse, Ostseeraum. Veröffentlichungen des Provinzialinstituts für westfälische Landes- und Volkskunde, Reihe I, Heft 7. Münster: Aschendorff, 1955, lk 119, 147.

ei nõustu Kaur Altoa¹⁹⁷. Aldur Vunk kahtleb üldse Eesti keskaegsete linnade plaanijärgses rajamises,¹⁹⁸ mispeale tekib küsimus, kuidas saab isetekkeliselt areneda suhteliselt korrapärane plaaniskeem (Pärnu, Narva, Paide, Viljandi). Johansen peab sellise linnatüübi väljakujunemist Saksa ordu ja hansakaupmeeste koostöö tulemuseks,¹⁹⁹ mis on tõenäoline, sest nende teenistuses olid maailma näinud ehitusmeistrid. Saksa reeglipärase planeeringuga linnaskeemi levikule vallutatud aladel viitab ka H. Planitz. Erandlik reeglipärase plaaniskeemiga linna näide on Eestis Tartu, mille pikk trapetsiaalse kujuga turuväljak paikneb ekstsentriliselt linna ääres. Sellest tulenevalt järeldeb Harald Arman, et ei ole alust väita, nagu oleks linn loodud Saksa koloniaallinnade skeemi kohaselt, nagu on tõlgendatud Lääne-Euroopa arhitektuurialases kirjanduses.²⁰⁰ Tartu meenutab eelkirjeldatud 13. sajandi Rootsi pikliku kolmnurkse turuplatsiga linnaskeemi (nt Skänninge),²⁰¹ mille väljaku kitsam osa on nii nagu Tartuski jõe pool. Kuid Tartu uurijate eriarvamused muistsete liikumiste ja asustuse paiknemise osas, mida on kommenteerinud A. Tvauri,²⁰² ei võimalda teha järeldusi selle kohta, kui palju on need mõjutanud keskaegse linna turuplatsi asukohta ja tänavaskeemi.

Eesti linnaehitust käsitlevates kirjutistes on kasutatud vaid ebaregulaarsuse, reeglipärasuse (Tartu, Narva, Pärnu) või radiaalsuse (Tallinn) mõisteid. Süstemaatilisemalt on erinevate linnade plaane analüüsinud Leonid Volkov, kes eristab linna kujunemise algstaadiumis lineaarseid struktuure, kus plaani teljeks on asulat läbiva maantee järgi tekkinud peatänav. Keerulisema struktuuriga on lintskeem (Võru, Pärnu) või radiaalkontsentriiline skeem (Paide, Rakvere, Tartu, Tallinn).²⁰³ Nagu näidetest nähtub, ei ole tüpiseerimisel lähtutud mitte tänavate mustrist, vaid linna kui terviku arengu suundadest.

Järgneva Eesti linnade plaanistruktuuri tüpologia eeskujuks on valitud valdavalt N. Ahlbergi uurimus, kuna selles on põhjalikumalt analüüsitud ajaloolisi plaane ning toodud täpsemalt välja plaanimustrite eripära. Koostatav vanalinnade plaanitüpologia lähtub vaadeldaval perioodil väljakujunenud tänavamustritest, mis on tänapäeval piiritletud muinsuskaitsealadena.

1.4. LINNAPLAANI TÜÜBID KESKAJAL

Enamiku Eesti keskaegsete linnade õitseng jääb Liivi sõja eelsesse perioodi. Nende arengu kohta leiab informatsiooni kirjalikest allikatest, eeskätt majade, kruntide ja omanike loenditest. Esimesed kaardid, kus on tähistatud tänavad, pärinevad valdavalt 17. sajandi teisest poolest, mille alusel on võimalik teha järeldusi keskaegsete plaaniskeemide kohta, sest mõnesaja aasta jooksul ei olnud tollaegsed linnad oluliselt muutunud. Tänavavõrgustik

197 K. Altoa, Viljandi vanalinna kaitse ja ehitustegevuse reguleerimistsoonide detailplaneerimine.

Uurimistöed. Kõide I. Ajalooline õiend. VRV, 1977. MKA, P-3198, lk 43–45.

198 A. Vunk, *Archaeological Surveys and the Topography of Medieval Pärnu*, lk 43–48.

199 I. Põltsam-Jürjo, Liivimaa väikelinn Uus-Pärnu 16. sajandi esimesel poolel, lk 50.

200 H. Arman, *Linnaehitus*. – Eesti arhitektuuri ajalugu, lk 47.

201 G. Eimer, *Urbana grundtyper i det medeltida Sverige*, lk 291.

202 A. Tvauri, *Muinas-Tartu*, lk 208–213.

203 L. Volkov, *Eestimaa asustus*, lk 94–98.

on alati vanem kui hoonestus, millest annavad tunnistust ka tänapäeva linnaplaanid, kus keskaegne plaanistruktuur on ikka veel loetav.

Järgnevalt on linnade üldajalugu kajastatud vaid nende tekke ajendite väljatoomiseks. Põhitähelepanu all on varasemad kaardid, mille alusel koostatakse linnaplaani tüüpide skeemid.²⁰⁴

Ühe pika tänavaga linn on pikliku kujuga, üles ehitatud peatänav ümber, mis kulgeb veekogu kaldal või piki kõrgustikuharja ning millele on hiljem lisandunud rööptänavad. Rootsi vanima linna Sigtuna arheoloogilised uuringud näitavad, et selle algne plaanimuster ühe pika tänavana ning sellega risti paiknevate kitsaste piklike kruntidega on püsinud muutumatult tänapäevani ning see on jälgitav juba 1636. aasta kaardil.²⁰⁵ Ühe domineeriva pika tänavaga linnu võib Eestis leida mitmeid, kusjuures suurem osa neist paikneb ilmselt juba muinasajal eksisteerinud ja keskajal kinnistunud liikumisteede ääres. Vanim sellistest linnadest on Lihula.

Kui **Lihula** nimetati 1211. aastal Eestimaa piiskopi residentsi asukohaks, mõjutas valikut asukoht sõjaliselt tähtsa mandrilt Saaremaale viiva tee ääres. Tee pidi tollal läbima Lihulat, sest soiste alade tõttu ei olnud võimalik liigelda ei põhja ega lõuna poolt.²⁰⁶ Tee ääres panga järsul põhjaveerul oli lisaks eestlaste muinaslinnusele tõenäoliselt asula ja kaubitsemiskoht koos lähedal olnud sadamaga Matsalu lahte suubuvate jõgede suudmes.²⁰⁷ Sadamakoha madala faarvaateri pärast jäi Lihula vaid piiskopiriigi ja ordu jagatavaks halduskeskuseks, mistõttu linna siia hiljem ei kujunenud.²⁰⁸

Vanimal säilinud Lihula piiskopilinnuse ja alevi plaanil aastast 1683²⁰⁹ (ILL 2), mille on koostanud Samuel Waxelberg²¹⁰, läbib asulat tee, mis teeb linnuse kohal kaare. Plaanil on tähistatud linnus, olulisemad hooned sh Eliisabeti kirik (1298) ja alevi hoonestatud ala piirid. Samast ajast pärineb linnust ja selle kõrval olevaid maju kujutav Waxelbergi joonis,²¹¹ mis annab tunnistust hoonestuse olemasolust, mida kaardil ei ole tähistatud. Kogu alev mahtus ära Tallinna–Virtsu maantee äärde, praeguse Penijõe tee ja Oja tänavavahele. Lihula hoonestusstruktuuris püsib tänaseni ühel pikal tänaval põhinev piklik üldkuju (ILL 1).

Lihulale küllaltki lähedane on **Rakvere** planeering. Siin on **T-kujuline tänavate skeem** (ILL 3), kuid domineeriv on põhja-lõuna suunaline Pikk tänav. Sellega ristub praeguste F. R. Kreutzwaldi ja Tallinna tänavate telg, mis oli oluline kaugliikluses (vastavalt Haljala ja Narva suund), kuid linnastruktuuris oli nende roll väiksem. Arheoloogid on leidnud muinasaegse

204 Linnade skeemidel on tähistatud veepiir (sinine), tänaseni säilinud tänavad (must pidev paksem joon), tänaseks hävinenud tänavad (must katendlik joon), varem eksisteerinud teed (must peenike joon), linna või linnuse varem eksisteerinud müürid (punane joon), linnused ja kirikud või nende varemed (punane värv). Plaaniskeemid on orienteeritud põhja-lõuna suunas.

205 N. Ahlberg, Stadens mönster, lk 13.

206 M. Mandel, Miks sai Lihula Eestimaa piiskopkonna esimeseks keskuseks, lk 19–23.

207 E. Tõnisson, Eesti muinaslinnad, lk 256–257; M. Mandel, Lihula muinas- ja keskaeg, lk 15.

208 A. Pärn, Linnade teke Eestis – mõningaid historiograafilisi aspekte, lk 369.

209 Delineatio Geometrica Öffwer Slottet Lehall och Hackelwercketh I Ehistland och Wijeckische Gebet beleggenn medh dess Grund, Prospect, Horizont och Situation som dedh sigh medh tiden Elevires och representern Aftaget [---] (Leal, Lihula). 1683. KrA, 0406:28:024:001.

210 Samuel Waxelberg (Waxelbergh) oli saksa päritolu maamõõtja, kes koostas 17. saj II poolel paljude Eesti väikelinnade ja linnuste plaanid ja panoraamjoonised (U. Ehrensverd, Topographica Estoniae, lk 23).

211 Leal, Lihula Prospect aff Slottet och Hackellwercket Lehall. (Leal, Lihula). 1683. KrA, 0406:28:j024:002.

asustuse jälgi ja 12.–13. sajandi puithoonete jäänuseid Teatrimäelt F. R. Kreuzwaldi tänava ääres ning Pika tänava alguses, millest võib järeldada esmase linnaasustuse paiknemist selles piirkonnas.²¹²

Reisikirjade koostaja Antonius Goeteerise²¹³ gravüüri aastast 1615²¹⁴ on näha valdavalt Pika tänava väikeste majade taustal kõrguval mäel kivilinnuse varemeid. Waxelbergi 1683. aasta plaanil²¹⁵ (ILL 4) on tähistatud linnusehooned ja neid piirav müür. Vallimäest põhja pool on F. R. Kreuzwaldi–Tallinna ja idaküljel Pikk tänav, millega ristuvad kolm tänavat (praegused Rohuaia, Posti, Parkali), kusjuures viimane neist viib Vallimäele nagu praegugi. Pikk tänav ulatub umbes Silla tänavani, selle ääres on tähistatud Mihkli kirik (15. saj algus) selle praegusel kohal. Rakvere on Lihula kõrval üks väheseid linnu, mille varasema turuväljaku kohta andmed puuduvad. Plaani illustreerib S. Waxelbergi koostatud linna panoraamjoonis,²¹⁶ millel linnusevaremete taustal ääristavad Pikka tänavat tihedalt väikesed majad. Nii plaanilt kui ka jooniselt nähtub, et linna piiras idast kitsas kraav (Soolika oja) ja plankpiire koos Tallinna tänava kohal oleva väravaga; lääne poolt kaitses linnust soistel aladel Maidla oja. Seega kuulub Rakvere lahtiste asulate²¹⁷ hulka (seda nime-tust on kasutatud piirdemüürideta linnade puhul). Kuigi Rakvere Põhjasõja ajal maani maha põletati, annab eelnev ajalugu ja vanim säilinud linnaplaan aluse järeldada, et linna vanema osa tänavad on vähemalt keskaegsed, Pika ja Tallinna tänava suund aga ilmselt muinasaegne.

Sadamasse kulgevast teest peatänavaks saanud linna näiteks on Rootsisis Simrishamn. Hiljem on kaubatänavana funktsioon üle kandunud mõnele rannaga paralleelselt kulgevale tänavale.²¹⁸

Eestis võib sadamasse suubuva peatänavana tüüpi teatud mõõndustega esindada **Kuressaare**, kus tänavavõrgu kujunemise algstaadiumis ei suundunud kindluse ja mere poole mitte hilisem peatänav Lossi, vaid sellest varasemad üle Suuresilla kulgevad Pikk ja Tolli tänav, mis ühendasid piiskopilinnust ordu aladega Lääne-Saaremaal. Tänavate kulgemise ranna suunas tingis eelkõige linnuse, millele allus ka sadam, asukoht Kuressaare lahe ääres. Varasem linnakeskuse asukoht oli tõenäoliselt nimetatud tänavate linnusepoolses piirkonnas.²¹⁹ Linnusest põhja pool, praeguse Lossipargi alal paiknes ka linna vanim pühakoda, mis hävis 1612. aasta tulekahjus.²²⁰ Kui laevade randumise koht maapinna tõusu tõttu muutus, kujunesid ka uued mere poole viivad tänavad. Pole välistatud, et hiljem tekkinud tänavate nimed, nagu Väike-Sadama ja Suur-Sadama, on seotud just uute sadamakohtadega. Vaatamata eelkirjeldatud kujunemisskeemile on Kuressaare plaanistruktuur

212 O. Kirss, Rakvere ajalugu, lk 10, 21.

213 Hollandi päritolu Antonius Goeteeris reisis 17. sajandil läbi Eesti ja on kujutanud gravüüridel mitmeid linnavaateid (Rakvere, Tallinn, Narva jt) (O. Kirss, Rakvere ajalugu, lk 37–38).

214 A. Tuulse, Die Burgen in Estland und Lettland. Õpetatud Eesti Seltsi toimetised XXXIII. Tartu, 1942, lk 69.

215 Wesenberg Diliniatio Geometrica Öfwer Slottet Wässenbergh och Hakelwerket I Wirland Belägit medh Dess Grund Linier, Situation och Project som wedh Tijden sigh Aleverer och Representerer. 1683. KrA, 0406:28:057:003.

216 Prospect Aff Slottet Wesenbergh och dess Hackelwerck. (Äv Rakvere). 1683. KrA, 0406:28:057:001.

217 Rakverest 1586. aastal mööda reisinud Lübecki kaubaselli Samuel Kiecheli (Küchel) reispäevikus on nimetatud linnakest “*ein offen Fleckhenn*” (A. Soom, Eesti väikesed sisemaa linnad ja alevid 17. sajandil, lk 226).

218 N. Ahlberg, Stadens mönster, lk 15–16.

219 Kuressaare varasema linnakeskuse asukoht on kindlaks tegemata, selle kohta on tehtud vaid oletusi (K. Aluve, Kuressaare linnus, lk 10–12; K. Kesküla, Mõnda Kuressaare linna kujunemisloost, lk 97–126).

220 Kuressaare uus Laurentiuse kirik valmis arvatavasti 1630. aastal (K. Alttõa, Saaremaa kirikud. Tallinn: Kunst, 2003, lk 76).

ebaregulaarne, selle arengut on peale linnuse ja sadama mõjutanud looduslikud tingimused, linna piiranud mõisamaad ning linnakeskuse uus asukoht selle praegusel kohal, kus on säilinud rootsiaegsed raekoda (1670) ja vaekoda (1663).

Palju selgemalt kui Kuressaares saavad **Haapsalus mere suunas kulgevad tänavad** (ILL 5) alguse piiskopilinnust põhja pool olevalt turuplatsilt. Linna tekke põhjus oli eelkõige sõjaline: rajada Lääne-Saare piiskopkonna kolmanda tugipunktina kindlustatud linnus Saksa ordu valdustest ohutusse kaugusse, kunagise väina äärde.²²¹

A. Pärna Haapsalu linnaehitusliku kujunemise uurimus koos arheoloogilise tõendusmaterjaliga annab aluse väiteks, et linnaline asustus eksisteeris Haapsalus juba vähemalt 13. sajandi keskel ning vanimad kvartalid paiknesid oletatava algse turuväljaku põhja- ja lõunaküljel (Jaani ja Väike-Mere tn).²²² Siiani on aga teadmata linnakiriku esialgne asupaik.²²³

Arheoloogiliste kaevamiste alusel on rekonstrueeritud kuni Liivi sõjani linna kontuuri markeeritud ringmüüri paiknemine, mis kulges Wiedemanni, Rüütli ja Vee tänava suunal, ühildudes tõenäoliselt linnuse lõunamüüritisega, ning selle viie värava asukohad. Samuti järeldatakse, et keskaegne tänavateskeem, mille teket on mõjutanud reljeef, olemasolevad ühendusteet ja linnuse asend, on tänaseni suures osas säilinud (puuduvad Pime ja Karja pikendus Suur-Mere tänavani ning pool turuväljakust). A. Pärn rõhutab 13.–14. sajandi tänavate (Pime, Rüütli, Vee ja Jaani tänavatega piiratud ala) ranget kirde-edela- ja kagu-loodesuunalist orientatsiooni, mis osutab tänavateskeemi regulaarsusele ja võimalikule planeeritusele. Küsimusele, kus paiknes(id) sadam(ad) ja miks mere suunas kulges nii palju tänavaid, ei ole kindlat vastust leitud. A. Pärna uurimuses on tähelepanuväärne algse sadamakoha ning varasemate tänavate tekke seostamine reljeefi ja sellest sõltuvate ühendusteedega.²²⁴

1683. aasta S. Waxelbergi plaanilt²²⁵ (ILL 6) on näha, et Haapsalu piiskopilinnuse kõrval olevalt turuplatsilt saavad alguse vähemalt kuus erinevas suunas mere poole kulgevat tänavat (Jaani, Linda, Väike-Mere, Suur-Mere, Ehte, Kooli) ning lisaks kaldaga paralleelne Vee tänav. 1683. aasta plaani sobitumine praegusele tänavavõrgule²²⁶ annab tunnistust rootsiaegsete kartograafide täpsest tööst, aga ka sellest, et muutused vanalinna tänavateskeemis on vähemalt 17. sajandist alates tänaseni olnud minimaalsed.

Valga on turuplatsilt hargnevate tänavate skeemiga linn (ILL 7)²²⁷, mis kujunes Vana-Liivimaa tähtsate kauba- ja sõjateede hargnemise kohta.

221 Haapsalu väina läbis nii muinasajal kui ka linna rajamise ajal meretee Riia lahe, Väinamere ja Soome lahe vahel (A. Pärn. Linnade teke Eestis – mõningaid historiograafilisi aspekte, lk 269–270).

222 A. Pärn, Haapsalu linna kujunemisest keskajal, lk 127–144.

223 E. Russow, Kaks aastakümnet linnaarheoloogiat Haapsalus – mitte ainult potikildudest ja müürikatkeist. Ühe väikelinna mineviku uurimise olevikust ja tulevikust. – Läänemaa Muuseumi toimetised XI. Haapsalu, 2008, lk 33–34.

224 A. Pärn, Haapsalu linna kujunemisest keskajal, lk 129, 139.

225 Delinatio Geometrica Öfwer Slättet och Staden Hapsahl I Estlandh och Wijkeste Gebet Belägen Medh Dess Grundt Linior och Situation som wedh Tijden Sigh aliwerer och representerer Aftagit i Martj Månadt Åhr 1683. (Hapsal/Haapsalu). KrA, 0406:28:015:001.

226 T. Padu, Läänemaa väärtuslikud maastikud. Haapsalu: Lääne Maavalitsus, 2006, lk 21.

227 Skeemi koostamise aluseks on olnud Valga plaan aastast 1819 (ILL 8) (Charte von der Stadt Walk und ihren Sämtlichen Stadt Ländern. EAA, f 308, n 6, s 34). Valga varasemad plaanid on lokaliseerimiseks liiga skemaatilised.

Valgat on esmakordselt mainitud 1286. aastal seoses kaupmeeste võlanõudega, mis annab tunnistust sellest, et asula, millel puudusid linnaõigused, oli juba 13. sajandil arenenud kaubanduskeskus. Keskajal oli Valga maapäevade ja läbirääkimiste koht, mistõttu on oletatud, et neutraalsuse tagamiseks ei ehitatud asulale kaitsemüüri.²²⁸ Valgast üle käinud lahingud ja linna korduv hävitamine on põhjuseks, miks selle varasem ehitusajalugu kajastub vaid tänavateskeemis. Praegune kolmnurkne keskväljak teede hargnemiskohal oli 1584. aastal linnaõiguse saanud Valga turuplats, mida kinnitab Johan Holmbergi koostatud vanim teadaolev plaan aastast 1683.²²⁹ Sellel läbib linna nagu tänapäevalgi ida-läänesuunaline mõlemas otsas kaheks hargnev tänav (Kesk), mille ääres on paarkümmend maja ning läänepoolsel hargnemiskohal (Keskväljak) on tähistatud kirik.

Kuigi 1997. aasta arheoloogilised uuringud keskväljakuäärses kvartalis (Riia-Raja-Sepa) viitavad Valga keskaegsele asustusele, järeldeb A. Tvauri 2007. aastal kiriku ümbruses toimunud kaevamistöde alusel, et 16. sajandi linna territoorium ei kattunud keskaegse aleviga, vaid võis paikneda Pedele jõe põhjakaldal.²³⁰

Reeglipärane tänavate skeem on keskaegsetes Rootsi linnades haruldane. Üheks näiteks on Arboga, mille suhteliselt korrapärane rööptänavatega plaan on väikeste muudatustega säilinud tänapäevani.²³¹ Siinkohal vajab täpsustamist, et keskaegse linnaplaani reeglipärased erinevad renessansiaegsest ruudustikplaanist. Reeglipärasuse puhul on tegemist küll enam-vähem paralleelsete tänavatega, kuid need ei läbi kogu linna ega moodusta täisnurkseid (ortogonaalseid) kvartaleid.

Eesti keskaegsetes linnades löi eeldused reeglipäraste plaanide kujunemiseks uute linnuste ehitamine ning nende juurde kaitsemüüridega piiratud linnade rajamine eriti Saksa ordu aladel. Reeglipäraste plaanimustri näiteks on siinkohal valitud Viljandi, Paide ja Tartu. Kuigi ka keskaegse Pärnu ja Narva plaaniskeemid on regulaarsed, vaadeldakse neid seoses linnade uuendamisega Rootsi ajal.

Viljandi keskaegse reeglipäraste plaani kohta on koostatud mitmeid rekonstruktsioone,²³² mis tuginevad 1599. aasta Poola revisjoni protokollile²³³ ja 1656. aasta linnakindlustuste plaanile,²³⁴ (ILL 9). K. Alttoa ja A. Haagi plaanirekonstruktsioonide²³⁵ alusel on koostatud keskaegse Viljandi üldistav tänavate skeem (ILL 10).

Küllaltki sümmeetrilise tänavateskeemiga linnaplaani peateljeks oli Tartu väravast kuni linnuse sissepääsuni kulgenud Lossi tänav, sellega ristusid praegused Väike-Turu, Kauba, Munga ja Pikk tänav, mida ühendasid

228 K. Alttoa, Valga ja tema väärtarhitektuur, lk 587.

229 Walck Stads Agor. 1683. EAA, f 308, n 2, s 123.

230 A. Tvauri, Aruanne arheoloogilisest proovikaevamisest Valga linnas 1997. a. Tartu, 1998. MKA, A-7258; A. Tvauri, Archaeological supervision around the St. John's church in Valga. – Archaeological Fieldwork in Estonia 2008. Tallinn: Muinsuskaitseamet, 2009, lk 192.

231 N. Ahlberg, Stadens mönster, lk 18.

232 Rekonstruktsioonide autorid: K. v. Löwis of Menar, A. Westrén-Doll, P. Johansen (K. Alttoa, Viljandi linna kujunemisest, lk 28), K. Alttoa (K. Alttoa, Viljandi varasem ehituslugu, lk 575) ja A. Tvauri (H. Valk, The Genesis of Viljandi (Fellin), lk 96).

233 K. Alttoa, Viljandi vanalinna kaitse ja ehitustegevuse reguleerimistsoonide detailplaneerimine, lk 20.

234 Ilma pealkirjata. Umbes 1656 (Fellin/Viljandi). KrA, 0406:28:014:001.

235 K. Alttoa, Viljandi varasem ehituslugu, lk 575; A. Haak, Keskaegse Viljandi tänavate võrk, lk 73; H. Valk, The Genesis of Viljandi (Fellin), lk 96.

omavahel väiksemad põiktänavad, moodustades reeglipärase plaanimustri. Reeglipärase tänavateskeemi põhiteljeks on Linna ja linnust ühendav Lossi tänav, mille ääres asetseb nelinurkne peaväljak (J. Laidoneri plats) ja selle idaküljel linnakirik. Müüriga piiratud linna trapetsiaalse kuju teket ning kohatist ebaregulaarsust tänavateskeemis võisid peale reljeefi ja linnuse paiknemise mõjutada varasemad liikumisteede suunad.²³⁶ Kuna muinasaegse asustuse jäljed praeguse vanalinna alal puuduvad, siis seostab H. Valk Viljandi tekke kivilinnuse rajamisega 13. sajandi II veerandil.²³⁷

P. Johanseni järgi on Viljandi linnus ja linn kavandatud üheaegselt, linnaterritoorium on linnusele "kaitsekilbiks". Linnaplaneeringuliseks eeskujuks on ta toonud Lippstadt.²³⁸ Kuigi K. Altoa esitab selle väite kohta kahtlusi, märgib ta, et keskaegse Viljandi kujunemisel võis olla oma osa nii kavakindlal planeeringul kui stiihilisel isearengul.²³⁹ Viljandi erinevad uurimused on kokku võtnud H. Valk, kes peab keskaegse linna tänavate reeglipärasest struktuuri iseloomulikuks hiliskeskajale.²⁴⁰

Alates 1989. aastast toimunud arheoloogiliste kaevamiste ja tänavasillutise uurimise kokkuvõttena järeldatakse, et vaatamata linnamüüri ja hoones-tuse hävingule on 13. sajandi tänavavõrk Viljandis tänapäevani säilinud.²⁴¹ 2004. aastal toimunud kaevamistööd Tallinna ja Oru tänava vahelises lõigus andsid piirkonna asustusloole uusi andmeid, millest kõige väärtuslikumaks võib pidada 13.–14. sajandi puithoonestuse ja veeärajuhtimise süsteemi avastamist ning hilisemate kivihoonete lokaliseerimist.²⁴²

Kui Viljandi keskaegse tänavatevõrgu säilimises on uurijad leidnud enam-vähem üksmeele, siis muinasaegse asulakoha suhtes on eriarvamusi. K. Altoa on oletanud, et see asus muinasaegsete teede (Väike-Turu ja Pikk) ristumiskohal kunagise Riia värava piirkonnas, kuid H. Valgu hinnangul, mis tugineb arheoloogilistele uurimustele, paiknes Viljandi muistne asustus Jaani kiriku ja Pika tänava ümbruses.²⁴³

Reeglipärase plaaniga Paide (ILL 11) tekke põhjuseks oleva ordulin-nuse koha valikut mõjutab taanlaste ja sakslaste kokkulepe, mille järgi ei tohtinud Järvamaale linnust ehitada. See rajati Järvamaa ja Alempoisi maa-konna piirile, soodest ümbritsetud looduslikult hästi kaitstud kõrgendikule Paide jõe äärde²⁴⁴, kus võis paikneda varem eestlaste muinaslinn ja sellest lõuna pool esimene asustustuumik praeguse turuplatsi kohal²⁴⁵. Keskaeg-set Paidet on kujutatud mitmel vasegravüüril regulaarse planeeringu ja

236 A. Haak toetab K. Altoa oletust, et muinasaegsed liikumisteed võisid paikneda praeguse Väike-Turu ja Pika tänava joonel. H. Valgu uurimuste alusel arvatakse aga, et praeguse vanalinna kohal oli muinasajal põllumaa (A. Haak, Keskaegse Viljandi tänavate võrk, lk 74–75).

237 H. Valk, The Genesis of Viljandi (Fellin), lk 102–104.

238 P. Johansen klassifitseeris seitse Vana Liivimaa linna (sh Uus-Pärnu) kui *Städte auf dem Schilde*, mis põhinesid 12. sajandi Lippstadt plaanilahendusel. Nende ühiseks tunnuseks olid linnuse, eeslinnuse ja regulaarse tänavavõrguga nelinurkse linna paiknemine järjestikku (P. Johansen, Lippstadt, Freckenhorst und Fellin in Livland, lk 119, 147, 154).

239 K. Altoa, Viljandi vanalinna kaitse ja ehitustegevuse reguleerimistsoonide detailplaneerimine, lk 43–45..

240 H. Valk, The Genesis of Viljandi (Fellin), lk 107.

241 A. Haak, Keskaegse Viljandi tänavate võrk, lk 71–91.

242 A. Kriiska, A. Haak, M. Lõhmus, Arheoloogilised välitööd Viljandi linnas Tallinna ja Oru tänava vahele rajatud kaugküttetorustiku kraavi alal, lk 101–129.

243 H. Valk, The Genesis of Viljandi (Fellin), lk 96–99.

244 P. Johansen, Paide linna asutamisest (1938). – P. Johansen, Kaugete aegade sära. Koost J. Kivimäe. Tartu: Ilmamaa, 2005, lk 63–69.

245 L. Jaanits, S. Laul, V. Lõugas, E. Tõnisson, Eesti esiajalugu, lk 404.

hoonestusega ning tsentraalse keskväljakuga linnana, mida ümbritseb bastionidega kivimüür ja vallikraav.²⁴⁶ Linna kindlustatusele keskajal viitavad ka mitmed uurijad.²⁴⁷ Paraku puuduvad eelnevat kinnitavad arheoloogilised uurimused ning on võimalus, et gravüüride näol oli tegemist vaid visioonidega, seda enam, et nende autorid pole ise kunagi Eestimaal viibinud. Vanimatel linnaplaanidel on tähistatud nurga all kulgevad veekraavid, mis võivad olla kunagised vallikraavid. Linna kindlustamist alustati oletatavasti lääneküljelt, sest idast olid tõkendiks Esna jõe luhad.

Ilmselt oli linn juba keskajal jagatud Lossialevikuks (linnuse ümbrus) ja Saksa alevikuks (linna tuumik).²⁴⁸ Paide kaks vanimat plaani 17. sajandi esimesest poolest²⁴⁹ kajastavad linnust, linna hoonestus on neil skemaatiline. 1683. aasta S. Waxelbergi linnaplaanil²⁵⁰ (ILL 12) on tähistatud tänavateskeem, mida võib pidada põhijoontes reeglipäraseks: nelinurkselt keskväljakult saavad alguse Pärnu, Tallinna ja Pikk tänav, viimasega on paralleelsed Rüütli ja Väike-Aia; nendega ristuvad Posti, Vee, Vainu ja Lai tänav. 1748. aasta plaanil²⁵¹ ühtib tänavatevõrk eelnevaga, lisaks on tähistatud piklikud krundid, mis ulatuvad läbi kvartalite, rõhutades omakorda linnaplaani reeglipärasust, mis on jälgitav ka tänases plaanimustris. Nii selge regulaarsus tänavateskeemis ei saa olla juhuslik ning viitab taas oletusele, et kindlustatud linnas kavandamisel ehitati lisaks vallikraavide osale plaanikohaselt välja ka tänavad.

Viimaste aastate arheoloogilised uurimused kinnitavad keskaegsete kirikute paiknemist kohal, kus asub praegune Püha Risti kirik.²⁵² Kuna Paide asus oluliste liikumisteede ristumiskohas ja oli keskajal võimas ordulinn piiskopialade piiril, siis pidi seal olema ka mõjukas kiriklik keskus, millest tuleneb intrigeeriv küsimus – miks mitte ka kindlustatud linn?

Tartu asustuskeskuse kujunemise eeltingimusena on Harri Moora osutanud soodsa linnusekoha kõrval kahe olulise liiklusmagistraali lõikumisele. Siin ületas Emajõe Ugandist põhja poole suunduv maismaatee, mida kasutati juba muinasajal. Emajõe laial soisel lammil on tänapäevase Laia tänava

246 Paide linna ja kindluse plaan 1620. aastast, repro Gabriel Bodenehri gravüürist ja vaade Paidele 1560. aastast, repro Ludwig August Mellini atlasest 1798. a (H. Sirel, Paide ajalooline linnakeskus. Paide linnaehitusajalooline, arhitektuuriajalooline ja kultuurilooline ülevaade muinsuskaitse aspektist. Kõide B. Illustratiivne osa. VRV, 1972. MKA, P-1429, ill 1 ja 4). Järvamaa Muuseumis on viited eelnimetatute kohta järgmised: Paide linna ja kindlustuste plaan 1620. a. (autor teadmata) ja vaade Paidele 1560. a. Lisaks eelnenuile on veel mitmeid gravüüri variante, millel on Paidet kujutatud müür iga ümbritsetud linnana, nt Georg Kelleri ca 1610. aastast pärinev gravüür Paide linna piiramisest (H. Sirel, Paide ajalooline linnakeskus, ILL 2; J. Jõgi, Paide kirik. Muinsuskaitse eritingimused pöranda ümberehitamise kohta. Tallinn, 2007. MKA, A-8419, lk 3). Laialt levinud (kuid ilmselt kõige hilisem) on koopia gravüürist, mille oli A. W. Hupel leidnud "ühest vanast katkisest tiitlita raamatust vaske lõigatuna ja saatis selle koopia 1805. aastal maanõunik krahv Mellinile", kellelt sai selle J. Chr. Brotze (J. Chr. Brotze, *Estonica*, lk 67). Järeldub, et Paide gravüürid on seni üheselt dateerimata.

247 A. Soom, Eesti väikesed sisemaa linnad ja alevid 17. sajandil, lk 225; H. Sirel, Paide linnaehituslik kujunemine ja arhitektuur, lk 55.

248 T. Veispak, Paide linnaplaan 17. sajandil. – Paide – Eestimaa süda, lk 36–37.

249 Weissenstein (Wittensteen) 1634. KrA, 0406:28:055:00; Geometrisk Plan Öfwer Wittensten Uthi Estlandh (Äv Paide). KrA, 0406:28:055:004a.

250 Weissenstein Delinatio Geometrica Öfwer Slottet och Staden Wittensteen I Estlandh och Jerwische gebet belägenn medh dess grund, prospect, horizont och Situation som det sigh wedh tijden Elevires och repraserterar [...]. 1683. KrA, 0406:28:055:002.

251 Plan der Stadt Weissenstein. 1748. EAA, f 854, n 4, s 119a.

252 2007. aastal toimunud kiriku ehitisarheoloogiliste uurimiste käigus leiti üksikuid viiteid seni teada olevast veelgi vanema kirikuhoone olemasolu kohta (V. Kadakas, R. Nurk, G. Püüa, G. Toos, *Investigations in Tallinn and the counties of Harjumaa, Läänemaa, Ida-Virumaa and Järvamaa. – Archaeological fieldwork in Estonia 2007.* Tallinn: Muinsuskaitseamet, 2008, lk 194–196).

joonel olnud lammisaar või seljandik, mis määras algse ülekäigukoha.²⁵³ Kuid uurijate arvamused lahknevad võimalike muinasteede asukoha suhtes linnaplaanil.²⁵⁴

Keskaegsest Tartust saab ülevaate vanimalt teadaolevalt **reeglipärase tänavatevõrguga** plaanilt 1640. aastatest (ILL 13), mille võimalikele autoritele ja dateeringu vastuoludele on viidanud Altkoa.²⁵⁵ Eimer dateerib plaani 1650. aastasse kui Georg von Schwengelli²⁵⁶ katse võimalikult väheste lammutustega tänavaskeemi õgvendada ning leida uus ühendustee linna ja Toomemäe vahel.²⁵⁷ Kaardil on tähistatud linnamüür, kirikud, tänavad ja kruntdijaotus. Jõe ja Toomemäe vahelisteks põhilisteks ühendusteedeks on Lai ja Lossi tänav, millega kulgevad paralleelselt väiksemad Kүүütri, Gildi, Munga ja Lutsu tänav, nendega risti Jakobi, Jaani, Rүүüti, Kompanii ja Magasini tänav. Kuigi tänavatevõrk ei ole ortogonaalne, esindab selline tänavamuster tüüpilist keskaegset reeglipärast plaanitүүüpi. Ilmselt on keskaegse Tartu linnaplaani kujunemist mõjutanud nii selle varasem asustus ja liikumisteed kui ka linnamүүüri rajamisega kaasneda võinud plaanimine.

Rootsiaegsed uuendusplaamid tulenesid eelkõige linnakindlustuste moderniseerimise vajadusest. Neist kardinaalseim oli olnud esimene, G. von Schwengelli 1636. aastal koostatud plaan,²⁵⁸ mille järgi oleks lääne- ja lõunapoolsest linnamүүüri osast eemale ehitatud uus vallivööliik. Kuigi vahepealsed ettepanekud nägid ette suuremaid muutusi linnuse kindlustamisel Toomemäel ning sinna ruudustikplaaniga Toomelinna rajamise (seda illustreerivad plaamid nt aastatest 1680²⁵⁹ ja 1690²⁶⁰), jäi enamik uuenduskaavadest realiseerimata ning linnamүүüri ümbritseti bastionidega, mida iseloomustavad paljudest säilinud kaartidest kõige selgemalt E. Dahlbergi plaamid aastatest 1696²⁶¹ ja 1697²⁶² (ILL 14). Viimasel eksplikatsiooniga kaardil on nummerdatud tähtsamad ehitised ja keskaegsed tänavad ning lisatud linna

253 H. Moora, Tartu asutamise ümber. – Tartu II. Linnavalitsuse tegevuse ülevaade ja statistikat 1931–1933. Jooni Tartu ajaloo. Tartu: Tartu Linnavalitsus, 1935, lk 191–199.

254 K. Altkoa, Tartu keskaegsetest kaitsemүүüridest ja peamisest muinasteest. – Tartu arheoloogiast ja vanemast ehitusloost. Tartu Ülikooli arheoloogia kabineti toimetised 8. Tartu, 1995, lk 146–148; A. Vallas, Liiklusteed muistses Tartus. – A. Vallas, Aolinnad, linnused ja kindlused, lk. 24–26; Varasemate uurijate (H. Moora, A. Vallas, K. Altkoa, A. Mäesalu) poolt esitatud muistsete liikumisteede kulgemist Tartu plaaniskeemil on kommenteerinud A. Tvauri (A. Tvauri, Muinas-Tartu, lk 208–213).

255 Ilma pealkirjata. (Dorpat, Tartu). KrA, 0406:28:008:003a. Et plaanil puudub pealkiri, koostaja nimi ja aastaarv, on see tekitanud dateerimisel eriarvamusi. Rootsi Sõjaarhiivi kirjes on datum 1638, autor puudub; Eimeril u 1650, Schwengell (G. Eimer, Die Stadtplanung im Schwedischen Ostseereich, lk 297); Ehrensvärdil u 1638, Rodenburg? (U. Ehrensvärd, Topographica Estoniae, lk 219); Ahlbergil 1640. aastate lõpp, Rodenburg? (N. Ahlberg, Stadsgrundningar och planförändringar, lk 690, 822). Kui Altkoa tõestab Academia Gustaviana hoone ehitusaasta kaudu, et plaan saab olla koostatud pärast 1640. aastaid, siis autorsus jääb ikkagi ebaselgeks (K. Altkoa, Eesti kunsti ajalugu 2 ja Tartu. – Kunstiteaduslikke Uurimusi 2007, kd 16 (3), lk 125).

256 Georg von Schwengell (Schwengeln) oli Rootsi fortifikatsiooniinsener, Tartu kindralkortermeister (1638); koostas Nyeni (1631), Pärnu (1644), Narva (1645), Tallinna (1650), Tartu (1650) linnakindlustuste ja Kuressaare kindluse plaamid (1641, 1645). Töötab samaaegselt Rodenburgiga, oldi rivaalid. Schwengelli plaane iseloomustab raskepärusus, ebapraktilisus, fantaseerimine (G. Eimer, Die Stadtplanung im Schwedischen Ostseereich, lk 288). Schwengellil nimetati tema majasteet “bestallter Geographicus”, ta koostas Eesti- ja Liivimaa kaardid, mõõdistas Emajõe Pärnust Tartusse (U. Ehrensvärd, Topographica Estoniae, lk 24; G. Eimer, Die Stadtplanung im Schwedischen Ostseereich, lk 286–288, 291–300).

257 G. Eimer, Die Stadtplanung im Schwedischen Ostseereich, lk 297, 299–300.

258 Ilma pealkirjata. (Dorpat, Tartu). 1636. KrA, 0406:28:008:002.

259 Ilma pealkirjata. (Dorpat, Tartu). 1680. KrA, 0406:28:008:007.

260 Dorpat. 1690. KrA, 0406:28:008:022.

261 Dorpat Geometrisch Plan öfwer Staden Dorpat Uti tillstånd som den sigh Ao 1696 befinner, Jempte hwadh samma Åhr är arbetat [---]. KrA, 0406:28:008:009.

262 Ilma pealkirjata. (Dorpat, Tartu). 1697. KrA, 0406:28:008:010.

ümbritseva muldkindlustuse kaheksa bastioni nimetused. Kirjeldatud plaan on olnud aluseks Tartu reeglipärase plaaniskeemi koostamisel (ILL 15).

Vaatamata sellele, et 1667. aasta tulekahju järel tegi maavalitsus ettepaneku 1640. koostatud tänavate õgvendamise plaani teostamiseks, jäi kavandatu ellu viimata, sest linna elanikkond oli kehvas majanduslikus seisus ning nii ulatuslikku ümberehitust ei soosinud ka Tartu soine aluspõhi.

2007. aastal lokaliseeris Tartu Linnavalitsus rootsiaegseid plaane tänapäevasele tänavatevõrgule.²⁶³ Olemasoleva materjali põhjal saab väita, et kuni 17. sajandi lõpuni oli linnas säilinud keskaegne reeglipärase tänavatestruktuur ning vaatamata vanema hoonestuse hävingule on see valdavalt (v.a üksikute tänavate õgvendused ja laiendused) jälgitav praeguses linnapildis.

Ahlbergi tüpoloogias esitatud **ribimustriga, rannajoonega paralleelse tänavavõrgustikuga** ja **teeristlinnu** Eestis vanalinnades ei ole. Rootsi rannikualade ribimustriga linnades suubuvad veekogu poole tihedad põiktänavad, mille vahele jäävad kitsad piklikud kvartalid. Sellise mustri kujunemist põhjendatakse sadamaala laiendamise ja sinna laevasildade rajamisega (Visby, Stockholm).²⁶⁴ Eeldused kirjeldatud viisil linnaplaanide tekkeks Eestis puudusid, sest üldjuhul on rannikuvesi madala süvisega. Teatud sarnasusi võib näha Haapsalus, kus lahesoppidesse suunduvad mitmed tänavad. Keskaegse Narva, Tartu ja Pärnu linnaplaanidel on tänavad küll jõega risti, kuid enamik vee äärde avanevaid linnamüüri väravaid ei olnud seotud peamise liikumistee või sadamaga. Veekogu ääres asuvates pikliku või poolovaalse kujuga linnades koosneb rannajoonega paralleelne tänavavõrgustik mitmest rannikut järgivast rööptänavast ja vee äärde viivatest põiktänavatest (Arboga, Helsingborg ja Skanör).²⁶⁵ Sellele linnatüübile on Eestis sarnane Põltsamaa, kus piki jõe kallast kulgeb linna vanim tänav Lossi, mille kujunemine on aimatav kaardil aastast 1688.²⁶⁶ Teeristlinnad, mille vanad sissesõiduteed peatänavatena moodustavad plaanistruktuuri kondikava, on kompaktse, ovaalse või ümara kujuga ning paiknevad sisemaal ja suurtel tasandikel (Lund, Skara ja Skänninge).²⁶⁷

1.5. LINNAPLAANI TÜÜBID ROOTSI AJAL

Järgnevalt vaatlen 17. sajandi linnaplaani tüüpe Rootsis, kust need levisid ka Eestisse. Peamisteks näideteks on Narva ja Pärnu, kus keskaegne regulaarne plaaniskeem seostati uue ruudustikplaaniga. Teostamata jäänud ideaallinnaplaani näiteks on Kuressaare.

Ruudustikplaanidel kulgevad läbi kogu linna omavahel ristuvad paralleelsed tänavad. Ruudustikplaani terminit kasutatakse üldnimetusena

263 Üld- ja rasterkaart. Tartu Linnavalitsus. Ortofotod Maa-amet 2007: http://www.tartu.ee/kaart/?map_link=D207FADB5AD3D7FA5D00CF3A968710DF (vaadatud 22. III 2009).

264 N. Ahlberg, Stadens mönster, lk 16, 130.

265 Sealsamas, lk 16.

266 Öfwerpahlens Stätt och Gebiet. 1688. EAA, f 308, n 2, s 213.

267 N. Ahlberg, Stadens mönster, lk 15, 17.

(rootsi *rutnätsplan*, soome *ruutukaava*, inglise *gridiron plan*), sest sõna otse- ses mõttes peaksid sellise plaani kvartalid olema kvadraatsed (ruudud), kuid suurema osa näitena toodud linnade puhul on tegemist nii ruudu- kui ristkülikukujuliste kvartalitega. Esimese ruudustikplaani Rootsi aladel koostas 1608. aastal hollandlane Petter Nicolaus de Kemp Göteborgile.²⁶⁸ Vanim tänaseni säilinud ruudustikplaan on Norrköpingi laiendusel aastast 1613, millele järgnevad paljud samalaadse skeemiga uute linnade planeeringud²⁶⁹.

Enne Rootsi riigi tähtsaimate Eestis asunud tugipunktide käsitlemist tutvustan üht tüüpilisemat linnaplaneerimise näidet **Landskronat** ning selle kuut ümberehituse kava,²⁷⁰ mille autorid on tegutsenud hiljem ka Eestis. Olof Hanssoni²⁷¹ plaanil aastast 1644²⁷² on keskaegne linnus ja linna ebaregulaarne tänavavõrgustik säilitatud, olemasolevale linnamüürile on lisatud vaid bastionid. Nicodemus Tessin vanema²⁷³ (edaspidi Tessin) koostatud plaanil aastast 1659²⁷⁴ on keskajast säilitatud vaid vana linnus ja kirik, varasema kohale on planeeritud uus ja suurem regulaarse tänavavõrguga ja kanalitesüsteemi kaudu merega ühendatud kaitsemüüri ümbritsetud linn. N. Tessini järgmine, 1660. aasta plaan²⁷⁵ on eelnevatest reaalsem: linna on küll laiendatud ja kindlustusi moderniseeritud, kuid säilitatud on keskaegne tänavatevõrk, mis seostub uute täisnurkselt ristuvate tänavatega. Järgnevate Landskrona ümberehitusplaanide autor on Erik Dahlberg²⁷⁶ aastatel 1679–1680. Tema kolm ringikujulist sümmeetrilist lahendust tuginevad ideaallinna planeerimise skeemile, kus regulaarset tänavavõrku ümbritseb Vaubani süsteemis bastionide ja raveliinidega ringmüüritis ning vallikraav. Ühte neist, 1680. aastal²⁷⁷ koostatud, nimetatakse selle ringmüüri tihedalt ääristava 20 bastioni tõttu “bastionidepärjaks” (*Bastionenkrantz*). Samast aastast ja autorilt pärineb väga detailselt läbi töötatud Landskrona plaan,²⁷⁸ mida tuuakse tihti kindlustatud ideaallinna skeemi järgiva terviklikuma planeerimise näitena²⁷⁹ (ILL 27). Kui N. Tessini plaane peetakse

268 N. Ahlberg, *Stadsgrundningar och planförändringar*, lk 131.

269 Järgnevalt ruudustikplaaniga rajatud linnad Rootsis olid Kristianstad 1614, Göteborg 1620, Stockholm “malmid” 1637, Hedermora 1642, Uppsala 1643, Sala 1624, Kristinehamn ja Vänersborg 1642, Askersund, Lindsberg, Nora ja Åmål 1643 (N. Ahlberg, *Stadens mönster*, lk 27–28).

270 Landskrona plaanid. KrA, SFP Landskrona 821, 741, 113b, 109g, 109i, 113d.

271 Olof Hansson Swart (Örnehufvud) (1600–1644) oli Rootsi fortifikatsiooniinsener, kes 1634. aastal sai korralduse inspekteerida kõiki kindlusi Liivimaal, koostas Tallinna (1634), Tartu ja Narva kindlustuste plaanid (U. Ehrensverd, *Topographica Estoniæ*, lk 24–25).

272 Landskrona 1644. KrA, SFP Landskrona 821.

273 Nicodemus Tessin vanem (1615–1684) sündis Stralsundis, töötas koos arhitekt Simon de la Valléega, õppis Saksamaal, Itaalias, Prantsusmaal ja Hollandis, kust pärinevad tema teadmised barokkarhitektuurist. Rootsi naastes ehitas ümber mitmeid kindlusi ja paleesid, projekteeris Kalmari toomkiriku, Näsby lossi, Drottningholmi palee (UNESCO maailmapärandi nimekirjas), koostas Landskrona lossi, sadama ja linna planeeringu (1651), Kuressaare linnuse ja linna ümberehituse projekti (1652) (täpsemalt G. Eimer, *Die Stadtplanung im Schwedischen Ostseereich*, lk 3–4, 326–362).

274 Landskrona 1659. KrA, SFP Landskrona 741.

275 Landskrona 1660. KrA, SFP Landskrona 113g.

276 Erik Dahlberg (Jönsson) (1625–1703) oli Rootsi sõjaväelane, riigitegelane, fortifikatsiooniinsener ja arhitekt, ning Liivimaa kindralkuberner (1696–1702). Tema jooniste järgi täiustati mitmeid Rootsi impeeriumi kindlusi, sh Tallinn, Narva, Tartu, Pärnu ja Riia, kasutades prantsuse Vaubani süsteemi. On tuntud kui mälestusteoste autor ning ajalookirjutiste kaasautor, koostanud gravüüride kogu “*Suecia Antiqua et Hodierna*” (Muistne ja kaasaegne Rootsi) (täpsemalt G. Eimer, *Die Stadtplanung im Schwedischen Ostseereich*, lk 289–293, 395–397, 438–448, 465–484, 526–528).

277 Landskrona 1680. KrA, SFP Landskrona 109g.

278 Landskrona 1680. KrA, SFP Landskrona 112b ext st f.

279 G. Eimer, *Die Stadtplanung im Schwedischen Ostseereich*, lk 474–478; N. Ahlberg, *Stadens mönster*, lk 98–99; N. Ahlberg, *Stadsgrundningar och planförändringar*, lk 63, 105, 120, 149, 153, 162, 189, 191, 220, 222, 250, 481–486.

lihtsustatuiks, siis E. Dahlbergi lahendused on komplekssemad, kusjuures mõlemad lähtuvad pigem planeerimisteooriast kui praktilisest teostatavusest.²⁸⁰ Landskrona planeeringud on seega valdavalt idealistlikud, mida esindab Eestis samade autorite koostatud Kuressaare ideaallinna realiseerimata projekt, kuigi Narva, Pärnu ja Tartu hilisemad uuendusplaanid on liigitatud komplekssete pragmaatiliste plaanide kategooriasse.²⁸¹

Narval on Landskronaga mitmeid kokkupuutepunkte. Mõlemat linna ja kindlustusi on planeerinud E. Dahlberg, kes pärast Landskronas töötamist tuli Eestisse. Mõlemad olid veekogu äärsed sõjaliselt tähtsad piirinnad. See tingis tugevama kindlustamise vajaduse, kuid oli ka põhjuseks linnade korduvale hävimisele. Aastaid 1581–1704, kui Narva kuulus Rootsi kuningriigi võimu alla, peetakse linna “kuldajaks” – Narvast plaaniti teha Rootsi riigivõimu teine residents.²⁸² Rootslaste uuendusplaanid tuginesid mitmele keskaegsele ehitisele: 13. sajandil taanlaste rajatud kastell-linnus, 14. sajandil sakslaste ehitatud ringmüüriiga konvendihoone ja 16. sajandil pärast tulekahju venelaste taastatud linnahoonestus seda ümbritseva piirdemüüriiga.²⁸³

Pärast Narva vallutamist koostati järgneva neljakümne aasta jooksul mitmeid kavasid linna laiendamiseks ja uute bastionidega ümbritsemiseks. Neist kõige ambitsioonikamad olid G. von Schwengelli plaan aastast 1645²⁸⁴ (ILL 16) ja Johan von Rodenburgi²⁸⁵ plaan aastast 1647²⁸⁶ (ILL 17), mis säilitasid küll keskaegse linna, kuid nägid ette selle kõrvale ehitada mitu korda suurema kaitsemüüriiga ümbritsetud ruudustikplaaniga linnaosa. Kahe rivaalitsenud linnaplaneerija projekte võrreldes avaldub nende erinev planeerimisviis ja käekiri. Kui Schwengelli plaane on iseloomustatud kui fantaasiale põhinevaid jõuliste (*kräftige*) värvidega vormistatud jooniseid, siis Rodenburgi projektid on stereotüüpsemad.²⁸⁷ Rodenburgi eelnimetatud projekt oli aluseks esimesele kõige täpsemini keskaegset Narvat kujutavale plaanile, mille 1649. aastal mõõdistas Gunnar Nilsson Welt.²⁸⁸ Sellel on tolle aja kohta harvaesineva täpsusega kujutatud tänavatevõrk, krundijaotus, tähistatud ehitised ning lisatud eksplikatsioon. Eelkirjeldatu annab ettekujutuse linnamüüriiga ümbritsetud keskaegsest linnast, millel oli sajakonna hoonestatud krundiga suhteliselt reeglipärane tänavatevõrk.

17. sajandi teisel poolel koostati Narva jaoks E. Dahlbergi juhtimisel mitmeid uuele Vaubani kaitsesüsteemile tuginevaid linnakindlustusplaanide. 1681. aasta²⁸⁹ nn diskussioonplaanil (*Diskussionplan*)²⁹⁰ (ILL 18) on esitatud

280 N. Ahlberg, Stadsgrundningar och planförändringar, lk 153.

281 Sealsamas, lk 136, 145, 153.

282 S. Karling, Narva. Eine baugeschichtliche Untersuchung, lk 35.

283 J. Kaljundi, Narva. – EA 3, lk 176–177; J. Kaljundi, Narva linnus. – EA 3, lk 179–180.

284 Vorzeichen und inhalt dieser Narwischen Planten [---] (Narva). 1645. KrA, 0406:28:031:001 a.

285 Johan von Rodenburg (Rodenburgh) oli Hollandi päritolu kindralkortermeister, tuli Eestisse 1638. aastal (U. Ehrensward, Topographica Estoniæ, lk 25). Koostas kindluste ja linnade uuendusplaanide Lätis ja Eestis: Tartu (1640, 1645), Tallinn (1640, 1647, 1651), Narva (1645, 1647, 1650) (N. Ahlberg, Stadsgrundningar och planförändringar, lk 812–838).

286 Narva Verzeichniis Narva Auch Iwannograd Nebst Dii Nergewarschen Anno 1647 Den 29 october. KrA, 0406:28:031:003.

287 G. Eimer, Die Stadtplanung im Schwedischen Ostseereich, lk 286–289, 299.

288 Rootsi Riigiarhiiv (Riksarkivet), Stockholm, Lantmät lev 1850, nr 311.

289 Narva Geometrisch Delineation Opå Staden och Slottet Narfwen sambt Ivanogorod, Uthi det tillståndh som det befans wara In November Anno 1681. (Narva). KrA, 0406:28:031:014.

290 G. Eimer, Die Stadtplanung im Schwedischen Ostseereich, lk 515–517.

koos varasemad variandid ning uued võimalused linna laiendamiseks. Narva linnakindlustuste moderniseerimise aluseks sai Dahlbergi plaan aastast 1686²⁹¹ (ILL 19), kus on tähistatud erineva värvi tooniga keskaegne linnaosa ning uued täisnurga all ristuvate tänavatega kvartalid põhjas ja läänes, kusjuures uute tänavate suunad on püütud siduda vanadega. E. Dahlbergi suurepäraselt joonistamisoskust demonstreerib kirjeldatud plaani illustreeriv perspektiivvaade.²⁹² See heaks praktiliste ja komplekssete plaanide esindajaks peetud näidis tugines Dahlbergi tugevale teoreetilisele taustale ja uuendusmeelsele natuurile.²⁹³ Linnaplaani püsimisest peagu muutumatuna üle 300 aasta annab tunnistust Narva kaart²⁹⁴, mille koostamisel on tuginetud Sten Karlingi materjalidele²⁹⁵ ja mida võib tinglikult seostada Rootsi ajaga, sest tolleaegsed kaitseehitised on kantud 1936. aasta tänavatevõrgule. 1940. aasta plaani paigutusest praeguse Narva kaardile²⁹⁶ nähtub, et paremini on säilinud tänavatestruktuur 17. sajandil ehitatud ruudustikplaani linnaosas: Vestervalli, Pimeaia, osaliselt Vaeselapse, Hariduse (end Vaestemaja), Kraavi, Moonalao, Karja ja Sepa tänav. Keskaegse linnaosa tänavatevõrk on rohkem muutunud, väheseid säilinud vanu tänavaid on õgvendatud: Koidula (osaliselt endine Mäe), Rütli (osaliselt säilinud), Viru (muudetud asukohta), Suur tänav ja Raekoja plats. Kuigi valdav osa ajaloolisest hoonestusest on hävinenud ning tänavatevõrk muutunud, on säilinud rootsiaegne ovaalne linnakuju, mida piiravad linnakindlustuste äärsed tänavad.

1621. aastast pärineb plaan,²⁹⁷ kus on kujutatud kahel pool jõe paiknenud Vana-Pärnut²⁹⁸ ja Uus-Pärnut (edaspidi Pärnu) (ILL 20).

17. sajandi plaanide alusel saab teha järeldusi keskaegse **Pärnu** kohta, sest enamikul rootslaste kavandatud linnuse ja linna uuendamise plaanidest on tähistatud ka varasem linnakujutis. Heinrich Laakmanni joonistatud 16. sajandi Pärnu reeglipärase linnaplaani rekonstruktsioonil²⁹⁹ on piirdemüüri ümbritsetud linnal regulaarse tänavatevõrguga plaanimuster nelja piki- ja kuue põiktänavaga. Rein Raie koostatud Pärnu 17. sajandi linnaplaani rekonstruktsioon³⁰⁰ näitab keskaegse linna tänavate seotust Rootsi ajal rajatud uute tänavatega (Vee, Nikolai, Pühavaimu, Hospidali). Georadariga tehtud uuringud näitavad, et linn paikneb ida-läänesuunalisel liivaluigel, millest on tingitud linnaplaani piklik kuju.³⁰¹

291 Narva Plan Utaf Staden och Fästningen Narfwen. 1686. KrA, 0406:28:031:022 a.

292 G. Eimer, Die Stadtplanung im Schwedischen Ostseereich, lk 518.

293 N. Ahlberg, Stadtgrundningar och planförändringar, lk 136, 153.

294 Narva Arhitektuuri ja Linna Planeerimise Amet: http://vana.narvaplan.ee/vananarva/Rootsi_stenkarling.jpg (vaadatud 6. III 2009).

295 S. Karling, Narva. Eine baugeschichtliche Untersuchung, lk 80–91, 125–136, 295–299.

296 Narva Arhitektuuri ja Linna Planeerimise Amet: <http://vana.narvaplan.ee/vananarva/Narva+Sudalinn.pdf> (vaadatud 6. III 2009).

297 Plan von Pernau c 1621, mit Lager und Überfall der Polen 1609. KrA, Sveriges krig. 1: 21 b St.f (tegemist on vanima teadaoleva ja säilinud Eesti linnaplaaniga).

298 Vana-Pärnu paiknes Pärnu jõe suudmeala vasakpoolsel kaldal. 1263. aastal hävitasid selle leedulased. Järgnevalt oli Vana-Pärnu kuni 16. sajandini kindlustamata asula (A. Vunk, Pärnu, Uus-Pärnu ja Vana-Pärnu – kolm linna ühes paigas 13.–14. sajandil, lk 29–36).

299 H. Laakmann, Geschichte der Stadt Pernau in der Deutsch-Ordenszeit (bis 1558). Marburg/Lahn: Herder-Institut, 1956.

300 R. Raie, Pärnu linn – EA 2, lk 99.

301 A. Vunk järeldeb 1995. aastal georadariga tehtud Pärnu varasema topograafia uuringute alusel, et 16. sajandil läbisid linna vaid 2 tänavat (Pikk ja Nikolai) ning seab kahtluse alla nii Pärnu kui Eesti keskaegsete linnade planeerimise üldiselt (A. Vunk, Archaeological Surveys and the Topography of Medieval Pärnu, lk 43–48).

Säilinud plaanide suur hulk võimaldab jälgida uuenduskavade arengut. Sarnaselt Narvale konkureerisid Schwengell ja Rodenburg ka Pärnus, koostades keskaegse linnaplaaniga mitteseotud uuendusprojekte.³⁰² Ühel varaseimal kaardil umbes 1644. aastast³⁰³ (ILL 21) on Schwengell planeerinud ebasümmeetrilise bastionidevööndi keskaegsest linnast eemale kirdekagu suunas. E. Dahlbergi ja Paul von Esseni koostööna aastatel 1667–1700 valminud uuendusplaanid on eelnevaist erinevad, nähes ette suurema ning sümmeetrilise lahendusega kindlustustesüsteemi rajamise ümber regulaarselt planeeritud linna, kusjuures on säilitatud varasemad tänavad ning olulisemad ehitised (vana kirik ja linnus).

Kõige selgemat informatsiooni vana ja uue linnaosa kohta annab 1667. aasta plaani alusel Esseni koostatud Pärnu plaan aastast 1696³⁰⁴ (ILL 22), millel on tähistatud vana linnamüür, Nikolai kirik, turuväljak ja linnusehooned, selgelt on eristatav keskaegne reeglipärane tänavatevõrk ja kvartalite paigutus ning sellest kagusse planeeritud ruudustikplaan sirgete tänavate ja täisnurksete kruntidega, mida ümbritseb seitsme bastioniga muldkindlus. Uue ja vana linna vahele keskaegse linnamüüri kohale on planeeritud sirge peatänav ja selle äärde linna keskusesse ristkülikukujuline uus peaväljak. Eelnevat võib pidada suurepäraseks näiteks rootsiaegsest ideaallinna planeerimise printsiipe järgivast planeeringust, kus on lahendatud keeruline ülesanne seostada uus ja vana ning luua ajastu nõuetele vastav sümmeetrilise kompositsiooniga tervik. Kirjeldatud plaani alusel on koostatud Pärnu plaaniskeem (ILL 23).

Kuressaare ebaregulaarne linnaplaani struktuur (ILL 24) oli põhi-joontes tänase muinsuskaitseala ulatuses Rootsi ajaks välja kujunenud, nagu nähtub Esseni koostatud linnaplaanidest aastatest 1681³⁰⁵ (ILL 25) ja 1695³⁰⁶. 17. sajandi keskel tellis Magnus Gabriel De la Gardie³⁰⁷ N. Tessinilt Kuressaare linnuse ja linna ümberehituse projekti. Rootsi juhtiva arhitekti koostöö De la Gardiega on tähelepanu vääri, selle põhjuseks oli kindlasti krahvi enda väljapaistev isiksus ja huvi arhitektuuri vastu.

1651. aastal oli N. Tessin saanud kuningliku stipendiumi enesetäiendamiseks Itaalias, Prantsusmaal ja Hollandis. Samal aastal valmis tal ilmselt esimene Kuressaare projekt, mille joonised ei ole säilinud. Eelnevaga on kirjelduse järgi sarnane 1652. aasta plaan³⁰⁸ (ILL 26), mille autoriks peetakse samuti Tessini.³⁰⁹ Vana linnust on tugevdatud nelja bastioni, kolme raveliini ja vallikraaviga ning sellega on tsentraalsümmeetriliselt ühendatud ortogonaalse plaanilahendusega ideaallinn, mida ümbritseb kuue bastioniga kaitsemüür ja vallikraav; kesksel kohal oleva linnaväljaku ümber on eri suurustes ristkülikukujulised kvartalid. Kuressaare ideaallinna plaan

302 G. Eimer, Die Stadtplanung im Schwedischen Ostseereich, lk 525.

303 Ilma pealkirjata. (Pernau/Pärnu). 1644. KrA, 0406:28:039:001.

304 Pernau Grundt-Riss von der Stat Pernau mit deren Plätzen. 1696. KrA, 0406:28:039:014.

305 Designation des Arensbourgeois Schloss und Stadt. 1681. KrA, 0406:28:002:015.

306 Arensburg. Arensburg. 1695. KrA, 0406:28:002:019a.

307 Magnus Gabriel De la Gardie (1622 Tallinn–1686 Sigtuna) oli Rootsi riigitegelane, 1649–1652 Liivimaa kindralkuberner, 1652–1655 Rootsi riigivarahoidja, 1654–1686 Uppsala ülikooli kantsler, Kuressaare krahv. Eesti- ja Liivimaa oli seotud isa (Jakob De la Gardie) ja vanaisa (Pontus De la Gardie) kaudu.

308 Ilma pealkirjata. (Arensburg). 1652. KrA, 0406:28:002:005.

309 S. Karling, Jakob och Magnus Gabriel de la Gardie som byggherrar i Estland. Tartu Ülikooli kunstiajaloo kabineti väljaanded 5. Tartu, 1938, lk 32.

oli uuenduslik nii Baltikumis kui kogu tolleaegses Rootsis. Plaanile on De la Gardie teinud omakäelisi visandeid: tema skitseeritud on loss, paviljonidega aed ja keskväljakul üks suurem ehitis, ilmselt raekoda.³¹⁰ Kui krahvi uuendusmeelsus on veel mõistetav, siis see, et uus linn oli planeeritud tol ajal eksisteerinust umbes kolm korda väiksemana, on arusaamatu (ILL 28). De la Gardie ideena valmisid raekoda (1670) ja selle vastas vaekoda (1663), mis on vähesed tänaseni säilinud märgid Kuressaaret kõige kardinaalsemalt ümber ehitada plaaninud krahvi tegevusest.

N. Tessini 1652. aasta Kuressaare ideaallinnaplaani on võrreldud sama autori poolt koostatud 1659. aasta Landskrona planeeringuga.³¹¹ Kui Kuressaare plaanil ei ole varasemast hoonestusest ega tänavavõrgust ainsatki jälge, siis Landskronas on säilitatud vana kindlus ja kirik seda ümbritsevate kvartalitega. Teine võrdlus puudutab E. Dahlbergi Landskrona (1679) ja N. Tessini Kuressaare (1652) linnaplaanide sarnasust.³¹² Mõlemal on kindlusega liidetud ortogonaalsete kvartalite ja tänavate struktuuriga ning tsentraalse keskväljakuga sümmeetrilise ülesehitusega linn. Kuressaare ideaallinnaplaaniga on sarnane ka E. Dahlbergi 1680. aasta Landskrona plaan,³¹³ mida tuuakse tihti kindlustatud ideaallinna skeemi järgiva tervikliku planeerimise näitena³¹⁴ (ILL 27). Kummaski linnas ei ole utoopilised ideaallinna plaanid realiseerunud.

Ruudustikplaan domineeris nii linnaplaanide uuendamisel kui ka uute linnade ehitamisel kuni 19. sajandi lõpuni. Hilisteks näideteks Eestis on Paldiski (rajatud 1718, linnaõigused 1783) ja Võru (1784).

1.6. KESK- JA ROOTSIAEGSED EHITISED VANALINNADES

Kuigi eelnenud peatükkide põhitähelepanu on suunatud linnade plaanitüüpidele, on vanalinnades säilinud ka kesk- ja rootsiaegseid ehitisi. Vanimad on need linnused ja kirikud, mis on oluliselt mõjutanud linnade kujunemist ja edaspidiseid arenguid.³¹⁵

Tänapäeval nähakse linnustes eelkõige linnade sümboleid, millele püütakse leida atraktiivsust tõstvaid lisafunktsioone. Samas on need muinsuskaitseeriliselt erilise tähelepanu all vältimaks uue hoonestuse rajamist nende lähedusse. Eesmärgiks on tagada kultuurikihhi, aga ka linnustele avanevate vaadete säilimine.³¹⁶

Enamik kirikuid, olles küll valdavalt ümber ehitatud, paikneb tänapäeval oma kesk- või rootsiaegsetes asukohtades tähistades varasemat linnakeskust. Paides, Valgas, Rakveres, Lihulas ja Tartus (Toomkirik ja Jaani)

310 Sealsamas, lk 34–39.

311 G. Eimer, Die Stadtplanung im Schwedischen Ostseereich, lk 345.

312 Sealsamas, lk 470.

313 Landskrona 1680. KrA, SFP Landskrona 112b ext st f.

314 G. Eimer, Die Stadtplanung im Schwedischen Ostseereich, lk 474–478; N. Ahlberg, Stadens mönster, lk 98–99; N. Ahlberg, Stadsgrundningar och planförändringar, lk 63, 105, 120, 149, 153, 162, 189, 191, 220, 222, 250, 481–486.

315 Kuna linnuste ja kirikute arengule ja arhitektuurile on uurijad varem enam tähelepanu pööranud, käsitletakse käesolevas töös neid vaid seoses linnade tekke ja plaanilise kujunemisega.

316 Nt Kuressaare linnuse bastionidele, raveliinidele ja vallikraavidele on kehtestatud eraldi kaitsevöönd lisakitsendustega (Kuressaare vanalinna muinsuskaitseala põhimäärus. Vabariigi Valitsuse 17. juuni 2004. a määrus nr. 220. – Riigi Teataja I 2004, 50, 353.

asuvad kirikud linnade rajamise aegsetes kohtades. Keskajal ehitatud linnakoguduse kirikud Tartus (Maarja), Viljandis ja Pärnu (Nikolai) on hävinud. Haapsalus ei ole keskaegse linnakiriku asukoht teada. Kuressaares paiknes kirik esialgu linnuse lähedal Lossipargi alal. Linnaehituslikult on üks olulisemaid muudatusi toimunud Viljandi keskaegsel turuplatsil (J. Laidoneri plats), mille idaküljel paiknenud linnakirik on hävinud. Seega puudub linnas varasemat tsentrumit tähistav dominantne sakraalehitus, mis võib olla ka üheks põhjuseks väljaku osatähtsuse vähenemises.

Keskaegseid linnamaju ei ole vanalinnades (v.a Tallinn) säilinud. Arheoloogiliste uuringute alusel on vaid fragmentaalseid andmeid tolleaegsetest elamutest Haapsalus, Pärnus ja Tartus. Majade keldrite uurimisel ja arheoloogilistel kaevamistel leiti jälgi Haapsalu varaseimatest hoonetest, mille alusel on koostatud vastavad plaanirekonstruktsioonid.³¹⁷ Tartus võib näha keskaegsete hoonete vundamentide müürikatkeid Rüütli 15 ja Lutsu 2³¹⁸ majade keldrites. On oletatud, et Viljandi, Tartu ja Pärnu keskaegsed elamud võisid olla kivist kellerdatud kivihooned paiknedes tihedalt üksteise kõrval viiluga tänava poole.³¹⁹ Tartu varasemate elamute kohta annab mõningase ettekujutuse turuplatsi joonis seda ääristanud hoonefassaadidega aastast 1682,³²⁰ mille välisilme alusel saab oletada, et tegemist oli keskaegsete hoonetega.

Mitmel 17. sajandi alguse linnailmet kujutaval gravüüril³²¹ või joonisel³²² domineerivad siluetis tihedalt paiknevad viilkatustega majad, mis annab aluse oletuseks, et väikelinnade hoonestusviis ja arhitektuuriline ülesehitus ei erinenud palju keskaegsetest suurematest linnadest, kus elamute taoline paiknemine ja ülesehitus on veel nähtav. Gooti arhitektuuri mõju võib täheldada veel hilisemate perioodide elamute katusekujus ja paiknemises.³²³

Realistliku pildi 17. sajandi alguse väikelinnade ilmest annab A. Soom, kirjeldades Eesti rannikul ja sisemaal vaesunud või hävinud endiseaegseid õitsvaid kaubalinnu vaid madalate rookatusega puumajade hallide kobaradena.³²⁴ Välisilmelt aleviku taolise Kuressaare hoonestik koosnes pea eranditult tuleohtlikest õlgkatusega ühekorruselistest puumajadest. Linnas leiti olevat muidki puudusi nagu madal ja soine asukoht ja nii vesised tänavad, et seal hädavaevu ratsutada või vankriga sõita võis, ilma kartuseta porisse uppuda.³²⁵ Taoline oli seis paljudes rootsiaegsetes Eesti väikelinnades, millest annavad tunnistust 1680. aastatel Waxelbergi koostatud linnapanoraamide joonised, kus on puumajade kõrval märgatavad vaid üksikud kivihihitised. Rootsi riigi heldekäelise läänistuspoliitika tulemusena Baltimaades

317 A. Pärn, Haapsalu linn Saare-Lääne piiskopkonna keskuste kujunemisloos. – Läänemaa Muuseumi toimetised I. Haapsalu, 1997, lk 29–30, 32–33.

318 A. Kriiska, R. Roog, K. Altkoa, Mittelalterliche Überreste in der Lutsu Strasse 2, Tartu. Vorläufige Forschungsergebnisse. – Baltic Journal of Art History 2010, Spring, lk 171–200.

319 K. Altkoa, Viljandi vanalinna kaitse ja ehitustegevuse reguleerimistsoonide detailplaneerimine, lk 33–34.

320 N. Raid, Tartu vanimaid ehitisi. Tallinn: Eesti Raamat, 1981, lk 8–9.

321 Nt Gabriel Bodenehri gravüür: Wittenstein in Liefland, 1620 (H. Sirel, Paide ajalooline linnakeskus, lk 12, ill 4).

322 Nt Wesenberg, die Burg von Osten gesehen. Nach einer Zeichnung von (Antonius) Goeteeris aus dem Jahre 1615 (A. Tuulse, Die Burgen in Estland und Lettland, lk 69).

323 Nt Tartus Jaani tn 20 (16. saj) ja Pärnus Kuninga 28 (17. saj).

324 Ettekujutuse tolleaegsetest väikelinna majade ilmest annavad tuleohtu vältimiseks tehtud ettekirjutused, mis nõuavad rookatuste asemel laudkatuste ehitamist (A. Soom, Eesti väikesed sisemaa linnad ja alevid 17. sajandil, lk 227–228).

325 A. Soom, Eesti väikesed sisemaa linnad ja alevid 17. sajandil, lk 165.

hakkasid privaat-linnad³²⁶ ajapikku kosuma. Kui sisemaa väikelinnades ei ole sellest ajast säilinud ühtegi ehitist, siis vähesed barokkhooned, küll valdavalt rekonstrueerituna, on nähtavad Pärnus,³²⁷ Kuressaares³²⁸ ja Narvas³²⁹. Tartu Academia Gustaviana hoone fassaadijoonis (P. v. Essen, 1688) annab ettekujutuse barokkile iseloomulikest rikkalike voluutidega kaunistatud ehisviiludega hoonest.³³⁰ Kuigi rootsiaegset barokki esindavaid hooned on vähe säilinud, võib täheldada nende mõningast mõju linnade taastamisel peale Põhjasõda. Pärnu kohta on toodud mitmeid näiteid varasematest ehitistest, mille vundamendile ehitati uued majad³³¹ või mille rootsiaegse kehandi fassaade 18.–19. sajandil uuendati.³³² Kuressaares on säilinud 17. sajandiks väljakujunenud turuplats ja seda ääristav hoonestusviis ning tänaseni keskväljakut ilmestavad baroksed raekoda ja vaekoda.

1.7. JÄRELDUSI

Eesti vanalinnade tekke ja kujunemise varasema ajaloo kohta kuni 17. sajandini saab järeldusi teha väheste kirjalike allikate, arheoloogiliste uurimuste ja hilisemate kaartide alusel. Põhiliste ajalooliste liikumiste ääres, mis olid vähemalt 13. sajandiks täna osaliselt jälgitavatel suundadel välja kujunenud, paiknesid muinaskihelkondade suuremad maalinnad ja asulad, mille kohale ehitati hiljem vallutajate kivilinnused ning nende juurde linnad. Muinasajal eksisteerinud arvukatest eestlaste linnustest on tõenäoliselt kaheksa kohale või lähedale ehitatud kivilinnus: Lihula, Narva, Rakvere, Otepää, Tallinn, Tartu, Viljandi, Paide. Need on kohad, kus muinaslinnad paiknesid olulisemate varasemate liikumiste ääres. Sajakonnast eksisteerinud keskaegsest kivilinnusest on kolmteist olnud ajendiks tänases mõistes linna tekkele: Haapsalu, Kuressaare, Lihula, Narva, Otepää, Paide, Põltsamaa, Rakvere, Tallinn, Tartu, Uus-Pärnu, Vana-Pärnu, Viljandi. Lisaks neile on keskaegse tekkega Valga. Neist kümme vanalinna on täna muinsuskaitsealadena riikliku kaitse all: Haapsalu, Kuressaare, Lihula, Paide, Pärnu, Rakvere, Tallinn, Tartu, Valga, Viljandi.

Keskaegsete linnade rajamise tulemuseks oli Eesti aladel esimene suurem varasema kultuurikihistuse häving ja uue teke.

326 Privaat-linnad olid Rakvere, Paide, Viljandi, Valga, Kuressaare, Haapsalu ning privaat-alevikud Lihula ja Põltsamaa, kuna olid läänistatud üksikutele kõrgeadlikele (A. Soom, Eesti väikesed sisemaa linnad ja alevid 17. sajandil, lk 259).

327 Tallinna värav (1675–1686, autor arvatavasti E. Dahlberg) ja elamud: nt Kuninga tn 18 (ehitati enne 1696. a, restaureeriti 1985–1987, arh R. Raie), Kuninga tn 24 (1694, restaureeriti 1978–1982, arh R. Raie), Uus tn 3 (17.–18. saj, restaureeriti 1985–1988, arh R. Raie).

328 Vaekoda Tallinna tn 3 (1663, restaureeriti 1980–1982, arh L. Hansar), ait Veski tn 6 (1633, juurdeehitis 1870) ja raekoda Tallinna tn 2 (1670, restaureeriti 1961–1973, arh A. Maasik) (L. Hansar, E.-M. Basihhina, Kuressaare Linnaatlas, lk 43).

329 Raekoda Raekoja pl 1 (1668–1671, restaureerimist alustati 1950. aastate lõpus, arh H. Potti, F. Tomps). Narva rikkaliku barokkhoonestuse kohta on säilinud hulgaliselt informatsiooni (nt S. Karling, Narva. Eine baugeschichtliche Untersuchung).

330 Academia Gustaviana hoone rajamist ja selle hävimist on pikemalt käsitletud Niina Raid tuginedes Karlingule (S. Karling, Tartu universitets byggnadshistoria under den svenska tiden. – Akadeemilise Rootsi-Eesti Seltsi aastaraamat 1934. Tartu, 1934, lk 29–61; N. Raid, Tartu vana ülikooli hoonetest. – Ehitus ja Arhitektuur 1975, nr 2, lk 42–48).

331 Nt elamu Kuninga tn 15.

332 Nt elamud Kuninga tn 7, 13, 26/28, Nikolai tn 24, Pühavaimu tn 8, Rüütli tn 3, 12, 15, 21 jt.

Eesti varasemat linnade kujunemise ajalugu on võrreldud eeskätt Rootsi ja Soome linnadega. Rootsi praegustes piirides on olnud 70 keskaegset linna, millest tänaseni on alles 60, neist 20 linnal on säilinud keskaegne plaanilahendus. Vanimad Rootsi linnad on Sigtuna, Lund, Helsingborg, Skara, Visby. Soomes on kuus keskajal tekkinud linna: Turu, Viiburi, Porvoo, Ulvia, Rauma, Naantali.

Kuna käsitletavast perioodist on hoonestusstruktuure moodustavaid ehitisi vähe säilinud, keskenduti ajalooliste linnade plaanstruktuuride analüüsile, mis tugines valdavalt ajalooliste ja tänapäevaste kaartide võrdlusele. Selle tulemusena koostati vanalinna muinsuskaitsealade plaanitüpoloogia ja vastavad tänavate skeemid. Tüpologiseerimine võimaldas saada lisateavet kaardistamise ja linnakindluste planeerimise kohta 17. sajandi Eesti linnades.

Eesti keskaegsetes vanalinnades on eristatavad järgmised plaanitüübid: üks pikk tänav (Lihula), T-kujuline tänavaskeem, kus domineerib üks pikk tänav (Rakvere), tänavad kulgevad veekogu suunas (Haapsalu, Kuressaare), turuväljakult hargnevate tänavate skeem (Valga). Esineb nii reeglipärast (Paide, Viljandi, Pärnu, Tartu, Narva) kui ka ebareeglipärast plaanimustrit (Tallinn, Kuressaare).

Erinevalt Rootsist on Eesti kindlustatud linnades levinud rohkem reeglipärased plaanimustrid. See viitab vähemalt mõningasele sihipärasele planeerimisele, mis on omane Saksa koloniaallinnadele.

Muinasaegete liikumisteede jäljed on säilinud Lihula, Rakvere ja ilmselt ka Valga linnaplaanides. Samuti on need aimatavad Tartus ja Viljandis ning oletatavasti ka Paides. Kõik Eesti keskaegsed linnad on kujunenud linnuste juurde. Erijuhtum on Valga, mille positsioon toonaste asumite seas oli erandlik. Võib oletada, et keskaegne tänavastruktuur on hästi säilinud Tartus, Haapsalus, Kuressaares, Lihulas, Rakveres, Viljandis, Paides, Valgas, osaliselt Pärnus, halvemini Narvas.

Rootsi riigi põhitähelepanu oli suunatud strateegiliselt tähtsamate linnade kindlustamisele (Tallinn, Narva, Tartu, Pärnu, Kuressaare). Linnauuendusplaanides domineerib ruudustikplaan (Narva, Pärnu). Koostati Kuressaare ideaallinna projekt, mis aga jäi teostamata. Suuremad muutused toimusid keskaegsete linnade (Pärnu, Narva) laiendamises, kuigi uuendusplaanid ei muutnud oluliselt keskaegseid plaanstruktuure, ruudustikplaanid seostati olemasoleva tänavaskeemiga.

LINNADE TAASATAMINE VANAL TÄNAVATEVÕRGUL

Linnade ülesehitamine peale Põhjasõda (1710–1783)

18. sajandi alguses muutus Eesti alade poliitiline staatus – järgnevad kaks sajandit kuulusid need Vene impeeriumi koosseisu. Oma geograafilise asendi tõttu omandas Eesti- ja Liivimaa uue seisundi, saades üheks teljeks Lääne-Euroopa ja Peterburi vahel. Enamus järgnevalt vaatluse all olevaid linnu said kreisikeskuse staatuse, olles samas palju laiemate sidemetega tööstus- ja kuurordilinnad ning välissadamad. Eestis kujunes sel perioodil välja stabiilne linnaline asustus.

Linnaehituse ajaloo kirjeldused algavad enamiku linnade puhul tõdemusega, et need olid sõjas purustatud või maani maha põlenud – Eesti linnad olid elanikest peaaegu tühjad. Põhjasõda laastas Eestimaad rohkem kui mistahes teine sõda meie ajaloos. Rahvapärимused kõnelevad “metsa kasvanud kirikutest, jalajälgedest, mille abil inimesed üksteist otsinud ja leidnud”³³³. Lisaks suri üle poole Eestimaad elanikkonnast katkuepideemiatest.³³⁴ Kesised majanduslikud olud pärssisid sõjas laastatud linnade arengu esialgu mitmeks aastakümneks.

Eesti alade arenguid mõjutas 18. sajandi alguses mõneti Balti erikord,³³⁵ mille positiivseks tulemuseks peetakse siinse maa ja kultuuri omapära

333 M. Laur, Eesti pärast Põhjasõda. – Eesti ajalugu I, lk 133.

334 H. Palli hinnangul oli Eesti ala rahvaarv tõusnud 1695. aastaks umbes 400 000 inimeseni ja 1710. aastaks langenud 350 000-ni. Katkuepideemiasse suri veel umbes 200 000 inimest, rahvast oli peale Põhjasõda ja katkuepideemiaid järel umbes 150 000 inimest. Seega oli Eesti rahvaarv 1712. aastal sama suur kui 13. sajandi algul (H. Palli, Eesti rahvastiku ajalugu aastani 1712, lk 57–58, 77–78).

335 Balti erikord oli tõkkeks Venemaa ja Baltikumi vahel välistades põlisrahvale saatuslikuks kujuneda võiva vene kolonisatsiooni. Baltikumi valitsemiskord kinnitati 1721. aastal Venemaa ja Rootsi vahelise Uusikaupunki rahuga (M. Laur, Eesti pärast Põhjasõda. – Eesti ajalugu I, lk 133–134). Oma olemuselt oli Balti erikord vastuolus nii keisrinna absolutistlike valitsemistaotlustega kui ka eesmärgiga kehtestada uus õiguskorraldus kogu riigis. Samas jätsid Balti kubermangud keisrinnale meeldiva mulje. Katariina II sai 1764. aasta reisilt kaasa veendumuse, et Läänemere provintside sisekorraldus peab olema eeskujuks Venemaa kohalike asutuste eelseisvale ümberkorraldamisele (M. Laur, Eesti ala valitsemine 18. sajandil (1710–1783), lk 208–209, 239).

paremat säilimist ning tihedamate sidemete kujunemist Lääne-Euroopaga, viimane tagas kiirema arengu võrreldes Venemaa sisekubermangudega. Kuid vaatamata sellele oli Põhjasõjas laastatud linnades nälja, katku ja tulekahjude tõttu ehitustegevus pärsitud. Enamiku väiksemate linnade areng oli aeglane, kuna need kuulusid mõisatele või olid ümbritsetud mõisamaadest. Ehitustöid tehti seetõttu varasemates linnapiirides, kus oli säilinud vaid ehitiste varemeid. Seega toimus linnade taastamine kesk- või rootsiaegsel tänavatevõrgul seda oluliselt muutmata.

Eesti linnaehituses algas varasemate alguste ja lõppude varemetel uus etapp.

2.1. PLAANISTRUKTUUR

Linnaehituse seis 18. sajandi algusest kuni viimase kolmandikuni kajastavad mõned üksikud ajaloolised plaanid. Üldjuhul fikseerivad need mõisate, linnade või linnakodanike maade piire nagu näiteks Viljandi plaanid aastast 1744 ja 1745.³³⁶

Paide kohta on plaane juba 18. sajandi I poolest, mis on väikelinnade puhul erandlik. J. Chr. Brotze kopeeritud Paide plaan, mis on dateeritud 1739. aastasse,³³⁷ tugineb insener Johann Ludwig Gottschedi 1739. aastal koostatud aluskaardile, mille on kopeerinud Eestimaa kubermangu maamõõtja Salomon Sevirin Dobermann aastal 1784³³⁸ (ILL 29). Mõlemal plaanil on tähistatud mõisatele (Mäo ja Mündi) kuulunud maad linna äärealadel. Kui Brotze plaanil on vaid tänavatevõrk ja hoonestatud alad, siis Dobermanni 1784. aasta plaanil on tähistatud lisaks krundijaotus ja umbes 38 maja,³³⁹ paljud krundid on tühjad. Mõlemal linnaplaanil on tänavate skeem ning kruntide paigutus ja kuju sarnased varem väljakujunenud plaanistruktuurile. Seega kerkib peale Põhjasõda taastatav Paide, nii nagu enamuse Eesti linnu, keskaegsele tänavatevõrgule.

Pärnus on linnaehitusliku näitena erandlik erusõjaväelaste majutamise probleemide lahendamiseks 18. sajandi alguses rajatud eeslinn *Морское* ehk Meriküla, mida kutsutakse *Slobodaks* selle vene küla laadse miljöö tõttu.³⁴⁰ Tänapäevaste Auli ja Kajaka tänava äärde ulatuvad pikad ja kitsad krundid on hoonestatud ühtsete reeglite järgi: otsaga tänavajoonel paikneb väike puust elamu, krundi sügavuses on majandushooned ja elatist pakkuv köögiviljaaed.³⁴¹ Kiratsevat Pärnu majandust elavdas merekaubanduse areng

336 Geometrische Charte von der Stadt Fellin nebst denen dazu gehörigen Bürger Landereyen im Pernauschen Craysse belegen. 1744. Koost C. G. Leutner. EAA, f 1002, n 1, s 1812; Delineation von der Stadt Fellin. 1744. EAA, f 1002, n 1, s 1814; Geometrisch Charte von dem Schloss Fellin nebst denen dazu gehörigen Äckern und Ländereyen im Pernauschen Craysse belegen. 1745. Koost C. G. Leutner. EAA, f 1002, n 1, s 1815.

337 Kreislinna Paide plaan, nagu selle 1739. aastal jäädvustas insener ja maamõõtja Jo. Ludw. Gottsched. (J. Chr. Brotze. *Estonica*, lk 65–66).

338 Plan der Greisz Stadt Weissenstein. 1784. Koost maamõõtja S. S. Dobermann, aluskaart Gottsched 1739. EAA, f 854, n 4, s 115.

339 Paide kirjelduses 1770. aastatest nimetab August Wilhelm Hupel neljakümme puumaja ning kivihoonena üksnes pastoraadi. (A. W. Hupel. *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. Erster Band*. Riga: Johann Friedrich Hartknoch, 1774, lk 370).

340 Eesti IV. Pärnumaa. Toim A. Tammekann, J. Kõpp, E. Kant. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus, 1930, lk 730.

341 Plan von diese Plätzen in der Worstadt zu Pernau. 1767. EAA, f 3724, n 5, s 1585.

ning sellesse aega langevate kaubamajade Jacob Jacke ja Co (1737) ja Hans Diedrich Schmidt (1741) asutamine. Jätkati ka kindlustuste ehitamist.³⁴²

Pärnus, Kuressaares ja Tallinnas jätkati linnakindlustuste ehitust, mis baseerus rootsiaegsetele kindlustustele. 1760. aastatel jätkusid ka **Tartu** kindlustustööd, kuid lisaks sellele kavatseti Tartu muuta Vene impeeriumi kindluslinnaks, mida kajastab 1772. aasta linnaplaan³⁴³ (ILL 30). Lisaks rootsiaegsete bastionite taastamisele planeeriti ulatuslik kindlustuste tsoon ka linna strateegiliselt nõrgemale küljele, teisele poole jõge. Garnisoni jaoks kavandati Toomemäele neli kasarmut, lisaks püssirohukeldrid ja arsenalihooone; linna kavatseti rajada suur sõjakool. Kavandatust jõuti valmis ehitada vähe, sest 1775. aasta kahjutuli katkestas suurejoonelise kindluslinna ehitamise plaanid.

2.2. HOONESTUSSTRUKTUUR JA ARHITEKTUUR

Esimesteks töödeks oli mitmetes linnades 18. sajandi keskel uute kirikute ehitamine või vana taastamine. Garnisonilinnades hakkas kehtima nõue ehitada õigeuskirikuid.³⁴⁴ Selle näiteks on Pärnusse ehitatud Jekateriina uus kirik Vee tn 16 (arh P. Jegorov, 1764–1768), mis on üks stiilipuhtam ja rikkalikum barokk-kirik Eestis. Rakveres taastati Põhjasõjas põlenud Kolmainu (algselt Mihkli) kirik (1727–1730).

Linnaehituslikke arenguid mõjutasid vaadeldaval perioodil Vene riigis kehtestatud ehituseeskirjad ja tuleohutusnõuded. Linnade üldisele madalseisule 18. sajandi I poolel lisas oma pitseri 1704. aastal kehtestatud kivihoonete ehitamise keeld,³⁴⁵ tänu millele võime ajaloolistes linnades näha mitmeid vanimaid puitehitisi. Kuigi enamik neist on ümber ehitatud, oli algselt tegemist hilisbaroksete laiade ja pikaksvenitatud plaaniga ühekorruseliste keskse mantelkorstna ning kõrge kelp- või poolkelpkatusega linnamajadega, mis paiknesid tihedalt pikifassaadiga tänavajoonel. Ainsa kitsendusena tuli taoliste majade ehitamisel arvestada, et hoone mahud ei ületaks krundi piire.³⁴⁶ Nii kandsid need vanemad ehitised edasi keskaegsetele linnadele iseloomulikku tiheda hoonestusega tänavafondi ehitamise traditsiooni.

Kunstiajalooliselt seostuvad hilisbaroki ilmingud klassikaliste vormikaanonitega. 18. sajandi viimased aastakümned kujutavad Eesti arhitektuuris omaette stiiliperioodi, mille kohta on kasutatud väljendit “barokisugemete varaklassitsism”, kuid see ei anna edasi kogu mitmekesisust. J. Maiste leiab, et tollane arhitektuur pole millegi jätkuks, ammugi mitte alguseks,

342 Eesti IV. Pärnumaa, lk 730.

343 1772. aasta Tartu plaanil on linnakindlustustega haaratud praegusest vanalinnast kordades suurem ala (Планъ Дерптной крепости съ показаніемъ цивильнаго строенія и соизвѣщеніемъ это для крепостнаго расположенія и протчаго нужнаго строенія [...] и переносе надругие удобные мести отходить [...] лутче способымъ уице и кварталы выпрямить надшить. ЕАА, f 995, n 1, s 6846, l 1). Tartu kindlustamise kohta on Riiklikus Sõjaajaloo Keskarhiivis Moskvaa (RSAKA) kindlustuste projekt aastast 1763 (f 349, n 12, s 4637), seda teemat on käsitletud põhjalikumalt K. Alttoa (K. Alttoa, Dorpat/Tartu. Von der Festungsstadt zum “Embach-Athen”, lk 121–124; K. Alttoa, Eesti kunstiajalugu 2 ja Tartu, lk 128–130).

344 A. Pantelejev, Õigeusu kiriku arhitektuur Eestis 16.–18. sajandil. – Eesti kunsti ajalugu 2, lk 420–421.

345 Kivihoonete ehitamise keeld kehtestati seoses Vene impeeriumi uue pealinna Peterburi rajamisega (E. Tohvri, Eesti puitasumite kujunemisest ja elamutüüpidest, lk 78).

346 Sealsamas, lk 87.

nii-öelda järgmist klassitsismiajastut ettevalmistavaks faasiks. Pigem näib tegemist olevat nähtusega, mis suuresti sündis balti kultuuriruumi sisemisi liikumisi ja tarbeid silmas pidades.³⁴⁷

Taolised varasemad puumajad, mis pärast 1775. aasta tulekahju Tartus alles jäid, on eriti haruldased.³⁴⁸ Samast perioodist pärinevaid üksikuid hooneid on säilinud ka mõne teise vanalinna keskaegses osas.³⁴⁹ Kuigi hiljem lisati lakoonilise fassaadidekooriga hilisbaroksetele “ürgbaltlikele” (*urbaltisch*)³⁵⁰ pikkadele puitelamutele või veidi hilisematele väikesemate mõõtude ja sümmeetrilise fassaadilahendusega majadele klassitsismile iseloomulikke kujunduselemente ja detaile, säilisid varasema hoonestuse üldmahud. Seega oli 18. sajandi esimese poole baroki traditsioone kandvatel puitmajadel oma kindel osa linnade hoonestusstruktuuri ja arhitektuuritraditsioonide kujundamisel, kuigi need vanalinnade üldilmes täna ei domineeri.

1749. aastal tühistati eelnimetatud kivihoonete rajamise keeld. Tingituna paljudest tulekahjudest anti välja kivehituse seadus, millega määrati kindlaks kivist hoonete paiknemine kesklinnas ning puitmajade rajamine linna äärealadele.³⁵¹ Kivihoonete ehitamine algas 18. sajandi kolmandal veerandil, kuigi nende püstitamine Eesti väikelinnadesse oli küllaltki erandlik. Üheks näiteks on siin Pärnu kreisi kohtuhoone ehitamine Viljandisse, mis rajati turuplatsile seal hävinenud kiriku kohale, J. Laidoneri pl 5 (1770).

Lisaks eelnevalt nimetatud seadustele kehtestati aastatel 1766 ja 1782 Liivimaa linnadele tuleohutusnõuded.³⁵² Eelnimetatud ukaaside alusel võeti vastu linnade ehitusmäärused, kus täpsustati kivihoonete ehitamise piirkonnad, majade paiknemine tänava ja krundi piiride suhtes jms. Need regulatsioonid olid aluseks järgnevatele linnaehituslikele muutustele vanalinnades.

2.3. JÄRELDUSI

18. sajandil oli enamiku väiksemate linnade areng Eesti aladel võrdlemisi aeglane. Mitmed väikelinnad kuulusid mõisatele. Sagedased olid tulekahjud ning elanikkonda laastavad epideemiad. Ehitustööd toimusid vaid varasemates linnapiirides, kus uued hooned rajati varasemate tänavate äärde. Nii ei toimunud vaadeldud perioodil ajalooliste linnade plaanistruktuuris olulisi muutusi – vanalinnades säilis varasemate sajandite tänavatevõrk.

Linnaehituslikke arenguid mõjutasid ehituseeskirjad ja tuleohutusnõuded. Tänu kivihoonete ehitamise keelule on ajaloolistes linnades säilinud

347 J. Maiste, Klassikaline suund Eesti ehituskunsti 1530–1830, lk 64.

348 Nt Lai tn 4 (ca 1725), Lai tn 24 (1720), Lutsu tn 8 (1774), Lutsu tn 2 (1755) (K. Hallas, Puitarhitektuur stiiliajaloo kandjana, lk 17–18).

349 Nt Viljandis Väike-Turu 6 ja 8, Oru 8; Paides Rüütli 16; Rakveres Pikk 21 jm (E. Tohvri, Eesti puitasumite kujunemisest ja elamutüüpidest, lk 87–88).

350 Mõiste “ürgbaltilik” (*urbaltisch*) võttis kasutusele baltisaksa mõisauurija Heinz Pirang (H. Pirang, Das Baltische Herrenhaus I. Die älteste Zeit bis um 1750. Riga: Jonck & Poliewsky, 1926, lk 32).

351 E. Tohvri, Eesti puitasumite kujunemisest ja elamutüüpidest, lk 84–85.

352 1766. aastal kehtestatud tuleohutusnõudeid kontrollis politsei. 1782. aasta kubermanguvalitsuse patent nr 117 käskis kõigis linnades roo- ja kisklaudadest katused aasta jooksul välja vahetada laudkatuste vastu ning kaheksa aasta pärast pidid majadel kivist katused olema. (E. Tohvri, Linnaplaanide kujunemine ja puitarhitektuuri näited Lõuna-Eesti linnades, lk 88–89; E. Tohvri, Eesti puitasumite kujunemisest ja elamutüüpidest, lk 85).

üksikud vanemad hilisbaroksed puitehitised. Kuna 18. sajandi esimesel poolel puudusid ranged regulatsioonid hoonestuse paigutuse suhtes, siis säilis keskaegsetele linnadele iseloomulik tiheda hoonestusega tänavafondi ehitamise traditsioon.

Varem kindlustatud linnades jätkati rootsiaegsete kindlustuste taastamist, Tartust pidi saama Vene impeeriumi suurejooneline kindlustuslinn, plaan katkes Tartu suurima tulekahjuga 1775. aastal. Selle tulemusel hävisid küll suures ulatuses linna varasemad ehituskihistused, kuid teisalt jäi ehitamata plaanitud militaarlinn, millele vastanduvalt sai alguse valgustusajastu ideaale kandva klassitsistliku ülikoolilinna rajamine.

Kui võrrelda Eesti alade linnaehituslikke arenguid Põhjasõja järgses Soomes,³⁵³ võib leida mitmeid paralleele, aga ka erisusi. Esimesed aastakümned toimusid mõlemal maal linnade taastamised ilma riigivõimude sekkumiseta, kuid 18. sajandi keskel hakkasid linnaehitust mõjutama esimesed ehitusregulatsioonid. Kiviehitiste rajamise nõuet rakendati Eesti aladel üle paarikümne aasta varem kui Soomes, rangemat ehituskontrolli, linnade planeerimist ja projektide koostamist hakati aga nõudma hiljem. Kui Soomes planeeriti uusi kindlustatud linna, siis Eestis taastati või uuendati vaid varasemate linnuste kindlustusi. Soome uute linnade planeerimisel kasutati juba 18. sajandi keskel klassitsistlikke ruudustikplaane, mis võrreldes renessansiaegsetega andsid võimaluse varieerida kvartalite suurust ning tänavate laiust. Taolisi ruudustikplaane hakati Eesti linnades kasutama alles 18. sajandi lõpus, seoses kreisilinnade uute arengutega, mida käsitletakse järgnevas peatükis.

Tänastel muinsuskaitsealadel tuleb hinnata vaadeldud perioodil eelkõige keskaegsetes linnakeskustes säilinud tänavatestruktuuri ning tiheda hoonestusega tänavafondi kujunemist. Erilist kaitset vajavad vähesed säilinud vanimad hilisbaroki traditsioone kandvad puithooned.

353 H. Lilius, *Kaupunkinrakentaminen ison- ja pikkuvihan välisenä aikana (1721–43)*. – Suomen kaupunkilaitoksen historia 1, lk 323–329; H. Lilius, *Hyödyn aikakauden kaupunkirakentaminen (1743–75)*. – Suomen kaupunkilaitoksen historia 1, lk 329–334.

KORRASTATUD KREISILINNAD

Vene riigi administratiivkeskuste areng (1783.–1870. aastad)

18. sajandi viimasest veerandist algas ajalooliste linnade arengus uus tõus seoses nende muutumisega kreisikeskusteks. Kreisireform, mille algatas Katariina II³⁵⁴ oli Eesti linnade ajaloos üpris tähtis, puudutades just väiksemaid linnu. Enamik neist oli sajandeid kiratsenud ning alles kreisireform pani aluse linnade kiiremale arengule ja tegelikult üldse tänapäevasele linnale.³⁵⁵ Just sellest perioodist alates hakkas välja kujunema Eesti vanalinnade üldilme. 1783. aasta kreisireformiga³⁵⁶ said Eestimaa kubermangus kreisilinnadeks Haapsalu, Paide, Rakvere, Paldiski ning Liivimaa kubermangus Eesti aladel Tartu, Pärnu, Viljandi, Võru, Valga ja Kuressaare.³⁵⁷ Oluline on märkida, et suuremate linnade – Tallinna, Tartu, Pärnu ja Narva – kõrval hakkasid arenema ka väikelinnad.³⁵⁸

18. sajandi teisel poolel algas Venemaal ulatuslik uute linnade planeerimine. Katariina II valitsemise ajal loodi komisjon, mis tegeles linnade planeerimisega, tuginedes 1763. aastal välja antud seadusele kõigi linnade planeerimise kohta.³⁵⁹ Keisrinna valitsemise ajal planeeriti ringi 1787. aastal

354 Katariina II kreisireformi poliitika lähtus Vene riigi kui terviku huvidest. Oma poliitika võttis keisrinna kokku 1764. aasta alguses antud instruksioonis: “Ukraina, Liivimaa ja Soome on oma loomult provintsid, mida valitsetakse neile konfirmeeritud privileegide alusel. Neid rikkuda äkilise lahtiütlemisega kõigist oleks üpris sündsusetu. Neid võõramaisteks nimetada ja nendega sel kombel ümber käia oleks veel suurem viga, ühtlasi täielik rumalus. Nimetatud provintse tuleb mõjustada muutuma venelikumaks, et nad ei vahiks enam nagu hundid metsa poole.” (M. Laur, Eesti ala valitsemine 18. sajandil (1710–1783), lk 208–209, 239).

355 K. Altoa, Valga ja tema väärtarhitektuur, lk 587.

356 1783. aasta 3. juulil andis Vene keisrinna Katariina II välja uue halduskorralduse Balti provintsidele, millega moodustati kreisid ja vastavad kreisilinnad (M. Laur, Balti erikord. – Eesti ajalugu IV, lk 64–66).

357 Sealsamas, lk 66.

358 1782. aastal oli elanike arv linnades järgmine: Tallinnas 10 000, Tartus 3400, Narvas 3000, Pärnus 2000, Kuressaares 1400, Valgas, Viljandis ja Haapsalus alla 1000, Rakveres, Lihulas alla 500 (Sealsamas, lk 77)

eksisteerinud 497 linnast 416.³⁶⁰ Eesti alale rajati uute linnadena 18. sajandi lõpus Paldiski ja Võru. Kuigi põhitähelepanu oli suunatud Peterburi ehitusele, rajati kubermangureformi käigus 1775.–1785. aastatel 216 uut linna, millest protsessi kaasaegsed elavalt toetasid uskudes, et kord rajatud linn areneb juba ise edasi.³⁶¹ Kuid linnaelanike arv näitas edaspidi pigem vähenemise kui suurenemise tendentse ja linnade arv jäi Venemaa suurust arvestades endiselt suhteliselt väikeseks. 19. sajandi algul oli Vene impeeriumis umbes 500 linna, sajandi lõpuks loeti neid ametliku statistika järgi 865.³⁶²

Euroopa-Venemaal elas 19. sajandi lõpuks linnades 10% elanikkonnast (6,6% Soomes, 66% Peterburi kubermangus), Balti provintsid olid võrdlemisi linnastunud.³⁶³

Vene impeeriumi koosseisus olemine tähendas Eesti rahvastiku arengu seisukohast stabiilsema ajajärgu algust. Kui 1782. aastal oli linnarahvastiku arv võrreldav veel Põhjasõja-eelse ajaga, siis 1860. aastateks oli linnaelanikkond peaaegu neljakordistunud.³⁶⁴

Ajastu linnaehitusideaale iseloomustab 1784. aastal rajatud ja ainsa uuema linnana muinsuskaitse all olev Võru. Uusi linnaosasisid hakati planeerima ka Viljandis, Rakveres, Kuressaares. 18. sajandi lõpukümnenditel alustati Eesti linnades uute regulaarse tänavatevõrguga linnaosade planeerimist, mida teostasid väljaõpetatud kreisimaamõõtjad (*Kreislandmesser*). Ajalooliste linnade arhitektuuri üldilmet mõjutas kiviehitiste keelu seaduse tühistamine, tuleohutusnõuded ja mõneti 19. sajandi alguses kehtestatud ülevenemaalised tüüpfassaadid.

Linnaruumis nähti moraali, tervishoiu, korra ja järelevalve kasvatuslikku funktsiooni.³⁶⁵ Esteetilised ideaalid väljendusid antiikkunsti traditsioonidele tuginevas klassitsismis, mis ei väljendanud mitte üksi valitsevate klassi esindustaotlusi, vaid püüdes ratsionaalse ja harmoonilise elukorra poole.

3.1. PLAANISTRUKTUUR

Eestis esindab uue linnana vaadeldava perioodi linnaehituslikke ideaale **Võru**. Katariina II korraldusel loodud Võru kreisi keskuseks pidi algselt saama maatükk Vana-Koiola mõisa aladel, kuid linna asukohta muudeti ja 16. oktoobril 1784. aastal, mil keisrinna kinnitas Riia kindralkuberneri Browne'i ettepaneku rajada uus maakonnalinn Võru mõisa maadele. Seda daatumit loetakse ka Võru linna asutamisaajaks.³⁶⁶ Maade ostutehingu

359 “О сделании всем городам, их строения и улицам специальных планов, по каждой губернии особо” (С. С. Ожегов, Типовое и повторное строительство в России в XVIII – XIX веках, lk 66).

360 Sealsamas.

361 A. W. Hupel. Ueber den Aufbau neuer Städte in Hinsicht auf das russische Reich, besonders auf Liefeland. Nordische Miscellaneen. Ahtes Stück. Riga: Johann Friedrich Hartknoch, 1784. Hupel esitab Venemaa uute ja vanade linnade nimekirja.

362 Liivimaal elas 19. sajandi lõpuks linnades 29%, Kuramaal 22% ja Eestimaal 18% elanikkonnast. 18. sajandi lõpul kehtestatud seadused andsid linnade moderniseerimisele tugevama tõuke. Vene riigi siseste tollipiiride kaotamine 1782. aastal ühendas Eesti ala Vene turuga (L. Leppik, Tartu Ülikooli teenistujate sotsiaalne mobiilsus 1802–1918, lk 48–49).

363 Sealsamas, lk 49.

364 T. Tammearu, Linnastumine ja linnade kasv Eestis nõukogude aastatel, lk 87.

dokumentatsioon sisaldas linna planeerimise põhimõttelist skeemi³⁶⁷ (ILL 31), mis jäi ka järgnevate planeeringute aluseks kuni 20. sajandi alguseni. Täiesti uus linn planeeriti Tamula järve kaldale; lisaks järvele olid looduslikeks piirideks Võhandu jõgi, Koreli oja ja Võrusoo.

Enne Võru linna rajamist läbis selle maa-ala mõisa tee³⁶⁸ (ILL 32), mis oli seotud Tartust Pihkva suunas kulgenud maanteega, kuid mis planeeritud tänavatevõrgus enam otseselt ei kajastu. Linnaplaani üldkuju on lisaks looduslikele teguritele nimetatud maantee siiski mõjutanud: selle loodenurk on seotud mõisa hoonetega, kagunurgast kulgeb tee edasi lõuna poole.

Kuna Võru planeerimiskava kujutab endast ruudustikplaani, siis enne linna plaanistruktuuri analüüsi vajavad meeldetuletamist ruudustikplaanide tekke tagamaad ja nende kavandamise põhimõtted. Nagu eelnevas Eesti vanalinnade plaanistruktuuri tüpologia peatükis selgus, erineb keskaegse linna reegli pärane plaanimuster renessansiperioodil alguse saanud ruudustikplaanist. Reegli pärasuse puhul on tegemist küll enam-vähem paralleelsete tänavatega, kuid need ei läbi kogu linna ega moodusta täisnurkseid kvartaleid nagu see on iseloomulik ruudustikplaanidele. Ruudustikplaanid, mida 18. sajandi lõpust alates koostasid valdavalt maamõõtjad, on enamasti väga lihtsad ja skemaatilised: ühelaiused tänavad paiknevad täisnurga all, linna keskele on üks ruut turuplatsi jaoks tühjaks jäetud.

Võru esimene planeerimise kava kinnitati 1785. aastal³⁶⁹ (ILL 33). Sellel ruudustikplaanil on tähistatud 3 pikka ja 5 nendega risti olevat lühemat tänavat, 16 kvartalit, umbes 85 krunti ja majade skemaatiline paiknemine suurte vahedega tänavajoonel. Nagu eelpool mainitud, mõjutas linnaplaani kavandamist varasema maantee suund, kuid sellele lisaks on tänavate skeemi planeerimisel lähtutud Võru mõisa hoonete paiknemisest. Eriline roll on mõisa peahoonel, mille ees on turuplats ja kust saab alguse ruudustikplaanile iseloomulik puiestee, mis on orienteeritud järve suunas. Kui tüüpilisel ruudustikplaanil paikneb keskväljak linna tsentrumis, siis Võrus on see mõisahoonete säilitamise tõttu linna ühel küljel. Erinevus tüüpilisest ruudustikplaanist, kus tänavad suubuvad väljaku tsentrumisse, seisneb ka selles, et Võru plaanil kulgevad tänavad turuplatsi nurkadesse v.a Katariina puiestee.³⁷⁰

Kui Võru plaani võrrelda Soome linnade samaaegsete klassitsistlike ruudustikplaanidega, võib leida kõige enam sarnasusi Heinola (1785) ja Vaasaga (1786).³⁷¹ Nii nagu Võru, paiknevad ka need linnad veekogu ääres, millele on linnaväljakult orienteeritud laiema puiesteed.³⁷² Ka keskväljakute

365 E. Tohvri, Valgustusideede mõju Tartu arhitektuurikultuurile 19. sajandi alguses, lk 65–66.

366 M. Laur, Balti erikord, lk 66.

367 Grund-Riss von der neuen Creis-Stadt Wörro. 1784. (Võru linna esimene plaan). Koost kreisi maamõõtja Friederich August Bohm. Avaldatud 1934. aasta Võrumaa Teataja juubeli eriväljaandes. Plaani originaali ei ole õnnestunud arhiividest leida.

368 Geometrische Charte von denen Publ. Werrosche Hofes Länder. 1798. Koost Carl Johann Zabel. EAA f 2072, n 3, s 61b.

369 Grund-Riss von der neuen Creis-Stadt Werro. 1785. Koost maamõõtja Carl von Bronsert. EAA, f 909, n 1, s 131.

370 Esimesel 1784. aasta Võru plaanil on ainsana nähtav tüüpiline tänavate suubumine väljaku tsentrumisse.

371 Vaasa linnaplaan (1786), koost Carl Fredrik Adelcrantz; Heinola linnaplaan (1785), koost Robert de Geer (H. Lilius, Kustavilainen kaupunki (1775–1809). – Suomen kaupunkilaitoksen historia 1, lk 345).

372 H. Lilius kasutab soome keeles terminit *puiستokatu*, mis eesti keeles võib tähendada nii puiesteed kui avenüüid (pr *avenue*). Avenüü on avar puiestee, lai puudega palistatud linnatänav. Promenaad (pr *promenade*) tähendab jalutusteed ja puiesteed. Laiade puiesteede ja promenaadide rajamise eeskujuks oli Prantsusmaa.

ja puiesteede paigutus ei ole toodud näidete puhul tüüpiliselt tsentraalne, need asuvad linna ühes servas nagu Võruski.³⁷³

Kui esialgsetel planeeringutel olid valitsushooned ja kirik planeeritud keskväljaku äärde, siis 1842. aasta plaanil³⁷⁴ (ILL 34) on üks kirik turuplatsil, teine selle kõrval olevas kvartalis. See on ka esimene ehitatud majade hulka ja asukohta fikseeriv plaan, kus on näha, et umbes 30 aasta jooksul oli suudetud üle poole kruntidest hoonestada, kusjuures ehitised paiknesid tihedalt Jüri, F. R. Kreutzwaldi ja Tartu tänavate ääres. Sellist linnaehituse seisu fikseerivad linnaplaanid kuni 19. sajandi lõpuni. 19. sajandi teise poole Võru plaan³⁷⁵ peegeldab kõige selgemalt tegelikke linnaehituslikke arenguid. Planeeringujärgselt olid välja ehitatud pikemad Jüri ja F. R. Kreutzwaldi tänav ning nendega ristuvad Karja, Koidula, Tartu, Vabaduse tänav ning Katariina puiestee. Pikad ja kitsad krundid ulatusid kvartalite keskmesse, enamuse krunte oli hoonestatud. Riia–Pihkva raudteeliini valmimine 1889. aastal³⁷⁶ oli ajendiks linna edaspidisele laienemisele.

Üheks esimeseks keskaegsest alast väljapoole planeeritava uue linnaosa näiteks on **Viljandi** Uuslinn. 1789. aastal liideti linnaga mõisalt saadud maa tänapäevaste Tartu, Posti, C. R. Jakobsoni ja Uue tänava piirkonnas. Nimetatud ala kohta on säilinud mitmeid ajaloolisi plaane, kusjuures esimesed neist on skemaatilisemad, tähistades vaid linnale eraldatava territooriumi piire.³⁷⁷ Kreisimaamõõtja L. J. Bohmi koostatud 1790. aasta plaan³⁷⁸ (ILL 35) on üldse esimene säilinud Viljandi plaan, kus on tähistatud ka olemasolevad hooned ning lisatud kruntide numbrid ja vastav eksplikatsioon. Majade katuste pealtvaade annab tunnistust keskajast pärinevas linnaosas olnud poolkelpkatusega piklikest hoonetest, mis paiknevad väikeste vahega tänavajoonel. Keskset ruudukujulist turuplatsi ääristavad kolm maja, kusjuures üks neist, maakohtuhoone J. Laidoneri pl 5 paikneb hävinenud linnakiriku kohal. Plaani on tähistatud osaliselt säilinud vallikraavid; neist põhjapoolse ääres on väljaspool varemkindlustatud ala veel õgvendamata ja kujunemisjärgus Tartu tänav mõne ebakorrapäraselt paikneva majaga. Sellest põhja pool on uues ruudustikplaaniga linnosas tähistatud 50 hoonestamata krunti.

Üks täpsemaid 19. sajandi Viljandi plaane pärineb 1866. aastast³⁷⁹, informatiivne on ka värviline kaart aastast 1875³⁸⁰ (ILL 36). Kaartidel on tähistatud tänavajoonel paiknevad majad, nende taga majandusõued ning krundi

373 Linnade sarnasus on esitatud 18. sajandi lõpu ruudustikplaanide alusel. Vaasa rajati 1606. aastal Rootsi suurriigi sadamalinnaks, Heinola planeeriti 1775. aastal uue linnana maakonnakeskuseks. (R. Ranta, Suurvalta-ajan kaupunkilaitos. – Suomen kaupunkilaitoksen historia 1, lk 53; O. Nikula, Kaupunkilaitos 1721–1875. – Suomen kaupunkilaitoksen historia 1, lk 169, 177). Vene riigi uue kreisikeskuse Võru kohaliku ajendiks olid Võru mõisahooned, Tartu–Pihkva maantee ja järved (R. Pullat, Võru linna ajalugu, lk 15).

374 Plan von der Stadt-Werro welches im Dörptschen Kreise belegen. 1842. EAA, f 298, n 2, s 11.

375 План города Верро в Дерптском Уезде в своей меже с около лежащими местами. 19. saj teine pool. EAA, f 298, n 2, s 12.

376 R. Pullat, Võru linna ajalugu, lk 37–38.

377 Geometrische Charte von der Kreis-Stadt Fellin. 1785. EAA, 308-6-40; Charte von denejenigen Ländereyen und Heuschlägen welche zuzufolge Ihres Kayserlin Majeste allerhöchster Specieller Uchase vom 18ten April dieses Jahres, von dem Guthe Schloss-Fellin an die Stadt-Fellin den 9ten Juli 1789 abgegeben worden. 1789. EAA, f 1002, n 1, s 1817.

378 Charte von der Kreis-Stadt Fellin nebst denen dazu gehörigen Ländereyen. 1790. EAA, f 1002, n 1, s 1821.

379 General-Charte von der Kreis-Stadt Fellin. 1866. Koost Pärnu-Viljandi kreisi maamõõtja E. Shristiani. EAA, f 308, n 6, s 365.

380 План уездного города Феллина Лифляндской губернии. 1875. Koost E. Landski. EAA, f 298, n 2, s 4.

tagaosas puu- ja juurviljaaiad. Lisaks majade hulga suurenemisele keskaegses linnaosas, on ka uues linnosas enamikul kruntidel tähistatud hooned. Tähelepanuväärne planeeringuline võtte seisneb vaid tänavate ühe poole hoonestamises. Nii paiknevad majad Posti ja C. R. Jakobsoni tänava põhjapoolsel küljel, kus krundid ulatuvad ühelt tänavalt teisele. Linna vanemas osas on taoline hoonestusviis nähtav vaid väiksemates kvartalites. Erinevalt keskaegse linna tihedast hooneterivist iseloomustab ehitiste paiknemist uues linnaosas suuremate vahedega kindel rütm. Sarnaselt eelkirjeldatule paiknevad hooned tänavatevaheliste piklike kruntide ühel poolel samal perioodil ka Paides, mis on nähtav 1848. aasta plaanil.³⁸¹

Vaadeldava perioodi kõige ulatuslikum linnaarendus kavandati linnaga liidetud maadele **Rakveres**, kus linna idaküljele Tallinna tänava äärde planeeriti 1790. aastal (ILL 37) 100 uut krunti ning 19. sajandi keskel linna lõunapoolsesse ossa lisaks veel 100 krunti³⁸². Ilmselgelt oli tegemist nii väikese linna puhul liialdusega, sest 1855. aasta plaanil³⁸³ on varem kavandatud uutel ehitusaladel tähistatud vaid mõnikümmend hoonestatud krunti. Vaatamata uute alade planeerimisele pikenesid järkjärgult linna vanimad tänavad (Pikk ja Tallinna). Kui kuni 18. sajandi lõpuni ulatus hoonestus Pikal tänaval umbes Tõusu tänavani ning Tallinna tänaval Laia tänavani³⁸⁴, siis 19. sajandi keskpaigaks on Pikk tänav hoonestatud juba selle hargnemiskohani J. Kunderi ja Tammiku tänavaks ning Tallinna tänav kuni Laada tänavani. Eelkirjeldatud linnaehituse seisu fikseerib Rakvere 1855. aasta plaan³⁸⁵ (ILL 38), kus erinevate värvidega on eristatud puu- ja kivimajad (linnas on seitse kivimaja), majandushoovid ning puu- ja köögiviljaaiad. Kruntide kuju ning hoonestustavad on Rakveres sarnased varem kirjeldatud sama perioodi Viljandile; sarnast printsiipi kasutati ka Paides ja Lihulas.

Kuressaare oli 18. sajandi teisel poolel oma praegustes muinsuskaitseala piirides välja kujunenud, mida iseloomustab 1787. aasta kruntide plaan³⁸⁶. Linna laiendamist näitab Kuressaare Tori linnaosa planeering aastast 1794³⁸⁷ (ILL 39), millega Ranna ja Mere tänavate vaheline maa-ala jagati paarikümneks ühesuuruseks krundiks. Tegemist on Põduste jõe suudme äärse tühja soise alaga, milleni ulatus veel 1790. aasta plaanil³⁸⁸ merelaht. Selle linnaosa hoonestamist kujutab 1862. aasta linnaplaan³⁸⁹ (ILL 40). Sellelt on näha, et enamikule kruntidele on ehitatud majad, kuid mitte nii korrapäraselt kui eeldanuks regulaarne planeering. Jälgitav on ka sadamate ja nendeni viivate tänavate kujunemine.

381 Геометрический план уездного города Вейсенштейна Эстляндской губернии. 1848. Koost maamõõtja Johann Heinrich Schmidt. EAA, f 2072, n 2, s 44.

382 Plan von der Kreis-Stadt Wesenberg. 1790. Koost Viru kreisi maamõõtja Johann Frei. EAA, f 2072, n 2, s 47;

Геометрический план уездного города Везенберга. 1848. Koost Viru kreisi maamõõtja Marfeld. EAA, f 2072, n 2, s 50.

383 Plan der Wierländischen Kreis-Stadt Wesenberg. 1855. EAA, f 854, n 4, s 93.

384 Plan von der Creis-Stadt Wesenberg. 1784. Koost kreisi maamõõtja S. S. Dobermann. EAA, f 2072, n 2, s 46.

Plan von der Kreis-Stadt Wesenberg. 1790. Koost Viru kreisi maamõõtja Johann Frei. EAA, f 2072, n 2, s 47.

385 Plan der Wierländischen Kreis-Stadt Wesenberg. 1855. EAA, f 854, n 4, s 93.

386 Geometrische Charte von der Kreiss Stadt Arensburg nebst der herum liegenden Gegend. 1787. EAA, f 308, n 6, s 409.

387 Charte von den auf Torri abgetheilten Badstüber Plätzen und einige Plätzen welche die in der Beschreibung genannten Besitzer zum Ersaz für ihre durch die neuregulierten Stads-Grenzen verlohrenen Landstücke, erhalten haben. 1794. Koost kreisimaamõõtja F. C. Sehrwald. EAA, f 308, n 6, s 29.

388 Geometrische Charte von der Creys-Stadt Arensburg mit den umliegenden Gegenden. 1790. EAA, f 308, n 6, s 410.

389 Plan von der Kreis-Stadt Arensburg. 1862. Koost kreisimaamõõtja A. Gustavson. EAA, f 298, n 2, s 34.

Piiskopilinnuse järel on mõisal olnud **Lihula** arengus oluline roll. Alates 1744. aastast kuulus asula mõisale – seega oligi terve linn mõis, nii nagu mitmed teised väikelinnad tol perioodil. Piki maanteed kasvanud alevikus oli 1860. aastal 45 puitmaja, neist kolm kooli, seitse poodi ja kaks kõrtsi, mis annab tunnistust Lihula järjekordsest kosumisest.³⁹⁰ Kui 1882. aasta Lihula plaanil³⁹¹ (ILL 41) ulatus piki Tallinna maanteed kitsastel piklikel kruntidel tihedalt paiknev hoonestus Soo tänavani, siis verstakaardil aastast ca 1900 paiknesid majad juba Virtsu ja Pärnu maantee hargnemiskohas. Ühe pika tänavaga Lihula linnaruumis markeerib Tallinna maantee telje üht otsa vene õigeusu kirik (1887) ja teist visuaalse märgina valitsev esinduslik klassitsistlikus stiilis mõisahoone (1824) selle kõrval sekundeeriva Eliisabeti kirikuga (1876–1878).

Suurimaks linnaehituslikuks kaoks vaadeldaval perioodil oli **Tartu** põleng 1775. aastal, mille eellugu ja tagajärgi on täpsemalt kirjeldanud Niina Raid,³⁹² kelle artiklit illustreerib linnaplaan, millel on tähistatud tulekahjus kannatada saanud kvartalid. Kokku põles linnas 290 maja ning tuleohu takistamiseks lammutati veel 18 maja. Lisaks ajaloolisele linnakeskusele hävis tulekahju tagajärjel üle jõe paiknenud eeslinn. Ainsad kvartalid, mis põlengust puutumata jäid, on keskaegse linna edelapoolses osas (Laia, Lutsu, Munga, Rüütli ja Jakobi tänava piirkond). Maha oli põlenud seega kaks kolmandikku linna ajaloolisest hoonestusest. K. Altoa küsimus Tartu 1775. aasta põlengu kohta: “kas oli see ikka kurb sündmus”,³⁹³ võib tunduda küünilisena, sest tegemist oli mõistetavalt suure kahjuga ja linna ajaloo ühe drastilisema sündmusega, nagu Altoa ise ka nendib. Kuid vaadates tagasi linna varasemale ajaloole, mil kindlustuskavade realiseerumisel saanuks Tartust Baltikumi üks suurimaid militaarlinnu sellest johtuvate tagajärgedega (s.h. ülikooli puudumine), on Altoa küsimus mõistetav.

Tartu taastati Vene riigi märkimisväärse toetuse abil,³⁹⁴ mille aluseks oli Taru ülesehitamise projekt ja Katariina II 1775. aasta resolutsioon linna olukorra parandamiseks. Sellele tuginevalt töötati 1776. aastal välja linna ehitusmäärus, mille kohaselt tohtis ehitisi püstitada vaid kinnitatud linnaplaani kohaselt. Selles oli kindlaks määratud kivimajade ehitamise rajoonid ja nõuded peatänavaid palistavate hoonete osas ning ehitusjärelvalve ülesanded ja karistused seaduserikkujaile.³⁹⁵ Tartu keskaegsele tänavatevõrgule kerkis sisuliselt uus linn, mille reeglipärane tänavatevõrk oli kergesti kohaldatav klassitsistlikule linnaplaanide reguleerimissüsteemile. Enamvähem täisnurkseid kvartaleid moodustavad sirged tänavad ei nõudnud suuri muutusi ega hoonete lammutamist, nagu seda tehti paljudes Venemaa linnades.³⁹⁶ Tänavateskeemis oli suuremaks muutuseks juba Rootsi ajal kavandatud Rüütli tänava õgvendamine, linna taastamisel suhtuti ülejäänud

390 E.-J. Sedman, Lihula. – EA 2, lk 26.

391 Lihula kirikumõisa plaan. 1852. Koost maamõõtja J. Schmidt. EAA, f 3724, n 4, s 647.

392 N. Raid, Tartu suur tulekahju 200 aastat tagasi, lk 530–532.

393 K. Altoa, Dorpat/Tartu. Von der Festungsstadt zum “Embach-Athen”, lk 121–123.

394 Katariina II andis linnale kümneks aastaks 100 000 rubla ehituslaenu (N. Raid, Tartu suur tulekahju 200 aastat tagasi, lk 532).

395 H. Üprus, Tartu varaklassitsistlik arhitektuur (a. 1775–1800), lk 188.

396 Sealsamas, lk 200.

keskaegsetesse tänavatesse “pieteetlikult”.³⁹⁷ Kuna Tartu näol on tegemist vaadeldaval perioodil keskaegsele tänavatevõrgule ehitatud valdavalt uue linnaga, peatutakse selle arhitektuuril ja hoonestusstruktuuridel edaspidi pikemalt.

3.2. HOONESTUSSTRUKTUUR JA ARHITEKTUUR

Ajalooliste linnade hoonestusstruktuure ja arhitektuuri hakkasid vaadeldaval perioodil kõige enam mõjutama ehituseeskirjad, tuleohutusnõuded ja tüüpfassaadid. Muudatused ajalooliste linnade hoonestusstruktuurides algasid kivehituste nõude kehtestamisega 18. sajandi keskel, mille tulemusena kerkisid mitme vanalinna keskmesse esimesed kivist ameti- ja kohtuhooned. Kui 18. sajandi lõpu varaklassitsistlikus arhitektuuris ristusid sügavale juurdunud barokstiili põhimõtted uute klassitsistlike tõekspidamistega, siis 19. sajandi algus tõi kaasa murrangu, mil senine arhitektuuri üldpilt muutus, vahetades kohaliku eripära välja rahvusvahelise kunsti kõrgtasemega. Eesti linnade arhitektuurset ilmet hakkas märgatavalt mõjutama klassitsism, mille fookuses oli fassaad – linnade välisilme lülitati riiklikku unifitseerimisprogrammi. Kuigi klassitsismis väljendus progressi poole pööratud lootus uuele ja paremale, peab J. Maiste klassitsismi probleemiks selle suhet võimuga, leides, et selle stiili manifestatsioon keisrikojas tähistab kunsti sulgumist absoluutse tõe ning sellega kaasnevate valitud vormide riiki.³⁹⁸

Asehalduskord tingis uute riiklike ametiasutuste ja kohtuhoonete ehitamise, mis väiksemates kreisilinnades kujunesid esimesteks suuremateks kivihooneteks. Kuna projekteerijateks olid enamasti kubermanguarhitektid, levis ühe regiooni piires võrdlemisi sarnane varaklassitsistlik hoonetüüp, millel oli sagedasti kõrge barokne murdkelpkatus. Nii näiteks koostas Eestimaa kubermanguarhitekt J. Chr. Mohr kohtuhoone tüüpprojekti, mida kasutati Rakveres (1783), Haapsalus (1786) ja Paides (1789).³⁹⁹ Kuressaarde peatänav aärde rajati ülikõrge murdkelpkatusega kohtuhoone Tallinna tn 19 (J. Fr. von Oettingen, 1786–1790). Valga vanim ehitus on kreisihoone Kesk tn 25 (arh Chr. Haberland, 1783–1786). Lisaks ametiasutustele alustati 18. sajandi lõpus üksikute kivist elamute ja koolimajade rajamist. Viljandis on puithoonete sekka ehitatud varasema kivihoone näiteks endine apteek J. Laidoneri pl 10 (1799–1780), mis on ainus 18. sajandi välisilme säilitanud kivehitus vanalinnas. Üks vanimaid koolihooneid asub Valgas Kesk tn 22 (1792–1795). Rakvere kohtuhoone lähedale püstitati esimesed kahekorrukselised kivist elamud Tallinna tn 5 (1793) ja Tallinna tn 6 (1785).

19. sajandil kehtestati kõigi Vene impeeriumi kreisilinnade kohta tüüpfassaadid, mille eesmärgiks oli linnaehituse korrastamine ning ühtse

397 O. Freymuth, Tartu välisilme kujunemine. – Koguteos Tartu, lk 11.

398 J. Maiste, Klassitsism ja tõde, lk 10–11; J. Maiste, Klassika ja klassitsism, lk 258.

399 H. Üprus, XIX sajandi esimese poole ehitismälestised, lk 305. Endised kreisi ameti- ja kohtuhooned paiknevad tänapäeval järgmistel aadressidel: Paide – Tallinna tn 18, Rakvere – Tallinna tn 3; Haapsalu – Wiedemanni tn 4.

arhitektuuristiiliga linnaansamblite loomine.⁴⁰⁰ Tüüpfassaadide mõju Eesti linnade klassitsistlikule arhitektuurile tõstatas esmakordselt H. Üprus⁴⁰¹, seda teemat on käsitletud E. Tohvri⁴⁰². Üpruse hinnangul ei kujunenud Eesti väikelinnades tüüpeeskujude kasutamise tulemused kuigi märkimisväärseks, kuna ehitustegevus oli loid ning vähesed rajatavad hooned vähenõudlikud.⁴⁰³ Seega kujutasid tüüpfassaadid pigem osa keskvõimu kontrolli mehhanismist, millele 19. sajandi algul tegutsenud ehitusmeistrist arhitektiks tõusnud professionaalid vastasid passiivse protestiga.⁴⁰⁴

18. ja 19. sajandi puithoonestus domineerib tänaseni eelkõige säilinud ajaloolise keskusega linnades (Paide ja Võru). 19. sajandi hoonete fassaadikujunduses on jälgitavad tüüpfassaadide mõjud valdavalt kahe tendentsina. Esimese grupi moodustavad vanemad hooned, mille lakoonilist väliskujundust muudeti vaid klassitsismile iseloomulike kujunduselementide ja detailide lisamisega, kusjuures majade varasem üldmaht säilis. Teise gruppina on enamlevinud ja paremini säilinud uute klassitsismikaanonite järgi rajatud ehitised. Lisaks lihtsamatele kujundusvõtetele (nt laudise paigutus, profileeritud avapiirded ja karniisid jms) lisati hoonetele nende kehandist väljaulatuvaid ehitusosi (nt varikatused, trepid, sammaspordikused, rõdud jms). Põhikehandist eenduvate kujunduselementidega ehitisi on vanalinnades väga vähe säilinud, kuna järgnevad tsaariaegsed seadused nõudsid nende eemaldamist.

Linnade arhitektuuri ülevaadetes tuuakse sageli esile eredamad stiilinäited või arhitektide looming, kuid Eesti ajalooliste väikelinnade üldilmet kujundavad märksa enam tagasihoidlikumad vernakulaarsed hooned. Üheks selliseks näiteks on **Paide**, mille linnaehituslikku seisut iseloomustab paljudest 19. sajandi linnaplaanidest kõige selgemalt 1848. aasta plaan⁴⁰⁵. Sellel ääristab tihedalt paiknev hooneterivi Pika ja Pärnu tänava mõlemat külge, Rütli tänava idapoolset äärt ja Tallinna tänava läänepoolt. Parkali, Valli, Posti, Kitsas, Väike-Aia ja Lai tänav on hõredamalt hoonestatud ning Veski, Vee ja Vainu tänaval hoonestus puudub, kuna neid ääristavad peatänavate pikad krundid. Plaanil domineerivad ühekorruselised pikliku kujuga puitelamud, mille hulgas on vaid seitse kivimaja. Tänavate vahelistele pikkadele kitsastele kruntidele on märgitud peahoone tagune majandushoov koos krundi küljepiiril paiknevate abihoonetega ning vähemalt kahte kolmandikku krundist haarav puu- ja juurviljaaed. Taoline tänavaäärse peahoone ja selle taga oleva majandusõuega kinnistutüüp oli iseloomulik mitmes tolleagestes linnas (nt Võru ja Viljandi Uuslinn, Rakvere, Lihula).

400 1809.–1812. aastate tüüpfassaadid avaldati viies albumis, kandes üldnimetust “Собрание фасадов, Его Императорским Величеством высочайше апробированных для частных строений в городах Российской империи”. Albumid sisaldasid tuntud vene professionaalsete arhitektide (Andrejan Zahharov, Luigi Rusca, Vassili Geste, Vassili Stassov jt) loomingut (С. С. Ожегов, Типовое и повторное строительство в России в XVIII – XIX веках, lk 107–118).

401 H. Üprus, XIX sajandi esimese poole ehitismälestised, lk 333–354.

402 E. Tohvri, Eesti puitasumite kujunemisest ja elamutüüpidest, lk 73–112; E. Tohvri, Valgustusideede mõju Tartu arhitektuurikultuurile 19. sajandi alguses, lk 205–267.

403 H. Üprus, XIX sajandi esimese poole ehitismälestised, lk 353.

404 Näiteks oli Carl Ludwig Engel 19. sajandi algaastail Tallinnas tüüpfassaadide rakendamise vastu (J. Maiste, Carl Ludwig Engel: ein deutscher Baumeister in Tallinn. – J. Maiste, Tuldud teed tagasi. EKA restaureerimiskooli väljaanded 1. Tallinn: [s.n.], 2002, lk 511–518).

405 Геометрический план уездного города Вейсенштейна Эстляндской губернии. 1848. Koost maamõõtja Johann Heinrich Schmidt. EAA, f 2072, n 2, s 44.

Põhilised muutused Paide hoonete arhitektuuris algasid 19. sajandi keskel, mil uuendati eelkõige klassitsistlike kujundusvõtetega kõrgete poolkelpkatusega puitmajade fassaade. Üheks taoliseks näiteks on turuplatsi ääres asuv sammastikuga kaubahoov Pikk tn 1 (arhitekt ja ehitusmeister J. G. Mühlenhausen, 1849), mis ehitati kokku kahest vanemast majast. Tüüpiliseks kujunesid pilastritega rütmistatud fassaadid, sammaspordikusega sissekäigud fassaadi keskel, nikerdustega aknaraamistused ja uksetahvlid. Kohaliku tiseritöö erijooned andsid neile hoonetele just Paidele iseloomuliku ilme. Paljudel puitmajadel on aknapiirlaudade ülanurkades ruudukujulised lillornamendi või madala hulktahukaga klotsid. Tüüpiline on horisontaalne lai laudis ja hoone nurkadest väljaulatuvad rõhtpalkseinte ristnurgad, mis on kaetud püstlaudadega. Hilisema katusekatte all on näha kohati varasemat veesoontega laudkatust; sarikaotsad on kujundatud paljudel majadel sarnase löikega. 19. sajandi hoone näitena on säilinud linna üks vanimaid elamuid Tallinna tn 31. See on madal ühekorruseline kõrge kivist poolkelpkatusega palkmaja, mille seinad on vooderdatud laia laudisega. Hoone esifassaadile on lisatud hilisklassitsistlik sammaspordikusena kujundatud sissekäik, milline on säilinud ka Tallinna tn 13 majal. Terviklikumalt on tihedalt paiknev vanem puithoonestus peale turuväljaku nähtav Pika tänava mõlemal küljel ning vaid Rüütli tänava idaküljel, kuna selle teise ääreni ulatusid varem hoonestamata piklikud tänavatevahelised krundid. Rüütli tänava ääres on säilinud mõned linna vanimad majad, mis meenutavad oma suurema pikkuse ja laiusega ning sellest tuleneva kõrge poolkelpkatusega taluhooneid (nt Rüütli tn 16 ja 8). Pikk tn 35 hoovis säilinud üks väheseid laia räästa üleulatusega rõhtpalkidest vanem abihoone. Uuemaid puitmaju näeb linnuseäärsetel Valli, Parkali ja Veski tänaval. Viimase hoonestamine algas 19. sajandi lõpus, mis kajastub 1896. aasta⁴⁰⁶ linnaplaanil.

Aastatel 1830–1885 elas Paides Carl Hermann Hesse (1802–1896).⁴⁰⁷ Tema maja asus Pikk tn 2 ja 4 vahel, selle taga oli suur aed, mis ulatus kuni Rüütli tänavani. Monika Hunnius⁴⁰⁸ on 1921. aastal kirjeldanud maja järgmiselt: “Ühel linna tänavaist asus vana maakonnatohtri maja. Seal elas minu onu Hermann Hesse. Maja oli madal, kõrge kivikatusega, kollase õlivärviga võõbatud seinte ja valgete aknalaudadega. Lai madal kivitrepp viis tänavalt majja. Hoone oli pikliku kujuga, avar ja suure verandaga. Katus toetus valgetele puusammastele ning seda varjas hiigelsuur kastanipuu. Verandalt sai astuda otse aeda. [---] Aed koos lehtlate, loendamatute marjapõõsaste ja köögiviljapeenarde, muruplatside ning viljapuudega ulatus kaugemale. Väike park vanade pärnade, kuuskede ja vahtratega ääristas aia tagumist külge. Kõrge laudtara eraldas aeda tänavast. Elumaja oli vana ja seda oli aia rohelses raske märgata: seinte kollast värvi oli maha pesnud vihm ja pleegitanud päike. Kivitrepp, millel minu lapsejalg nii sageli muretult astus, oli kulunud. Onu maja on praegugi alles, seisab peaaegu muutumatuna ehk veel pikka

406 План уездного города Вейсенштейна лежащего в Эрвенском уезде. 1896. ЕАА, ф 854, н 4, с 116.

407 Kirjanik Hermann Hesse vanaisa Carl Hermann Hesse sündis 1802. aastal Tartus. Olles omandanud meditsiinidoktori kutse ja täiendanud end välismaal, tuli ta 1830. aastal Paidesse kreisiarstiks, kus elas oma surmani 1896. aastal (M. Hunnius, Minu onu Hermann. Meenutusi Eestimaast. Tallinn: Kupar, 2000, lk 196–197).

408 Monika Hunnius oli baltisaksa laulja ja kirjanik, tema isa oli Narva pastor, kelle naine oli C. H. Hesse õde (M. Hunnius, Minu onu Hermann. Meenutusi Eestimaast, lk 193, 197–198).

aega [---]”.⁴⁰⁹ See romantiline kõrvalepõige annab ettekujutuse tüüpilisest linna krundist ja elamust ning iseloomustab 19. sajandi linna miljööd, mida on praegugi väikeste puumajade vahel jalutades Paides kohati tunda.

Võrus võib vaadeldaval perioodil täheldada vähemalt kahte erinevat vanemat puithoone⁴¹⁰ tüüpi. Varasemad 18. sajandi lõpus ehitatud elamud olid valdavalt ühekorruselised kõrge poolkelpkatusega ja massiivsema mahuga, mille säilinud näiteks on F. R. Kreutzwaldi tn 25a; selle hoovipool-ses küljes on näha taluarhitektuurile tüüpiline lai räästas.⁴¹¹ Esindades küll mahult nn vanabalti (*urbaltisch*) hoonetüüpi, on selliste hoonete fassaadidel kasutatud hilisemaid klassitsistlike kujundusvõtteid. Linna ehitusmäärus nõudis puumajadele kivikatuste⁴¹² ning kõrgete vundamentide rajamist, mis mõjutas Võru puitmajade arhitektuurset lahendust. Seega on hilisem sümmeetrilise lahendusega uusklassitsistlik hoonetüüp kõrge sokli ja madalama viilkatusega ning selle fassaade kujundab alaosas vertikaalne, ülaosas horisontaalne laudis. Taoliste hoonete autentsemaks näiteks on originaalse välisilme säilitanud elamu F. R. Kreutzwaldi tn 10, millel on sellele hoonetüübile iseloomulike detailidena kasutatud geomeetriliste kujunditega (eriti rombide) nurgapiirdelaudu. Majal on tüüpilised klassitsistlikud kolmese tahvlijaotusega välisüksed.⁴¹³ Võru hoonestusstruktuuris domineerisid kuni 19. sajandi lõpuni madalad puitmajad.

Üheks levinud hoonetüübiks oli 19. sajandil sammaskäiguga kaubahoov, mille silmapaistvamaks näiteks peetakse Tartu tänaseks hävinenud kaubahoovi.⁴¹⁴ Selle miniatuurne jäljendus on Paide keskväljaku ääres olev hab-raste puitsammastega kaubahoov. Märksa esinduslikum ja detailirohkem on Kuressaare kaubahoov Kauba tn 4 (J. F. Schrader, 1853)⁴¹⁵ oma dooria stiilis dolomiitsammaste rea ning teise korruse puidust väljaehitist kujundavate balustri- ja pilastrimotiividega ja katuse viiluvälja ümbritseva hammaslõikekarniisiga.

18. sajandi lõpust alates kujunesid valdavalt kivilinnadeks **Kuressaare**, Tartu ja Pärnu. Väiksemate linnade seas oli Kuressaare kivihoonestuse teke seotud kohaliku paekivi olemasoluga, aga ka nn mõisnike kodade ehk maa-aadlike elamute rajamisega linna. Eesmärgiga linnaelu elavdada ning linna väljanägemist parendada oli mõisnike kodade ehitamise initsiaatoriks ja arvatavasti enamasti ka ehitajaks Kuressaarde elama asunud Liivimaa asekuuberner Balthasar von Campenhausen.⁴¹⁶ Tema algatusel viidi Kuressaares 18. sajandi teisel poolel ellu rida uuendusi, mille tulemusena linna ilme oluliselt muutus. Muuhulgas nõuti kivimajade, eriti aga tulekindlate kivikatuste ehitamist ning hoonete rajamist pikiküljega tänavajoonele. Uutele linna-

409 M. Hunnius, Minu onu Hermann. Meenutusi Eestimaast, lk 11–13.

410 Puithooneid eelistati seetõttu, et nende ehitamiseks sai tasuta puitmaterjali (R. Pullat, Võru linna ajalugu, lk 25).

411 Sarnast tüüpi on veel F. R. Kreutzwaldi tn 31 ja 33, Tartu mnt 35, Liiva tn 12.

412 Esitatud nõude täitmise tagamiseks töötas Võru mõisa telliselööv, mis varustas linna nii müüritelliste kui katusekividega (E. Tohvri, Linnaplaanide kujunemine ja puitarhitektuuri näited Lõuna-Eesti linnades, lk 89).

413 Sarnased elamud on säilinud Jüri tn 6 ja 24, Karja tn 26 ja Tartu mnt 15, 17, 21 ja 44, Vabaduse tn 15.

414 Tartu kaubahoovi (ehitusmeister G. F. W. Geist, 1821) eeskujuks pidi olema tüüpfassaad nr 97 (kõide IV) (H. Üprus, XIX sajandi esimese poole ehitusmälestised, lk 346–347).

415 L. Hansar, E.-M. Basihhina, Kuressaare Linnaatlas, lk 47.

416 B. von Campenhausen (1745–1800) oli Liivimaa asekuuberner, kes saadeti 1783. aastal Riia juhtima revisjonikomisjoni tööd Saaremaal, kuhu ta jäi neljateistkümneks aastaks (L. Künnapu, J. Maiste, Kuressaare linn rajamisest kuni 20. sajandini. – Saaremaa 2, lk 860).

ehituse nõuetele olidki eeskujuks mõisnike kojad, mis ehitati 18. sajandi lõpust alates valdavalt linna peatänavate (Lossi ja Tallinna) äärde. Kuressaare teatakse 22 mõisniku koja asukohta, neid nimetati vastava maamõisa järgi Haeska, Meedla, Kandle, Pädaste, Ilpla, Kõljala, Pidula, Pihtla jt kojaks.⁴¹⁷

Tüüpiline vaadeldava perioodi Kuressaare kivihoone on kõrge täiskelpvõi poolkelpkatusega ning massiivse mahuga. Sama raskepärusus on nähtav ka mõisnike linnaelamute vormis, kuid nende väliskujundust on mõjutanud mõisahoonetel kasutatud klassitsistlik dekoor. Tagasihoidlikumaid, valdavalt ühekorruseliste kivimajade fassaade ilmestavad vaid dolomiidist uste ja akende raidkiviraamistused. Rikkalikuma kujundusega on kahekorruselised majad, mille dolomiitkivist dekoorielementidena kasutati eelnimetatuile lisaks eenduvaid kolmnurkfrontooniga keskrisaliite, pilastreid, nurgarustikat, profileeritud karniise jms. Kuressaare tsaariaegses tänavapildis olid iseloomulikud dolomiitsammastele toetuvad sepistatud piiretega rõdud, millest enamik on hävinud. Kuressaare arhitektuuri eripära üheks allikaks peetakse saare suhteliselt tagasihoidlikke olusid, aga ka nii mõisa- kui ka taluarhitektuuris valitsenud sisemist kiindumust arhitektuurivormide ürgse ilu ja mõõdukalt vaoshoitud proportsioonide vastu. “Dekoori edev esprii sulab kokku Saaremaa dolomiidi pehmelt varjundirikka töötlusega”.⁴¹⁸

Elnenud mõisatemaatika jätkuks on siinkohal sobiv tuua näiteks Ants Heina poolt esitatud mõisaansambli kui spetsiifilise ruumilis-planeerilise struktuuri võrdlus linnaehitusliku ansambliga. Kui kuni 18. sajandi viimase veerandini oli mõisasüdan planeeritud enam-vähem samadel alustel nagu mõnd linnaehituslikku ansamblit – justkui linna miniatuuris, siis sealtpeale lahkes mõisa ja linna arhitektuuriline areng pikkadeks aastateks. Mõisaansambelis tunnistati aktsepteeritavaks see, mille rakendamine linnas oluaks tundunud vale ning mõeldamatu – see on vaba maalilisusest lähtuv planeering, sümmeetria puudumine, hoonete paigutus sõltuvalt maastiku iseloomust, erinevate ehitusstiilide kooseksisteerimine jne.⁴¹⁹ Seega tõi inglise pargist võrsunud stiil endaga kaasa uuendusi, mille rakendamine klassitsistlikus arhitektuuris ja tolleaegses rangelt reguleeritud linnaehituses oli mõeldamatu.⁴²⁰ Kuid erinevate stiilide kooseksisteerimine ja historitsism oma mitmepalgelisuses hakkas kajastuma juba järgneva perioodi linnaehituslikes struktuurides.

Tartu taastati peale 1775. aasta tulekahju Vene riigi toetusel kiiresti.⁴²¹ Kuna Tartu asus Riia-Peterburi postimaantee ääres ning linna läbisid kõrged keiserlikud saatkonnad ja sõjaväeüksused, siis oli esimeseks ehitiseks, mis

417 Mõisnike kodade ehitamist Kuressaarde on põhjalikumalt käsitlenud Saaremaa Muuseumi teadur Maret Soorsk. Linnamajade omamise peaesmärgiks oli saada osa seltsielust, mis maamõisates talvisel ajal soikus. Suuremates mõisnike kodades olid esinduslikud saalid, kus pidutseti. Näiteks Lööne kijas korraldati 1804. aastal tsaar Aleksander I auks ball. Ruume renditi poodidele, pagariäridele, kellasepatöökodadele, fotoateljeedele, asutustele jms. Eesti Vabariigi ajal muudeti need esinduslikud hooned koolimajadeks, pankadeks, postkontoriteks, seltsimajadeks, teatriks. Nimetust koda (*das Haus*) kasutati arvatavasti maa-aadliku linnaelamute eristamiseks teistest hoonetest, milline tava on omane ainult Kuressaarele (M. Soorsk, Mõisnike kodadest Kuressaares, lk 107–128).

418 L. Künnapu, J. Maiste, Kuressaare linn rajamisest kuni 20. sajandini, lk 860.

419 A. Hein, Eesti mõisaarhitektuur. Historitsismist juugendini. Tallinn: Hattorpe, 2003, lk 21–22.

420 Üheks varasemaks näiteks linnast, mis asub pargis on Tartu Ülikooli hoonestus Toomemäel. Sama ideed kannavad ka 18. sajandi lõpus rajatud Põltsamaa lossi ümbruse ja mõisa pargid.

421 Tartu oli 1790. a üks luterlik ja üks vene õigeusu kirik, kaks apteeki, trükikoda, raamatukauplus ja kolm kooli; samal ajal oli linnas juba 3603 elanikku (L. Leppik, Tartu Ülikooli teenistujate sotsiaalne mobiilsus 1802–1918, lk 77–78).

Katariina II käsul rajati, Kivisild (1775–1784).⁴²² Linna hoonestuse ulatuslik häving võimaldas segamatult järgida klassitsistliku arhitektuuri põhiprintsiipe ja vormitaotlusi, milleks teistes vanemates Eesti linnades tuli otsida kompromissi vanaga. Klassitsistlik stiil on kõigis oma faasides Tartu linna ilme kujundamisel niivõrd oluline, et kasutusel on võetud termin “Tartu klassitsism”.⁴²³

H. Üprus juhib tähelepanu, et Tartu klassitsistlikus ilmes on tähtis koht varaklassitsistlikul perioodil (1775–1800), mis määras kindlaks uue suuna linna arhitektuuri arengus ning pani aluse Tartu klassitsismi erijoontele. Dualism, mis saksa varaklassitsismi⁴²⁴ ja riiklikult soositud vene varaklassitsismi näol Tartu arhitektuuris 18. sajandi lõpul avaldus, pani aluse linna arhitektuuri edaspidisele arengule klassitsismile omastes loogilistes ja väärikates avaldusvormides, niipalju kui seda lubasid pärand, linnaplaan ja kruntide situatsioon. Kuigi südalinnas, esmajoones endisel Suurel turul, jäi maksma vana traditsioonipärane tänavaseina rütm, tekkis Tartus uut laadi tänavaseinu ja ansambleid rohkem kui üheski teises Eesti linnas.⁴²⁵

Tartu turuväljakule ehitati vanale kohale uus raekoda (ehitusmeister J. H. B. Walter 1782–1786), mis oli nii esindus- kui haldus- ja kohtuhoonne.⁴²⁶ Väljakut hakkasid ääristama valdavalt kolmekorruselised kivihooned, kus kasutati uue võttena nurgalahendusi, mis hõlbustas kvartalite piiride kindlaksmääramist.⁴²⁷ Nii sai Tartu keskväljak klassitsistlikult esindusliku ilme, kust avanesid perspektiivvaated linna dominantidele – raekojale ja Kivisillale.

Tartu Ülikooli uus peahoone (arh J. W. Krause, 1809) ehitati endise Rootsi Maarja kiriku kohale – ühele kaunile ja tollal vähekäidavale tänavale. Ülikooli arhitekti Krause teeneks on lisaks Toomemäe pargi kujundamisele sinna 19. sajandil rajatud ülikoolilinnak: kliinik, anatoomikum, observatoorium ja raamatukogu. Toomemägi on suurepäraseks näiteks Krause oskusest siduda reljeefi, ehitisi ja haljastust üheks ansambliks, mida on peetud tema kõige tugevamaks küljeks. Märkimist vääriv on fakt, et Toomemäe ala ei olnud linna maa, vaid kuulus Tartu Ülikoolile, mistõttu tüüpfassaadide nõue seal ei kehtinud. See võimaldas loomingulisemat ja romantilist lähenemist, mida on näha Toomemäe hoonete ja inglise pargi laadses vabas planeeringus. Ühtlasi on tegemist Euroopa ühe esimese avaliku linnapargiga,⁴²⁸ kus kajastuvad ajastu ideed, mille järgi pidid rajatise olema paigutatud

422 Tartu kivisild (J. A. Zaklowsky ja J. C. Siegfrieden, 1775–1784) oli pikka aega ainus kivisild Baltikumis (K. Alttoa, Tartu kivisild. – EA 4, lk 72).

423 H. Üprus, Tartu varaklassitsistlik arhitektuur (a. 1775–1800), lk 185.

424 K. Alttoa on juhtinud tähelepanu, et Eesti alal ei katkenud seoses Vene võimuga senised kultuurikontaktid. Selle aja arvestatavad ehitusmeistrid ja arhitektid pärinesid Saksamaalt (K. Alttoa, Dorpat/Tartu. Von der Festungsstadt zum “Embach-Athen”, lk 124–125).

425 H. Üprus, Tartu varaklassitsistlik arhitektuur (a. 1775–1800), lk 232.

426 Sealsamas, lk 212–214.

427 Nurgalahendusega hooned nt Raekoja plats 2, 6, 8 (N. Raid, Tartu suur tulekahju 200 aastat tagasi, lk 532).

428 Avalikud pargid said alguse 18. sajandil Suurbritannias, mil kujunes vabakujunduslik stiil – Inglise maastikuaed (nt West Wycombe'i maastikupark Buckinghamshire'is, 1739). Ameerikas rajati esimene avalikule pargile lähedasem paik 1831. aastal Mount Auburni kalmistul Cambridge'is. 1851. aastal anti New Yorgis välja esimene pargiseadus, millega reserveeriti maad avalikuks kasutamiseks (P. Hobhouse, Aianduse ajalugu. Tallinn: Varrak, 2006 (orig ing k 2002), lk 205, 309–310). UNESCO maailmapärandi nimekirja kuulub aastatel 1769–1773 rajatud Wörlitzi park Anhalt Dessaus, mis mängis olulist rolli Toomemäe pargi kujunemisel (J. Maiste, Phenomenological *Alma mater*, lk 214). Eestis on üks esimesi avalikke parke linnapea Hugo von der Borgi eestvedamisel 1860. aastail rajatud Kuressaare lossipark.

nõnda, et sealt võiks avaneda kaunid vaated linnale ja linna ümbritsevale maastikule. Lisaks eelnevale peegeldab Toomemägi 19. sajandi suhtumist ajaloolisse substantsi Toomkiriku varemete rekonstrueerimine raamatukoguks (J. W. Krause, 1804–1806). J. W. Krauset on peetud Liivimaa esimehks muinsuskaitsejaks, kes tõi oma loomingu sisse uusgooti vormid.⁴²⁹

J. Maiste ei pea Tartu linnehituslikuks koodiks mitte ainult raekoda ümbritsevaid sümmeetrilisi kvartaleid, “[---] vaid samavõrra vabaduse valgust, mis kumab läbi iidsest linnatuumikust järele jäänud varemetele püstitatud “vabaduse templi” (ülikooli peahoone) Toomemäeni [---]”,⁴³⁰ kus klassitsismi tasakaalustatuse asemel heistub saabuv romantismi ajastu.

Klassitsismi perioodil muutusid sakraalarhitektuuri kujunduse varasemad printsiibid, mille näiteks on Paide ja Valga kirikud. Erinevalt kirikuarhitektuuri traditsioonilistest tavadest ehitati Paide kiriku torn hoone väljakupoolse pikikülje ette. Kirik kui turuväljaku dominant sai seesuguses lahenduses klassitsismile omaselt sümmeetrilise fassaadi, mis oli pööratud väljaku poole. Selles väljendub taotlus väljaku ja üksikhoone ansambliks seostamiseks klassitsistliku printsiibi alusel. Samasugune radikaalne muudatus kiriku situatsioonis ja välisarhitektuuris toimus ka Valga uue linnakiriku ehitamisel.⁴³¹

3.3. JÄRELDUSI

Ajastu linnaehitusideaale iseloomustab 1784. aastal rajatud ja ainsa uue linnana muinsuskaitse all olev Võru, mille klassitsistlik ruudustikplaan sarnaneb samaaegselt planeeritud Heinola ja Vaasaga Soomes. Kui Soome vanemaid linnu uuendades lõhuti varasemat tänavatevõrku (nt Hämeenlinna, Turu, Pori, Vaasa, Porvoo jt)⁴³², siis Eesti keskajal kujunenud linnade tänavate struktuur säilis.

Suuremaid regulaarse tänavavõrguga uusi linnaosaid planeeriti Viljandis, Rakveres ja Kuressaares.⁴³³ Keskaegsete linnakeskuste tänavate struktuuris olulisi muutusi ei toimunud (v.a üksikud tänavate õgvendused, nt Tartus Rüütli tn). Plaanstruktuuri olulise osana kujunes vaadeldud perioodil välja kruntide struktuur, mis säilis võrdlemisi stabiilsena kuni 20. sajandi alguseni. Paljudes linnades olid tüüpilised tänavaid ääristavad kitsad piklikud krundid, mis ulatusid kas seni hoonestamata aladeni (Lihula, Rakvere) või ühelt tänavalt teiseni (Paide, Viljandi Uuslinn, osaliselt Kuressaare). Vanimates linnaosades ääristasid taolised kitsad krundid tänavamõlemat poolt (Viljandi, Pärnu). Ruudustikplaaniga Võrus ulatusid regulaarselt paiknevad pikad krundid kvartalite keskmesse. Enamikus linnades kujunes kruntide hoonestamisel tüüpiliseks järgmine skeem: tänavaaäres

429 K. Alttoa, J. W. Krause ja ülikooli raamatukogu. – Kunst 1984, nr 1, lk 62–65; K. Alttoa, Dorpat/Tartu. Von der Festungsstadt zum “Embach-Athen”, lk 126; J. Maiste, K. Polli, M. Raisma, Alma Mater Tartuensis, lk 203–237; E. Tohvri, Valgustusideede mõju Tartu arhitektuurikultuurile 19. sajandi alguses, lk 126–131, 156–172.

430 J. Maiste, *Phenomenological Alma mater*, lk 214.

431 H. Üprus, XVIII – XIX sajandi ehitismälestised jutustavad Paidest ja maast tema ümber, lk 151–152.

432 Hämeenlinna plaan (1778), koost Magnus von Arbin (H. Lilius, Kustavilainen kaupunki (1775–1809), lk 345); Turu linnaplaan (1828) koost Carl Ludvig Engel (H. Lilius, Klassismin perinne ja empiren kaupunki (1809–1828–1856). – Suomen kaupunkilaitoksen historia 1, lk 364).

433 Erinevalt Viljandist ei ole Kuressaare Tori linnaosa ja Rakvere ruudustikplaaniga linnalaiendus kaitse all.

paiknesid väikeste vahedega elumajad, nende taga oli abihoonetega piiratud majandushoov, mis moodustas kolmandiku krundist; ülejäänud krundiosal oli puu- ja köögiviljaaed. Mitmes linnas oli üks tänava pool hoonestamata (Paide, Viljandi Uuslinn, Lihula). Erandina võib näiteks tuua Kuressaare, kus tänavatevaheliste kruntide peatänavapoolsel küljel paiknes peahoone, krundi teises otsas kõrvaltänava ääres aga majandushoone.

Kui vaadelda tänapäevaseid krundijaotusplaane, siis eelkirjeldatud kruntide paiknemise skeem, nende piklik kuju ning hoonestusviis on säilinud vaid mõnes linnas. Üks haruldasemaid näiteid on Lihula, kus Tallinna maantee äärsed kitsad ja pikad krundid on vähemalt Jaama tänavani säilinud oma originaalkuju ulatudes idapoolsel maanteeküljel kuni Pioneeri tänavani, kusjuures haljastatud krundiosa on selle ääres hoonestamata. Kruntide vanusest annavad tunnistust Tallinna maantee läänepoolsete kinnistute tagumisel piiril kohati säilinud vanad kiviaiad. Mitmetel Lihula kruntidel on säilinud peahoone tagune väiksem majandushoov koos abihoonetega. Sarnane kruntide struktuur on nähtav ka Rakveres Pika tänava ääres, eriti selle läänepoolsel küljel, kus kitsad ja pikad kinnistud ulatuvad Vallimäe jalamile. Seega on Lihula ja Rakvere näol tegemist ainulaadsete vanalinnadega, kus lisaks algsele tänavastruktuurile on säilinud ka ajalooline krundistruktuur. Seevastu Paides ja Viljandi Uuslinnas on varem haljastatud kruntide osa hiljem hoonestatud. Võrus on ligi kakssada aastat stabiilsena kestnud regulaarne kruntide skeem tänaseks oluliselt muutunud. Kuigi kruntide piirid on tavaliselt kõige enam muutuvad linnaplaani struktuuriosad, mõjutab nende paiknemise põhiskeem ja gabariidid ning sellest tulenev majade paiknemine oluliselt linna hoonestusstruktuure.

Muudatused ajalooliste linnade hoonestusstruktuurides algasid kivehitiste nõude kehtestamisega 18. sajandi keskel, mille tulemusena kerkisid sajandi lõpus mitme vanalinna keskmesse esimesed kivist ameti- ja kohtuhooned. Kuressaares, kus juba varem andsid peatänaval tooni kivist majad, ei muutnud kahekorruseline kohtuhoone linna ilmet. Küll aga olid varasematest ühekorruselistest puitmajadest mahukamad näiteks uus kohtuhoone Viljandi turuväljaku ääres või koolimaja Valga Kesk tänaval. Rakvere haldus- ja kohtuhoonete suuremahuline kompleks, mis ehitati Pika tänava teljele Tallinna tänava äärde, on kreisilinnade haldushoonete üks kõige paremini säilinud näiteid Eesti vanalinnades. Kuna kreisi ametihooned ehitati valdavalt tüüpprojektide alusel, algas nende rajamisega linnade arhitektuurse ilme ühtlustamine. Samal ajal olid need esimesteks märkideks 18. sajandi lõpus kehtestatud rangematest ehitusregulatsioonidest, mis kivehitiste rajamise nõude kehtestamisega said aluseks järgnevatele linnaehituslikele muutustele vanalinnades.

Vaadeldaval perioodil väljakujunenud vanalinnad võib jagada üldjoontes kolme gruppi: puitlinnad, kivilinnad ja segahoonestusega linnad (viimases on nii puidust kui kivist maju). Eelnev jaotus peab silmas just linnakeskustes domineerivat hoonestust. 18. sajandil oli enamikus Eesti ajaloolistes linnades valdavaks madal puithoonestus (Paide, Võru,

Rakvere, Valga, Lihula). 18. sajandi lõpust alates ehitati neisse üksikuid kivi-maju, eelkõige Vene riigi haldushooneid, mis kuni 19. sajandi lõpuni senist hoonestuspilti oluliselt ei muutnud. Kõige enam on 19. sajandi terviklikke puithoonestuse piirkondi säilinud Paides, mis oma mitmekesisuses kajastab vaadeldava perioodi arhitektuuritraditsioone ja hoonestamisviise. Võru hoonestusstruktuuris domineerisid kuni 19. sajandi lõpuni madalad puitmajad, mis on tänaseks vaid üksikute tänavalõikudena linnas säilinud (nt Karja tänavafrent Jüri ja F. R. Kreutzwaldi tn vahel, F. R. Kreutzwaldi tn kogu ulatuses, L. Koidula tn ja Katariina allee, Jüri-Liiva-F. R. Kreutzwaldi-Vabaduse tn kvartal).

Kivilinnadeks kujunesid Tartu, Pärnu ja Kuressaare. Klassitsistliku kivihoonetuse teket ja Kuressaare kiiret arengut 18. sajandi lõpust alates mõjutab mõisnike kodade rajamine linna, mis nii ulatusliku nähtusena on Eestis ainulaadne. Tartus ja Pärnus on kivehituse traditsioonid pikemaajalised. Peale 18. sajandi viimast suurpõlengut sai Tartust kõige esinduslikum klassitsistliku arhitektuuriga linn Baltimaades. 19. sajandist lisandusid ülikooli ehitised, kus ajastule omaste klassikaliste vormide kõrval võib näha romantismilembust ning suurepärast looduse, maastiku ja ehitiste kokkusobitamist Toomemäel – linnapargis.

Segahoonestusega linnadeks on vaadeldaval perioodil Viljandi ja Haapsalu, kus hoonestusstruktuuride suuremad muutused algasid 19. sajandi lõpus, mida analüüsitakse järgmises peatükis.

Tänastel muinsuskaitsealadel kajastub vaadeldud periood kõige terviklikumalt. Ajalooliste linnade arengus algas kreisireformi tulemusena 18. sajandi lõpus uus etapp, mil järgneva saja aasta jooksul kujunes välja Eesti vanalinnade muinsuskaitsealade üldilme, nende kaitstavad hoonestusstruktuurid ja arhitektuuritraditsioonid.

LINNADE UUS FUNKTSIOON JA VANA KESKUS

Linnade laienemine ja funktsioonimuutused (1870. aastad–1918)

19. sajandi teisest poolest alates mõjutas paljude linnade arengu intensiivistumist neid läbiva raudtee rajamine ja kuurortide kujunemine. Kui arhitektuuris oli vaadeldaval perioodil romantismile tugineva historitsismi näol kindel väljund uute hoonete kujunduses, siis linnaehitus oli märksa pragmaatilisem – raudtee ja kuurort olid linnale kasulikud soodustades nende arengut. Raudteevõrgu rajamist alustati Eestis 1870. aastatel, tänu raudteele ongi tekkinud märkimisväärne osa praeguseid uuemaid linnu ja asulaid.⁴³⁴ 1877. aastal kehtestati kõigis kolmes Balti kubermangus linnaseadus, mille kohaselt tuli valida linnavalikogu eesotsas linnapeaga ja moodustada linnavalitsus. Uued linnavalitsused hoolitsesid linna heakorra, arhitektuurse üldilme ja kommunikatsioonide eest, hakati rajama gaasi-, elektri-, telefonivõrke ja veevärke.⁴³⁵ 1913. aastal elas linnades juba 270 000 elanikku, mis moodustas 23% kogu Eesti rahvastikust.⁴³⁶

4.1. PLAANISTRUKTUUR

19. sajandi lõpus on üks kujukamaid intensiivse linnaehitusliku arengu näiteid **Valga**, millest sai 1889. aastal raudteede sõlmpunkt.⁴³⁷ Sellest ajast hakkas linna hoonestus arenema varasemast keskusest eemale piki

434 Nt Mõisaküla (Pärnu-Valga), Jõgeva (Tallinn-Tartu), Tapa (Tallinn-Tartu), Saue (Tallinn-Paldiski), Püüsi (Tallinn-Peterburi), Võhma (Tallinn-Viljandi), Tamsalu (Tallinn-Tartu), Elva (Tartu-Valga) jt (M. Helme, Eesti kitsarööpmelised raudteed 1896–1996. Tallinn: autori kirjastusel, 1996).

435 L. Leppik, Tartu Ülikooli teenistujate sotsiaalne mobiilsus 1802–1918, lk 51–52.

436 T. Tammearu, Linnastumine ja linnade kasv Eestis nõukogude aastatel, lk 87.

437 Valgal oli raudtee kaudu ühendus Pärnuga, Viljandiga, Tallinnaga, Paidega. Raudteetöökojad kujunesid linna suurimaks tööstusettevõtteks (Eesti. Maadeteaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus V. Valgamaa. Toim A. Tammekann, A. Luha, E. Kant. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus, 1932, lk 561).

Vabaduse tänavat, mis viis raudteejaamani. Tänu raudteele arenes linn kuni Esimese maailmasõjani harvanähtava tempoga; majandusbuum avaldus ka ehitustegevuses. Kui 1870. aasta linnaplaanil⁴³⁸ (ILL 42) ei ole hoonestatud alad veel laienenud lõuna pool üle Pipra jõe ega Aia ja Uue tänava, siis 19. sajandi lõpust alates kujunes välja just eelnimetatud tänavate ja raudtee vaheline ala, mis jääb osaliselt muinsuskaitseala kaitsevööndisse ning Vabaduse, Kungla ja Turu tänavate vaheline kvartal. Kuid tsaariaega meenutab kõige eredamalt Vabaduse tänav, mis kujunes vana keskust ja raudteejaama ühendvaks teljeks ning esinduslike hoonetega äritänavaks. 20. sajandi algul viidi raudtee lähedale ka varem linnakiriku juures olnud turg. 19. sajandi lõpuks⁴³⁹ oli Valga hoonestatud ala varasemaga võrreldes laienenud vähemalt poole võrra.

19. sajandi lõpus hakkas **Rakveres** hoonestus tihenema piki Tallinna maanteed, millest põhja poole oli rajatud 1870. aastal Tallinn-Peterburi raudteeliin. Selle lähedal arenes Kukeküla linnaosa, linna lõunaosas Kondivalu elamute ala ja Tartu tänava lõunaotsas Palermoks nimetatud ehitusala,⁴⁴⁰ mis on tähistatud 1881. aasta plaanil⁴⁴¹ (ILL 43). Need olid esimesed märgid ajaloolise keskuse tähtsuse vähenemisest, kuna linna peatänavaks hakkas endise Pika tänava asemel kujunema Tallinna tänav.

Raudtee tekke ja tööstuse arenguga muutus ka inimeste elulaad. Kasvas jõukam elanikekiht, kes puhkas kuurortlinnades. 19. sajandi keskel alanud kuurortide rajamine puudutas eelkõige Kuressaaret, Haapsalut ja Pärnut. Suvituspiirkonnad kujunesid enamasti rannaäärsetele tühjadele aladele, muutmata oluliselt selleks ajaks väljakujunenud tiheda hoonestusega ajaloolisi linnatuumikuid.

Haapsalu kuurordi ajalugu ulatub aastasse 1820, mil kreisiarst Carl Abraham Hunnius (1797–1851) kohalikke elanikke ravidest avastas meremuda raviomadused. 1825. aastal ehitati dr Hunniuse initsiatiivil ja Karl Magnus De la Gardie toetusel Haapsalu Eeslahe kaldale esimene vesimudaravila, millele järgnesid mitmed teised.⁴⁴² Linnast kujunes eesotsas keisritega⁴⁴³ Peterburi kõrgkihi kõige eelistatum suvituspaik. Eriti tihendas Haapsalu–Peterburi sidemeid regulaarse aurulaevühenduse sisseseadmine 1876. aastal. Suvituslinna roll tõusis oluliselt 1905. aastal seoses raudtee rajamisega Tallinna ja Haapsalu vahele.⁴⁴⁴ Kui 1830. aastal oli Haapsalus 120 suvitajat, siis 1859. aastal võttis kuurort vastu 2036 külalist; kuurordilinna õitseaeg oli kuni Esimese maailmasõjani.⁴⁴⁵

Esimene plaan, kus on tähistatud juba varasemad supluskohad Suur-Mere ja Suur-Lossi tänava rannapoolsetes otstes, pärineb aastatest 1846⁴⁴⁶

438 Projections Plan über die zu erweiternde Weichbild Grenze der Kreisstadt Walk, 1870. Koost Otto Nettenberg. EAA, f 308, n 6, s 35.

439 Verstakaart, ca 1900. <http://xgis.maaamet.ee/xGIS/XGIS>

440 O. Kirss, Rakvere ajalugu kõige vanemast ajast 1944. aastani, lk 73–75.

441 Karte der Kreisstadt Wesenberg. 1881. Koost C. Mühlberg. EAA, f 854, n 4, s 95.

442 M. Martinson, Haapsalu kuurort. Tallinn: Eesti Raamat, 1975, lk 3–13.

443 Haapsalus parandasid oma tervist ja nautisid linna vaikelu tsaarid Peeter I, Aleksander I, Aleksander II, Aleksander III ja Nikolai II (M. Martinson, Haapsalu kuurort, lk 26–27).

444 E.-J. Sedman, Haapsalu. – EA 2, lk 9.

445 Haapsalu. Koost R. Naavamägi, tekst A. Lumeste. Tallinn: Eesti Raamat, 1976, lk 37–42.

446 Генеральный план уездного города Гапсаля Эстляндской губернии. 1846. Koost Jurjevitch. EAA, f 2072, n 2, s 34.

(ILL 44). Sel ajal olid veel Krimmi ja Bürgermeistri holm Suursadamaga kujunemisjärgus.⁴⁴⁷ Plaanil aastast 1859,⁴⁴⁸ mida võib vaadata rannaäärse ala esimese planeeringuna, on mereäärsed Promenaadi ja Suur-Mere tänava krundid osaliselt hoonestatud. Haapsalu kuurordielu peegeldab väga täpselt 1882. aasta plaan⁴⁴⁹ (ILL 45). Sellele on märgitud Promenaadi (Променадь) ja Väikse viigi äärse Sadama tänava ja Vaikse kalda (Тихий променадь) äärsel alal mitmed supluskohad (Купальна) koos vette ulatuvate laudteedega, mille lõpus on riietuskabiinid. Lisaks on tähistatud mõlema promenaadi ääres hulgaliselt mudaravilaid ja pansionaate (nt Ванны Штюрмера, Юргенсона, Гольберга, Андерсона jt) ning mitmed paviljonid (nt Музыка, Тринкгалл, Кабин Чтения jt).

Kuurordiala eripäraks Haapsalus on selle seotus keskaegsete tänavate pikenduste kaudu ajaloolise keskusega, mille osatähtsus uue suvituslinna funktsiooniga seetõttu ei vähenenud. Haapsalu kuurordi kõrgajast pärineb piki mereranda paiknev parkide vöönd (Promenaad, Vaikne kallas, Õhtu kallas). Erinevalt järgnevalt käsitletavast Kuressaarest on kuurordimiljöö seda kujundavate mitmete tsaariaegsete hoonetega Haapsalus säilinud.

Kuressaare kuurort hakkas kujunema 19. sajandi keskel, mil avastati Suurlahe muda raviomadused. See tähendas uut etappi linna arengus. Kuressaarest sai kiiresti ülevenemaalise tähtsusega kuurort, mille tulemusena elavnes linna majanduselu. Senisest enam hakati tähelepanu pöörama Kuressaare välisilmele. Suvituspiirkonna keskmeks kujunes lisaks rannikule linnust ümbritsenud varem hoonestamata kindluse kaitsetsoon, kujunesid välja Lossiparki ümbritsevad Pargi ja Allee tänava pansionaatide ning elamute alad. 1861. aastal alustati kindluse ja linna vahelisele vabale maale lossipargi kujundamist, millest unistas üle 200 aasta varem M. G. De la Gardie. Pargi planeeris Riia aednik H. Gögginger, selle rajamise au kuulub linnapea H. von der Borgile. Linn arenes aastatel 1892–1894 ehitatud uue Roomassaare sadama suunas, millega seoses kujunes välja uus linnaosa Vana-Roomassaare ja Uus-Roomassaare tänavate vahel. 1917.–1918. aastatel rajati Roomassaare sadamat linnaga ühendanud raudtee.

4.2. HOONESTUSSTRUKTUUR JA ARHITEKTUUR

Kuigi eelnev kajastab eelkõige uusi hoonestatavaid alasid, mis võeti kasutusse seoses linnade funktsioonimuutusega, siis uusi maju ehitati ka ajaloolistesse keskustesse ning seda eelkõige linnades, mille prioriteet ei olnud kuurort. Järgnevalt keskendutaksegi kõigepealt varem väljakujunenud vanalinnakeskuste hoonestusstruktuurides ja arhitektuuris toimunud muutustele, mis on kõige ilmekamalt nähtavad Viljandis ja Rakveres.

Nii **Rakvere** kui Viljandi ajaloolistesse linnaosadesse ehitati vaadeldaval perioodil palju historitsistlikke krohvimata tellishooneid. Eriti populaarseks muutusid tellishooned Rakveres 19. sajandi viimastel aastakümnetel.

447 Holmipealne koosnes seitsmest suuremast holmist ehk saarest (Bürgermeistri, Pikk, Vasika, Veski, Uue-Sadama), mis ühendati 19. sajandi jooksul teedega (K. Jaago, Kastininast Uuemõisani. Haapsalu eeslinnadest. – Läänemaa Muuseumi toimetised I. Haapsalu, 1997, lk 88–90).

448 [Karte von Hapsal]. 1859. EAA, f 854, n 4, s106.

449 План Гапсаля. 1882. Läänemaa Muuseum, nr HM 7129 Ar Pl.

Viimistlemata tellisest või paekivist ehitamist viljeles peamiselt Rakveres tegutsenud arhitekt ja ehitusettevõtja Friedrich Modi, kes on linna suurima paekivist maja Pikk tn 13 ning tellishoonete Pikk tn 19 ja 30 autor.⁴⁵¹ Eelnevaist erineva vormi ja arhitektuurilise kujundusega on ühekorruseline maja Pikk tn 46 (arh R. M. von Engelhardt (?), 1908). Peale tellisest majade on tänava üks kõrgemaid ja uhkemaid krohvituid ehitisi kahekorruseline neorenessanslik Pikk tn 7 (arh P. Alisch (?), 1870–1880). Eklektilise historitsismi näiteks on nurgatorniga maja Pikk tn 15 (arh J. Rosenbaum (?), 20. saj algus). Erandlikud on kaks Pika tänava nn ekraanmaja, millel tänavapoolse fassaadi kujundamisele on enam tähelepanu pööratud kui hoovi jäävatele külgedele. Neorenessansslik rikkaliku puitdekooriga ühekorruselise puitmaja Pikk tn 12 (arh F. Modi, 1893) fassaad kannab kõrget parapettviilu. Eelnenuga sarnane oli algselt ka Pikk tn 23, mille kujunduselemendid on tänaseks osaliselt hävinud. Tänavapildis on erandlik rikkaliku puitdekooriga maja Pikk 17 (1887).⁴⁵²

Kui Rakvere plaanil aastast 1855⁴⁵³ on tähistatud tihedalt tänavat ääristavad pikliku kujuga puitmajad ning koos kiriku ja selle kõrvalhoonega vaid viis kivimaja, siis 19. sajandi teisel poolel algas ulatuslik hoonestuse uuendamine. Pika tänava praegune hoonestus on tekkinud seega põhiliselt 19. sajandi varasema puithoonestuse osalise asendamise ja tänavafrondi tihendamise teel kiviehitistega. Tänavat üldilmet kujundavad peamiselt ühe- ja kahekorruselised tellishooned ning 19. sajandi lõpus ümberehitatud puumajad.

Viljandis on esmalt vaatluse all keskaegne osa, mille turuplatsi äärde ehitati 18. sajandi lõpust pärit apteegihoone kõrvale neorenessansilik “Grand-Hotell” (1910) J. Laidoneri pl 8, mille fassaadi ehib teiselt korruselt algav tornikujuline ümarärkel. See kolmekorruseline hoone mõjub varasema madala hoonestuse foonil disproportsionaalselt. Sama stiili esindab end “Sakala” pangahoone Lossi tn 16 (1909), mis oli tol ajal üks suuremaid neoklassitsistlikke kivist esindushooneid linnas. Katusetorniga maja paikneb Lossi ja Tartu tänava nurgal, andes märku linnakeskuse laienemisest omaaegsesse eeslinna. Lossi tänava äärde, mis ühendab keskaegset linnaosa põhja poole jääva Uuslinnaga, on alates 19. sajandi lõpust ehitatud kõrgemaid kivihooneid⁴⁵⁴. Suurlinlikult tiheda hoonestusega tänavaseina ehitusplaanidest Lossi tänaval annavad märku tulemüürid mitmete punasest tellisest majade otstes. Olles hoonestamata kruntidelt veel nähtavad, saab jälgida toleaeagsete majaomanike või ehitusmeistrite ilumeelt, sest vaatamata kavandatavatele tulevastele ehitistele on tulemüürid hoolikalt kujundatud (nt Lossi tn 21 ja 23).

Historistlike tellisehitiste osakaal on Viljandis sarnaselt Rakverega üsna suur. 19. sajandi lõpul ehitati tollasele linna territooriumile kokku

450 L. Hansar, E.-M. Basihhina, Kuressaare Linnaatlas, lk 12–13, 18, 34–36.

451 Lisaks neile võib ära tunda Modile omast arhitektuurikeelt ka Pikk tn 23, 33, 39, 63, 64 hoonete puhul (L. Tedrekull, Rakvere historitsistlik arhitektuur Pika tänava näitel. Bakalaureusetöö, Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut. Tartu, 2008, lk 13–16, 20–31).

452 L. Tedrekull, Rakvere historitsistlik arhitektuur Pika tänava näitel, lk 13–16, 20–31, 45–46.

453 Plan der Wierländischen Kreis-Stadt Wesenberg. 1855. EAA, f 854, n 4, s 93.

454 Kui 18. saj lõpus oli Viljandis vaid 2 kivihoonet, siis 19. saj keskel oli neid 11 (K. Altoa, Viljandi. – EA 2, lk 162).

ligi poolsada tellishoonet, millest üle paarikümne on säilinud.⁴⁵⁵ Ühtsema ansamblina on alles Väike-Turu ja Kauba ning Eha tänava kvartal. Stiilipuhaste näidetena võib välja tuua suhteliselt väiksemõõtmelised ehitised C. R. Jakobsoni tn 20, Kauba tn 4, Väike-Turu tn 2a ja Eha tn 3. Rohkem on tellisest maju ehitatud keskaegsest linnaosast väljapoole planeeritud uute tänavate äärde. Esinduslikumad neist on elamud C. R. Jakobsoni tn 16 (1909) ja Posti tn 9 (20. saj algus), maagümnaasiumi hoone Uueveski tn 1 (1877) ja mitmed teised tellisehitised eriti Lossi ja Tartu tänava ääres. Püstitati ka uus riigiasutustele iseloomulikus laadis kohtuhoone Posti tn 22 (arh G. Pfeiffer, 1895). Neorenessanss-stiilis majade kõrval on Viljandis esindatud mõned heimatstiilis elamud Lossi tn 35/Posti tn 18 (arh O. Breifeldt, 1912) ja Lutsu tn 5 (arh R. V. Engelhardt, 20. saj algus) ning lisaks juugendlike detailidega elamu Pikk tn 4 (1909) ja mansardkorrusega elamu Koidu tn 10/Posti tn 24 (K. Burmani & A. Perna arhitektuuribüroo, valmis 1914).

Eelloetletu alusel saab järeldada, et Viljandi arhitektuuripilt oli 20. sajandi algaastaiks kujunenud võrdlemisi mitmekesiseks. Varasemale madalale puithoonestusele lisandusid erineva kõrgusega krohvitud kivimajad ja viimistlemata tellishooned.

20. sajandi algusaastate **Valgat** iseloomustab Vabaduse tänav, mis kujunes vana keskust ja raudteejaama ühendvaks teljeks ning esinduslike hoonetega äritänavaks, kus paiknes ka uus turg. Üks silmapaistvamaid ehitisi oli Eesti seltsi "Säde" maja Vabaduse 6 (1911), mille autoriks on insener Georg Hellat.⁴⁵⁶ Hilisjuugendlikus stiilis linna suurim mitmefunktsiooniline kolme- ja neljakorruseline liitmaja oli eeskujuks järgnevale tänavale kõrgele ja tihedale ehitusfrondi kujunemisele. Sama autor on projekteerinud juugendlikud elamud Vabaduse tn 5 (20. saj algus) ja Vabaduse tn 26 (1908). Nimetatud majade ärifunktsioonidest annavad tunnistust esimese korruse suured aknaavade read ja nende detailirohke kujundus. Erinevalt eelnevatest paikneb tütarlaste gümnaasium Vabaduse tn 13 (ins G. Hellat, 1908) varasemast ehitusjoonest märgatava tagasiastega, mis annab aluse oletuseks, et koolihoone kavandamise ajal võis olla planeeritud Vabaduse tänava laiendamine põhja suunas. Veel 20. sajandi alguses sai gümnaasiumi eest alguse Vabaduse tänavat ääristanud puistee, mis 1912. aastal üles võeti, kuna tänav jäi liiga kitsaks.⁴⁵⁷ K. Altoa peab Valga uue ärikeskuse eripäraks lisaks suurlinlikule hoonestusele selle formeerumist väga lühikesel ajajärgul, nimetades nii kiiret ühe tänava esiletõusu linna "leitmotiiviks".⁴⁵⁸

Vaatamata uue äritänavale tekkele rajati suuremaid maju ka Kesk tänavale. Ka selle tänava uuendusplaanidest annavad märku mitmed 19. sajandi alguses ehitatud kahe- ja kolmekorruselised hooned. Neist esinduslikum

455 1895. aastast alates hoogustus Viljandis puhasvuuk-tellisehitiste rajamine mitmel põhjusel. Üks neist oli 1894. aasta südalinna suurtulekahju ja sellest tulenev vajadus hävinud kvartal kiiresti taashoonestada. Teiseks põhjuseks oli suurärimees Rosenbergi uue telliselõovi tööle hakkamine Viljandi järve teisel kaldal Sammulis, mistõttu tellis muutus kergesti kättesaadavaks ehitusmaterjaliks (L. Allik, Viljandi arhitektuur 19. ja 20. sajandi vahetusel. – Viljandi Muuseumi aastaraamat 2002. Viljandi, 2003, lk 115).

456 Georg Hellati tegevusest Valgas annab ülevaate O. Kotšenovski (O. Kotšenovski, Valga kesklinn XIX sajandi lõpus – XX sajandi alguses ja insener-arhitekt G. Hellati tegevusest Valgas, lk 5–33).

457 M. Juzar, Valga vanad äritänavad. – Valga linna ajaloo 18. sajandi lõpust kuni aastani 1939, lk 36.

458 K. Altoa, Valga linn. Ettepanekud ehitismälestiste riikliku kaitse alla võtmiseks. Kõide I. Tekst. KRPI, 1984. MKA, A-1145, lk 20.

on juugendlike mõjudega klassitsistlik kolmekorruseline kõrge viilkatusega nn Saksa pank, Kesk tn 12 (arh-d W. Roessler ja H. Johanson, 1912). Mitmelt sajandi alguse fotolt on näha selle ehitise pompoossus võrreldes tänavafrendis domineeriva varasema hoonestusega, millest järeldub, et ka Kesk tänav on kavandatud hoonestada suuremate majadega. Linnaehituse uuendamisplaanidest, mis olid võrreldes teiste samaaegsete väikelinnadega märgatavalt grandioossemad, annavad tunnistust veel mitmed teised hooned Valgas.⁴⁵⁹

Nii raudtee-ehitistes kui kuurordiarhitektuuri prevaleeris “šveitsi stiil”, mis levis Eestis laialdasemalt 19. sajandi teisel poolel. Tegemist oli historitsistliku “puuehitusstiiliga” (*Holzbaustil*), mis leidis väljenduse nii puitehitistele omase toestikulise külje rõhutamises kui ka eripärases dekoreerimisviisis – eelkõige rikkalikus saelõikeornamendis.⁴⁶⁰ Lisaks varasemate arhitektuurstiilide matkimisele tuginesid puutöömeistrid kohalikule arhitektuuripärandile, mis mõjutas erinevates linnades neile ainuomase puitarhitektuuri teket, väljendudes eriti mitmekesiselt vernakulaararhitektuuris. Suur osa historitsistliku puitarhitektuuri tippobjekte (s. h. raudteehooned ja neid ümbritsev hoonestus) ei jää muinsuskaitsealade piiresse. Selle perioodi näitena tuuakse esile Narva-Jõesuud kui kunagise kuurordiarhitektuuri silmapaistvamate puithoonete linna, mida käesolevas töös ei käsitleta.

Pärnus on staarobjektideks üks esimesi suvepansioneid Supeluse tn 23 (1896) ja parim varase juugendi näide Ammende villa Mere pst 7 (büroo F. Mieritzi ja I. Gerassimov, 1905). Lisaks esindab seal eksootilist idamaist historitsismi Stael von Holsteini maja Pikk tn 20 (1890. aastad).⁴⁶¹ Linnaehituslike struktuuride terviklikkuse seisukohalt tuleb hinnata olulisemaks kuurordiperioodi esindavaid komplekssemaid alasid nagu Pärnus on Tammisaare-Kuuse-Lehe-Papli tänavate suvilad või Suvituse-Supluse-Ringi-Aia-Aisa-Karuselli tänavate piirkonna villad.

Haapsalu väheste säilinud kuurordihoonete näiteks on kuursaal, Promenaadi tn 1 (arh R. Knüpffer, 1897–1905). Kuurordiarhitektuuri mõjutusi on vernakulaararhitektuuri näol just ajaloolisest keskusest väljaspool, nt Sadama tänav kalurielamute piirkonnas. Ehedamalt ongi puithoonestus säilinud just eeslinnades.

Kuigi **Kuressaare** kuurordiaegsed väljapaistvama arhitektuuriga hooned on hävinud,⁴⁶² saab nende mõjutusi näha mitmes puitlinnaosas. Vaatamata sellele, et majad on ehitatud ühel perioodil, võib kujundusdetailides selgelt välja tuua erisusi, mille põhjuseks olid erinevad ehitusmeistrid.

459 Lisaks gümnaasiumile ehitati kolmekorruseline koolihoone Kuperjanovi tn 10 (arh A. Kieselbasch, ins G. Hellat, 1910–1922), mis oma uude plaanilahendusega leidis rakendamist hilisemates funktsionalistlikes koolihoonetes. Üks suuremaid juugendlike detailidega elamuid linnas on Kuperjanovi tn 12 (1910), mida kujundab Valgale iseloomulik nurgatorn. Uuendamisjärgus on seni kõrvalise tähtsusega olnud Aia tänav, kuhu ehitati hilisjuugendlik kolmekorruseline vene riigipanga hoone Aia tn 16 (ins G. Hellati järelevalvel, 20. saj algus).

460 A. Hein, Eesti mõisaarhitektuur. Historitsismist juugendini, lk 103–104.

461 K. Hallas, Puitarhitektuur stiiliajaloo kandjana, lk 25.

462 Kuressaares oli rohkesti pansionaate ja mudaravilaid, rannakohvikuid ning kolm jahtklubi, millest enamik on tänaseks hävinud. Esinduslikumad neist olid mererannas paiknenud joogipaviljon “Trinkhalle”, kaks Pargi tänav aärset mudaravilat ja nn Mierzeyewski mudaravila Allee tänaval. 1980. aastatel on taas üles ehitatud kuurhoone (arh C. Lorenzen, 1889) ja Waldmanni pansion Pargi tn 4 (L. Hansar, E.-M. Basihhina, Kuressaare Linnaatlas, lk 33–36, 49).

Selliseks näiteks on üks terviklikum puithoonete piirkond Suur-Põllu, Väike-Põllu, Suur-Sadama ja Väike-Sadama tänavatel, mis on hoonestatud valdavalt 19. sajandil ning sama perioodi esindav Allee ja Uus-Roomassaare tänav.

20. sajandi alguseks väljakujunenud kuurordiarhitektuurist annavad täna aimu vaid üksikud taastatud hooned Lossipargis, mis oli Kuressaare kuurordi keskpunkt. August Mälgu kirjeldused pärinevad küll hilisemast ajast, kuid need annavad edasi Kuressaare kuurordielu miljööd. “Sellest peale kui kastanite õienupud kevadel avanesid ja kogu park oli äkki piiratud nende õitevalliga, hakkas elu ärkama ka pargis endas. Pesti keset parki asuva Kuursaali aknaid. Rõdu eest võeti talvekatted. [---] Mudaravilatesse hakkasid jooksuma kõrisevad ravimuda vagonetid. Juulis oli aga kogu linn suvitajate käes. Omainimesed kadusid nagu olematuks. Hotellid olid täis. Pansionaadid, mudaravilad, jah, isegi kaugemate linnaservade pisimajad said sellest oma osa, üürides välja toa või kaks.”⁴⁶³

4.3. JÄRELDUSI

Riiat ja Peterburi ühendanud raudtee ehitamine mõjutas vaadeldud perioodi linnaehituslikke arenguid kõige enam Valgas, mille tulemusena hakkas kujunema suurlinlikult esindusliku ning kõrge ja tiheda hoonestusfrondiga uus äritänav (Vabaduse tn), mis ühendas varasemat keskust raudteejaamaga. Kui 20. sajandi esimesel aastakümnel oli Vabaduse tänav hoonestusfront veel võrdlemisi kontrastiderohke, siis tänaseks on lisandunud uued kivimajad ja puithoonete pealeehitused, mis poolelijäänud ehitusplaanidest tulenevat ebakõla mõneti tasakaalustavad. Valga linnaehituse uuendamise plaanidest, mis olid võrreldes teiste väikelinnadega märgatavalt grandioossemad, annavad tunnistust veel mitmed teised uued ja suuremad hooned Kesk, Kuperjanovi ja Aia tänaval. Kõrgelennulised plaanid ehitada Riiat ja Peterburi ühendava liiklustee sõlmpunkti eelnimetatuid vääriv suurlinn, lõppes Esimese maailmsõja järel, kui Valga poolitati Eesti ja Läti vahel. Nii äkiline kui oli Valga esiletõus, oli ka ta arengu järsk seisak. 1995. aastal loodud Valga linnatuumiku muinsuskaitseala üheks suurimaks väärtuseks peetakse sajandivahetust esindavat uuemat arhitektuurikihistust Vabaduse tänav näol.

Sarnaselt Valgale mõjutas raudtee rajamine suuresti ka Rakvere linnaehituslikke arenguid. Ehitustegevus kandus Tallinna tänavale raudteejaama suunas. Tekkisid mitmed uued elamuehitusalad (Kukeküla, Kondivalu, Palermo), mille tulemuseks oli varasema ajaloolise keskusena funktsioneerinud Pika tänav osatähtsuse vähenemine linnaelus. Samas muutus just sel perioodil Pika tänav arhitektuurne ilme oluliselt. Madalate puitmajade sekka hakati püstitama kõrgemaid kivihooneid, mille puhul kasutati peamiselt punast tellist. Nii sai Rakvere vanalinna peatänav historitsistlikult eklektilise ilme, mida iseloomustab hoonete vahelduv kõrgus, erinevad

463 Valik saarlasi: J. Oks, V. Grünthal-Ridala, J. Aavik, A. Mälik. Koost H. Sarapuu. Kuressaare: Thule, 1989, lk 29–30.

ehitusmaterjalid ja arhitektuur. Sellisena on Pikka tänavat hõlmav muinsuskaitseala säilinud vaid väheste muudatustega tänaseni.

Kui Rakveres tekitas raudtee rajamine olulise nihke linnaehituses ning ajaloolise keskuse funktsioneerimises, siis vaatamata sellele, et Viljandi eeslinnad kujunesid raudtee suunas viiva tee äärde (Pärnu mnt), jätkus ehitamine ajaloolise keskuses ja selle piirile planeeritud Uuslinnas. Varasemale madalale puithoonestusele lisandusid kõrgemad krohvitud kivimajad ja viimistlemata tellishooned. Seega oli Viljandi arhitektuuripilt kujunenud 20. sajandi algaastaiks võrdlemisi mitmekesiseks ja ajaloolise linna hoonestusstruktuur erineva kõrgusega hoonestuse tõttu kontrastiderohkeks. Toimunud muutused andsid suuna järgnevatele arengutele vanalinnas.

Vaadeldava perioodi linnaehitust kujundanud kuurordid nii olulisi muudatusi kui raudtee ajaloolisse substantsi ei toonud, kuna suvituspiirkonnad rajati seni hoonestamata aladele. Kõige tähtsamaks suvituslinnaks sai 19. sajandil Haapsalu, mille puhul on oluline välja tuua selle rannaäärsete uute promenaadide seotus vanema linnakeskusega, mida soodustas juba keskajal kujunenud mere poole kulgevate tänavatega plaaniskeem. Kuressaare kuurordihoonestus rajati lisaks rannapiirkonnale linnuse varasemasse kaitsevööndisse, mistõttu uued ehitised vanemaid linnaehituskihistusi ei puudutanud. Küll aga oleks tänaste muinsuskaitsete põhimõtete seisukohalt kaheldav linnuse vaateid sulgevate hoonete ehitamine Lossiparki (kuursaal, kohvikud jms). Kui Haapsalus ja Kuressaares on enamuse kuurordiaegsest hoonestusest hävinud või koopiatena taastatud, siis Pärnus võib veel näha selle ajastu autentseid tippteoseid. Kuurordiarhitektuuri puhul nimetatakse tavaliselt selle kõige väljapaistvama arhitektuuriga objekte. Tähelepanu alt on väljas vernakulaarne hoonestus, mille ilmet on kuurordiarhitektuur mõjutanud. Lisaks Haapsalule, Kuressaarele ja Pärnule on selliseid terviklikult säilinud elamuehitusalasid ka teistes linnades, mida püütakse kaitsta miljöövääruslike aladena. Siinkohal vajavad väljatoomist erinevused nimetatud linnade muinsuskaitsealade ulatuses. Kui Pärnu ja Kuressaare kuurordi piirkonnad on kaitsealadega haaratud, siis Haapsalus kuuluvad holmid ja linna läänepoolsed rannaalad muinsuskaitseala kaitsevööndisse.

Tänapäevaseid muinsuskaitsealasid raudtee ehitamine otseselt ei puudutanud, kuna rongiliiklus suunati ajaloolistest linnakeskustest eemale. Ka raudteetöölise elamukvartalid ja tööstushooned planeeriti tavaliselt vanalinnast kaugemale varem hoonestamata maa-aladele. Kuid raudteejäämade kui oluliste sihtkohtade paiknemine oli üheks põhjuseks varasemate peatänavate ja keskväljakute tähtsuse vähenemises ning uute linnakeskuste kujunemises. Sellega algasid vanalinnades esimesed suuremad funktsionaalsed muutused.

19. sajandi lõpus sai alguse üldine intensiivne linnastumine. Nii Eesti kui Soome aladel mõjutas raudteeliiklus tööstusettevõtete ja töölisasulate ning suvituslinnade kujunemist. Alguse sai suurlinnadele iseloomulik hoonestusviis, mida iseloomustab tihe ja kõrge tänavasein. Kuigi Soomes olid

linnaehituse muutused märksa ulatuslikumad, võib ka seal näha valdavalt madala puithoonestusega linnades poolelijäänud linnauuenduse plaane tähistavaid üksikuid varasemast kõrgemaid hooneid.⁴⁶⁴ Tähelepanu vääri-
vad Rauma ja Naantali keskaegsete linnade kaitseplaanid, mis koostati juba 20. sajandi alguses. Sellega sai Soomes alguse vastasseis linnade ümber-
planeerimisele; toodi esile varasemate linnaplaanide väärtuslikkust ning säilitamise olulisust.⁴⁶⁵

464 H. Lilius, Asemakaavoitus 1856–1900. – Suomen kaupunkilaitoksen historia 2, lk 134–141.

465 Sealsamas, lk 154.

LINNADE LAIENEMINE JA PLANEERIMINE

Linnaplaneerimise mõju vanalinnadele Eesti Vabariigis (1918–1940)

Eesti Vabariigi esimestel aastatel algas seni kitsastesse piiridesse suletud linnade laiendamine, millele lõi eeldused 1919. aasta maareform ja sellest tulenev mõisamaade riigistamine. Linnade ja alevite lähedusse jäeti “tarvilik osa maad nende elanikkude vajadusteks ja linnade arendamiseks”.⁴⁶⁶ Kuigi linnastumine aeglustus, said samal ajal paljud asulad linnaõiguse; 1940. aastal oli Eestis kokku 33 linna.⁴⁶⁷ 1938. aastal vastu võetud linnaseadus liigitas linnad elanike arvu järgi esimese, teise ja kolmanda astme linnadeks.⁴⁶⁸ Ajaloolistest linnadest olid suurimad Tallinn ja Tartu, teise astme linnad olid Pärnu, Rakvere, Valga ja Viljandi ning kolmandasse astmesse jäid Haapsalu, Kuressaare, Paide ja Võru. Lihula ei omanud Eesti Vabariigis linna staatust.

Tsaaririigi kubermangu varemetele uue riigi rajamine polnud lihtne ülesanne, kuna Vene turult kohalikule ümberstruktureerimine võttis aega ning esialgu puudusid ka võimalused ehitusse investeerimiseks.⁴⁶⁹ Kui 20. sajandi alguses valitses Eestis baltisaksa ja vene võim ja kultuur, siis Eesti

466 Maaseadus, 1919. – Eesti omariikluse arengust. Dokumentide kogumik. Koost A. Pajur, H. Mõttus, L. Möldre, M. Räis, S. Valdmaa. Tallinn: Integratsiooni Sihtasutus, 2002, lk 11–14.

467 Maareform mõjutas linnade pindala suurenemist eriti Viljandis, Rakveres, Võrus ja Tartus. Aastatel 1922–1929 kasvas elanike arv kiiremini Viljandis, Rakveres, Valgas ja Tartus. 1934.–1939. aastatel oli vanade linnade kasv aeglane, kiiremini kasvas Võru. (T. Tammearu, Linnastumine ja linnade kasv Eestis nõukogude aastatel, lk 105–110).

468 Eesti Vabariigi linnaseaduse § 6 põhjal liigitati linnad elanike arvu järgi esimese (üle 50 000 el), teise (alla 50 000 el) ja kolmanda astme (alla 10 000 el) linnadeks (RT 1938, 43, 404). Esimese astme linnad: Tallinn ja Tartu; teise astme linnad: Narva, Pärnu, Nõmme, Rakvere, Valga ja Viljandi; kolmanda astme linnad: Antsla, Elva, Haapsalu, Jõgeva, Jõhvi, Kallaste, Keila, Kilingi-Nõmme, Kunda, Kuressaare, Kärkla, Mustla, Mustvee, Mõisaküla, Otepää, Paide, Paldiski, Petseri, Põltsamaa, Sindi, Suure-Jaani, Tapa, Tõrva, Türi ja Võru (Eesti Vabariigi Presidendi otsus nr. 15. RT 1938, 51, 483).

469 M. Kalm. Eesti Panga ehitised 1918–1940. – K. Hallas-Murula, M. Kalm, M. Karmo. Eesti Panga ajaloolised hooned. Tallinn: Eesti Pank, 2004, lk 69.

iseseisvumisega kerkis võrdväärseks esile eesti rahvuslik kapital ja vaimsus, mis kajastus ka linnaehituses.

Linnade tervikliku planeerimise algus Eesti Vabariigis seostub 1930. aastatega. Uued ehitusseadused ja määrused⁴⁷⁰ peegeldasid noore riigi ideoloogiat – tahet kujundada ise oma rahvale euroopalik töö- ja elukeskkond – on peetud “ambitsioonikalt totalitaristlikuks”⁴⁷¹. Olles küll kriitiline riigivanema Konstantin Pätsi autoritaarse sekkumise suhtes linnaehituse planeerimisse, hindab Karin Hallas-Murula tolleaegset arusaama ruumilisest mõjust väga konkreetseks,⁴⁷² mis oluks eelduseks tervikliku linna-ruumi kujunemisele.

Linnaplaneerimisega hakati Eestis süstemaatilisemalt tegelema 1920. aastate lõpus. Linn pidi olema mitte lihtsalt hea elu- ja töökoht, vaid ka eestlaste väärikuse ja kultuursuse üks demonstreerijaid.⁴⁷³ See aga tähendas vanade linnade uuendamist või nende kõrvale uute keskuste ehitamist ning aedlinnade rajamist.

Väiksemate linnade planeerimist suunasid kohalikud ehitusmäärused, tuleohutusnõuded, sanitaarnormid ja uudsena bussiliikluse sisseseadmine. Kõik see teenis linnade parema toimimise eesmärki. Mõisamaade riigistamine, linnapiirde laiendamine ja 1922. aastal sisse seatud ehituslaen lõi eeldused aedlinnade rajamiseks. Seda soodustas ka väikelinlikkusele suunatud 1920. aastate traditsionalistlik arhitektuur. Eestlane oskas ja tahtis endale ehitada korraliku elumaja – tekkis uus arusaam teistsugusest eluviisist kui seda pakkus liiga vana ja “võõraste” ehitatud linn.

Seega ei toimunud vanalinnades 1920. aastatel uute elustandardite ja kapitalinappuse tõttu suuri uuendusi, neis puudus selleks ka piisavalt vaba ruumi. Suurejoonelisem sekkumine ajaloolisesse linnaehitusesse algas Eesti riigi jõukuse kasvuga 1930. aastate keskel peale majanduskriisi.

Järgnevat Eesti linnade arengute ja muutuste ülesehitust on mõjutanud vastuolu planeeritu ja tegelikkuses teostatu vahel. Seetõttu vaadeldakse esmalt planeeringuid ja nende mõju muinsuskaitsealade plaanistruktuuridele. Suurem tähelepanu on suunatud vanalinnadele, kus kavandati ulatuslikumaid arenguid, mis küll alati ei pruukinud otseselt ajaloolise linna plaanistruktuure muuta, kuid mõjutasid kaudselt nende funktsioneerimist. Peale planeeringuid käsitletakse hoonestusstruktuuride arenguid, mis väljenduvad ehitiste mahulise ülesehituse ja arhitektuuri muutustes. Järeldustes analüüsitakse planeeritu ja ehitatu mõju vanalinnade plaani- ja hoonestusstruktuuridele eesmärgiga välja tuua muinsuskaitsealadel homogeensemalt säilinud linnaehituslikud kooslused ning juhtida tähelepanu sellele, mis vanalinnade terviklikkust lõhub.

470 1935. aasta K. Pätsi dekreediga välja antud “Ehitusseaduse muutmise ja täiendamise seadus” sätestas valitsuse õiguse hakata korraldama Tallinna keskosa väljanägemist. 1937. aasta “Ehitusseaduse muutmise seadusega” loodi Rahvuslik Ehituskomitee, mille juhataja oli K. Päts. (K. Hallas-Murula, Konstantin Pätsi Tallinn. – Sirp 30. IV 2004, nr 14).

471 K. Kodres, Sada aastat ehitamist Eestis, lk 15.

472 K. Hallas-Murula, Konstantin Pätsi Tallinn.

473 K. Kodres, Sada aastat ehitamist Eestis, lk 15.

5.1. PLAANISTRUKTUUR

Kuigi planeeringute⁴⁷⁴ koostamist alustati mõnes linnas juba Eesti Vabariigi algaastail, pärinevad need valdavalt 1930. aastatest. Nende autoriks oli peamiselt Anton Soans, tema kõrval ka Eugen Habermann, Harald Arman, Elmar Lohk, Olev Siinmaa. Siia lisanduvad Arnold Matteuse ja Edgar Johan Kuusiku uute elamukvartalite planeeringud Tartus. Plaanide vormistajaiks ja hilisemateks korrigeerijateks olid tavaliselt insenerid ja maamõõtjad. Üldplaanid tuli lisaks omavalitsustele kooskõlastada Teedeministeeriumi Maanteede ja Ehituse osakonnas. Enamik vaadeldavate linnade planeeringutest on originaalide või kooptatena arhiivides säilinud.

Linnade planeeringutes võib täheldada kahesugust tendentsi. Alalhoidlikumad neist ei näinud ette ajaloolise keskuse asukoha ega tänavavõrgu muutmist, planeerides selle ümber vaid väikeelamute ehitusalasid. Reeglina säilitati keskväljakuna ajalooline turuplats, suuremates linnades planeeriti uutesse linnajagudesse paraadlikke esindusväljakuid. Vanades keskustes puudusid vabad krundid uute esindushoonete rajamiseks ning uute keskväljakute rajamist võimaldas linnadele eraldatud maa. Enamikus linnades kavandati olemasoleval tänavatestruktuuril vanade puitmajade asendamist kivihoonestusega ning tänavate laiendamist või õgvendamist.

Järgneva linnade järjestuse aluseks on planeeritud arengute ulatus. Esmalt on vaatluse all suuremaid muutusi kavandatud linnad, kus uued keskused kavandati vanalinnast eemale. Järgnevad väiksemad linnad, kus ajalooline keskväljak säilitati selle algsel kohal.

Kõige radikaalsemad olid uuendusplaanid **Rakvere** arendamiseks. Olulise ettevõtmisena tehti 1920. aastal algust endise kirikumõisa maa kujundamisega uueks linnasüdameks, kuhu Laia ja Laada tänava vahelisele alale⁴⁷⁵ ehitati 1928. aastal turuhoone (arh Ferdinand Adoff, 1926–1928) ja 1932–1933. aastal Eesti Panga Hoone⁴⁷⁶. Rakvere esimese üldplaneeringu koostas aastatel 1929–1930 arvatavalt A. Soans⁴⁷⁷, selle kohaselt pidi linna esindustänavaks kujunema Kastani tänav, plaan jäi teostamata. Järgmine, 1930. aasta planeering⁴⁷⁸ nägi ette lisaks turuhoone esisele väljakule ja laadaplatsile uue esindusväljaku –Vabadusplatsi rajamise L. Koidula, Võimla ja Tuleviku tänava äärde, kuhu rajati 1930. aastate keskel mitmeid uusehitisi⁴⁷⁹. Vanemas linnaosas oli planeeringuga ette nähtud säilitada olemasolevad kivihooned vaid F. R. Kreutzwaldi tänava ääres ning haljasalad Teatrimäe taguses pargis ja Vallimägi. Linna vanemas osas kuulusid laiendamisele Pikk ja Tallinna tänav, mille äärde kavandati rajada puithoonestuse

474 Kuna linnade planeeringuid on nimetatud Eesti Vabariigis erinevalt (nt planeerimise kava, üldplaan, planeerimise ja ehituse projekt jms), siis kasutatakse tekstis valdavalt üldmõistetena planeering või üldplaneering.

475 O. Kirss, Rakvere ajalugu, lk 148.

476 M. Kalm. Eesti Panga ehitised 1918–1940, lk 83–84.

477 Rakvere linna planeerimise kava 1929–1930. Koost A. Soans (?), maamõõtja E. Paios. EAM, f 2, n 1, s 96.

478 Viru Maakonna linna Rakvere planeerimise kava, 1930. Koost maamõõtja E. Paios. Virumaa Muuseumid, RM 2069/ Ar:2.

479 Eesti gümnaasium (arh A. Kotli, 1935–1938) ja Pauluse kirik (arh A. Kotli, 1935–1940), viimane jäi lõpuni ehitamata.

480 Pika tänava kivihoonetega ääristamise kavatsust muudeti juba paar aastat hiljem tänava lõpus, kus on tähistatud “ärakaotatud kivirajoon” (Rakvere linna plaani muutmise kava nr 1. 1932. Koost ins Valter Meder. EAM, f 2, n 1, s 94).

asemele kivimajad,⁴⁸⁰ viimaste kõrgus on plaanil määratlemata. Planeeringut ei ole tänavate laiendamise ega uue hoonestuse rajamise osas neil tänavatel teostatud.

Viljandis alustati seniste mõisamaade ja eeslinnade (sh Kivistiku, Kantreküla) liitmist linnaga 1919. aastal. Uued piirid fikseeris 1921. aasta plaan⁴⁸¹ (ILL 46), kus kajastuvad ajaloolist linnakeskust ümbritsenud ehitusalad, eriti Pärnu mnt ääres. Erandlikuna tuleb välja tuua linnaskeemil nimetatud ja piiritletud “Viljandi vana linn”,⁴⁸² mille ulatus on tänasest muinsuskaitsealast märksa suurem.

1922. aastal koostatud planeerimisprojekti (arh E. Habermann)⁴⁸³ järgi alustati linnast põhja poole radiaal- ja kaartänavatega Uueveski aedlinna hoonestamist. Kuna turg oli viidud vanalt keskväljakult C. R. Jakobsoni tänava algusesse, algas ajaloolise keskuse osatähtsuse vähenemine. Linna uueks peaväljakuks kavandati endise mõisapargiga külgnev ala Vaksali tänava ääres, kuhu ehitati 1927. aastal linna seni suurima hoonena Eesti Panga Viljandi osakonna maja,⁴⁸⁴ mis oma suursuguselt traditsionalistliku lahendusega rõhutas kavandatava uue keskuse esinduslikkuse taotlusi.⁴⁸⁵

Eesti väikelinnadest oli üks esimesi Viljandi, kus koostati 1929. aastal üldplaneering (arh A. Soans)⁴⁸⁶ (ILL 47). Tegemist on äärmiselt detailse kogu linna haarava suureformaadilise plaaniga, millel on tähistatud ka geodeetilised kõrgusjooned. Planeeringu eesmärgiks oli eelkõige aedlinna ja tööstuspiirkonna rajamine ajaloolisest keskusest eemale. Keskaegne ja tsaariajal rajatud linnaosa on planeeritud “äriliseks piirkonnaks”; vaid C. R. Jakobsoni tänava seni hoonestamata küljele on planeeritud ehitada elamud. Tallinna tänavast kuni Lossi tänava idakülje kruntideni on tähistatud “tulekindla ja kinnise ehitusviisiga ehituse piirkond” ja sealt edasi kuni järveni “tulekindla voodriga ehituse piirkond”; hoonestuse kõrgust ei ole märgitud. Eelnevast järeldub, et ajalooline puithoonestus oli planeeritud kuni Lossi tänavani asendada kivimajadega.⁴⁸⁷ Ajaloolises keskuses on väheste ehitistena tähistatud Jaani kirik ja pritsimaja selle praeguses kohas. 1929. aasta plaan kajastab ka uut väljakut selle ääres oleva Eesti Panga hoonega, mille taga on kavatsetavad kivihooned (rahvamaja ja politsei). Uue peaväljaku taga oleva Hariduse tänava (varasem Mõisa tee) ääres on tähistatud linna algkool (Hariduse tn 2, arh-d E. v. Wolffeldt, A. Nürnberg, T. Mihkelson,

481 Viljandi eeslinnadega linna ühendamise plaan. Koost maamõõtja H. Kesküla, 1921. EAM, f 2, n 1, s 117. Sellest märksa suurmõdulisem ja täpsem on 1923. aasta plaan, kus on esitatud linna piiripunktide geodeetilised koordinaadid (Viljandi linna uue administratiivpiirkonna plaan. Koost A. Toomi ja E. Vollmülleri maamõõdu ja kultuurtehnika büroo, 1923. EAM, f 2, n 1, s 118).

482 Viljandi vanalinna piir kulgeb 1921. aasta plaanil mööda Tallinna ja Uut tänavat ning tuleb Koidu tänava kohal diagonaalselt Tartu tänavani, sealt edasi järve kaldaga paralleelselt kuni Tartu maantee linna piiril.

483 Uueveski eramajade rajooni planeering. Umbes 1922. Koost E. Habermann (O. Kotšenovski, Viljandi. – EA 2, lk 163).

484 Haldushoone Vabaduse pl 2 (arh K. Burman, 1926–1927, ehitati pangahooneks, praegu maavalitsus). Hävis Teises maailmasõjas, taastati lihtsustatud kujul.

485 Vabaduse väljaku rajamisele eelnes 1938. aastal selle kujundamise konkurss, mille võitis arh Roman Koolmar (M. Kalm, Eesti 20. sajandi arhitektuur, lk 182).

486 Viljandi linna ehitusplaan. 1929. Koost A. Soans. EAM, f 2, n 1, s 142. Kuna plaanil on märkus “Ehituse plaani parandanud 1934. aastal A. Tõnson (Viljandi linnaarhitekt) vastavalt Teedeministeeriumi otsustele”, siis võib tegemist olla hilisema koopiaga. M. Kalmu andmeil ei olnud A. Tõnson linnaarhitekt (intervjuu 12. I 2010, märkmed autori valduses).

487 Kuna kirjeldatud 1929. aasta plaani näol on tegemist koopiaga, mis ei ole selgelt loetav, siis on kesklinna kohta tehtud järelduste aluseks hilisem plaan aastast 1936, mis on suures osas sarnane varasemale (Viljandi linna ehitusplaan, planeerimise kava, 1936. EAM, f 1, n 2, s 143).

1928) ja Põllutööministeeriumi ehitised. Teisel pool Vaksali tänavat on Pauluse kirik ja peale tühja krunti Tallinna ja Vaksali tänava nurgal õigeusu kirik (hävinud). Eelneva alusel on selge, et kirjeldatud piirkonnast pidi saama Viljandi uus linnakeskus. Seda toetas juba tsaariajal rajatud raudteejaam ja asustus Pärnu maantee ääres. Uuenduskavade kõrval oli tähelepanu all siiski ka muinasväärtuste korrastamine. Pargiks kujundatavatele Lossimägedele rajati uus pääs Lossi tänava poolt nn Varese sillaga üle vallikraavi.

Tartus on ajastu planeerimisviisi iseloomustavateks stiilipuhtamateks näideteks arhitekt E. J. Kuusiku Tammelinna planeerimiskava aastast 1923⁴⁸⁸ ja A. Matteuse Tähtvere linnaosa planeering aastast 1928⁴⁸⁹, mis võisid oma kaarjate ja radiaalsete tänavate ning keskse alleega olla üheks eeskujuks 1930. aastatel väikelinnade planeerijatele. Kaarjad tänavad koos sirge puiesteega kuulusid 20. sajandi esimese poole aedlinna klassikasse.

Suurimaid muutusi linna ajaloolistes plaani- ja hoonestusstruktuurides oleks toonud Tartu Ülikooli peahoone ümbruse planeerimise-ehitamise kava (arh-d P. Mielberg ja H. Sultson, 1938)⁴⁹⁰ (ILL 48, 49). Selle eesmärgiks oli “anda ülikooli peahoone grupile ja seda ümbritsevaile väljakutele tervikuline, stiililine ning esinduslikult mõjuv üldilme”⁴⁹¹. Planeeritud kompleksi tasakaalustasid uued ehitismahud kahel pool peahoonet, selle ette kavandati avaram väljak. Plaanitu tulemuseks olnuks suures mahus ajaloolise hoonestuse hävitamine. Lammutada plaaniti peahoone vastas asuvad 18.–19. sajandi elamud, von Bocki maja, praegune ülikooli kohvik ja nn keeltemaja. Samuti oli kavas ühendada planeeritav hooneterühm Toomemäe puiestikuga, milleks tuli taaskord lammutada toona Toomemäe nõlva palistanud tihe hoonestus. Selle plaani järgi jõuti peahoone kõrvale ehitada vaid neljakorruseline praegune keemiahoone (arh-d P. Mielberg ja H. Sultson, 1938–1942),⁴⁹² mille tõttu lammutati samuti ajaloolisi hooneid.

Pärnu on Viljandi ja Rakvere kõrval üks väikelinnu, mis järgis pealinna esindusväljaku rajamise ambitsiooni. Sooviga end vanalinnast välja murda, korraldati Pärnus 1938. aastal “esindusliku linnaosa kujundamise eelprojektide võistlus,” mille võitis H. Arman.⁴⁹³ Võistlustöö alusel kerkis sümmeetriliselt lahendatud keskväljaku äärde Eesti Panga hoone⁴⁹⁴ ja selle ette skväär.

Eesti vabariigi ajal püüti Pärnut taastada eelkõige kui 19. sajandil alguse saanud Eesti esinduskuurorti. Põhiülesandeks sai 1921. aasta otsuste alusel uue supelusasutuse rajamine, kuna vana oli 1915. aastal põlenud.⁴⁹⁵ Kuurordiala

488 Tammelinna planeerimise kava, 1923. Koost E. J. Kuusik. (O. Kotšenovski, Tartu. – EA 4, lk 13–14). Kuusiku suurejoonelisest kavast jäi ellu viimata linnalist miljööd kujundav aspekt – ühiskondlikud hooned kiriku ja turu näol jäid ehitamata ning loobuti tihedast tänaväärsest hoonestusest.

489 Tartu Tähtvere linnaosa ehituskava, 1928. Koost A. Matteus. EAA, f 1442, n 1, s 356.

490 Tartu Ülikooli peahoone ümbruse planeerimise-ehitamise kava. 1938. Koost P. Mielberg ja H. Sultson. EAA, f 2100, n 6, s 163.

491 Ülikoolile uus 900.000-kr. Instituudi hoone. Ridavanu ehitisi tuleb lammutamisele. – Päevaleht 25. V 1936.

492 M. Kalm, Eesti 20. sajandi arhitektuur, lk 182.

493 K. Bõlau, Pärnu esindusliku linnaosa kujunemise eelprojektide võistlus. – Tehnika ajakiri 1938, nr 3, lk 57–59.

494 Eesti Panga hoone Rüütli tn 40a (arh-d A. Kotli ja A. Soans, 1938–1942) (M. Kalm, Eesti 20. sajandi arhitektuur, lk 184).

495 I. Laurik. Pärnu supelusasutuse arhitektuurivõistlused aastatel 1922 ja 1925. – Päikesereis. Alvar Aalto ja Pärnu supelusasutuse arhitektuurikonkursid. Pärnu: Pärnu Muuseum, Alvar Aalto Muuseum, 2004, lk 18.

hilisem hoonestamine toimus 1930. aastal arhitekt O. Siinmaa koostatud planeerimiskava alusel.⁴⁹⁶

Paide 1931. aasta üldplaneering⁴⁹⁷ (ILL 50) näeb ette küll vanalinna turuplatsi säilitamise linna keskväljakuna, kuid vana tänavatevõrgu ääres ajalooliste puitmajade asendamise kivihoonestusega. Plaanil on tähistatud linna keskväljaku äärde ja sealt hargnevate tänavate perimeetril kavatsetavad kivihooned kuni Rüütli, Vainu, Väike-Aia ja Veski tänavani ning Pärnu maantee äärde kuni raudteejaamani; uute ehitiste kõrgust ei ole märgitud. Lisaks on planeeritud õgvendused mitmete tänavate ja turuplatsi äärses ning sellest tulenev vanade puitmajade lammutamine sh kaubahoov Pikk tn 1. Samas kajastavad mitmed hilisemad plaanid 1931. aasta planeeringu muutmist ja kivihoonestuse ärajätmist.⁴⁹⁸ Veel 1935. aasta plaanil⁴⁹⁹ on ajalooliste tänavate vahel traditsioonilised kitsad pikad krundid. Vaatamata uutele planeeringutele säilis seega senine plaanistruktuur nii tänavate kui kruntide näol.

Võru kohta on olemas skemaatiline allkirjastamata plaan aastast 1938,⁵⁰⁰ mis võib olla kalkeeritud üldplaneeringust. Sellel on vana tänavavõrgu vahele jäävad kvartalid ääristatud punase tugevama joonega, mis võis tähistada kavatsetavat kivihoonestust, nii nagu markeeriti uut ehitust mitme teise linna planeeringus. Dateerimata krundijaotusplaanil⁵⁰¹ on tähistatud turg ja selle ääres olevad kirikud. Sellel on kruntide struktuur üldjoontes sarnane linna ehitusaegsete plaanidega. Seega säilis Võru plaanistruktuur suuremate muutusteta vähemalt Eesti aja lõpuni. Eelkirjeldatud plaanil on erksates toonides joonistatud Katariina alleed lõpetav "Puiestik" ehk Tamula järve äärne park, mille rajamist alustati juba 19. sajandi lõpus ning kuhu paigutati 1926. aastal F. R. Kreutzwaldi monument (skulptor A. Adamson).

Haapsalu kuurordi õitseage kestis kuni Esimese maailmasõjani. Kuigi suvituslinna mainet püüti Eesti Vabariigi ajal taastada,⁵⁰² päädis see vaid üksikute kuurordiehitiste ning Promenaadi tänava pikendusena Aafrika ranna rajamisega, mis kujunes põhiliseks supelrannaks. Suvituselu hakkas kanduma holmidele ja Paralepa randa.

Piiskopilinnuse juures olevasse Lossiaeda, mis peale mõisamaade reduktsiooni jäi De la Gardiede järglastele, planeeriti 1922. aastal⁵⁰³ (ILL 51) väikeelamute ehitusala. Plaanil on säilitatud haljasalana tänapäevane Krahviaed, mõisa peahoonest lõuna poole Koidu tänava äärde on planeeritud

496 Pärnu rannaala planeering. 1931. Koost O. Siinmaa. PÄMU, 21914 KA282.

497 Paide linna ehitusplaani ja planeerimise kava. 1931. Koost ins Mihkel Luht. EAM, f 2, n 1, s 201; Paide linna ehitusplaani ja planeerimise kava. 1931. Koost ins M. Luht, kopeerinud 1934. aastal B. Pertel. JM, PM 2351, Ard 705:1.

498 Nii on kirikutaguses kvartalis Posti tänava ääres varasem kivihoonestus lubatud säilitada puidust majadega (Paide linna planeerimise kava ja ehitusplaani muutmise kava II. 1937. Koost maamõõtja J. Kääparin. EAM, f 2, n 1, s 51).

499 Paide linna kruntide üldskeem, 1935. JM, PM 3255 Ard 873. Skeemil on tähistatud väljapool vanalinna Pärnu mnt ääres suured alad väikeelamute ehituseks, mis selles piirkonnas oli alguse saanud juba tsaariajal.

500 Võru linna administratiivpiirkonna plaan. 1938. EAM, f 2, n 1, s 124.

501 Võru linna plaan. EAM, f 2, n 1, s 125.

502 Haapsalu kuurordi arengu seisukohalt oli oluline periood 1929–1940, kui linnapeaks oli dr Hans Alver. Heakorrastati Promenaadi, Aafrika rand ning pargid kaunistati R. Haavamäe dekoratiivskulptuuridega. Alveri ajal korrastati Öhtukalda puiestee (E. Enno monument ja park) ning pikendati seda kuni Paralepani, mille liivarand kujunes 1930. aastatel armastatud suvituskohaks. 1935. aastal valmis rannatee Haapsalust Uuemõisa, ideeks oli ümbritseda kogu Haapsalu laheäär avalike puiesteedega (T. Padu suulised andmed 12. XI 2009, märkmed autori valduses).

503 Haapsalu linnaosa "Grand Breven de la Gardie Lossiaed" ehituspiirkonna plaan. 1922. ERA, f T-6, n 3, s 482.

umbes 35 elamukrunti. Tänavavastasküljel olid juba 1882. aastal⁵⁰⁴ ehitatud majad (Крестьянские дома). Vaatamata linnaelanike vastuseisule ja aastaid kestnud kohtuvaidlustele maaomanduse küsimuses,⁵⁰⁵ ehitati kirjeldatud alale elamud ja hiljem kultuurimaja.

Kuigi 1923. aasta Haapsalu planeerimise kava (arh A. Soans)⁵⁰⁶ nägi ette uue haldus- ja kaubanduskeskuse ehitamist Tallinna ja Lihula maantee ristumiskohale, jäi see teostamata. Haapsalu tsentrumiks jäi endiselt varasem turuväljak ja peatänavaks Karja tänav, mille hoonestust tihendati.

Nii nagu paljudes väikelinnades, hoidis pidev maapuuduse probleem **Kuressaaret** sajandeid samades piirides, mis lahenes Eesti iseseisvumisel.⁵⁰⁷ Tänu mõisamaade riigistamisele tekkis linnal võimalus äärealade krunte soodsalt välja rentida, mis aitas kaasa aedlinliku eluviisi arengule. Kuressaare osalise planeerimise kavaga, mille koostas 1932. aastal arhitekt Elmar Lohk⁵⁰⁸ (ILL 52) ei ole ajaloolise keskuse tänavatestruktuuri ega hoonestust muudetud. Planeeritud uue aedlinna tänavavõrgu aluseks võttis Lohk olemasolevad tänavad, sidudes need linna idaossa planeeritud regulaarselt sirgjoonelise tänavatesüsteemiga. Pihlta teest Tallinna tänavani teevad tänavad kaarja pöörde, ühinedes orgaaniliselt põhja jääva linnaosaga. Arhitekt on kasutanud planeeringu koostamisel Kuressaare ajaloolisele keskusele oma-seid kujundeid nagu kolmnurksed platsid ning teedelaiendused. Planeeritud alal hakati krunte välja jagama 1936. aastal, planeerimisprojekt on realiseerunud üldjoontes vaid väikeste muudatustega, olles aluseks väikeelamute rajooni arengule ka nõukogude ajal. Kuna aedlinna ei olnud uut keskust kavandatud, võib järeldada, et Kuressaares oli ette nähtud keskuse säilitamine selle ajaloolises tsentrumis. Seda tõendab ka planeering,⁵⁰⁹ millega oli uus turuplats ette nähtud rajada raekoja tagusele alale. Plaanilt selgub kavatsus ehitada turuplatsile paremaks ligipääsuks uus tänav läbi Tallinna ja Uue tänav vaheliste kvartalite ja sellega ristuv Rootsi tänav pikendus. Tänavaläbimurded läbivad hoonestama alasid, turuplatsi kohal kavatseti lammutada raekoja taga olnud pikk abihoonete rivi. Lisaks kajastab plaan bussijaama asukoha ja -liikluse lahendust, mille tõttu plaaniti Turu tänav poole laiemaks ehitamist kaubahoovi (Kauba tn 4) vastas paikneva puithoonestuse lammutamise arvel. Kui planeeritud uued tänavad jäid rajamata ja Turu tänav on tänaseni laiendamata, siis raekoja abihooned lammutati ning kunagise uue turuplatsi äärne Raekoja tänav õgvendati.

Nii sama äkiline kui oli **Valga** esiletõus tsaariaja lõpus, oli ka selle arengu järsk katkemine peale Teist maailmasõda kui linn poolitati Eesti ja Läti vahel. Kuna Valga 1930. aasta planeeringut⁵¹⁰ ei õnnestunud käesoleva

504 План Гапсаля, 1882. Läänemaa Muuseum, nr HM 7129 Ar Pl.

505 T. Meikar, Haapsalu Lossiaed erastamise keerises. – Läänemaa Muuseumi toimetised VI. Haapsalu, 2002, lk 69–83.

506 E.-J. Sedman, Haapsalu. – EA 2, lk 9. Haapsalu 1923. aasta planeerimiskava ei ole õnnestunud käesoleva uurimistöökäigus arhiividest leida.

507 Maareformi tulemusena võõrandati linna piiravate Mullutu, Kudjape, Kaarma-Suuremõisa, Kellamäe, Kaarma, Muratsi ja Randvere mõisate maad. 1929. aastal lülitati linna koosseisu Kaarma-Suurvallale kuulunud maa linna idaosas, mida nimetati Põllu aleviks. 1934. aastal kasvas linna territoorium maavalitsuselt üle võetud Kuressaare kindluse arvel (L. Hansar, 20. sajandi arhitektuur, lk 868).

508 Kuressaare linna osaline planeerimise kava. 1932. Koost E. Lohk. EAM, f 2, f 1, s 29; Kuressaare linna osaline planeerimise kava. 1932. Koost E. Lohk. SM 10124:6.

509 Kuressaare linna turuplatsi ümbruse plaan. EAM, f 2, n 1, s 26.

510 Valga linna planeerimise kava. Koost maamõõtja O. Luik, 1930. EAM, f 2, n 1, s 133.

uurimuse käigus leida, saab järeldusi teha vaid 1937. aasta linnaplaani⁵¹¹ (ILL 53) alusel. Sellel on tähistatud Kesk ja Riia tänava kitsamate osade laiendamise ja õgvendamise kohad, kusjuures uus tänavajoon kulgeb lisaks puumajadele ka üle kivihoonete. Kesk tänava idapoolse hargnemiskoha nurgakruntidele planeeritud haljasala rajamist, mis näinuks ette ühe suurema puitmaja lammutamise, ei ole linnavolikogu kooskõlastanud.⁵¹² Nagu nähtub 1930. aastate lõpu Valga fotodelt,⁵¹³ ei ole tänavate laiendamist ega majade lammutamist ette võetud.

Lihula ajalooliseks keskmeks jäi Tallinna tänav. Sellest lõuna poole rajati 1931. aastal Rapla-Virtsu kitsarööpmeline raudtee, mis oli ajendiks väikeelamute kvartali kujunemisele selles piirkonnas. Linna perspektiivplaan pärineb 1938.–1939. aastast.⁵¹⁴

5.2. HOONESTUSSTRUKTUUR JA ARHITEKTUUR

Eelnevalt vaadeldud planeeringute ja tänase linnavaatluse alusel saab järeldada, et kavandatu jäi põhiosas realiseerimata. Küll aga annavad üksikud suuremad kiviehitised märku lõpetamata linnaehituslikest lahendustest. Järgnevalt on esmalt vaadeldud hoonestusstruktuurides esile kerkivaid suuremate kontrastidega linnu.

Kuigi **Võru** ajaloolises plaanistruktuuris muutusi ei toimunud, alustati eelkõige linna peaväljakul varasema madala puithoonestuse asemele uute kõrgemate majade püstitamist. Sinna ehitati kolmekorruselised kivihooned: maavalitsuse hoone Jüri tn 12 (arh H. Kuvasto, 1937) ja pangahoone Tartu tn 25 (arh-d E. J. Kuusik ja A. Soans, 1938). Suurim Eesti ajal ehitatud maja on neljakorruseline Võru Tarbijate Ühistu “Põllumees” hoone Jüri tn 22 (arh A. Perna juhendamisel J. Jürgenson, 1922–1923).

Haapsalu ajaloolises keskses ehitati madala puithoonestuse sekka Eesti Vabariigi ajal suuremahulisi koolihooneid. Sellisteks näideteks on kõrge kelpkatusega neljakorruseline Läänemaa ühisgümnaasium Wiedemanni tn 15 (arh A. Perna, 1926–1927) ja kolmekorruseline koolmaja Ehte tn 14 (arh-d A. Esop ja E. Nõva, 1938). Linnusest mööduva tänava hoonetefrondis on lakoonilise fassaadiga Karja tn 4 maja (arh E. Sacharias) pea märkamatu järgides tänava hoonete valdavalt kõrgust. Samast perioodist pärinev kahekorruseline tuletõrjehoone (arh A. Kotli, 1934) on paigutatud Kalda ja Karja tn 20 nurgakrundile nii, et see haakub ümbritsevaga ning annab oma torniga tänava kaardumiskohale sobiva aktsendi. Haapsalu kuurordi hoonestust täiendab arhitekt A. Volbergi loomingus erandlik funktsionalistlik sanatooriumihoone Sadama tn 1 (1936–1937), olles üks väheseid vaadeldava perioodi kuurordiehitiste näiteid.

Viljandi vanalinna ehitati käsitletaval perioodil mitmeid esiletoomist väärivaid hooneid. Eelkõige vabab tähelepanu J. Laidoneri platsi ääristava

511 Valga linna osaline ehitusplaan. 1937. Koost maamõõtja J. Saar. EAM, f 2, n 1, s 112.

512 1937. aasta plaanil on märkus plaanitud haljasala tühistamise kohta linnavolikogu poolt (Valga linna osaline ehitusplaan. 1937. Koost maamõõtja J. Saar. EAM, f 2, n 1, s 112).

513 Vana Valga. Ehitised ja inimesed. Koost T. Karjahärm. Tallinn: Argo, 2006, lk 34–36.

514 Lihula perspektiivplaan, 1938–1939 (E.-J. Sedman. Lihula linn. – EA 2, lk 26). Käesoleva uurimuse käigus ei ole õnnestunud perspektiivplaanile leida.

hoonestuse arhitektuuri mitmekihilisus, mille uuendamine kivist majadega algas juba 18. sajandi lõpus. Varasemat eripalgelist ansamblit täiendab 1920. aastate teisel poolel ehitatud kahekorruseline lakooniliste fassaadidega kõrge viilkatusega elamu J. Laidoneri pl 1 (arh A. Perna). Selle kõrval on uuendatud raekoda Linnu tn 2 (arh J. Fuks, ins E. Otting, 1931). See kahekorruseline saleda torniga hoone on üks Viljandi stiilseimaid funktsionalistlikke ehitisi. Esiletoomist väärivad lakoonilise vormikeelega raekoja proportsioonid ja mastaap, mistõttu hoone sobitub hästi ümbritsevasse konteksti. Vanasse linnaossa ehitati veel kunagise abihoone kohale tuletõrjehoone Väike-Turu tn 3 (M. Luht, 1925–1926). Märgiks kavandatud linnauuendusest on neljakorruseline hotell Tartu tn 11 (arh E. Sacharias, 1939) keskaegse linna piiril, mis järgib 1929. aasta planeeringut, kuigi sellel uute kivihoonete kõrgust ei ole tähistatud. Tähelepanuväärsed on Viljandis elanud arhitekti Johannes Fuksi projekteeritud hooned järve nõlval.⁵¹⁵

1930. aastail **Tartus** valminud hooned iseloomustab traditsionalistlik või klassitsismist mõjutatud välisilme, mida peetakse ajalooliselt kujunenud linnaansamblisse sobilikuks, kuigi nende ehitiste mahud on varasemast märksa suuremad. Nii on näiteks Tartu valdavalt kahe- ja kolmekordse hoonestuse sekka varasema ühekorruselise maja asemele ehitatud neljakorruseline elamu Rüütli tn 14 (arh A. Matteus, 1937). Paiknedes nurgakrundil, kerkib see oma suurema kõrguse tõttu ümbritsevast esile nii nagu ka Lai tn 27 ja Lai tn 29. Turuplatsi põhjapoolsesse hoonetefronti ehitatud Raekoja pl 10 (arh N. Kuzmin, 1940) järgib kõrvalasuvate majade kõrgust. Eesti Panga Tartu osakonna kolmekorruseline kõrge kelpkatusega hoone Munga tn 18 (arh-d A. Matteus ja K. Burman, 1936)⁵¹⁶ ehitati keskaegse linnamüüri piiratud alast väljapoole.

Pärnu väljapaistvamad arhitektuuri seostatakse eelkõige kuurordiga. Vaadeldaval perioodil ehitati linna suvituspiirkonda valdavalt funktsionalistlikus stiilis hooned, mida mõjutas linnaarhitektina ametis olnud O. Siinmaa kui Eesti silmapaistvamaid funktsionaliste. 1930. aastatel rajati kuurordialale funktsionalismi tippteosed: rannahotell Ranna pst 5 (arh-d O. Siinmaa ja A. Soans 1935–1937), rannakohvik Ranna pst 3 (arh O. Siinmaa, 1939) ja hotell Eha tn 2 (arh A. Nürnberg, 1938). Lisaks neile on tuntud funktsionalistlikud elamud vanalinna alal Rüütli tn 1a (1931) ja Lõuna tn 2a (arh-d A. Soans ja O. Siinmaa, 1935–1936), mis annavad märku moodsa arhitektuuri sissetungist ajaloolisse keskkonda. Vanalinna sobitatud hoone näiteks heimatstiilis hotell Kuninga tn 25 (arh-d E. v. Wolffeldt ja A. Nürnberg, 1923). Samas andis suuna Rüütli tänava uuendamiseks kolmekorruseline nurgalahendusega elamu ja ärihoone Rüütli tn 37 (arh Märt Merivälja, 1939). Ajaloolise linnakeskuse kõrvale rajatud väljaku äärde kerkis Eesti Panga hoone Rüütli tn 40a (arh-d A. Kotli ja A. Soans, 1938–1942),⁵¹⁷ mis tähistas uue linna algust vana piiril.

515 Heimatstiilis kõrge murdkelpkatusega mansardkorrusega krohvitud puumaja Oru tn 21 (arh J. Fuks, 1924) on järveäärse miljöö üks aktsente, moodustades naaberhoonetega ansambli ning kahekorruseline krohvitud kivihoone Trepimäe tn 3 (arh J. Fuks, 1929) on esimesi funktsionalistlikke hooned Viljandis.

516 M. Kalm, Eesti Panga ehitised 1918–1940, lk 114–124.

517 M. Kalm, Eesti 20. sajandi arhitektuur, lk 182.

20. sajandi esimesel veerandil oli ehitustegevus **Kuressaares** tagasihoidlik, sest uued Eesti Vabariigi institutsioonid oli võimalik paigutada olemasolevatesse alakasutatud mõisate kodadesse. Pangahooneks kohandati endine Meedla koda Lossi tn 6. Maavalitsus mahtus ära endise Saaremaa Rüütelkonna hoonesse Lossi tn 1. Kuna Linnavolikogu ehitusmäärus keelas alates 1925. aastast kesklinna puit- ja segaehitiste rajamise, ehitati vanalinna vaid üksikud kivihooned või kujundati ümber vanu maju. Keskväljaku ääres asunud sileda seinapinnaga kahekorruseline kivihoone Tallinna tn 1 sai uue dekoreeritud fassaadikujunduse (ins Egolf Nurslandt, 1923). Ühe vähese uue hoonena ehitati turuplatsi äärde traditsionalismi vaimus kahekorruseline kõrge viilkatusega hoone Raekoja tn 1 (ins Nikolai Jürisson, 1936). 1930. aastate majandusliku tõusuga kerkisid ajaloolisse linna ka mõned uusehitised nagu näiteks kolmekorruseline Kuressaare Tööstuskool Kohtu tn 22 (1931) ja lihtsates vormides Kuressaare Algkooli hoone Garnisoni tn 16 (ins Eugen Haamer, 1939). Vaatamata aedlinna planeerimiskavale ehitati eramuid suhteliselt vähe ja kaootiliselt, mistõttu ajastule iseloomuliku arhitektuuriga terviklikke elamukvartaleid on raske piiritleda. Nii paiknevad vaid üksikud traditsionalistlikus või funktsionalistlikus stiilis elamud linna erinevates piirkondades laiali.⁵¹⁸

Paide keskväljakul ehitati raekoda ümber kahekorruseliseks kivihooneks (projekt linnapea Eduard Burfeldt, 1920). Hoone hilisjuugendlik arhitektuurikeel ei haaku varasema puithoonestuse lihtsusega. Kuna **Rakveres** kandus ehitustegevus vanalinnast eemale rajatavate uute keskuste piirkonda, siis on ajaloolises osas mainimisväärtne vaid mõisa peahoone F. R. Kreutzwaldi tn 2 ümberehitamine teatrihooneks (arh-d Johann Ostrat ja Tõnis Mihkelson, 1928–1940). Linna vanimate tänavate äärde (Pikk ja Tallinna) ei ole tänastes muinsuskaitsealade piires vaatamata planeeritule sel perioodil uusi hooned ehitatud. Võrreldes eelnenud perioodi lõpu aastakümnetega oli **Valga** keskosa ehituslik areng sisuliselt peatunud. Muinsuskaitsealale rajatud ehitistest väärib mainimist vaid kahekorruseline sauna hoone Aia tn 19 (arh G. Saar, 1940), kus on kasutatud linna arhitektuuris iseloomulikku kõrgemat nurgatorni.

5.3. JÄRELDUSI

Järgnevalt analüüsitakse planeeritu ja ehitatu mõju vanalinnade plaani- ja hoonestusstruktuuridele. Järeldusi tehakse käeoleval ajal nähtava alusel ning hinnangud antakse tänapäevaste muinsuskaitsealade põhimõtete ja dokumentide valguses. Samas arutletakse selle üle, millised võinuks olla järgnevad arengud linnaehituses, kui plaanitu oleks teostunud ning püütakse leida võimalikke lahendusi konfliktide maandamiseks. Eesmärgiks on välja tuua muinsuskaitsealadel homogeensemalt säilinud linnaehituslikud kooslused ning juhtida tähelepanu sellele, mis vanalinnade terviklikkust lõhub.

Eesti Vabariigis sai alguse linnapiiride ulatuslikum laienemine ja linnade planeerimine. Planeeringute eesmärgiks oli eelkõige linnadega liidetud vabadele maadele uute elamuehitusala kavandamine, mis jäid ajaloolistest linnakeskustest eemale, moodustades nende ümber haljastatud aedlinnade vööndeid. Enamusele tänastele muinsuskaitsealadele on need piirkonnad puhvertsooniks üleminekul suurelamurajoonidele. Eriti selgelt on see nähtav Kuressaares, Haapsalus ja Viljandis. Kõigis eestiaegsetes planeeringutes on tähistatud linnuse varemete ümbruse haljastamine ja heakorrastamine.

Üldistavalt võib planeeringute alusel liigitada linnad kahte suuremasse gruppi: linnad, kuhu planeeriti ajaloolisest keskusest eemale uued suuremad keskväljakud (Tartu, Pärnu, Viljandi, Rakvere); linnad, kus säilitati keskväljak selle algsel kohal (Haapsalu, Kuressaare, Paide, Valga, Võru, Lihula).

Uute keskuste rajamist võimaldas linnadele eraldatud maa, vanades keskustes puudusid vabad krundid uute esindushoonete rajamiseks. Suuremad linnad nagu Tartu ja Pärnu olid tihedalt hoonestatud kivimajadega. Rakveres puudus seni keskne väljak, turgu peeti varem kiriku juures. Eelnenud jaotuses kajastub mõneti ka vastuolu planeeritu ja realiseeritu vahel või mõnel juhul puudulik informatsioon planeeringute kohta. Nii näiteks on teada, et Haapsalus planeeriti samuti uut keskust, kuid selle planeeringut ei ole leitud ning puuduvad ka nähtavad märgid kavandatu realiseerimisest. Samuti ei ole teada Valga, Võru ja Lihula üldplaneeringuid, mis kinnitaks ajaloolise keskväljaku säilitamist linna keskuseks. Kuid väiksemate linnade puhul on üsna tõenäoline, et keskväljaku asukohta ei kavatsetud muuta. Varasema keskväljaku äärde rajati näiteks Võrus linna esindushooned, Valgas oli uus ärikeskus Vabaduse tänavana alles 20. sajandi alguseks tekkinud ning Lihula oli alevikuna nii väike, et uueks tsentrumiks vajadus puudus.

Analüüsides uute linnalaienduste ja keskväljakute planeeringuid ning nende alusel teostatut saab välja tuua nii positiivset kui negatiivset mõju ajaloolisele keskustele.

Rakveres, kus kavandati kõige ulatuslikumat linna laiendamist ning uue keskuse suuremate väljakute hoonestamist haldus- ja ärihoonetega, oli tulemuseks ajalooliste tänavate (Tallinna, F. R. Kreutzwaldi, Pikk) osatähtsuse oluline vähenemine. Vanalinn hakkas muutuma perifeeriaks, mida võib täheldada tänaselgi päeval. Samas on uue turu- ja esindusväljaku planeerimine Rakveres mõistetav, sest ajaloolises osas vanalinnadele omast kesket turuplatsi ei olnudki. Kirjeldatud funktsioonimuutuse tulemusena on muinsuskaitsealal säilinud valdavalt tsaariajal väljakujunenud hoonestusstruktuur, mida iseloomustab arhitektuuriline mitmekesisus ning ühe- ja kahekorruseliste majade vahelduvus tänavaseinas.

Vaatamata uute esindusväljakute rajamisele Viljandis, Pärnus ja Tartus, säilis neis linnades samal ajal halduslik ja äriplaneerimine varasemas

keskuses, mis tõi kaasa suuremate ja uue arhitektuurikeelega hoonete rajamise ajaloolisesse keskkonda, aga sinna ka hästi sobitatud ehitisi.

Sarnaselt Rakverele planeeriti Viljandis uus keskus koos esindusväljaku ja suuremahulisemate hoonetega ajaloolisest keskusest kaugemale. Kuid siin säilis vanal turuplatsil koos raekojaga linnaelu ühe keskmene varasem funktsioon. Viljandi on üks väheseid linnu, kus eestiaegsel plaanil on tähistatud ja piiritletud vanalinn. Koosnedes tol ajal veel valdavalt puitmajadest, nägi linna üldplaan ette selle asendamist suures osas kivimajadega. Ka varasemad tänavatevahelised pikad krundid plaaniti Uuslinnas hoonestada. Seega lisaks uuele keskusele kavandati vanalinna hoonestuse suuremahuline uuendamine, seda küll olemasoleval keskaegsel tänavatevõrgul. Erinevalt Rakverest on Viljandi uus keskväljak haaratud muinsuskaitsealasse, väärtustades nii ka linnaehituse ajaloo hilisemaid kihistusi.

Pärnu vanalinna keskaegne osa oli juba varem tihedalt hoonestatud. Seetõttu kavandati uus väljak ajaloolise kesklinna äärde, mis tähistas uue linna algust vana piiril. Esindusväljak rajati küll varem täidetud linnuse vallikraavi kohale, kuid see ei põhjustanud väärtuslike vanemate majade lammutamist. Sümmeetrilise planeeringuga väljak keskse suuremahulise Eesti Panga hoonega ei lõhkunud ajaloolisi plaani- ega hoonestusstruktuure. Olles planeeritud eelkõige haldustsentrumiks, ühendati väljak sinna suubuvate äritänavate kaudu vanalinnaga, mis säilitas oma varasemad funktsioonid. Pärnu keskajal kujunenud alale rajati vaid üksikud varasemast kõrgemad hooned, mis järgisid tsaariajal alanud linnauuendustendentse. Kontrastsena mõjub madalate puitmajade kõrval funktsionalistlik arhitektuur. Eesti Vabariigi ajal kujunes Pärnust esinduskuurort.

Tartu vanalinna planeeritu on mõneti sarnane Pärnuga. Ka siia ehitati ajaloolise keskuse piirile, keskaegsest linnamüürist väljapoole Eesti Panga hoone, mille arhitektuur ja maja ees olev puudega haljastatud skväär oli sobivaks kontrastideta üleminekuks vanalt linnalt uuele. Tartu ajaloolisi plaani- ja hoonestusstruktuure oleks oluliselt muutnud ning linna vanemaid ehitisi hävitanud Tartu Ülikooli ümbruse uuendamise kava, mis teostati vaid osaliselt. M. Kalm rõhutab selle planeeringu näitel, et ühele keskusele ehitisele suunatud esindusväljaku huvides ulatusliku vana arhitektuuri ja ajaloolise linnakoe hävitamine on taunitav.⁵¹⁹ Kuna Tartu oli tsaariajal valdavalt kahe kuni kolmekorruseliste hoonestusega üles ehitatud, siis üksikud Eesti Vabariigi ajal ehitatud majad ei anna linnas tooni. Erand on vaid Rütli tn 14, mis torkab märksa kõrgemana silma 1775. aasta tulekahju üle elanud väiksemate majadega linnaosas. Seevastu sulandub vana turuplatsi põhjapoolsesse hoonetefronti pea märkamatult Raekoja plats 10 hoone, järgides kõrvalasuvate majade kõrgust, fassaadi liigendust ja regulaarset avade paigutust. Klassitsismile omastest heledates toonides hoonetest erineb see maja vaid oma tumehalli värvi tõttu.

Teise grupi moodustavad väiksemad linnad, kus planeeritigi säilitada või säilis keskuse funktsioonides varasem turuplats. Kuid seejuures kavandati uuendada vana keskväljaku ümbruse ja ajaloolise linnatuumiku

hoonestust. Kardinaalsemaid muutusi planeeriti puitlinnades nagu Paide, Võru ja eelkäsitatud Viljandi. Eestiaege sed linnauuendusplaanid on selgelt nähtavad Paide ja Viljandi planeeringutes, kus kesklinna puitmajad kavatseti lammutada. Säilitati küll olemasolevad tänavad, mille perimeetrile planeeriti ehitada kivihooned. Käesoleva uurimise käigus ei ole õnnestunud tuvastada, milline oli kavandatav hoonestuse kõrgus, kuna plaanidel ei ole seda tähistatud. Nii nagu Viljandis, oli ka Paides kavas tänavatevahelised pikad, seni vaid ühest küljest hoonestatud krundid tänavate teisel poolel majadega ääristada. Lisaks oli planeeritud kõverate tänavate õgvendamine ja mõnede liikluses oluliste teede laiendamine ja haljastamine. Uusi tänavaid eelkirjeldatud linnades ajaloolistesse keskustesse ei planeeritud. Seega säilis varasemast ajast tänavate struktuur, muutused algasid kruntide ja hoonestuse struktuurides. Kuressaare, Haapsalu, Võru ja Lihula vanalinnade plaanistruktuurides suuremaid muutusi Eesti Vabariigi ajal tõenäoliselt ei planeeritud ega ka teostatud.

Vaadeldud planeeringute ja tegelikkuses teostatu alusel saab järeldada, et kavandatu jäi põhiosas realiseerimata, mistõttu üksikud ja valdavalt kõrgemad kivihooned annavad seda teravamalt ajaloolise hoonestusega tänavaseinas märku lõpetamata linnaehituslikest plaanidest. Suuremad kontrastid on nähtavad Haapsalus, Võrus, ja Viljandis. Vaid üksikuid varasemast eristuvaid hooneid on ehitatud Tartusse, Pärnu ja Paidesse. Samas on märgata uute ehitiste vanadega sobitamise püüet Kuressaares, Viljandis, Haapsalus ja Tartus. Vanalinnad, kuhu muinsuskaitseala piires Eesti Vabariigi ajal suuremaid uusi maju ei ehitatud, on Rakvere, Valga ja Lihula.

Järgnevalt tuuakse välja vaid kontrastsemalt esilekerkivad hooned, mis tänaste muinsuskaitsealade hoonestusstruktuure lõhuvad. Seejuures analüüsitakse nende rajamisaegset konteksti, varasemat ehituslikku situatsiooni ja linnaehituse planeerimise eesmärke.

Üks linnaehituslikult kontrastiderohkemaid on Viljandi vanalinn, mille hoonestusstruktuuri muutused ning erinevate arhitektuuristiilide kasutamine sai alguse juba 19. sajandil. Eesti Vabariigi ajal ehitatud majadest on tänases situatsioonis silmatorkavalt mahukaim neljakorruseline EVE hotell Tartu tn 11, olles oma suuruselt võrreldav uuele väljakule samal perioodil rajatud Eesti Panga hoonega. Kuigi nii kõrge maja rajamise õigustuseks toodi selle kõrvale varem ehitatud kolmekorruselise elumaja ning Tartu ja Lossi tänava nurgal paiknevat endist "Sakala" pangahoone, oli tol ajal ja on praegugi Tartu tänava hoonestus valdavalt ühekorruseline. Kui lähtuda hotelli ehitamise aegsest linna üldplaanist, siis oli tegemist hoonega, mis märkis kavandatud linnauuendusi. Lisaks ehitiste mahtudele on erinev ka majade arhitektuur, mille üheks näiteks lähestikku paiknevad detailirohke fassaadikujundusega historitsistlik "Sakala" pangahoone ja lakoonilisema välimusega EVE hotell. Kuid siinjuures tuleb tõdeda, et mitte erinevused arhitektuuristiilides ei ole hoonete omavahelise sobimatuse põhjuseks. Näiteks vaadeldaval perioodil ehitatud erinevaid stiile esindavad J. Laidoneri platsi ääres lakooniliste vormidega funktsionalistlik raekoda ja selle kõrval

olev traditsionalistlik elamu sobivad kokku. Nende hoonete omavahelise sobivuse põhjuseks võib pidada sarnast mahtu, kõrgust ning fassaadikujunduse lihtsust ja viimistlusmaterjali.

Haapsalu vanalinnas hakkavad madala puithoonestuse vahel silma eelkõige kordades suuremad koolihooned. Kuigi Wiedemanni tn 15 ühisgümnaasiumi hoonel on kõrge kelpkatus, ei sobitu see ümbritseva hoonestuse mastaapidega. Linna panoraamvaadetel konkureerib koolihoone oma kõrguses Haapsalu linnusega. Sellise mahuka ehitise teket on ilmselt mõjutanud kooli krundi traditsiooniline asukoht alates 19. sajandi esimesest poolest ja selle piiratud ehitusvõimalused. Tänapäeval ehitatud suuremahuline kooli spordihoone võimendab veelgi ruumilist kontrasti. Samasse piirkonda ehitatud funktsionalistlikus stiilis kolmekorruseline koolmaja Ehte tn 14 eirab samuti ümbritsevat ajaloolist hoonestusstruktuuri.

Valdavalt madalatest puithoonetest koosneva Võru mõnele tsaariaegsele kõrgemale ehitisele lisandusid Eesti ajal mitmed suuremad kivimajad, millega linna hoonestusstruktuur muutus veelgi ebaühtlasemaks. Siiani on jäänud Jüri tänava madalamate majade vahel üksikuna üheks kõrgemaks Võru Tarbijate Ühistu "Põllumees" hoone. Tulemüürid mitmete teiste varasematest kõrgemate majade otstes annavad märku planeeritud uuest hoonestusest. Kuigi tegemist on vaid üksikute eestiaegsete ehitistega, annavad need suuna järgnevatele uuendustele Võrus.

Kuressaare, Paide ja Lihula on väheseid linnu, kuhu ei ehitatud tol ajal moes olnud suuremahulist uut pangahoonet, mis lõhkunuks väikelinlikke hoonestusmastaape. Varasemat hoonestusstruktuuri eiravateks näideteks on Kuressaares suuremad koolihooned Kohtu ja Garnisoni tänaval.

Eelkirjeldatute kõrval on vaadeldaval perioodil ehitatud mitmeid vanalinna muinsuskaitsealade hoonestusstruktuuride terviklikkust säilitavaid hooneid. Ajaloolise keskkonda sulanduvate ehitiste näideteks on Haapsalus Karja tn 4 funktsionalistlikus stiilis maja, mis on pea märkamatu, järgides valdavalt hoonete kõrgust tänaval. Ka tuletõrjehoone on paigutatud Karja tänava äärsele nurgakrundile nii, et see haakub ümbritsevaga ning annab tänava kaardumiskohale oma torniga sobiva aktsendi. Kuressaares ehitati keskväljaku äärde Raekoja tn 1 hoone, mis kõrge viilkatusega sulandub hästi väga nõudlikku ansamblisse nagu seda on ajaloolise raekoja ja rüütelkonna hoone naabus. Esiletoomist väärrib lakoonilise vormikeelega Viljandi raekoda, mis sobitub hästi ümbritsevasse konteksti. Viljandi muinsuskaitseala järvepoolisel osal on tähelepanuväärsed eestiaegsete villade parimad näited, mis on andnud tooni järgnevale ehitusele selles piirkonnas. Tartu Raekoja esise väljaku põhjapoolsesse hoonetefronti ehitatud Raekoja plats 10 järgib kõrvalasuvate majade kõrgust. Õnnestunud on ka keskaegse linna piiril mitte kontrastselt mõjuv Eesti Panga Tartu osakonna hoone Munga tn 18.

Kokkuvõttena saab järeldada, et vaatamata planeeritule, ei toimunud Eesti Vabariigi ajal enamikus vanalinnades selliseid arenguid, mis oleks nende plaanstruktuuri oluliselt muutnud. Seega säilis varasem tänavatestruktuur, muutused algasid kruntide ja hoonestuse struktuurides. Kuigi

mitmes linnas oli ajalooline hoonestus planeeritud asendada uuega, ei jõutud selle teostamiseni. Paarkümmend aastat kestnud Eesti Vabariiki oli liiga lühike aeg, et alustatud linnauuendusi ellu viia. Vanalinnade ümber planeeritud aedlinnadest kujunesid puhvertsoonid järgnevatele linnaehituslikele arengutele.

LINNADE TOTAALNE ÜMBERPLANEERIMINE

Planeerimine Eesti NSV-s ja muutused vanalinnades (1940.–1970. aastad)

Nõukogude võimu kehtestamisega ja uue ühiskonna ülesehitamisega Eestis algasid linnade planeerimises ja ehituses senisest ulatuslikumad muutused. Lisaks sellele, et paljud linnad olid varemetes, kuulus kogu maa riigile, mis võimaldas luua ideaalseid plaanilahendusi.

Järgnevalt on vaatluse all nõukogude ajal toimunud linnaehituslikud protsessid ja neid mõjutanud planeeringud⁵²⁰ alates 1940. aastatest kuni 1973. aastani, mil loodi vanalinnade kaitsetsoonid. Analüüsitakse ajaloolistes linnades kavandatud muutusi ja planeeritu rakendamist eesmärgiga selgitada välja, mil määral on planeeringud kujundanud tänaste muinsuskaitsealade linnaehituslikke struktuure. Käsitletaval perioodil toimus ehitamine valdavalt kordus- või tüüpprojektide alusel, mistõttu hoonete arhitektuurile pööratakse vähem tähelepanu, küll aga analüüsitakse nende mõju muinsuskaitsealade hoonestusstruktuuridele.

Eesti linnaehituse ajaloo uurimustes on nõukogudeaegseid planeeringuid seni äärmiselt vähe käsitletud. Tulenevalt käesoleva töö üldistavast iseloomust on tähelepanu all need plaanid, millega on kavandatud ajaloolisi linnaehituslikke struktuure oluliselt muuta või mis kajastavad eredamalt valitsenud planeerimistendentse. Valikut on mõjutanud planeeringute säilivus arhiivides.

Nõukogudeaegses linnaehituses eristatakse kahte perioodi.⁵²¹ Kuna planeeringute hulk on võrdlemisi suur, siis on alapeatükkide ülesehitus

519 M. Kalm, Eesti 20. sajandi arhitektuur, lk 182.

520 Vaadeldaval perioodil on linnade planeeringute puhul kasutatud erinevaid nimetusi nagu generaalplaan, planeerimise ja hoonestamise projekt, planeerimisskeem, planeerimise üldplaan jt, mistõttu on lisaks eelnevaile kasutatud üldistavana terminit planeering.

521 Samasugust jaotust on kasutanud L. Volkov, eristades nõukogude aja alguse arhitektuuris kahte etappi: 1940.–1950. aastate keskpaik ja 1950.–1970. aastate keskpaik (L. Volkov, Eesti arhitektuurist aastail 1940–1954, lk 183).

varasematest erinev. Peale iga linna planeeringute kirjeldust järgneb analüüs ja tehakse järeldused kavandatu realiseerumise kohta. Peatüki kokkuvõttes tehakse järeldused kogu perioodi (1940.–1970. aastad) iseloomustavatest planeerimistendentsidest ja nende mõjust vanalinnadele ning tuuakse välja põhjused, mis viisid vanalinna kaitsetsoonide moodustamiseni.

6.1. LINNADE PLANEERIMISE JUHISED (1940.–1950. AASTAD)

Nõukogude võimu kehtestamisega Eestis sai sõjapurustuste taastamine kõrval oluliseks eesmärgiks uue ühiskonna linnade planeerimine. 1940. aastate teist poolt ja 1950. aastate algust on Mart Kalm nimetanud vastavalt liberaalse ja võidutseva stalinismi perioodiks,⁵²² mis väljendub mõneti ka linnade planeerimises ja edaspidi tsiteeritavates kirjutistes. Arhitektuuri riiklikuks suunamiseks moodustati 1944. aastal NSV Liidu Riikliku Arhitektuuri Komitee vabariiklik organ – Eesti NSV Arhitektuuri Valitsus.⁵²³

1946. aastal avaldas Eesti NSV Arhitektuuri Valitsuse juhataja H. Arman programmilise kirjutise linnade planeerimise teemal.⁵²⁴ Tuues välja planeerimise ülesanded nõukogude ühiskonnas, peatus ta esmalt üsna põhjalikult Eesti linnaehituse ajalool. Arman juhtis tähelepanu, et arhitektuuriline pärand on olulisemaid momente, mida tuleb linnade ümberplaneerimisel arvestada. Selleks, et säilitada linnu iseloomustavad jooned, pidas ta tähtsamateks planeerimisnõueteks nende olemasoleva ilu esiletõstmist ning kõigi looduslike tegurite kasutamist. Põhieesmärgiks peeti sel ajal linnade muutmist ühtlasteks ja terviklikeks kompleksideks. Uueks ülesandeks oli ühiskondlike hoonetega keskuse kujundamine ja tänavaansamblite planeerimine. Rõhutades ühtluse nõuet, selgitas Arman, et selle all tuleb mõista hoonete omavahelist proportsionaalset kooskõla. Ta selgitab, et “[---] tänavate kujundus peab olema lahendatud mitte staatiliselt, vaid ajalisel, kus rahulikud tasakaalus olevad tänavafrendid vahelduvad rütmiliselt ja kaalutud vaheaegadel üksikute esilekerkivate arhitektooniliste elementidega, nii nagu sümfoonia oma tõusude ja mõõnadega, mis alles linna südames leiab oma lõppakordi.”⁵²⁵ 1946. aasta alguses koostati Nõukogude Liidus viisaastakuplaanid, mille järgi tuli sõjas kannatada saanud piirkonnad taastada 20 aastaga.⁵²⁶

1949. aastal kirjutas ka Alar Kotli linnade rikkalikust ajaloolisest pärandist ja selle omapära säilitamise vajadusest, kuid see ei tähendanud vanade stiilide imiteerimist, vaid kriitilist ümbertöötamist, mille aluseks olnud vormilt rahvuslik ja sisult sotsialistlik kultuuriidee võimaldas igal liiduvabariigil arendada rahvuslikku arhitektuuri.⁵²⁷ Sotsialistliku linnaehituse nõuetele vastava planeeringu näiteks tõi A. Soans Pärnu, kus tänavatevõrk,

522 M. Kalm, Eesti 20. sajandi arhitektuur, lk 240, 256.

523 Arhitektuuri Valitsuse juhatajaks määrati H. Arman, asetäitjaks V. Meigas ja I. Starostin, valitsuses töötasid L. Haljak, E. Ederberg, H. Papp ja G. Jomm. 1944. aastal asutati Arhitektuuri Valitsuse juurde Arhitektuurse Projekteerimise ja Planeerimise Keskus, mis 1949. aastal nimetati Eesti NSV Arhitektuuri Valitsuse Vabariiklikuks Projekteerimise Trustiks “Estonprojekt” (L. Volkov, Eesti arhitektuurist aastail 1940–1954, lk 187).

524 H. Arman, Linnade planeerimise küsimusi ENSV-s. – ENSV Arhitektide Almanahh 1946, lk 5–8.

525 Sealsamas, lk 7.

526 Seadus NSVL rahvamajanduse taastamise ja arendamise viie aasta plaanist 1946–1950. Toimetanud A. Miller. Tallinn: Poliitiline Kirjandus, 1946.

527 A. Kotli, 30 aastat nõukogude arhitektuuri. – ENSV Arhitektide Almanahh III 1949, lk 8–9.

hoonestus, haljasalad ja väljakud on ühendatud kompositsiooniliseks terviklikuks organismiks.⁵²⁸

Olukord Eesti NSV-s muutus kardinaalselt peale 1950. aasta märtsis toimunud EKP Keskkomitee VIII pleenumi ja sellejärgset Eesti NSV Ministrite Nõukogu ja EKP juhtkonna väljavahetust, keda süüdistati “kodanlike natsionalistide” mahitamises ja iseseisvusaegsete teadlaste, kunstnike, kirjanike jt loomingu soosimises. Järgneva “kultuurirevolutsiooni” käigus püüti välja juurida kõike, mis meenutas iseseisvat Eestit; uuendati ka senist traditsioonilist haldusjaotust.⁵²⁹ 1950. aastal toimunud ajastule iseloomuliku pöördelise tähtsusega Eesti Nõukogude Arhitektide Liidu⁵³⁰ konverentsil suunati Eesti arhitektuur uusklassitsistlikule vormikäsitlusele, mis mõjutas ka linnade planeerimist. Järgnes uus generaalplaanide koostamise laine, kus funktsioon oli allutatud klassitsistlikele kompositsioonireeglitele – linna tuli planeerida kui suuremahulist skulptuurset kunstiteost.

1951. aastal ilmus uus programmiline arhitektuuriteemaline artikkel, kus H. Armani kõrval oli teiseks autoriks Eesti NSV Arhitektuurivalitsuse juhtiv ametnik Ivan Starostin.⁵³¹ Artikli sõnakasutus ja väljenduslaad on muutunud õõnsalt pateetiliseks. Tagasivaade ajalukku on asendunud kodanliku Eesti formalismi kriitikaga, mil linnu ei suudetud terviklikult ja plaanikindlalt välja ehitada. “Alles Nõukogude võimu kehtestamine Eesti NSV-s andis eesti rahavale, ehitajatele ja arhitektidele kõige avaramad võimalused oma linnade otstarbekaks, heaks ja ilmekaks väljaehitamiseks ning kindlustas meie majanduselu pideva tõusu sotsialistliku arengu rööbastel”.⁵³²

Nõukogude arhitektide saavutustest linnade planeerimisel andis 1951. aastal ülevaate Arhitektide Liidu esimees Voldemar Meigas. Ka tema ei saanud mööda minna kriitikast varem juhuslikult arenenud linnade suhtes, kus nende plaanipäratu kujunemise põhjuseks olid klassivastuolud ja maa eraomand ning ühtse ja arhitektuuriliselt kujundatud linnaplaani puudumine. Sõjajärgsetel aastatel oli seevastu plaanikindla linnaehituspoliitika tulemusena kõigi tähtsamate linnade kohta koostatud ehitustegevust juhivad planeeringud, milles Meigase väitel oli arvestatud ka linnade ajaloolisi iseärasusi. Tehes saavutustest kokkuvõtte, kirjutab Meigas: “Suheteliselt väike, kuid loominguliselt küps ja pingeliselt töötav Nõukogude Eesti arhitektide kollektiiv on meie kodulinnade taasehitamisel läbi viinud suure loomingulise töö aidates kaasa “sotsialistlike ehitusprintsipiide kindlustamisele”⁵³³.

Eelnevate näidete retoorika on paljus tingitud ajastule iseloomuliku väljenduslaadi kohustuslikust sõnavarast. Kuid neis on vaatamata sellele tunda teatud respekti ajalooliste linnade suhtes, mis kajastub ka generaalplaanide seletuskirjades, kuid mitte alati planeerimislahendustes, nagu edaspidi selgub.

528 A. Soans, Pärnu arenemine kuurortlinnaks. – ENSV Arhitektide Almanahh III, 1949, lk 35.

529 1950. aastal asendati 13 maakonda 39 maarajooniga (Eesti omariikluse arengust, lk 71).

530 Eesti NSV Arhitektide Liit loodi 1945. aastal, selle esimeseks esimeheks oli kuni 1950. aastani A. Kotli, järgnevatel aastatel O. Keppe ja V. Meigas (L. Volkov, Eesti arhitektuurist aastail 1940–1954, lk 191, 198).

531 H. Arman, I. Starostin, Arhitektuurialastest saavutustest ja ülesannetest Nõukogude Eestis. – ENSV Arhitektide Almanahh IV, 1951, lk 7–18.

532 Sealsamas, lk 9–10.

533 V. Meigas, Eesti NSV linnaehitusest. – ENSV Arhitektide Almanahh IV, 1951, lk 19–30.

6.2. LINNADE TAASTAMINE JA ESIMESED PLANEERINGUD (1940.–1950. AASTAD)

Alljärgnevalt on analüüsitavate linnade järjestamisel lähtunud järgmisest: kõigepealt on vaatluse all linnad, kus algusest peale oli kavandatud ajaloolises linnakeskuses suuremaid muutusi (Viljandi, Paide, Võru, Kuressaare, Haapsalu, Rakvere), neile järgnevad esialgu vanalinnade suhtes alalhoidlikumad, kuid hiljem suuremaid muutusi kavandanud planeeringud (Pärnu, Valga), viimasena vaadeldakse väheseid muudatusi kajastavaid plaane (Lihula, Tartu).

Viljandit puudutas Teise maailmasõja otsene lahingutegevus minimaalselt, küll aga laastas linna 1944. aasta septembris toimunud põleng.⁵³⁴ Varemete ala plaanistas 1944. aastal Ott Puuraid.⁵³⁵ Eriti palju maju hävis Tartu tänavast lõuna pool Lossi ja Oru tänava ääres. Viljandi esimese, 1946. aasta planeeringu autoriks on O. Puuraid⁵³⁶ (ILL 54). Kui Eesti Vabariigi ajal ehitati uut keskust Vaksali tänava äärde, siis nõukogude ajal võeti esmalt suund rajada uus “administratiiv tsentrum” Tallinna tänava teljele Uuest tänavast põhja poole. Varasemast vähemalt viis korda laiema Tallinna tänava linnusepoolsesse otsa oli kavas ehitada kultuurimaja. Uue laia tänava rajamiseks oli ette nähtud lammutada hooned tänava mõlemalt küljelt, selle keskele planeeriti neljarealise puuderiviga bulvar. Ka mitmed teised tänavad (Uus, Lossi, C. R. Jakobsoni jt) kavandati ääristada puiesteedega; enamuse tänavaid planeeriti laiendada ja ääristada perimetraalselt uue hoonestusega. J. Laidoneri plats oli plaanil nimetatud “julgeoleku tsentrumiks”, selle rae-kojapoolses küljes säilitati vaid üksikud vanad majad. Vanalinna planeeriti mitmeid sümmeetrilise lahendusega halajasalaid nagu “tervishoiu tsentrum” Uue ja C. R. Jakobsoni tänava vahel jt. Ajalooline tänavatevõrk oli uue Viljandi kavandamisel vaid formaalseks aluseks. Sisuliselt tähendas see kava kogu vanalinna hoonestuse lammutamist.

Järgmise Viljandi generaalplaani koostas A. Soans aastatel 1945–1947⁵³⁷ (ILL 55). Selles jäi vanalinna osas kehtima Tallinna tänava laiendamise kava, nüüd küll vaid idakülje hoonestuse lammutamise arvelt. Uudse ideena oli planeeritud Vaksali tänava teljele kuni järveni ulatuv haljasvöönd, mis tähendanuks Munga ja Kauba tänava vahel kogu ajaloolise hoonestuse lammutamist. Vanema osa tänavate laiendamist ei olnud enam kavas, kuid mõned neist planeeriti sirgeks (nt Väike-Turu). Säilitada kavatseti rohkem maju kui eelmisel plaanil, näiteks Tartu ja Lossi tänava ristumiskohal olev EVE maja, mille ette kavandati haljasala. Plaanil on tähistatud muinsuskaitse all olevad Jaani kirik ja linnusevaremed. Eelkirjeldatuga on põhilahenduselt sarnane 1947. aasta generaalplaan⁵³⁸ (ILL 56), mida on täiendatud venekeelsete

534 Endise tuletõrjuja Paul Sarapuu hinnangul sai tulekahju alguse endise viinamonopoli hoonest ja kahjutuli hävitas 27 hoonet koos kõrvalhoonetega (P. Sarapuu, Viljandi linna põleng 1944. aasta septembris. – Viljandi Muuseumi aastaraamat 1997. Viljandi, 1998, lk 172–183).

535 Viljandi sõjas hävinenud ehitused. 1944. Koost O. Puuraid. EAM, f 3, n 1, s 200.

536 Viljandi linna detailplaneerimise projekt. 1946. Koost O. Puuraid. EAM, f 3, n 1, s 152.

537 Viljandi generaalplaani. 1945–1947. Arhitektuur-Projekteerimise ja Planeerimise Keskus. Koost A. Soans. EAM, f 3, n 1, s 199.

538 Viljandi generaalplaani, tsoneerimine. 1947. Arhitektuur-Projekteerimise ja Planeerimise Keskus. Koost A. Soans. EAM, f 3, n 1, s 202.

selgitustega. Täpsustatud on planeeritud elamurajoonide kõrgus, mis Valuojast kuni Lossi tänavani oli “linnatüüpi 2–3 korruseline tulekindel hoonestamine”, sealt edasi järveni “alevitüüpi 1–2 korruseline tulekindel hoonestamine” ja “individuaal 1–2 korruseline hoonestamine”. Lisatud on olulisemate ehitiste funktsioonid: J. Laidoneri platsi idaküljel linna täitevkomitee ja platsi põhjaküljel tuletõrjehoone, mis ulatub Oru tänavani, uus kultuurimaja Jaani kirkust põhja pool Pika ja Tallinna tänava pikenduse vahel ning maakonna täitevkomitee varasema Eesti Panga hoone kõrval teisel pool Vaksali tänavat jt.

Nõukogude aja esimese kümnendi suurejoonelisi plaane illustreerib Endel Laasi 1948. aastal joonistatud linnulennuline vaade Viljandile⁵³⁹ (ILL 57), kus uue hoonestusmassiivi seas on raske eraldada vanemaid maju v.a raekoda ja kirikud.

Üks väheseid planeeringute kooskõlastamise dokumentide kaustu, mida uurimistöökäigus on õnnestunud leida, puudutab Viljandi 1947. aasta generaalplaani.⁵⁴⁰ Huvipakkumad on muutmissetepanekuid sisaldavad protokollid. Viljandi Linna TSN Täitevkomitee koosolekul⁵⁴¹ otsustati generaalplaani heaks kiita mitmete järgnevate “abinõude teostamisega”. Näiteks tuli linna elamurajoonidest välja viia tööstusettevõtted (sh linavabrik Lossi tänaval, keemilise värvimise töökoda Tartu tänaval jt). Suurt tähelepanu pöörati heakorrale ja parkidele, mille kohta tuli koostada “dendroloogilised projektid”. Planeeringu vaatas läbi Eesti NSV Arhitektuuri Nõukogu, mille protokollis⁵⁴² otsused puudutasid valdavalt “peabulvarit” ja “peaplatsi” (Tallinna tänav ja sealne uus keskväljak). Soovitati vähendada peatänavalaaiust, jättes ära ühe sõidutee, kuid bulvari ruumiline avarus tuli saavutada tahapoole astuvate hoonetega. Kuna bulvari laius vähenes, siis tuli vähendada ka peaplatsi suurust. Kahtluse alla seati ka liiga suured lammutused seoses peatänavast järveni planeeritud haljasalaga, mille kohta soovitati koostada detailplaneering. Generaalplaani tutvustati ka Eesti NSV Arhitektuuri Valitsuses,⁵⁴³ kus juhiti tähelepanu sellele, et väljakuid on liiga palju ning bulvar liiga lai ja peaplats liiga suur.

1947. aasta generaalplaani korrigeeriti järgmistel aastatel Viljandi linna planeerimise ja hoonestamise projektiga⁵⁴⁴ (ILL 58), kus olulise muudatusena loobuti Tallinna tänava laiast bulvarist ja ajaloolist keskust läbivast haljasvööndi rajamise plaanist, kusjuures Kauba tänavat kavandati laiendada lõuna poole. Tallinna tänav jäeti olemasoleva laiusega, selle idapoolsel küljel säilitati hoonete grupid vaheldumisi haljasaladega. Kultuurimaja kavandati ehitada endise Eesti Panga hoone esise väljaku äärde. Kui Tallinna

539 Viljandi (vaade linnulennult). 1948. Koost E. Laasi. EAM, f 3, n 1, s 26.

540 Viljandi linna generaalplaani järeldused. Tekstiline osa. 1948. ERA, f T-14, n 4-1, s125.

541 Viljandi linna TSN Täitevkomitee koosoleku protokoll nr 7, 4. märts 1948 (Viljandi linna generaalplaani järeldused. Tekstiline osa. 1948. ERA, f T-14, n 4-1, s 125).

542 Eesti NSV Arhitektuuri Nõukogu protokoll nr 13, 14. detsember 1948. Koosolekust võtsid osa H. Arman, V. Meigas, V. Toppel, A. Kotli, A. Soans jt (Viljandi linna generaalplaani järeldused. Tekstiline osa. 1948. ERA, f T-14, n 4-1, s 125).

543 Eesti NSV Arhitektuuri Valitsuse ekspertiisi protokoll, 13. detsember 1948 (Viljandi linna generaalplaani järeldused. Tekstiline osa. 1948. ERA, f T-14, n 4-1, s 125).

544 Viljandi planeerimise ja hoonestamise projekt. 1949. Arhitektuur-Projekteerimise ja Planeerimise Keskus. Koost A. Soans. EAM, f 3, n 1, s 206. Kuigi arhiivi nimistus on projekt dateeritud 1949. aastasse, on plaanil märkus selle kinnitamise kohta ENSV Ministrite nõukogu poolt 1948. aastal.

tänava põhjapoolsesse otsa oli varem planeeritud maakonna täitevkomitee hoone, siis nüüd tähistas seda kohta autobussijaam. Linna uus keskus kavandati taas Vaksali tänava äärde, jõudes sellega tagasi 1930. aastate ideedeni. Tervet kvartalit haaravast tuletõrjedepoo varasemast asukohast keskaegses linnaosas loobuti, see tähistati kvartalisse, kus ta praegu asub. Nii nagu kõigil varasematel planeeringutel, säilitati ajalooline turuplats haljasalana ning järve äärde planeeriti staadioni ja supelhoone asukoht. Linna rajoonidena oli tähistatud Uueveski, Kantremaa, Paala, Ülejärve ja Vanalinn.

1950. aastasse dateeritud Viljandi planeeringus⁵⁴⁵ ei ole vanalinna osas eelkirjeldatuga võrreldes muudatusi tehtud. Küll aga näitab keskväljaku asendiplaan aastast 1953,⁵⁴⁶ et loobuti väljaku lõunaküljele varem planeeritud hoonest, kuhu nüüd kavandati monument. Eelnenud lahendust illustreerib 1953. aasta akvarell peaväljaku vaatega linnulennult⁵⁴⁷ (ILL 59), kus keskse skulptuuriga väljaku taustal on roheluses kirikutorn ning taamal Viljandi järv.

Kokkuvõttena järeldub, et Viljandi esimesed sõjajärgsed generaalplaanid kavandasid Tallinna tänava mitmekordset laiendamist ja sinna uue esindusväljaku rajamist ning vanalinna hoonestuse täielikku lammutamist. 1949. aasta planeering oli mõneti realistlikum säilitades ajaloolise kesklinna tänavatevõrgu, kuid ajaloolised ehitised kuulusid endiselt uuendamisele. Linna keskus kavandati taas Vaksali tänava äärde, kuhu see ka lõpuks rajati. Kuigi Viljandi planeeringutega kavandati võrreldes teiste linnadega vanalinnas kõige suuremaid muutusi, ei viidud neist ühtegi tegelikkuses ellu.

Paides ei olnud Teise maailmasõja ajal suuri purustusi. Linna plaanimaterjalist on varaseim Peeter Tarvase koostatud turuplatsi joonis koos tänavaseinte vaadetega aastast 1945.⁵⁴⁸ Sellel on väljak ümbritsetud valdavalt ühekorruseliste puitmajadega v.a linnavalitsus ja paar kõrgemat hoonet Pika tänava poolsel küljel. 1945. aastasse dateeritud plaan⁵⁴⁹ kujutab samuti turuväljakut. Kuna joonis on kalkeeritud, võib siin tegemist olla väljavõttega Eesti Vabariigi aegsest planeeringust, kus oli niisamuti ette nähtud turuplatsi Tallinna tänava äärse osa ja Pika tänava ühe poole laiemaks ehitamine (joonisel tähistatud punktiiriga).

1946. aasta plaanid kajastavad samal ajal koostamisel olnud üldplaanile eelnevaid planeerimisvariante, kus põhitähelepanu oli suunatud raudteejaamaga seotud Pärnu maanteele, aga ka vanale turuväljakule. Tõenäoliselt varasema plaaniga⁵⁵⁰ kavandati kahe- kuni kolmekorruseline “kommunaalehitus” Pärnu maantee äärde, turuplatsi ümbritsevale alale ja väheses ulatuses Pika ja Tallinna tänava piirkonda. Hilisem plaan⁵⁵¹ seevastu nägi ette kogu Pika tänava ääre (kuni umbes Karja tänavani) ning lisaks ka Posti

545 Viljandi planeerimise ja hoonestamise projekt (tsentraliseerimise plaan). 1950. VPI Estonprojekt. Koost A. Soans. EAM, f 3, n 1, s 198.

546 Keskväljaku generaalplaan. Asendiplaan. 1953. Koost I. D. Starostin. ERA, f T-14, n 4-6, s 25863. Plaanist on säilinud kalka.

547 Viljandi peaväljak (vaade linnulennult). 1953. VPI Estonprojekt. Koost V. Toppel, D. Lõoke. EAM, f 3, n 1, s 28.

548 Paide turuplatsi asendiskeem, tänavaseinte vaated. 1945. Koost P. Tarvas. EAM, f 3, n 1, s 277.

549 Väljavõte Paide linna plaanist vana turu osas. 1945. EAM, f 3 n 1, s 290.

550 Paide üldplaani skeem. 1946. Arhitektuur-Projekteerimise ja Planeerimise Keskus. Koost A. Käsper. EAM, f 3, n 1, s 365.

551 Paide linna üldplaani skeem. 1946. Koost A. Käsper. EAM, f 3, n 1, s 423.

ning osaliselt Parkali tänava hoonestamist kahe- kuni kolmekorruseliste kivihoonetega. Muudatusi planeeriti ka linna ajaloolise osa idapoolses tänavateskeemis: Rüütli, Vahe, Vee ja Põik tänavad kaotati, suurde kvartalisel oli planeeritud keskne haljasala ning Vainu ja Parkali tänavaid ääristasid kahekorruselised hooned. Eelkirjeldatud skitseeringute ideed on korrektselt vormistatud Adolf Käsperi allkirjastatud üldplaani aastast 1946⁵⁵² (ILL 60), millega kavandati ajaloolise linnakeskuse hoonestuse uuendamist, mitmete vanemate tänavate likvideerimist ning uue keskuse planeerimist raudteejaama piirkonda Pärnu maanteel. 1948. aasta Paide üldplaani skeem⁵⁵³ kordab põhimõtteliselt eelkirjeldatud lahendust, sellel ei ole tähistatud vaid uute ehitiste asukohti.

Paide keskosa detailplaneerimise projekt aastast 1959 (ILL 61) autoriks on Hilda Pau.⁵⁵⁴ Ajaloolise linnaosa tänavad kavatseti ehitada laiemaks, säilitati vaid turuplatsi idapoolne hoonestusfront. Tingmärkides ja plaanil on tähistatud vanalinna ala kahe- ja kolmekorruseliste elamute tsoonina. Lisaks on Rüütli tänava ääres tähistatud kolm esimese ehitusjärjekorra kolmekorruselise pikliku kujuga elamut, kahekorruselised elamud Vainu, Väike-Aia ja Pikal tänaval ning mitmed uued ühiskondlikud hooned vanalinnas, sh turuplatsi äärde Pärnu maantee nurgale söökla-võõrastemaja. Näha on ka esimesi vabaplaneeringulisi võtteid Pärnu maantee põhjaküljel ja uuemates ehituspiirkondades, kus majad on paigutatud tänava suhtes diagonaalselt. Linnuse ümbrus kavandati haljasalaks.

Kokkuvõtvalt saab väita, et Paide nõukogudeaegsed planeeringud jätkasid juba Eesti Vabariigi ajal kavandatud puitlinna uuendamist kivihoonetega. Vanalinna tänavate struktuur säilitati vaid osaliselt, olulisemalt muudeti kruntide struktuuri ja nende hoonestustavasid. Planeeritu on osaliselt ka teostatud: 1959. aasta planeeringu järgi püstitati turuväljakule esimene ajaloolist väljakuansamblit eirav kõrgem hoone, Vainu tänava äärde ehitati kahekorruselised elamud. Laiendamata jäid nii Pikk kui Tallinna tänav, küll on ehitatud osaliselt laiemaks Rüütli ja Vainu tänav. Nii ulatuslikku planeeringute realiseerimist Paides võimaldasid Rüütli tänava ühe poole ja Vainu tänava seni hoonestamata pikad haljastatud krundid.

Võrus hävis Teises maailmasõjas 86 elamut.⁵⁵⁵ Linna üldplaani koostamisele eelnenud alusplaani⁵⁵⁶ fikseerivad linna piirid, tänavavõrgu ja krundijaotuse, kus 19. sajandil planeeritust erinevaid plaanistruktuurilisi muutusi ei olnud toimunud. Laienenud olid vaid linna piirid, seda eriti kagu suunas, kus asus raudteesõlm. Võru üldplaani, mille koostas arhitekt Henn Kuvasto aastatel 1947–1951⁵⁵⁷ (ILL 62), on aga esimest korda linna ehitusajaloos kavandatud plaanistruktuuri muutusi. Vabaduse tänav plaaniti laiendada puisteteeks ning selle teljele rajada linna uus esindusväljak, mis

552 Paide üldplaani skeem. 1946. Koost A. Käsper. EAM, f 3, n 1, s 289.

553 Paide üldplaani skeem. 1948. Arhitektuur-Projekteerimise ja Planeerimise Keskus. Koost A. Käsper. EAM, f 3, n 1, s 408.

554 Paide linna detailplaneerimine (hoonestuse skeem). 1959. RPI Estonprojekt. Koost H. Pau. EAM, f 3, n 1, s 471.

555 R. Pullat, Võru linna ajalugu, lk 121–122.

556 Võru administratiivpiirkonna plaan. 1945. Tartu peaarhitekti projekteerimis-geodeetiline büroo. EAM, f 3, n 1, s 406.

557 Võru üldplaani. 1947–1951. Tartu Projekteerimis-geodeetiline büroo. Koost H. Kuvasto. EAM, f 3, n 1, s 412.

hölmanuks Jüri ja Lembitu tänava vahelise kvartali. Väljaku tsentrumisse kavandati monument ja selle äärde linna täitevkomitee hoone. Teisi esindusväljaku külgi ääristavad teater, posti- ja telegraafi- ning parteihoone ja muuseum. Uut väljakut ühendab vana turuplatsiga laiem haljasalaga ääristatud Lembitu tänav. Vana turuplatsi ääres on tähistatud kirikud ja rajooni täitevkomitee. Muus osas on linna tänavate laius ja struktuur sarnane varasemale, kuid kvartalid oli kavas ääristada perimetraalselt kivehitistega.⁵⁵⁸ Kahe suurema kvartali keskel on tähistatud kool ja lasteasutus.

Kokkuvõtvalt järeldeb, et nõukogudeaegse esimese üldplaani kavandati Võrus esmakordselt suuremaid linnaehituslikke plaani- ja hoonestusstruktuuri muutusi. Seega sai Võru uue keskse allee ja väljakuga plaani, mida võib vaadata kui ruudustikplaanile iseloomulikku lahendust, kuid mis tegekkuses sellisena ei teostunud. Väljak on nihkunud Tartu tänava keskteljel Lembitu ja Jüri tänavate vahelisse kvartalisse. Kavandatud esindusväljakust on saanud tänaseks tavaline teenindusfunktsiooniga linnaplats. Vabaduse tänava äärsete kvartalite keskele (Jüri ja F. R. Kreutzwaldi tänavate vahele) on üleliiduliste tüüpprojektide järgi ehitatud kool (1955) ja lasteaed ning Mäe tänavale saun (1957). 1950. aastate lõpus valminud elamud olid esialgu veel kahekorruselised.

Kuressaares olid Teise maailmasõja aegsed sõjapurustused küllaltki suured. Linna keskosas oli varemetes Tallinna tänava idakülge ja keskväljaku äär.⁵⁵⁹ 1946. aasta planeeringu koostas Lorenz Haljak⁵⁶⁰ (ILL 63, 64). Nii nagu ajastu uued planeerimise eesmärgid seda nõudsid, kavandati ka Kuressaarde uus Suure Isamaasõja monumendiga esindusväljak. Selleks oli sõjapurustuste tulemusena kesklinnas vaba koht vana turuplatsi lähedal olemas. Uus väljak avaneb peatänavale, selle külgedel on tähistatud suurte gabariitidega täitevkomitee hoone ja sellest märksa väiksem teater. Väljaku tsentrist kavandati laia haljastatud bulvarina läbimurre kõigist kvartalitest ida suunas kuni praeguse Ringtee ääres asunud raudteejaamani. Ebaregulaarse tänavatevõrguga vanalinnas planeeriti olulisemate objektideni teisigi sirgemaid tänavasihte. Nii oli plaanis rajada uult väljakult algav otsetee linnuseni, mis läbib käänulise Kitsa tänava taguseid kvartaleid. Väiksem väljak kavandati veel Tallinna ja Allee tänava nurgale, mille ääres on tähistatud raamatukogu ja hotell. Selgemalt nähtavaid tänavalaiendusi on Rootsi ja Lasteaia tänaval. Vanalinna keskossa planeeriti ühe- ja kahekorruselise kivihoonestuse, selle ümber sama kõrge segahoonestusega ala. Plaanil on tähistatud muinsuskaitse all olevate hoonetena linnus, raekoda ja vaekoda. Linnust ümbritsevate tänavate äärsed krundid ning rannaalad on tähistatud loodusparkidena.

Kuressaare kohta on säilinud üks planeeringu koopia, mida on keeruline dateerida.⁵⁶¹ See võib olla järgnevalt vaadeldava 1957. aasta generaalplaani

558 Plaanil puudub märge hoonestuse kõrguse kohta, eksplikatsioonis on vaid nimetatud "kommunaalelamute rajoonid". Ilmselt saaks selgust planeeringu seletuskirjast, mis arhiividokumentides puudub.

559 Kuressaares hävis 4 koolimaja, 29 elumaja, 7 tootmis- ja ühiskondlikku hoonet, 38 kõrvalhoonet, purustatud olid kõik kolm Põduste jõe silda. Linnapildist kadusid Roomassaare mudaravila, Mühlemanni tuuleveski, rannahoone jt (L. Hansar, E.-M. Basihhina, Kuressaare Linnaatlas, lk 14).

560 Kuressaare planeerimisskeem. 1946. Arhitektuur-Projekteerimise ja Planeerimise Keskus. Koost L. Haljak. EAM, f 3, n 1, s 245.

561 Planeerimisjoonise halvas seisukorras koopia asub Kuressaare Linnavalitsuse arhiivis, sellelt on välja lõigatud kirjanurk, puuduvad andmed nii koostaja kui koostamise aasta kohta.

eelne variant nähes vanalinnas ette märksa suuremaid muutusi. Kõige suurem läbimurre ajalooliste hoonetega kvartalitest planeeriti Lasteaia tänava suuna muutusega, et ühendada kesklinn Aia tänava liiklusmagistraaliga. Laiemaks sõiduteeks kavandati Kauba ja Pikk tänav, mille üks pool on tähistatud haljasalana. Laiendada kavatseti ka Garnisoni, Veski, Väike-Sadama ja Torni tänavat; viimase ääres on säilitatud vaid kirik ja selle vastas olev kivihoone. Kuigi lammutatavad hooned on planeeringus tähistamata, järeldub tänavate laiendamisest, et ajaloolise hoonestuse säilitamist ette ei nähtud. Vanad kivimajad oli kavas lammutada ka bussijaama parkimisplatsi rajamiseks Tallinna ja Komandandi tänava ristumiskohale. Generaalplaanis on suuremat tähelepanu leidnud uued haljasalad, neist suurim kavandati vana turuplatsi kõrvale, kus nähti ette lammutada kvartalitais kesklinna hooneid (nn Holostovi kvartal). Turuplatsi lähedale vabale krundile oli kavas ehitada kultuurimaja-kino, Raekoja tänavale "univermag" (kaubamaja). Tallinna tänava idapoolsele küljele planeeriti nõukogude hoone, võõrastemaja, teenustöökojad ning Tallinna ja Pihla tänava ristumiskohta autobussijaam. Uus muusikakool oli kavas rajada Tolli ja Pika tänava ristumiskoha juurde Tolli tänava äärsesse kvartalis. Esimeses järjekorras planeeriti ehitada uued elamud vanalinna tühjadele kruntidele, teises järjekorras valdavalt vanalinna piirest väljapoole, kuid ka üksikutele kruntidele vanema hoonestuse vahele Kohtu, Pika, Tallinna, Uue, Garnisoni tänaval.

Lidia Pettai koostatud Kuressaare 1957. aasta generaalplaan⁵⁶² (ILL 65) on eelnenust mõneti realistlikum. See on keskendunud uue keskväljaku ansambli lahendamisele, mis on eelmise planeeringuga valitud kohas vana turuplatsi lähedal. Sümmeetrilise lahendusega väljaku tagaküljele on kavandatud nõukogude hoone, selle küljele võõrastemaja-söökla, väljaku esine haljasala avaneb Tallinna tänavale. Uued hooned (lastesõim, polikliinik, trükikoda) on planeeritud ajaloolise keskuse vabadele kruntidele v.a kaubamaja Raekoja tänaval ja koolihoone Suur-Sadama tänava ääres, haarates tervet vana hoonestusega kvartalit. Varasemat tänavatestruktuuri lõhkuvaid uusi tänavaid on minimaalselt, küll aga oli kavas laiendada või õgvendada nt Lasteaia, Torni, Suur-Sadama, Vahtra, Veski, Rootsi jt tänavaid. Ajalooline linn on tähistatud kahe- ja kolmekorruselise hoonestusalana. Esimese ehitusjärjekorra ehituspiirkonnana on tähistatud Pika ja Tolli tänava pargipoolsed alad. Muinsuskaitsealused objektid on raekoda, vaekoda ja linnus.

1953.–1955. aastatel koostatud planšett⁵⁶³ (ILL 66) illustreerib uut sümmeetrilist väljakut ja sellele iseloomulikku haljastuse lahendust; väljaku keskmes on tähistatud J. V. Stalini monument. Võrreldes generaalplaaniga kavandati väljaku ümbrusesse uusehitisi rohkem. Nii oli plaanis lammutada Tallinna tänava ääres väljaku vastas ja kõrval olevad kivihooned, vana turuplatsi äärne nn Holostovi kvartal ja tuletõrje hoone. Väljaku sümmeetrilise kompositsiooni huvides oli kavas rajada uus tänav Tallinna tänavalt Uuele tänavale.

562 Kingissepa generaalplaan (planeerimise ja hoonestamise projekt). 1957. VPI Estonprojekt. Koost L. Pettai. EAM, f 3, n 1, s 293. Väljavõte Kingissepa generaalplaanist 1961. aastal kajastab 1957. aasta planeeringut. (ERA, f T-14, n 4-6, s 8684).

563 Kingissepa peaplatsi punaste joonte ja hoonestamise eskiisprojekt. 1953–1955. VPI Estonprojekt. Koost O. Keppe, L. Pettai. EAM, f 3, n 1, s 74.

Kokkuvõtvalt saab järeldada, et Kuressaare esimene sõjajärgne planeerimiskava nägi ette uusi väljakud ja mitmete sirgete tänavate läbimurdeid ajaloolistest kvartalitest, mis tähendanuks ajaloolise hoonestuse ulatuslikku lammutamist ja plaanistruktuuri muutmist. Kümme aastat hilisem generaalplaan ei kavandanud küll uusi tänavaid, kuid sellega planeeriti tänavate laiendamist ja kõrgemate majade ehitamist, mis tähendas sisuliselt ajaloolise hoonestuse järk-järgulist uuendamist. Plaanitud muutusi tähistavad esimesed suuremad uuselamud Pika tänava pargipoolsel küljel ja uus esindusväljak vana turuplatsi kõrval.

Haapsalu Teise maailmasõja kahjustused ei olnud suured. Linna esimene nõukogudeaegne planeering pärineb tõenäoliselt 1946. aastast, selle autoriks on V. Meigas⁵⁶⁴ (ILL 67). Nii nagu enamikus linnades, oli ka siin üheks olulisemaks eesmärgiks uue esindusväljaku kavandamine. “Peaplats” planeeriti linnusest veidi lõuna poole, Posti tänava äärde. Uus väljak pidi tulema ajaloolisest turuväljakust umbes kolm korda suurem. “Peaplatsi” äärde oli kavas ehitada suurte gabariitidega ühine täite- ja parteikomitee hoone ning väiksem maja kohtule, prokuratuurile ja miilitsale; selle läheduses on tähistatud kohad võõrastemajale ja saunale. Täisnurkset väljakut läbib Posti tänav, sellega on risti kaks mere suunas orienteeritud sirget tänavat: Lossipargi äärne Vaba tänav kulgeb idakalda poole ning Mihkli tänav, mis planeeriti kolm korda laiemaks alleeks, on suunatud läbi Kalda tänava äärsete kvartalite läänekalda äärsesse rannaparki. Mihkli ja Kalda tänava ristumiskohta kavandati väike hajumisväljak, kust algavad uued sirged tänavad, mis läbivad olemasolevaid hoonestatud kvartaleid kuni holmi kitsama kohani (Lahe teeni). Linna põhjapoolsed vanemad tänavad planeeriti mõnes lõigus sirgemaks (nt Jaani, Vee, Wiedemanni). Osa vanemaid tänavaid näib olevat kavas likvideerida, kuna need on kaetud hoonestust markeeriva värviga (nt Linda, Väike-Mere, Jaani, Kõlakoja, Mängu, Saue). Viieristi tänavate väljaku⁵⁶⁵ suurust on sinna kavandatud hoonestusega vähendatud. Suur-Mere tänavast lõunapoolsetesse kvartalitesse kuni Wiedemanni tänavani planeeriti kahekorruselised linnatüüpi majad “seal olemasolevate kõlbulikkude hoonete säilitamisega”. Ümbristevatel aladel on hoonestus samuti kahekorruseline, kuid lisaks on lubatud kõrvalhoonete rajamine. Kaldaäärsetele aladele kavandati suures ulatuses puisteid, parke ja skvääre. Haapsalu ainsa muinsuskaitsealuse ehitisena on tähistatud linnus.

Kirjeldatud planeerimisskeemi illustreerib linnulennulise vaatega akvarell Haapsalust⁵⁶⁶ (ILL 68). Sellel on üldise roheluse foonil esile toodud uus väljak ning selle ümbruse kõrgem ja tihedam hoonestus. Ajaloolises linnaosas paiknevad haljastatud kvartalites hõredalt madalad majad. Akvarell annab edasi ka linna mereäärset miljööd selle holmide, väikeste laidude ja üksikute paatidega Haapsalu lahes.

564 Haapsalu planeerimise ja hoonestamise projekt (tsoneerimise skeem). 1946 (?). VPT Estonprojekt. Koost V. Meigas. EAM, f 3, n 1, s 211. Kui nimetatud plaanil on üldpealkiri “Haapsalu linna tsoneerimise skeem”, siis eelnevaga sarnane on plaan, mille üldpealkiri on “Haapsalu linna planeerimise ja hoonestamise projekt” (Haapsalu planeerimise ja hoonestamise projekt. VPT Estonprojekt, arh V. Meigas. EAM, f 3, n 1, s 399).

565 Viieristi tänavate väljaku nimetus on mikrotoponüüm, sellele suubuvad järgmised tänavad: Rüütli, Wiedemanni, Mängu ja Suur-Mere kaks suunda.

566 Haapsalu vaade linnulennult (akvarell). EAM, f 3, n 1, s 369. Autori nimi on joonisel raskesti loetav.

Haapsalu 1950. aastate generaalplaan⁵⁶⁷ nägi ette ajaloolises linnas veelgi ulatuslikumaid muudatusi, milleks on eelkõige põhiliste liiklusteede laiendamine. Tänavaid ääristavate ehitusjoonte (nn punased jooned) plaanil on näha, et vanemad majad oli kavas lammutada palju suuremas ulatuses (nt Karja tänava linnusepoolne külg ja Suur-Mere, Rüütli, Wiedemanni, Vee jt tänavatel). Lisaks kavatseti pikendada Kalda tänavat läbi kvartalite kuni Lahe tänavani. Varasema planeeringuga võrreldes on uus keskväljak nihutatud Mihkli tänava lõunapoolsele alale.

1953. aastal kavandati ajaloolise turuplatsi ümberkujundamine, et sinna püstitada V. I. Lenini monument (arh-d V. Toppel ja Daisy Lööke)⁵⁶⁸ (ILL 69). Nii nagu 1946. aasta planeeringuga, oli jätkuvalt kavas lammutada linnuse müüriäärsed hooned väljakust lääne pool ja Jaani tänava alguses; majade asemele planeeriti haljasala. Väljaku ääres oli kavas säilitada vaid üks varasem hoone (Lossi pl 4), teised majad Kooli tänava ääres on tähistatud projekteeritavate uusehitistena. Lenini kuju on paigutatud väljaku idapoolse külje tsentrumisse, lammutatud Vabadussõja monumendi kohale.⁵⁶⁹ Selle taga on kuni muuseumini (endine raekoda) puiestega haljasala. Kirjeldatud lahendust illustreerib linnulennuline perspektiivvaade⁵⁷⁰ (ILL 70).

Kokkuvõtvalt kavandasid vaadeldud Haapsalu planeeringud uue väljaku ja tänavate laienduste ja läbimurretega ajaloolise plaanstruktuuri muutmist. Varasem valdavalt ühekorruline hoonestus oli südalinnas kavas asendada kõrgemate majadega. Nende plaanide realiseerumiseni Haapsalus ei jõutud. Turuplatsi ümberkujundamise kavas ette nähtud linnust varjavate hoonete lammutamist on hiljemgi plaanitud, kuid linnuseäärsed majad on siiani säilinud.

Rakveres ei toonud 1941. aasta sõjasündmused kaasa märkimisväärseid purustusi, kuid 1944. aastal, kui Saksa väed olid lahkunud, pommitas linna nõukogude lennuvägi hävitades umbes veerandi hoonestusest.⁵⁷¹ Rakvere planeerimisskeemi koopiad aastast 1946⁵⁷² on signeerimata; neil on värvilise pliatsiga tähistatud erineva kõrgusega planeeritud ehituspiirkonnad. Linna ajaloolistele tänavate äärde (Pikk ja Tallinna) kavandati ühe- ja kahekorruline kiviehitus. Vallimägi ja mõisapark on tähistatud haljasalana.

Rakvere 1953.–1955. aastate generaalplaani koostas V. Toppel⁵⁷³ arendades edasi sõjaeelseid planeerimisideid, kus linnakeskus oli Laia ja Laada tänava vahelisel alal ja peaväljakuks sealne turuplats. Kui peaväljaku äärde kavandati neljakorruselised ehitised, siis Pikk tänav jäi kahekorruseliste hoonete tsooni. Selle kui ühe magistraaltänavana laiuseks kavandati umbes 24 meetrit, mis tähendanuks ajaloolise hoonestuse hävitamist.

567 Haapsalu generaalplaan. EAM, f 3, n 1, s 401.

568 Haapsalu V. I. Lenini monumendi väljaku planeerimise ja hoonestamise eskiisprojekt. 1953. VPI Estonprojekt. Koost V. Toppel, D. Lööke. EAM, f 3, n 1, s 75.

569 Enne Vabadussõja monumenti paiknes sellel kohal tsaar Aleksander III monument.

570 Haapsalu V. I. Lenini monumendi väljak (vaade linnulennult). 1953. VPI Estonprojekt. Koost V. Toppel, D. Lööke. EAM, f 3, n 1, s 25.

571 O. Kirss, Rakvere ajalugu, lk 193–198.

572 Rakvere planeerimise skeem. 1946. Arhitektuur-Projekteerimise ja Planeerimise Keskus. EAM, f 3, n 1, s 276. Rakvere keskuse plaan. 1946. Arhitektuur-Planeerimise ja Projekteerimise Keskus. EAM, f 3, n 1, s 286. Teised 1946. aasta plaanid on eelnimetatu alusplaanid (kalkad). EAM, f 3, n 1, s 414, EAM, f 3, n 1, s 425.

573 Rakvere linna generaalplaan. Graafiline materjal. 1953. ERA, f T-14, n 4-6, s 34290; Rakvere linna generaalplaan. 1955. Seletuskiri. Arhitektuurne osa. ERA, f T-14, n 4-6, s 34087.

Kokkuvõttes jätkati Rakveres juba Eesti Vabariigi ajal alustatud uue keskuse väljaehitamist. Vanalinna Pika tänava laiendamine ja vana hoonestuse lammutamine on jäänud teostamata.

Pärnu on üks Teise maailmasõja ajal enam kannatada saanud linnu. Pooled vanalinna hoonestest olid varemetes, neist kaks kolmandikku asus keskaegse linna alal.⁵⁷⁴ Selline purustuste ulatus mõjutas ka linna planeerimist. Pärnu esimese sõjajärgse generaalplaani koostamist alustas A. Soans 1946. aastal⁵⁷⁵ (ILL 71). Pärnu peaarhitekt Jaagup Linnakivi esitas planeerijaile säilitamist või taastamist väärivate tähtsamate hoonete nimekirja.⁵⁷⁶ Vaatamata ajaloolise keskuse ulatuslikule hävingule oli kavas varasem tänavateskeem põhijoontes säilitada. Laiendatud on Vee tänavat, mõned varasemad tänavad (nt Pühavaimu, Uus jt) on tähistatud hoonestatavate aladena. Mitmed kvartalid planeeriti haljasaladeks (nt Vee-Uus-Munga-Rüütli ja Uus-Nikolai-Malmö-Pühavaimu). Linnuse varemetest põhja poole planeeriti turuväljak seda teenindavate uusehitistega. Kõik hoonestatavad alad ajaloolises linnaosas on tähistatud ühesuguse tooniga (elamute kvartalid), nende kõrgus on valdavalt kaks korrust. Muinsuskaitsete ehitistena on tähistatud raekoda, ordulinnuse varemed, Tallinna värav, Nikolai, Jekteriina ja Eliisabeti kirik. Kesklinna ümbritsev bastionite ala oli kavas jätta haljasvööndiks. Ajaloolise keskuse idapiiril oli kavas edasi arendada Eesti Vabariigi ajal alustatud esindusväljakut, mille lõunaküljele Rüütli tänava äärde planeeriti vanade hoonete asemele linna täitevkomitee, idaküljele on märgitud taastatav Endla teater. Peaväljakust lõuna pool on tsentraalse lahendusega haljasala muuseumi ja kooliga. Suurt tähelepanu pöörati rannaäärse piirkonna väljaarendamisele, säilitades selle haljasalaid ja parke.

Paralleelselt generaalplaaniga koostas insener Endel Arman linna keskosa detailplaneeringu, mis kinnitati 1947. aastal⁵⁷⁷. Sellega kavatseti säilitada küll tänavate struktuur, kuid mitte varemetes hoonestus, mis jäänuks 17 meetri laiuseks planeeritud Vee tänava alla. Planeeringus on tähistatud terveid kvartaleid hõlmavad kahe- ja kolmekorruselised sisehoovidega elamukompleksid. 1947. aastal koostas E. Arman vanalinna detailplaneeringu ja linna varasema peaplatsi ehitusprojekti, mis oli H. Armani 1938. aasta kavandi edasiarendus.⁵⁷⁸ Lisaks eelnevaile pärineb 1947. aastast Pärnu kuurordi detailplaneering, mille lahendust visualiseerib E. Laasi linnulennulise vaatega joonis⁵⁷⁹ (ILL 72). Sellelt nähtub, et kuursaali asemele planeeriti suure vabaõhulavaga puhke- ja majutuskompleksi. Pärnu planeeringutest andis 1949. aastal ülevaate A. Soans märkides, et põhieesmärgiks oli linna ümberplaneerimine kuurordiks.⁵⁸⁰

Konkreetsemad juhised annab 1947. aasta Pärnu linna viisaastaku ehituse paigutuse skeem,⁵⁸¹ kus on tähistatud viirutusega linnatüüpi majadega

574 O. Kotšenovski, Pärnu. – EA 2, lk 100.

575 Pärnu generaalplaani. 1946. Koost A. Soans. EAM, f 3, n 1, s 250.

576 J. Linnakivi oli Pärnu peaarhitekt aastatel 1944–1965. Peaarhitekti ametikohad olid kuues linnas (Tallinn, Narva, Pärnu, Tartu, Viljandi ja Petseri) (A. Vunk, Pärnu ümberkujundamise katsed 1940–1955, lk 16). Petseri viidi 1945. a üle Vene NFSV Pihkva oblasti koosseisu.

577 Pärnu linna turuplatsi ja selle ümbruse detailplaneering. 1946–1947. Koost E. Arman. PÄMU, 21806 Ka 213.

578 A. Vunk, Pärnu ümberkujundamise katsed 1940–1955, lk 18–19.

579 Pärnu kuurordi detailplaneering (linnulennuline vaade). 1945–1946. Koost E. Laasi. PÄMU, 21932 KA283.

580 A. Soans, Pärnu arenemine kuurortlinnaks. – ENSV Arhitektide Almanahh III 1949, lk 30–35.

581 Pärnu linna viisaastaku ehituse paigutuse skeem. 1947. Koost J. Linnakivi, E. Arman. EAM, f 3, n 1, s 443.

esmajärjekorras hoonestatavad alad keskaegse linnaosa põhja- ja läänepoolses osas ning uus rajatav Pikk tänav, mis on esialgu veel võrdlemisi kitsas. Vee tänavast ida poole silla piirkonda on paigutatud turg ning uued rajatavad haljasalad, mis annavad märku järgnevatest suurejoonelisematest planeerimiskavadest.

Kontseptuaalselt uus oli H. Armani juhtimisel 1952. aastal koostatud Pärnu turuplatsi ja selle ümbruse detailplaneerimise projekt,⁵⁸² mille klassikalised ideed lähtusid suurlinnadest,⁵⁸³ leides lõplikku fikseerimist 1953. aastal Pärnu üldplaneeringus⁵⁸⁴ (ILL 73). Sellega pandi paika taastatud jõesillast lähtuv uus tsentraalse lahendusega 110 meetri laiune väljakute süsteem endise Akadeemia ja Vee tänava vahel, mille dominandiks oli algselt planeeritud “oblasti täitevkomitee hoone”. Väljakuga ristub 42 meetri laiune Pikk tänav (endine Lenini allee), mille keskel on haljasala ja äärtes puiesteed. Ajaloolises linnaosas, mis oli kavas hoonestada kahe- ja kolmekorruseliste linnaüüpi majadega, on säilitatud Rüütli, Kuninga, Lõuna, Nikolai, Pühavaimu, Hommiku ja osaliselt Uus tänav. Varasema esindusväljaku lahendus vanalinna idapiiril on põhimõtteliselt sarnane 1946. aastal planeeritule. Rannarajooni on lubatud ehitada vaid kuurorti teenindavaid uusi hooneid.⁵⁸⁵

Eelkirjeldatud planeeringute alusel võib teha järelduse, et vaatamata suurtele sõjapurustustele püüti Pärnu 1946. aasta generaalplaaniga säilitada vanalinna tänavatestruktuuri ja taastada varemets hoonestust. Vanalinna piiril olevat varasemat esindusväljakut oli kavas täiendada uute võimuasutustega, mille tulemuseks oluks Rüütli tänava äärse vanema hoonestuse lammutamine, kuid väljak jäi planeeritud kujul lõpetamata. Pöörde linna planeerimisse tõi 1950. aastate alguses H. Arman, kes kavandas Pärnule selle väiksust arvestamata suurlinlike mastaapidega väljakuansambli, mida on nimetatud “stalinistliku potjomkinluse suurteoseks”⁵⁸⁶. Väljakul alustati oblastikomitee⁵⁸⁷ ehitamise ettevalmistamist, mille tõttu lammutati mitu kvartalit kõige vähem purustatud taastamiskõlblikku hoonestust⁵⁸⁸ ning lisaks keskaegse ordulinnuse varemed ja Nikolai kirik, mis veel 1946. aasta generaalplaanis olid kavas taastada. Planeeritud keskse hoone kohal paikneb täna Endla teater, mille planeeritust väikesem maht ei haaku väljaku suurte mastaapidega. 1953. aasta tsoneerimisskeemiga otsustati lõplikult keskaegsete tänavate kohale liiklusmagistraali (Pikk tn) rajamine, mis läbib tänast vanalinna muinsuskaitseala.

Kokkuvõtvalt võib väita, et Pärnu sõjajärgne planeering oli vanalinna osas suhteliselt alalhoidlik, kuid 1950. aastate uue esindusväljaku ning

582 Pärnu turuplatsi ja selle ümbruse detailplaneerimise projekt. 1952. Pärnu peaarhitekti projekteerimis-geodeetiline büroo. Koost H. Arman. EAM, f 3, n 1, s 280.

583 Klassikast innustunud H. Armanil olid eeskujudena silme ees sellised jõeale avanevad väljakud nagu Pariisi *Place de la Concorde* või Lissaboni *Praça de Comércio*. Kompositsioonilt sarnaneb Pärnu väljak Peterburi Senati väljakuga (P. Härmsen, Pärnu keskuse planeerimiskava kujunemine, lk 40).

584 Pärnu linna planeerimise ja hoonestamise projekt (tsoneerimise skeem). 1953. VPI Estonprojekt. Koost A. Soans. EAM, f 3, n 1, s 468; Pärnu generaalplaani. I köide (looduslikud tingimused, tehnilis-ökonomilised alused, arhitektuurse lahenduse alused). 1953. Koost A. Soans. EAM, f 3, n 1, s 527.

585 Pärnu linna generaalplaani. Genplaani põhialused, seletuskiri. 1952–1953. ERA, f T-14, n 4-6, s 974.

586 M. Kalm, Eesti 20. sajandi arhitektuur, lk 262.

587 1952. aastal jagati Eesti territoorium Tallinna, Tartu ja Pärnu oblastiks, milline eksperiment tunnistati vaid aasta hiljem ebaõnnestunuks (Eesti omariikluse arengust, lk 71).

588 A. Vunk, Pärnu ümberkujundamise katsed 1940–1955, lk 30.

liiklusmagistraali rajamine tõi kaasa hilisema muinsuskaitseala linnaehituslikes struktuurides suuri muutusi ja kadusid. Pärnu planeeringuid ja nendega seonduvat ehitustegevust on vaadeldud perioodil põhjalikult käsitlenud A. Vunk, kes järeldeb, et kümme aastat peale sõja lõppu ei toonud veel selgust selles, kui suurelt või tihedalt Pärnu tuleks üles ehitada ja isegi – millest alustada. 1950. aastate keskpaigaks, kui enamus kesklinnast oli küll lammutatud ja tasandatud, ei olnud uutest ehitistest veel ükski suurem kompleks valmis saanud.⁵⁸⁹ Vaatamata paljudele suurejoonelisele planeeringutele jõuti neid Pärnus vähe realiseerida.

Valgas hävis Teises maailmasõjas ligi 34% elamispinnast.⁵⁹⁰ Eriti tugevalt sai kannatada ajalooline keskus, kus terve Kesk tänava lõunapoolne ala oli varemeis. Valga esimese generaalplaani koostas 1945. aastal Friedrich Vendach⁵⁹¹ (ILL 74). Sellega säilitati ajaloolised tänavad nende varasema laiusega, ajaloolisse linnossa planeeriti madalad ühe- ja kahekorruselised ehitised. Kesk tänavast lõuna poole kuni Aia tänavani oli plaanis rajada pargid. Suuremad kapitaalehituse alad kavandati linna idaossa, vanalinnast kaugele eemale.

Soansi koostatud 1953. aasta planeering⁵⁹² (ILL 75), mis haarab vaid Valga keskosas, on eelnevast märksa radikaalsem. Kesk tänavat oli kavas laiendada lõuna suunas, selle laiuseks planeeriti 39–41 meetrit; õgvendati ka tänava põhjakülge. Laia puiestee keskele kavandati skulptuuride ja purskkaevudega haljasala. Suurimaks uuenduseks on Pärna puiestee teljele Kesk tänava äärde planeeritud esindusväljak, mis lõikub tänava lõunapoolsesse kvartalis. Selle tsentrumisse plaaniti ehitada kultuurimaja, mille tagune haljastatud kultuuripark ulatub Aia tänavani. Uue väljaku ääres on tähistatud hooned linna täitevkomiteele ja majandusorganisatsioonidele; seda ääristavad puud ning väljaku keskmes on monument. Enamus Kesk tänava perimeetrile kavandatud uutest hoonetest oli kavas ehitada kolmekorruselisena. Vanematest majadest kuulusid säilitamisele kirik, endine pangahoone, vana koolimaja ja paar kivi lammutatud ning enamik Vabaduse tänava kivimaju. Endine gümnaasium Vabaduse tn 13 on üks suurematest kivihoonetest, mis kavatseti lammutada. Vabaduse tänav on säilitatud varasemas laiuses.

Valga generaalplaani tugiplaan aastast 1954⁵⁹³ (ILL 76) on olemasoleva hoonestuse ja planeeritavate muudatuste suhtes märksa informatiivsem. Sellelt saab välja lugeda, et Kesk tänava lõuna küljel olid kiriku läheduses säilinud siiski mitmed puitmajad ja kogu Vabaduse tänava hoonestus. Plaanile on kantud tänavate laiendusi tähistavad nn punased jooned, mis näitavad varem kirjeldatud Kesk tänava laiendamise plaane. Lisaks sellele oli kavas laiendada Sepa tänavat ning lammutada selle lõunapoolse külje puitmajad; laiendada kavatseti ka kirikutagust vana hoonestusega Raja tänavat.

589 Sealsamas, lk 35.

590 O. Kotšenovski, Valga. – EA 4, lk 115.

591 Valga generaalplaani skeem. 1945. Arhitektuur-Projekteerimise ja Planeerimise Keskus. Koost F. Vendach. EAM, f 3, n 1, s 404.

592 Valga peaväljaku ja lähema ümbruse punaste joonte ja hoonestamise projekt. 1953 (?). VPI Estonprojekt. Koost A. Soans. EAM, f 3, n 1, s 71.

593 Valga linna generaalplaani (tugiplaan). 1954. VPI Estonprojekt. Koost A. Soans. EAM, f 3, n 1, s 469.

Kiriku taga oli kavas läbi kolmnurkse kvartali rajada uus tänav lääne suunas, uued tänavad olid planeeritud ka läbi Kesk tänavat ääristavate kvartalite.

Kokkuvõttena saab järeldada, et kui Valga 1945. aasta generaalplaani näol oli tegemist ajaloolist keskust säilitava planeeringu näitega, kus hävinud hoonestuse asemele kavandati pargid, siis 1950. aastate planeeringud olid ajaloolise keskuse suhtes märksa radikaalsemad. Säilitatud oli küll Vabaduse tänava laius ja mitmed kapitaalsemad kivimajad, kuid ajalooline puithoonestus kuulus ülejäänud tänavate laiendamisele lammutamisele. Linna vanim peatänav planeeriti laiaks puisteteeks, millisena seda täna näha võib. Enamik teisi vanalinna tänavaid on tänaseni laiendamata. Rajamata jäi ka uus esindusväljak, millist kohta tähistab täna kultuurimaja Kesk tn 1 (1967).

Lihula 1945. aasta planeerimise ja hoonestamise projekti koostas Elga Liiva⁵⁹⁴ (ILL 77). Kuigi Lihulal oli 1945. aastal üksnes alevi staatus, planeeriti ka sinna kaks uute võimuasutustega väljakut.⁵⁹⁵ Neist üks kavandati Tallinna maantee läänepoolsesse äärde Jaama tänava teljele praeguse Oja tänava kohale, kus on tähistatud täitevkomitee, võõrastemaja ja söökla. Teine väljak planeeriti Jaama tänava põhjapoolsesse äärde Pärna tänava teljele, kuhu oli plaanis ehitada “agrozoopropaganda” hoone. Jaama tänav oli kavas rajada laiaks puisteteeks, mis oli orienteeritud raudteejaamale. Tallinna maantee kui Lihula vanima tänava äärse ajaloolise hoonestuse osas ei ole muudatusi tehtud. Plaani tähistatud kohustuslikud ehitusjooned on paigutatud nii, et ühtegi varasemat hoonet ei olnud vaja lammutada. Peatänav äärsed pikad krundid oli ette nähtud poolitada, et vanade hoonete taha ehitada uued majad.

1945. aasta planeeringut illustreerib Lihula linnulennuline vaade⁵⁹⁶ (ILL 78). Esmapilgul on raske aru saada, millise linnaga on tegemist, sest ühetaoliste viilkatustega majade seas on ruudukujuliste väljakute ääres üksikud kõrgemad hoonemahud. Pildi vasakus servas on küll kirik ja tihedam hooneterivi, mis aga lõpeb justkui tühjuses – seal peaks olema Lihula mõisahoone ja linnusevaremed.

1953.–1954. aastal koostati Lihula generaalplaani korrektuur,⁵⁹⁷ kus endise kahe väljaku asemel planeeriti Jaama tänava äärde üks peaplats. Muudeti ka uute tänavate ja ehitiste paigutust, mille põhjuseks on toodud kõrghaljastuse ja varasemate hoonete säilitamise vajadus.

Kokkuvõttes olid Lihula planeeringud võrreldes teiste linnadega ajaloolise hoonestuse osas kõige alalhoidlikud. Ükski planeeritud uutest ideedest ei ole tänases Lihulas realiseerunud.

Tartu sai Teise maailmasõja ajal kannatada 1941. aastal, kui saksa väed linna hõivasid, eriti aga 1944. aasta lahingute käigus – kokku hävis umbes pool elamufondist.

594 Lihula rajoonikeskus (planeerimise ja hoonestamise projekt koos detailplaneerimisega). 1945. VPI Estonprojekt. Koost E. Liiva. EAM, f 3, n 1, s 225.

595 Lihulast sai rajoonikeskus 1950. aastal (Eesti omariikluse arengust, lk 71).

596 Lihula rajoonikeskus (vaade linnulennult). 1945. VPI Estonprojekt. Koost E. Liiva. EAM, f 3, n 1, s 43.

597 Lihula rajoonikeskuse korrigeeritud generaalplaani ja hoonestuse esimese järjekorra detailplaneerimise projekt. 1957. RPI Estonprojekt. Koost H. Pau. (Planeeringu joonis asub järgmises kaustas: Lihula rajoonikeskuse generaalplaani korrektuur. Seletuskiri ja joonised. 1957. ERA, f T-14, n 4-6, s 915).

Tartu on üks väheseid linnu, mille kohta on leitud Saksa okupatsiooni⁵⁹⁸ ajal koostatud plaan aastast 1942⁵⁹⁹ (ILL 79), mille koostajaks peetakse A. Matteust. Sellega kavandati vanalinna mitmeid haljasalasi (nt terve kvartal ülikooli peahoone ees, Vabaduse tänava äärsed alad, Poe ja endise Kauba tänava vaheline ala, üle jõe piirkond kuni Narva maanteeeni jt). Plaanis oli rajada mõlemalt poolt haljastatud uus tänav läbi Laiast tänavast põhja poole jäävate kvartalite, mis tähendanuks kogu selle piirkonna hoonestuse lammutamist. Sellega taheti luua paremat ühendust Vabaduse ja Jakobi tänava vahel, mida liiga kitsas Lai tänav ei võimaldanud. Suuremaid linnaehituslikke muudatusi oli aga uue silla ja laia liiklusmagistraali planeerimise idee Poe tänavast veidi lõuna poole, umbes hävinud kaubahoovi kohale, mis ulatub sirge sihina uuest sillast kuni Pika tänavani. See plaan aga takerdub teises otsas Vallikraavi tänava kohal, kus läbimurret kindlustustest ei söandatud ilmselt kavandada. Seega osutus muus osas suuri lammutusi ette näinud uue magistraali idee mitte realiseeritavaks lõppedes ühes otsas tupikuga. Matteuse meenutuste järgi oli neil koos arhitekt Ants Elkeniga Tartu generaalplaan 1943. aastaks valmis, kuid tollased riigiametnikud olid otsustanud, et Tartu kui tulevase Baltimaade ülikoolilinna planeerimisega tegeleb edaspidi Berliin.⁶⁰⁰

Tartu purustuste plaani koostas 1944. aastal⁶⁰¹ (ILL 80) linnaarhitekt A. Matteus. Sellel on tähistatud protsentides erineva purustusastmetega hooned ning kivi- ja puuhoonestuse alad (vastavalt punane ja pruun värv): “täitsa purustatud kõrged varemed” (tihedam viirutus) ja “maatasa” hävinud hooned (hõredam viirutus). Vanalinna osas on suuremad varemete alad Laia tänava piirkonnas ja Raekoja väljakust lõuna pool ning Toomemäe nõlval Jakobi ja Ülikooli tänava ääres.

6.3. PLANEERIMISPROTSESS TARTU NÄITEL (1940.–1950. AASTAD)

Kuna kogu käsitletava perioodi planeerimisprotsessi iseloomustavat materjali ei ole võimalik käesoleva uurimise käigus kõigi linnade puhul ette võtta, siis on järgnevalt pikemalt kirjeldatud vaid Tartu planeeringute koostamise protsessi ning selle kohta säilinud erinevaid dokumente ja planeerimislahendusi.

Esimese nõukogudeaegse Tartu üldplaani koostas 1945. aastal P. Tarvas⁶⁰² (ILL 81). Suurema muutusena vanalinnas planeeriti Laia tänava sirgeks

598 Kuna ehitustegevus kandis neil aastail sõjaolustiku pitserit, pöörati mõneti suuremat rõhku tulevikku suunatud planeerimisele. 1941. aastal anti välja määrus, mille alusel pidi kõikides linnades ette võetama uue linnaplaani koostamine, kuni selle kinnitamiseni oli uute ehitiste püstitamine keelatud. Natsionaalsotsialistlikud linnaehituslikud ideaalid ei näinud ette mitte niivõrd taastamist kui uue rajamist, mineviku pärandile puhkamajäämist peeti rahvuse vaimseks allakäiguks (L. Volkov, Eesti arhitektuurist aastail 1940–1954, lk 183–187; K. Valk, Arhitektuurielu Saksa okupatsiooni aegses Eestis aastatel 1941–1944, lk 91–142).

599 Tartu plaan. 1944. Koost A. Matteus (?), EAM, f 3, n 1, s 254 (kuigi EAM nimistus on plaani koostamise aasta 1944, on selle tagaküljele kirjutatud pliiatsiga aastaarv 1942. EAM arhiivi nimistus on märgitud plaani koostajaks A. Matteus, plaanil nimi puudub). 1944. aasta Tartu plaani on kirjeldanud K. Valk, tuginedes A. Matteuse meenutustele ja mitmetele teistele kirjalikele allikatele (eksitud on viitega, tegemist ei ole EAM, f 3, n 1, s 540, vaid EAM, f 3, n 1, s 254) (K. Valk, Arhitektuurielu Saksa okupatsiooni aegses Eestis aastatel 1941–1944, lk 114–116).

600 A. Matteus, Meenutusi Tartust Suure Isamaasõja aastail. – Murranguline veerandsada. Mälestusi Tartust ja siinest ülikoolist kahekümnenda sajandi teisel veerandil. Koost H. Palamets. Tartu, 1987, lk 144. TÜR, f 141, n 1, s 82.

601 Tartu 1941.–1944. aasta sõjategevuse purustuste üldplaan. 1944. Koost A. Matteus. EAM, f 3, n 1, s 256.

602 Tartu planeerimise üldplaan. 1945. Arhitektuur-Projekteerimise ja Planeerimise Keskus. Koost P. Tarvas. EAM, f 3, n 1, s 237; Tartu planeerimise üldplaan. 1945. Arhitektuur-Planeerimise ja Projekteerimise Keskus. Koost P. Tarvas. EAM, f 3, n 1, s 400 (kalka).

ja laiemaks ehitamine selle põhjakülje hoonestuse arvelt (sh Botaanikaiaa hooned). Alates Jaani tänavast läbib Laia tänava pikendus hoonestatud kvartalit suundudes otsejoones Jakobi ja Kroonuaia tänava ristumiskohani, kuhu oli kavandatud suurem liiklusväljak; ka Kroonuaia tänav oli ette nähtud ehitada sirgeks. Samas säilitati Laia tänava kõverduv osa nii, et uue ja vana tänava vahele jäi kolmnurkne haljasala. Kavas oli laiendada ka Vallikraavi tänavat selle põhjapoolse külje hoonestuse arvelt; tänav on pikendatud lääne poole raudteejaama suunas. Poe tänavast lõunasse piki Emajõe planeeriti esindusväljak, mis kajastub selgemalt järgnevates planeerimiskavades. Tingmärkides on tähistatud vanalinnas kahe- ja kolmekorruselised kivist hooned.⁶⁰³

Tartu 1945. aasta generaalplaani kooskõlastamise dokumentidest⁶⁰⁴ on huvipakkuvaim 21. augustil 1945. aastal Tartu Linna TSN Täitevkomitees toimunud koosoleku protokoll, kus on kirjas ka sõnavõttud. A. Matteus juhtis komisjoni tähelepanu sellele, et koosolekust võttis osa professor Igor Fomin, kelle arvamust ta soovitas kuulata. Fomin tegi ettepaneku kaaluda linna täitevkomitee hoone asukoha muutmist, kuna see peaks paiknema märksa esinduslikumas kohas kui seda on kindluse vallide foon.⁶⁰⁵ Matteus selgitas oma sõnavõttus hoonestuse kõrgusega seonduvat. Tema arvates ei vajanud Tartu kõrgemaid hooned kui on planeeritud (2–4 korrust).

Kooskõlastuste kausta vahel on lahtise lehena eestikeelne protokoll 1947. aastast, mille alusel saab järeldada, et Tartu 1945. aasta linna üldplaneering kiideti Tartu Linna TSN Täitevkomitee poolt 31. augusti 1945. aasta protokoll nr 45 alusel heaks. Kuid 1947. aastal kooslnud komisjon, kuhu kuulusid lisaks täitevkomitee esimehele (A. Vörse) ka peaarhitekt A. Matteus ja Arhitektuuri Valitsuse esindaja P. Tarvas, pidas otstarbekaks projekti lõplikul väljatöötamisel silmas pidada järgmisi seisukohti: “1. Tuleb üldiselt pooldada Emajõe õgvendamist, seoses linna peasilla ehitamisega Riia tänava suunas, ning silla ehitustööde läbiviimisega kuival maal; 2. Pidada otstarbekaks avaliku ehituse püstitamist peaplatsi äärde, Aleksandri tänava ja senise turuhoone vahelisele kvartalile; 5. Säilitada vanalinn senisel kujul, endiste tänavatega, lammutamisteta ja tänavate laiendamisteta. Loobuda suurema väljaku loomisest Ülikooli peahoone taha.”⁶⁰⁶

1947. aastal koosatud Tartu generaalplaani autor on A. Soans.⁶⁰⁷ Siinkohal vajab märkimist fakt, et kõik planeeringu dokumendid on vaid venekeelsed ning nende seletuskirjade kaustade teisel lehel on lisatud planeerimist konsulteerinud arhitektide nimed koos allkirjadega (nt arhitektuur-planeerimise lahenduse konsultant NSVL Arhitektuuri Akadeemia korrespondent-liige prof I. Fomin ja ENSV Teaduste Akadeemia korrespondent-liige H. Arman jt). 1947. aasta generaalplaani kohta on säilinud järgnevalt

603 Kuna käesoleva töö käigus ei ole õnnestunud leida kirjeldatud plaani originaali, siis tugineb kirjeldus üldplaani koopial, millel puuduvad eksplikatsioonid antud hoonestuse värvid.

604 Материалы с согласования генерального плана г. Тарту. Управление по делам Архитектуры при Совете Министров ЭССР. Центральная Архитектурная Проектно-Планировочная Мастерская г. Таллин 1945. (Tartu 1945. aasta generaalplaan on kooskõlastanud nt NSV Liidu Arhitektuuri Akadeemia, ENSV Riigiplaan, NSVL ja ENSV Ministrite Nõukogu jt). Tartu Linnavalitsuse arhiiv (kõik Tartu Linnavalitsuse arhiivile viidatud planeeringud on süstematiseerimata ja arhiveerimata).

605 Ilmselt on silmas peetud Emajõe ürgoru nõlva praeguse Tartu Ülikooli raamatukogu joonel.

606 16. V 1947. a protokollist on välja toodud vaid vanalinna puutuv.

607 1947. aasta planeerimise materjalid on Tartu Linnavalitsuse arhiivis süstematiseerimata, planeeringute kaustadest puudub jooniseid.

vaadeldavad kaustad. Tartu linna taastamise ja arendamise tehno-ökonomiliste aluste lühike kirjeldus⁶⁰⁸ sisaldab alusandmeid linna moodustavate faktorite ja elanikkonna kohta andes ülevaate territooriumist ja ehitusest ning linna insenerivarustusest. Järgmine kaust käsitleb vertikaalplaneerimist.⁶⁰⁹ Selle plaani alusel saab jälgida planeeritud muudatusi vanalinnas: Lai tänav kavandati laiendada ning sirgeks ehitada, laiendati ka Vallikraavi tänavat. Generaalplaani seletuskirjas⁶¹⁰ on arhitektuur-planeerimise lahenduse kirjeldus kolmel leheküljel, mis algab linna ajaloolise kujunemise lühiülevaatega alates 1030. aastast kuni Teise maailmasõjani. “Suur-Turu” väljak (Raekoja väljak) säilitatakse olemasolevates mõõtmetes kaubandustsentrumina, millega paralleelselt rajatakse uus väljak, kus on tähistatud ühiskondlikud hooned ja kuhu suubuvad linna tähtsamad transpordimagistraalid, et tagada keskuse side kõigi linna rajoonidega. Tähelepanu on pööratud linna haljastamisele (nt Ülikooli ette on planeeritud rajada väike skväär). Oluline lõik seletuskirjas puudutab planeeritavate ehitiste iseloomu, mis on kavandatud erinevana suurlinnadest, et säilitada Tartule iseloomulikud hubased ja maalilised kvartaliruumid.

1950. aastal valmis A. Soansi koostatud Tartu linna hoonestuse arhitektuur-planeerimise lahenduste eskiis⁶¹¹ (ILL 82), mis on uurimistöökäigus leitud varaseim planeeringu originaaleksemplar Tartu kohta. Plaan on eestikeelne, sellel on pitsatid ja allkirjad kooskõlastamise kohta,⁶¹² ning eksplikatsioon hoonestuse tingmärkide ja tähtsamate ehitiste numeratsiooniga. Vanalinnas kavandatud suuremad muudatused on sarnaselt 1945. aasta planeeringule Laia tänava sirgeks ja laiemaks ehitamine selle põhjapoolse hoonestuse lammutamisega. Avardatud on Laia tänava Vabaduse tänava poolset otsa; Botaanikaaiase asemele kavatseti ehitada “kohvik-restoran” ja sellest üle tänava “universaal-kaubamajad”. Ka Jaani tänavat plaaniti laiendada ja sirgeks ehitada, selle ristumise kohta Laia tänavaga kavandati kitsas kolmnurkne haljasala. Vanalinna hoonestatud ala piires on lisaks eelnimetatud kolmnurksetele aladele haljastatud veel Rüütli ja Kүүtri tänava nurk, Ülikooli ja Lossi tänava nurk; haljastatud väljakud on endise Eesti Panga ees ning Vabaduse ja Kompanii tänava vahel. Sarnaselt 1945. aasta planeeringule oli kavas laiendada ja pikendada Vallikraavi tänavat ning Jakobi tänavat planeeriti laiendada Toomemäe poole. Vanalinn on tingmärkides eraldi välja toodud, see planeeriti hoonestada kahe- ja kolmekorruseliste kivihoonetega. Tähistatud on muinsuskaitse all olevad ehitised: Jaani kirik, Toomkirik, ülikooli peahoone, raekoda. Raekoja väljaku (plaaniil Suurturg) lõunapoolne kvartal kavatseti ääristada uute hoonetega. Ajaloolise linna lõunapoolsele

608 Краткая записка. Технично-экономические основы восстановления и развития города Тарту. Центральная Архитектурная Проектно-Планировочная Мастерская. Таллин 1947 г. Tartu Linnavalitsuse arhiiv.

609 Пояснительная записка (схема) к проектному заданию вертикальной планировки гор. Тарту. Управление по делам Архитектуры при Совете Министров ЭССР. Центральная Архитектурная Проектно-Планировочная Мастерская. Таллин 1947 г. Tartu Linnavalitsuse arhiiv.

610 Пояснительная записка к генеральному плану города Тарту. Автор проекта арх А. Соанс. Управление по делам Архитектуры при Совете Министров ЭССР. Центральная Архитектурная Проектно-Планировочная Мастерская. Таллин 1947 г. Tartu Linnavalitsuse arhiiv.

611 Tartu linna Keskrajooni punaste joonte projekt, hoonestuse arhitektuur-planeerimise lahenduste eskiis. 1950. VPT Estonprojekt. Koost A. Soans. EAM, f 3, n 1, s 34.

612 Plaanil on kolm venekeelset kooskõlastust 1950. aastast, kuid nimesid ja asutusi on raske välja lugeda.

piirile planeeriti jõe poole avatud “Peaplats”, mida ääristavad kolmest küljest hooned: Poe ja endise Kauba tänava vahel on hotell ja kino, vastasküljel universaal-kaubamaja, väljaku tsentraalne hoone on Kүүni tänava ääres linna täitevkomitee ja administratiivhoone. Tartu kohta on säilinud veel enne 1950. aastat koostatud plaane, mis käesoleva töö seisukohalt ei ole olulised või kordavad koopiadena varemkirjeldatud; valdavalt on tegemist originaalplaanide alustega.⁶¹³

Peale 1950. aastat algasid Tartu generaalplaani korrigeerimised. Oluline muutus kajastub järgmises 1951. aasta Tartu planeeringus,⁶¹⁴ kus vanalinna on lubatud ehitada varasemast kõrgemaid kolme- ja neljakorruselisi maju. Mitmetes teistes 1950. aastate generaalplaani variantides⁶¹⁵ ei ole varemkirjeldatutest erinevaid muudatusi vanalinna osas tehtud.

1955. aastal kinnitati järgmine Tartu generaalplaan, mida korrigeeriti 1958.–1959. aastatel. Selle A. Soansi koostatud planeeringu kohta annavad informatsiooni seletuskiri ja suurmöödulised graafilised planšetid⁶¹⁶ (ILL 83). Vanalinnas ja Toomemäel on määratud domineerivaks hoonestuse kõrguseks kolm korrust, lubatud on ka neljakorruselised majad. Erinevalt varasemaist ei ole selles planeeringus tänavaid enam sirgemaks ehitada kavatsatud. Küll on aga plaanis Lai tänav põhjapoolse hoonestuse arvelt rajada poole laiemaks. Varasematele planeeringutele sarnaselt on jätkatud uue esindusväljaku planeerimise ideed. Mõned hooned jäävad haljasalade alla nt Munga tn 6, kuid täiesti tühi plats on Jaani kiriku kohal – Jaani kirikut sellel plaanil ei ole.⁶¹⁷

Tartu sõjajärgsed planeerimismaterjalid iseloomustavad suuremate linnade planeerimisprotsessi, milles osalesid nii üleliidulised kui vabariiklikud asutused. Haruldasem on informatsioon, mis kajastab A. Matteuse kui peaarhitekti osalemist ja seisukohti planeerimisel. 1947. aastast pärineva generaalplaani kooskõlastamise protokollis nõuet säilitada vanalinn senisel kujul ilma tänavaid laiendamata ja sirgeks ehitamata ei ole järgnevates planeeringutes arvestatud. Aastatel 1945–1951 koostatud Tartu generaalplaani erinevate variantide seletuskirjades on küll rõhutatud vanalinna säilitamise vajadust, kuid graafilistes plaanides on tänavate struktuuri muudetud. Hoonestuse kõrguse oluline muutus kajastub 1951. aasta planeeringus, kus vanalinna on lubatud senise kahe ja kolme korruse asemel ehitada kolme- ja

613 Tartu linna plaan. EAM, f 3, n 1, s 427 (fikseerib olemasolevat olukorda, tähistatud hävinud hooned väljaspool vanalinna); Tartu kesklinna planeerimine. Koost P. Tarvas. EAM, f 3, n 1, s 442 (ilmselt 1945. aasta planeeringu kalka, mis on väga halvast seisukorras).

614 Tartu linna planeerimise ja hoonestamise projekt. 1951. VPI Estonprojekt. Koost A. Soans. Tartu Linnavalitsuse arhiiv.

615 Tartu linna planeerimise ja hoonestamise projekt (generaalplaan). I köide (looduslikud tingimused, tehnilis-ökonomilised alused). 1954. Koost A. Soans. EAM f 3, n 1, s 524; Tartu linna planeerimise ja hoonestamise projekt (generaalplaan). I köide. Loodulikum tingimused. Tehnilis-ökonomilised alused. Territooriumi projektiline organiseerimine. 1954. VPI Estonprojekt. Koost A. Soans; Tartu linna planeerimise üldplaan. 1959. Arhitektuur Projekteerimise Planeerimise Keskus. Koost A. Soans. Tartu Linnavalitsuse arhiiv.

616 Tartu linna generaalplaani planeerimisprojekt. Seletuskiri. 1958–1959. RPI Estonprojekt. ERA, f T-14, n 4-6, s 8512; Tartu linna generaalplaani planeerimisprojekt. Graafilised materjalid. 1958. RPI Estonprojekt. ERA, f T-14, n 4-6, s 33902.

617 K. Altoa andmetel (toetudes O. Printsile) taotles Tartu linn (alla kirjutante hulgas ka A. Matteus) 1952. aastal Jaani kiriku varemete lammutamisluba. 1953. aastal tuli Moskvast kohale autoriteetne komisjon, kes leidis, et kirikut lammutada ei tohi. Peale seda võeti Jaani kiriku varemed kaitse alla. 1954. aastal alustas seal uurimistööd O. Prints (intervjuu K. Altooaga 20. XI 2009, märkmed autori valduses). Eelnevat arvestades on seda hämmastavam, et neli aastat peale kaitse alla võtmist ei ole kirikut plaanil tähistatud.

neljakorrukselisi maju. 1958.–1959. aastate generaalplaanis on loobutud varasemalt läbivaks teemaks olnud tänavate õgvendamisest, kuid Laia tänavat on siiski laiendatud. Arusaamatuks jääb, miks plaanil ei ole tähistatud Jaani kirikut, kuigi selle säilitamise kohta oli generaalplaani koostamise ajal otsus tehtud.

Kokkuvõtteks võib pidada vaadeldud perioodi Tartu generaalplaan vanalinna säilitamise ja taastamise osas suhteliselt alalhoidlikeks kui välja arvata mõne tänava laiendamise ja sirgemaks ehitamise ideed. Ükski eelkirjeldatud planeeringutes ettenähtud muudatustest ei ole vanalinna tänavatevõrgu osas teostunud. Säilinud on Raekoja platsi kaubandusliku keskuse funktsioon, selle lõunapoolne hoonetefront on taas üles ehitatud. Vanalinna piirile kavandatud uut esindusväljakut ei ole välja ehitatud.

6.4. LINNADE PLANEERIMISE UUED SUUNAD (1960.–1970. AASTAD)

1960. aastatel oli tavaks mistahes eluvaldkonna kirjutisi alustada kommunistliku partei programmiliste dokumentide tsiteerimisega. Nii tutvustas H. Arman 1962. aastal ilmunud artiklis esmalt NLKP XXII kongressi programmist tulenevaid linnade planeerimise uusi ülesandeid. Seejuures mainis ta tolle ajastu kohta hämmastavalt julgelt, et “tänapäeval ei saa me täpselt vastata küsimusele, millised peaksid olema kommunismi ajastu linnad”⁶¹⁸. Arman juhtis ka tähelepanu vanalinnade põhjalikumale rekonstrueerimise vajadusele, millises osas varasemaid planeeringuid ei olnud ellu viidud. Saades aru ajaloolise keskkonna planeerimise keerukusest, pidas ta vajalikuks enne rekonstrueerimist uurida nende piirkondade sanitaarset seisundit, hoonete kasutuse sobivust ning demograafilist olukorda, millise töö näiteks tõi ta P. Härmsoni uurimuse⁶¹⁹ Tallinna kohta. Rekonstrueerimise ühe teravamana probleemina nägi Arman autoliiklust, tehes ettepaneku osa vanalinna tänavaid planeerida jakäijatele. Kirjutades tol ajal uudsest mõistest nagu ökoloogia, leidis Arman, et “kaasaegne linn olgu park, selle sõna parimas mõttes”.⁶²⁰ Uuendusmeelsusele andis tõe 1955. aastal hukka mõistetud stalinistlikud liialdused⁶²¹ ja järgnev Hruštšovi aegne “sula”, mis soosis vabamat mõtlemist. Seda peegeldab ka 1965. aastal avaldatud Armani kirjutis, kus ta Tallinna uue tsentri planeerimisel peab vajalikuks arvestada vanalinna kordumatu ilmega. Sinna uusi hooneid rajades ei pea ta oluliseks stiiliküsimusi vaid maastaape ja seoseid ümbritsevaga.⁶²²

Vaadeldava perioodi üks kõige iseloomulikumaid tendentse oli ajalooliste keskuste rekonstrueerimine. Selle all mõeldi eelkõige tänavate laiendamist ja vanade puitelamute lammutamist ning asendamist uute kapitaalsete ja kõrgemate ehitistega, mis tähendas vanalinnade asemele sisuliselt uue hoonestusstruktuuriga linna rajamist. D. Bruns esitas rekonstrueerimise

618 H. Arman, Mõningaid linnade planeerimise küsimusi. – Ehitus ja Arhitektuur 1962, nr 4, lk 3.

619 P. Härmsen, Tallinna Vanalinna kui tsentri arendamise probleeme, lk 47–65.

620 H. Arman, Mõningaid linnade planeerimise küsimusi, lk 3–7.

621 NLKP KK ja NSVL MN määrus “Liialduste likvideerimisest projekteerimise alal ja ehitustegevuses”. – Rahva Häääl 10. XI 1955, nr 266.

622 H. Arman, Tallinna tsentri arenguprobleeme. – Ehitus ja Arhitektuur 1965, nr 4, lk 3–7.

kahe meetodina totaalse lammutamise või “evolutsioonilise” lähenemise, kus tugifondi moodustavad kapitaalsed majad alates kolmest korrusest, muud hooned kuulusid lammutamisele.⁶²³ Pärnu linnaarhitekt J. Linnakivi eelistas 1962. aastal uute ehitusalade kasutuselevõtu asemel vanalinna rekonstrueerimist, kuna see oli varustatud inseneriseadmetega ning olnuks odavam.⁶²⁴ Seevastu tegi Viljandi linnaarhitekt Ülo Stöör 1960. algaastail uue generaalplaani koostamise ajal ettepaneku viia linna keskus uude asukohta järve ääres, mis oleks vältinud vanalinna rekonstrueerimise.⁶²⁵

Algas optimeerimine, tüüpide ja standardite juurutamine. Üleliidulise elamuehituse arendamise otsuse järel võeti Eestis 1957. aastal vastu määrus, mis lubas 12 aastaga likvideerida korteripuuduse.⁶²⁶ Kui esialgu planeeriti uusi elamuid olemasolevasse linnakeskkonda, siis üsna pea sai selgeks, et nii ei suudeta vajalikul hulgal kortereid ehitada. Uute ehitusalade kasutuselevõtmist on põhjendatud vanade hoonete vahele ehitamise keerulisusega.⁶²⁷ 1960. aastatel hakkas domineerima tehnokraatlik ja teaduslik lähenemine ning vastav arengute planeerimine veendumusega, et kogu vajalikku teavet saab tsentraliseerida ja kõigele insenerlikud lahendused leida. Alguse sai uus linnaplaneerimise kontseptsioon, mille põhialuseks oli funktsionaalne tsoneerimine ning mis baseerus industrialiseerimisele tüüpehituse näol. Kui suuremates linnades valmisid 1960. aastate alguses esimesed uute elamurajoonidega generaalplaaniid, siis väiksemates linnades algas uute suurelamurajoonide planeerimine 1960. aastate lõpus, mis säästis edaspidi vanalinnu varem planeeritud suurematest lammutustest.

1969. aastal on linnaplaneerimise alased kirjutised muutunud professionikesksemaks, antakse kriitilisi hinnanguid varem planeeritud. Kuigi varasematele planeeringutele heidetakse ette nende vähest perspektiivitunnet,⁶²⁸ illustreerib nende muutmine kujukalt linnaehituslike tõekspidamiste arengut. Generaalplaanide arvestusperiood oli 25 aastat, nende koostamiseks kulus paar aastat, mistõttu väideti, et need vananevad juba enne valmimist. Malle Meelak juhtis tähelepanu, et planeering ei ole muutumatu dogma – see visandab linna arenguperspektiivi üldsuunad. Seega on nende korrigeerimine tingitud rahvamajanduse kiiremast arengust, kultuuritaseme tõusust ja materiaalsete võimaluste suurenemisest.⁶²⁹

6.5. LINNADE REKONSTRUEERIMISE PLAANID (1960.–1970. AASTAD)

Järgnevas ülevaates analüüsitakse generaalplaanide koostamise ja korrigeerimise etappe, mis enamikus linnades leidsid aset 1960. ja 1970. aastate alguses. Selle perioodi planeeringud on koostatud kõik RPI Eesti Projektis,

623 D. Bruns, Tallinna vanade elamurajoonide rekonstrueerimisprintsipiidest. – Ehitus ja Arhitektuur 1965, nr 4, lk 7–12.

624 J. Linnakivi. Meie vabariigi linnade paararhitektid vastavad toimetuse küsimustele. – Ehitus ja Arhitektuur 1962, nr 4, lk 22–23.

625 M. Meelak, Generaalplaanidest ja nende korrigeerimisest, lk 50–52.

626 EKP KK ja ENSV MN määrus nr 337, 8. X 1957 “Abinõudest elamuehituse arendamiseks Eesti NSV-s”. – Eesti NSV seadusandlike aktide kronoloogiline kogu. 1957. a. II köide. Tallinn, 1963, lk 415–419.

627 M. Port, Ehitamisele tuleb teine Tallinn. – Sirp ja Vasar 24. I 1958.

628 R. Kivi, Tartu probleemidest. – Eesti arhitektuur, lk 55.

629 M. Meelak, Generaalplaanidest ja nende korrigeerimisest, lk 44–45.

nende vormistamise aluseks on olnud ühtlustatud nõuded nii planeeringute koosseisu kui seletuskirjade ülesehituse osas. Planeeringutele on lisatud linnavaadete fotod või panoraami joonised.

Esmalt on vaatluse all generaalplaamid, mis näevad ette ajaloolistes linnakeskustes suuremaid muudatusi (Võru, Kuressaare, Viljandi, Valga), seejärel need, mis kordavad varasema perioodi planeerimislahendusi (Haapsalu, Rakvere, Lihula, Paide) ning lõpuks linnad, mille planeerimisel on arvestatud moodustamisel olevaid vanalinnade kaitsetsoone (Tartu, Pärnu). Vaatluse all on vaid generaalplaamid, mis valmisid enne 1973. aastat, kui kehtestati vanalinnade kaitse ja ehitustegevuse reguleerimise tsoonid. Erandiks on vaid Pärnu, mille planeeringu koostamist alustati varem.

Võru 1961. aasta generaalplaani koostas H. Pau.⁶³⁰ Linna olemasolev tänavatevõrk ja laius ning kohati ka olemasolev madal hoonestus oli kavas säilitada (nt Katariina allee, Koidula ja Vee tänava ääres, Liiva ja Petseri tänava vaheline lõik F. R. Kreutzwaldi tn ääres), kuid enamik ajaloolisi kvartaleid nähti ette hoonestada perimetraalselt neljakorruseliste majadega. Juba varem Jüri ja Lembitu tänava vahelisele alale kujunenud uue väljaku äärde planeeriti ainsate uute ehitistena kauplus, veetornelamu ja söökla.

Kuigi 1961. aasta Võru planeeringus oli kavandatud uus hoonestus ääristama kvartalite ääri varasemal tänavajoonel, ehitati 1960. aastate lõpus kolme- ja neljakorruselisi tüüpelamuid tänavajoonest kaugemale (nt Jüri, Tartu ja Mäe tänava ääres). Kvartalite sisse siis veel suurelamuid ei planeeritud ega ehitatud. 1961. aasta generaalplaani idee kavandada uus väljak Vabaduse tänava poolt suletud ruumina ei teostunud, sest kvartali nurgale planeeritud söökla (1962) ehitati veetorn-elamu (1962) kõrvale. Samal perioodil rajati väljaku üht külge ääristav kauplus-elamu.

Võru 1971. aasta generaalplaani koostas Rein Riitsaar⁶³¹ (ILL 84). Uued kaubandus- ja teenindustevõtted ning administratiivhooned oli kavas ehitada Jüri tänava äärde, mis planeeriti ka põhiliseks liiklusmagistraaliks. Linnaehitusliku lahenduse kohta puudub seletuskirjas selgitus, kuid see selgub generaalplaani põhijooniselt. Kogu vanalinna ala läbivad horisontaalsed vaheldumisi paiknevad täpselt ühelaiused kahte värvi triibud, järgides Jüri ja F. R. Kreutzwaldi tänavate suundi ning ulatudes idas Paju ja läänes Roosi tänavani. Need tähistavad vaheldumisi paiknevate ühe- ja kahekorruseliste ning kolme- kuni viiekorruseliste hoonete alasid. Nii on näiteks Jüri ja F. R. Kreutzwaldi tänava põhjapoolsele küljele planeeritud madalad majad, lõunapoolsele aga kõrged. Hoonestuseta on vaid vana turuplats ja osa rannaäärest alast. Seega plaaniti vanalinna laushoonestamist uusehitistega.

Arvestades tegelikku ehituskäiku on 1971. aasta Võru "triibulise" generaalplaani mõte arusaadavam. Sellega seadustati varem ilma planeeringulise aluseta ehitatud kõrgemad uusehitised ning anti võimalus nende ehitamise jätkamiseks vastavate horisontaalsete tsoonidega kogu linna ulatuses. Samas on planeerija püüdnud säilitada vanemaid hooneid tänavate ühel küljel ja

630 Võru linna generaalplaani. 1961. RPI Eesti Projekt. Koost H. Pau. EAM, f 4, n 1, s 67.

631 Võru generaalplaani. Seletuskiri ja joonised. 1971. RPI Eesti Projekt. Koost R. Riitsaar. ERA, f T-14, n 4-6, s 33649). 1971. aasta generaalplaani ei kinnitatud, selle korrektuur pärineb 1974. aastast (O. Kotšenovski, Võru. – EA, lk 143). Käesoleva uurimistöökäigus ei ole õnnestunud 1974. aasta generaalplaani leida.

kvartalite sees kogu linna läbivate ridadena. Ilmselt tugines selline idee tegeliku olukorraga hindamisele, kus arvestati paremini säilinud ajaloolise hoonestusega tänavafrente.

1968.–1970. aastal koostatud **Kuressaare** generaalplaani korrektuuri autoriteks on Hugo Sepp ja Irina Luhtein⁶³² (ILL 85). Planeeringut piiravate tegurite joonisele on kantud vanalinna kaitsealune piirkond ja reguleerimistsoon.⁶³³ Planeeringu põhijoonisel on tähistatud “kesklinna ajaloolise osa kaitsetsoon”, mille kohta märgitakse seletuskirjas, et sinna kavandatav uusehitus tuleb kooskõlastada Arhitektuurimälestiste Kaitse Inspektsioonis ning “uusehituste rajamisel kaitse all olevas rajoonis tuleb juhendada vastavatest nõuetest, mille on püstitanud Teadusliku Restaureerimise Töökoda”.

Suuremat tähelepanu on pööratud liikluse vähendamisele kesklinnas. Põhilised keskusesse suunduvad magistraalid lõpevad vanalinna piiril sinna planeeritud parklate ja uute ühiskondlike hoonetega, mille alla jääb ajalooline hoonestus. Torni ja Garnisoni tänava nurgale planeeriti ehitada postkontor, Kaevu ja Uue tänava ristumiskohale linna täitevkomitee ning Tallinna tänava lõunaküljele umbes Rootsi tänava kohale parkla. Suuremate läbimurretena ajaloolistest kvartalitest planeeriti sirgete tänavate suundi Aia ja Vahtra tänava ristumiskohalt kuni nn koerte pargi haljasalani, mille äärde oli kavas ehitada lastepäevakodu ja raamatukogu. Teine uus sirge tänav läbib Suur-Põllu ja Väike-Sadama kvartaleid jõudes uue pargiäärse tänavani keset ajaloolise hoonestusega kvartalit Veski ja Tolli tänava piirkonnas, kuhu oli plaanis ehitada võõrastemaja. Läbimurre kavandati veel üle Kohtu ja Pika tänava, et ühendada Aia tänav Rohu tänavaga. Suuremad liiklusmagistraalid on vanalinnas olemasolevatest tänavatest poole laiemad, mis on paremini nähtav generaalplaani tugiplaanil, kuhu on kantud nn punased jooned (ILL 86). Planeeringu koostamise ajaks oli juba varem kavandatud uue väljaku piirkonda ehitatud kaubamaja-restoran-söökla ja kultuurimaja-kino. Uute hoonetena on lisatud sinna parteikomitee hoone ja teenustööde paviljon. Vanalinna ümbritseb kolme kuni neljakorruseliste uute ehitiste ala.⁶³⁴ Rannaalalt oli ette nähtud välja viia kalakombinaat, sinna planeeriti hotellid ja üksikud väiksemad kohvikud ja uus lauluväljak. Linnuse bastionid oli kavas restaureerida ja vallikraavid puhastada.

Kokkuvõtteks saab järeldada, et mõlema vaadeldud generaalplaaniga kavandati Kuressaares ajaloolistes linnaehituslikes struktuurides suuri muutusi. Planeeriti vanalinna tänavate laiendamist ja mitmeid läbimurreid ajaloolise hoonestusega kvartalitest. Suurimaks kaotuseks Kuressaare vanalinnas oluks 1961. aasta generaalplaanis ette nähtud turuplatsi kõrval oleva kvartali lammutamine ja ebamastaapselt suure keskväljaku rajamine. Viimases generaalplaanis oli vanalinn küll tähistatud, kuid selle piirile (praegu muinsuskaitseala) plaaniti ehitada suuri ühiskondlikke hooneid ja parklaid.

632 Kingissepa linna generaalplaani korrektuur. Seletuskiri. 1968. Koost H. Sepp, I. Luhtein. ERA, f T-14, n 4-6, s 34094; Kingissepa linna generaalplaani korrektuur. Graafiline materjal. 1968. Koost H. Sepp, I. Luhtein. ERA, f T-14, n 4-6, s 33826.

633 Kaitsealune piirkond haarab Tallinna ja Lossi tänava äärseid kvartaleid ulatudes põhja pool kuni Garnisoni tänava teljeni ja läänes Tolli tänava äärsete aladeni. Reguleerimistsoon haarab tänast muinsuskaitseala.

634 Seda piirkonda haarab täna vanalinna muinsuskaitseala.

Kuigi vaadeldud planeeringute järgi ei toimunud tänavate läbimurdeid ega laiendamisi ning suuremate ühiskondlike hoonete ehitust, tähistavad planeeritud muutusi madala ajaloolise hoonetuse seas üksikud suuremad kolme kuni viiekorruselised tüüpelamud (Pikk 1, 3, 4; Torn 2, Komandandi 10; Tulli 5). Vana turuplatsi lähedale kujunenud uue väljaku äärde ehitatud endise kultuurimaja-kino ja parteihoone paiknemist tänavast eemal on hinnatud suhteliselt õnnestunuks, kuna need ei sekku ajaloolisse tänavaaansambliisse. Ka kaubamaja oma väiksemas mahus ei ole domineeriv. Vaadeldud generaallaanide puhul saab positiivseks pidada linnuse ümbruse ja mereäärse osa kavandamist valdavalt haljasalaks.

Viljandi 1964. aasta generaallaan⁶³⁵ (ILL 87) koostasid Mart Port ja Malle Meelak.⁶³⁶ Selle põhijoonisel on piiritletud Tallinna ja Lossi tänavate piirkonnas kesklinna ala, kus kavatseti amortiseerunud vanade majade asemele ehitada uusi ühiskondlikke hooneid. Kuigi plaanil on tähistatud üksikud säilitatavad kivihooned, oli ajalooline keskus kavas hoonestada kolme- ja neljakorruseliste majadega. Linna keskväljak jäeti varasemale kohale, Vaksali ja Tallinna tänava äärde. Tulevane “kultuuritsentrum” oli kavandatud Viljandi linnuse piirkonda, kus on tähistatud muuseum ja uue hoonena Hariduse ja Reini tänava lõikumiskohal kultuurimaja. Teatrihoone kui üks suuremaid uusehitisi oli plaanis rajada Tasuja puistee äärde Munga tänavast lõuna poole, millega oleks likvideeritud Pikk ja Sepa tänav. Sellest lõuna poole jäävat Jaani kirikut ei ole plaanil tähistatud, selle kohal on haljasala.

Seega oli Viljandi generaallaaniga vanalinna plaani- ja hoonestusstruktuurides kavandatud suuri muutusi. Kogu puithoonestus oli kavas lammutada ja asendada kuni neljakorruseliste kivimajadega. Ajalooliste tänavate ja hoonestuse asemele plaaniti ehitada suuremahuline teatrihoone. Kuigi linnuse varemete piirkonnale anti kultuuriline funktsioon, puudus seal linna üks vanimaid ehitisi – Jaani kirik. Vaadeldud planeeringut ei ole vanalinna osas realiseeritud.

Piirilinnade **Valga** ja Valka kohta koostas 1970. aastal Victoria Tallo ühise generaallaan⁶³⁷ (ILL 88). Sellega lahendati liiklusmagistraalid, oluliste objektide asukohad ja hoonestatavate alade korruselisus. Valga Kesk tänav planeeriti mõlemaid linnu ühendavaks magistraalteeks. Kuigi vanu hooneid ei ole lammutatavatena tähistatud, kavandati Valga ajaloolisese keskusesse kolmekorruseline hoonestus. Plaan kajastab mitmeid olemasolevaid uusi hooneid Kesk tänava ääres (suurelamud, kino, kultuurimaja jt). Uus lahendus on antud kirikutagusele kvartalile, kuhu planeeriti kogu ala läbiva massiivina rajooni täitevkomitee hoone ja sellest üle tänava Kesk tänava äärde suuremahuline kino. Kesk tänava idapoolsesse otsa oli kavas

635 Viljandi generaallaan. I köide. Arhitektuur-planeerimislahendus koos tehnilis-ökonomiliste arvutustega. Vertikaalplaneerimine, transport. 1964. RPI Eesti Projekt. Koost M. Port, M. Meelak. ERA, f T-14, n 4-6, s 33832.

636 Viljandi 1964. aasta generaallaan kinnitati 1965. aastal. Selle koostamise ajal kaaluti linnaarhitekt Ülo Stööri ettepanekul linna keskuse uut asukohta järve ääres, mis oleks jätnud vanalinna rekonstrueerimata säilitades selle koloriidi. Keskuse säilitamist vanalinnas on põhjendatud ökonomisuse ja elanike tavade ja harjumispäraste liikumisteedega (M. Meelak, Generaallaanidest ja nende korrigeerimisest, lk 45, 50–52).

637 Valga-Valka generaallaan. 1970. Koost V. Tallo. ERA, f T-14, n 6, s 14. Käesoleva uurimuse käigus on leitud arhiivist vaid Valga-Valka generaallaanide planšetid.

ehitada kaheteistkümnekorruseline elumaja. Ainsa muinsuskaitsealuse hoonena on tähistatud Jaani kirik.

Seega planeeriti Valgas lammutada vähesed säilinud ajaloolised ehitised kiriku piirkonnas ja Kesk tänaval. Kavandatud uusehitisi ei ole Valga muinsuskaitsealale siiski rajatud, kirikutaguses kvartalis on ajalooline hoonestus tänaseni säilinud.

Rakvere 1971. aasta generaalplaani korrektuuri autoriks on V. Tallo⁶³⁸ (ILL 89). Nii nagu varasemad planeeringud, nägi ka see ette linna keskuse arendamist vanalinnast ida poole, kuid nüüd juba viiekorruselise hoonestusega. Erinevalt eelnevaist planeeringuist on ajalooliste tänavate (Pikk, A. Kitzbergi, osaliselt Tallinna) algne laius säilitatud, kuid selle äärde planeeriti kahe kuni neljakorruseline hoonestus. Pika tänava äärses kvartalis oli kirikutagusele haljasalale kavas ehitada suurema hoonemahuna kino. Uuenduslikud on jalakäiguteed, mis ühendavad uut linnaosa Vallimäe ja teatriga. Plaanil on tähistatud seitse muinsuskaitse all olevat objekti.

Rakvere 1971. aasta generaalplaani on võrreldes varasematega vanalinna suhtes alalhoidlikum, säilitades algse tänavate laiuse, kuid lubades rajada kuni neljakorruselist hoonestust. Planeeritud kino ega uute, varasemast kõrgmate hoonete ehitamiseni ei jõutud.

Haapsalu 1966. aasta generaalplaani autoriteks on Feliks Berends ja Vaike Solomatina (Parker).⁶³⁹ Selle läbivaks teemaks on uuselamualade planeerimine ja suvituspiirkondade laiendamine, mis ei puuduta ajaloolist keskust. Vanalinna hoonestus oli kavandatud ühe- ja kahekorruselisena. Jätkuvalt oli kavas rajada linnusest lõuna poole Posti tänava äärde administratiivkeskus. Uus kaubandus- ja teeninduskeskus planeeriti Posti ja Tallinna tänava ristumiskohale, mis säästis vanalinna uuendamisest. Uue administratiivse keskuse krundile ehitati kultuurimaja (arh A. Eigi, 1971), mis on üks vähestest vaadeldava perioodi uusehitistest Haapsalu vanalinna muinsuskaitsealal. Kuna kultuurimaja ees on säilinud tänavaäärne varasem hoonetus, ei ole see liigendatud mahtudega ehitis tänavapildis domineeriv.

Lihula 1960. aastate generaalplaanid⁶⁴⁰ kordavad 1950. aastate lahendusid, uusi kontseptuaalseid muudatusi ei ole esitatud. **Paide** kohta ei ole õnnestunud vaadeldava perioodi kohta planeeringuid leida, 1961. aasta materjal on väljavõte 1956./1957. aasta generaalplaani.⁶⁴¹

Tartu 1960. aastate generaalplaani erinevad dokumendid,⁶⁴² mille autoriteks on V. Solomatina (Parker), Heino Reissar ja Rene Palis, kajastavad eelkõige perspektiivset liiklusskeemi ja uute elamurajoonide planeerimist linna äärealadele. Vaatamata sellele, et vanalinna ümbritsevad "pideva liiklusega magistraalid", läbivad ka ajaloolist keskust "linna ja rajooni

638 Rakvere generaalplaani korrektuur. 1971. RPI Eesti Projekt. Koost V. Tallo. EAM, f 4, n 1, s 58.

639 Haapsalu linna generaalplaani. Seletuskiri ja fotod. 1965–1966. RPI Eesti Projekt. Koost F. Berens, V. Solomatina. ERA, f T-14, n 4-6, s 8809. Arhiivis olevast projekti kaustast on eemaldatud generaalplaani joonised märkusega, et need asuvad köites II ja III, mida arhiivis ei õnnestunud leida. Planeeringu seletuskirjast selgub, et Haapsalu eelmine generaalplaani kinnitati 1949. aastal.

640 Väljavõte Lihula alevi generaalplaani (gen. plaan, veevarustuse ja kanalisatsiooni skeem). 1961. RPI Eesti Projekt. EAM, f 4, n 1, s 15.

641 Väljavõte Paide linna generaalplaani, 1961. ERA, f T-14, n 4-6, s 8671.

642 Tartu generaalplaani (situatsiooniplaan). 1963. RPI Eesti Projekt. Koost V. Solomatina. EAM, f 4, n 1, s 36; Tartu generaalplaani (magistraalteede ja tänavate skeem). 1963. RPI Eesti Projekt. 1963. EAM, f 4, n 1, s 61.

tähtsusega magistraalid”, milleks on Vabaduse, Lai, Vallikraavi, K. E. von Baeri, Ülikooli ja Jakobi tänav. Nende laiendamine on nähtav 1963. aasta Tartu generaalplaani⁶⁴³ (ILL 90, 91). Jakobi tänava ülikoolitaguse osa laiemaks ehitamise tõttu oli ülikooli kirik kavas lammutada. Alates Kүүtri tänavast kuni Barclay platsini kuulusid Ülikooli tänava mõlemal küljel vanad majad mahavõtmisele. Laia tänava transiitliiklusest on loobunud, selleks planeeriti Kroonuaia tänav, mille joonele kavandati ka sild. Ajaloolisesse keskusse plaaniti ehitada vaid üksikuid uusi hooneid (nt ülikooli keemiahoone juurdeehitus Lossi tn äärde ja uus võimla Laia tn kvartalis). Projekti seletuskirjas⁶⁴⁴ on märgitud, et hoonestuse tihendamise toimub vaid väljapool vanalinna.⁶⁴⁵

Tartu keskosa detailplaneeringu ettevalmistamise materjalid pärinevad 1966.–1970. aastast.⁶⁴⁶ Lähteandmed sisaldavad mahukat looduslike ja insenertehniliste tingimuste, majandus-ökonomiliste näitajate, hoonete amortisatsiooni ning linna ehitusajaloo uuringut ja analüüsi. Detailplaneering valmis Raul Kivi juhtimisel 1970. aastal.⁶⁴⁷ Selle situatsiooniplaanile on märgitud “muinsuskaitse reguleerimistsooni” ja “muinsuskaitse maa-ala” piirid⁶⁴⁸ ning detailplaneeringuga haaratud “tsentri aktiivse tsooni” ala, kuhu jääb Raekoja platsi, Ülikooli ja Rүүtli tänava piirkond. Lisaks ülikoolihoone juurdeehitusele planeeriti Lossi ja Ülikooli tänava nurga hoonestamine, mille kohta on esitatud kaks varajanti: a) nurgalahendusega maja, mis liitub Ülikooli tänaval oleva hoonetefrondiga, b) kaks tänavatega risti olevat maja, mille vahele jääb haljastatud plats. Uute ehitiste funktsiooniks on raamatukauplus “Teadus” ja RPI “Eesti Projekti” Tartu osakond. Kavandatud on jalakäijate teed; üks neist ühendab Rүүtli tänava pikendusena vanalinna planeeritud uue väljakuga Poe tänava ääres. Detailplaneeringu põhitähelepanu all on vanalinna kõrval olev hoonestamata ala, mille täisehitamiseks on esitatud kolm varianti.

Kokkuvõtvalt saab järeldada, et 1963. aasta Tartu generaalplaan nägi ette ulatuslikke tänavalaiendusi ja sellega seonduvalt ajaloolise hoonestuse lammutamist, mis ei teostunud. Kui selles generaalplaanis on jätkatud varasema esindusväljaku rajamise ideed, siis 1970. aasta Tartu keskosa detailplaneeringus on ette nähtud tühja ala hoonestamine, mille üle tänaseni diskuteeritakse. Vanalinna planeeritud uusehitistest on valminud ülikoolihoonete juurdeehitis Lossi tn 3. Intrigeeriv on Lossi ja Ülikooli tänava nurkadele uusehitiste kavandamine, mis siiani on teostamata.

643 Tartu generaalplaan koos tsoneerimiskavaga. 1963. RPI Eesti Projekt. Koost H. Reissar, V. Solomatina, R. Palis. EAM, f 4, n 1, s 69.

644 Tartu generaalplaan. Kaust I. Seletuskiri. Arhitektuurne osa V. 1963. RPI Eesti Projekt. Koost V. Solomatina. Tartu Linnavalitsuse arhiiv.

645 Tartu uut generaalplaani on tutvustanud Raul Kivi juhtides tähelepanu sellele, et kultuuriajalooline pärand ja uue arhitektuuri vormid on omavahel kujunduslikus seoses, kusjuures sidujaks on arengu järjepidevus. (R. Kivi, Tartu probleemidest, lk 54–71).

646 Tartu linna keskosa detailplaneerimine. Kõide I (seletuskiri ja lähteandmed). 1966. RPI Eesti Projekt. Koost M. Palm. EAM, f 4, n 1, s 40. Tartu linna keskosa detailplaneerimine. Kõide II (olemasolev olukord, fotod). 1970. RPI Eesti Projekt. Koost R. Kivi. EAM, f 4, n 1, s 49.

647 Tartu linna keskosa detailplaneerimine. Kõide IV (graafiline osa). 1970. RPI Eesti Projekt. Koost R. Kivi. EAM, f 4, n 1, s 53.

648 Kui “muinsuskaitse maa-ala piir” langeb kokku 1973. aastal kinnitatud Tartu vanalinna kaitsetsooniga, siis “muinsuskaitse reguleerimistsooni piir” on 1970. aasta plaanil hiljem kehtestatust suurem.

Pärnu generaalplaani koostasid 1969.–1974. aastal⁶⁴⁹ H. Sepp ja Arpad Andreller⁶⁵⁰ (ILL 92, 93). Sellega alustati enne vanalinna kaitsevööndi kehtestamist, mis on üheks vastuolude põhjuseks vanalinna keskuse ja jõeäärse ala planeerimisel. Seletuskirjas rõhutati, et ajaloolises linnakeskuses on ette nähtud säilitada selle ajalooline ilme. Sinna kavandati vaid kahte uusehitist: administratiivhoonet keskväljaku äärde Pika tänava teljele ja reisisadamat jõeäärsele bastionile. Vanalinnast põhja poole Pika tänava ja jõe vahelisele alale kavandati uute ehitistega teenindus- ja kaubanduskeskus (turuhall, kaubanduskeskus, hotell, autobussijaam, paadisadam jt). Ajalooline keskus ümbritseti kunagiste bastionide kohal haljasvööndiga, mille välisservale kavandatud uued ehitised (kino, kaubandus- ja teeninduskeskused, polikliinik jt) pidid teenindama nii elamurajoone kui kuurorti. Pärnus toimunud ehitustegevuse kirjeldusest selgub, et suur osa uusehitistest oli rajatud vahepeal ilma planeeringuta, mis fikseeriti alles 1974. aastal valminud generaalplaaniga.⁶⁵¹

Kuna vaadeldud Pärnu generaalplaani kinnitati ajal, mil vanalinnade kaitsetsoonid olid juba kehtestatud, siis ajaloolise keskuse osas see suuri muudatusi ette ei näinud. Seevastu vanalinna tolleaegne ehitustegevuse reguleerimistsoon oli planeeritud hoonestada valdavalt uusehitistega.

6.6. JÄRELDUSI

Kui Teise maailmasõja järgsete aastate arhitektuuris ja suuremate linnade generaalplaanides on selgemalt eraldatavad liberaalse ja võidutseva stalinismi tendentside erinevused, siis väikelinnade planeeringutes, mille koostamine langeb 1940. aastate teise poolde ja 1950. aastatesse, nii selget eristust ei ole võimalik välja tuua. Seega väited, et esimesed sõjajärgsed generaalplaanid olid ajaloolist pärandit ja vanalinnu säästvad, on olnud mõneti ennatlikud.⁶⁵² 1950. aastatel muutusid generaalplaanid küll märksa suurejoonelisemaks, kuid nende eesmärk oli varasematega sarnane – vanad linnad oli ette nähtud asendada uutega.

Läbivaadatud planeeringute alusel saab väita, et enamikus väiksemates linnades nägid esimesed planeeringud ette ajaloolistes linnaosades suureulatuslikke muutusi. Neis oli säilitatud küll osaliselt varasem tänavatevõrk, kuid lisatud uued esindusväljakud ja sirgete tänavate läbimurded ajaloolistest kvartalitest, mis nägid ette vana hoonestuse lammutamise eriti Kuressaares, Haapsalus ja Tartus. Enamikus linnades (v.a Tartu, Lihula) oli sõjajärgsete planeeringutega kavandatud ajaloolised ehitised asendada uutega. Eriti selgelt tuleb see esile Rakveres, Paides ja Viljandis, kus lisaks

649 Pärnu linna generaalplaani korrektuur. 1974. RPI Eesti Projekt. Koost H. Sepp, A. Andreller (Seletuskiri. 1969, 1974). ERA, f T-14, n 4-6, s 8792; Seletuskiri ja graafiline materjal. 1974. ERA, f T-14, n 4-6, s 33833; Pärnu linna generaalplaani. 1974. ERA, f T-14, n 6, s 10.

650 A. Andreller oli Pärnu linnaarhitekt. Generaalplaanide koostamise protsessis osalesid linnaarhitektid oma ametikohustuste tõttu, kuid autoriteks neid ei nimetatud. Mõnel juhul on linnaarhitekt lisatud planeeringutes kaastöötajana nagu antud juhul Pärnus.

651 A. Vunk, Pärnu ülesehitamine 1956–1988, lk 61–85.

652 L. Volkov, Eesti arhitektuurist aastail 1940–1954, lk 193; M. Kalm, Eesti 20. sajandi arhitektuur, lk 261, 425.

ajalooliste hoonestusstruktuuride muutustele oli kavas uuendada ka plaanstruktuurid.

Teistest eraldi tuleb vaadata linnu, mis olid sõjas rohkem kannatada saanud. Vaatamata sellele olid just nende linnade esimesed planeeringud suhteliselt alalhoidlikud. Pärnus plaaniti säilitada varasem tänavatevõrk, Valgas oli purustatud aladele kavandatud pargid ja Pärnus haljasalad.

Vaadeldud esimese perioodi planeeringud tuginesid traditsioonilistele planeerimisprintsipiidele, mille kohaselt funktsioon oli allutatud klassistlikele kompositsioonireeglitele. Kavandati sümmeetrilisi ja paraadseid kompositsioone, kus linnasüdamed kesksete esindusväljakutega moodustasid suurejoonelisi ansambleid. Tüüpiliseks linnaehituslikuks võtteks olid väljakutel algavad sirged puiesteed. Linnu planeeriti kui suuremahulisi skulptuurseid kunstiteoseid.

Nii sõjajärgsetes kui ka hilisemates generaalplaanides oli kohustuslikuks linnaplaani osaks uus esindusväljak. Sobivaid krunte otsiti vanalinna peatänavalt (Haapsalu, Valga, Lihula) või ajaloolise keskuse lähedalt (Viljandi, Tartu, Paide, Pärnu), samuti sõjas purustatud hoonetest vabaks jäänud platsidelt kesklinnas (Kuressaare). Mõnes linnas oli uus keskväljak juba Eesti Vabariigi ajal kujunema hakanud ja seda täiendati uute hoone- tega (Rakvere, Viljandi, algul Pärnu). Sümmeetrilise lahendusega suurte väljakute äärde kavandati uued võimuasutused, sealt said alguse laiad ja sirged puiesteed, mis orienteeriti mingile olulisele objektile (nt raudteejaam Lihulas ja Kuressaares, jõe sild Pärnus, esindushooned Viljandis, rannapark Haapsalus). Kõige suuremamahulisemat ajaloolise hoonetuse lammutamist uue väljaku ja magistraaltänavaga jaoks kavandas H. Arman Pärnu 1952. aasta planeeringuga.

1950. aastate generaalplaanides kujunes enamikus vanalinnades valdavaks ajalooliste tänavate laiendamine ja nende äärse hoonestuse uuendamine kõrgemate kivimajadega (v.a Tartu ja Lihula). Vabadele aladele planeeriti uusi ehitisi eriti Paides, Valgas, Kuressaares ja Pärnus. Jätkus tänavate sirgemaks planeerimine ja uute sirgete tänavate kavandamine läbi ajalooliste hoonestuskvartalite näiteks Tartus, Haapsalus ja Kuressaares.

Enamikus vanalinnades planeeritud suurejoonelisi muudatusi ellu ei viidud, planeeritu teostus vaid suuremate sõjapurustustega linnades nagu Pärnu, kuhu rajati ajaloolise hoonestuse kohale uus esindusväljak ja liiklusmagistraal (Pikk tn). Valgas sai sõjapurustuste tõttu laiendada linna peatänavat (Kesk tn). Tartus ehitati uued majad põhiliselt turuväljaku äärde arvestades varasema hoonestuse kõrgust.

Kui sõjajärgseid planeeringuid koostasid erinevad arhitektid Arhitektuurse Projekterimise ja Planeerimise Keskuses: F. Vendach (Valga), E. Liiva (Lihula), P. Tarvas (Tartu), A. Soans (Pärnu), V. Meigas (Haapsalu), L. Haljak (Kuressaare), siis alates 1950. aastatest koostasid enamiku generaalplaanidest A. Soans ja E. Pao projekterimisasutuses nimega Vabariiklik Projekterimise Instituut (VPI) Estonprojekt.⁶⁵³ Planeerimine lähtus

⁶⁵³ VPI Estonprojekt nimetati hiljem ümber RPI Eesti Projektiks. Projekterimisasutuste nimede muutused on esitanud L. Volkov (L. Volkov, Eesti arhitektuurist aastail 1940–1954, lk 187).

ajastule omasest klassitsistlikust suurejoonelisest, üleliidulistest nõuetest ning seda juhendasid-kontrollisid riiklikud institutsioonid nagu näitas põgus ülevaade Tartu planeerimise protsessist. Tartu planeerimist mõjutas mõneti linna peaarhitekt A. Matteus, teistes linnades jäi kohaliku arhitekti roll tagasihoidlikumaks. Kuigi planeeringute autoreiks olid erinevad arhitektid, on keeruline eristada nende personaalset rolli ajalooliste linnade säilitamisel. Raske on ka järeldada, kas planeerivad arhitektid ise uskusid utoopiliste visioonide rakendumisse.

1960. aastate lõpu ja 1970. aastate alguse generaalplaanidele oli iseloomulik olemasolevate hoonestusalade rekonstrueerimine, uute ühiskondlike hoonete paigutamine ajaloolisse keskkonda, funktsionaalne tsoneerimine ja liiklusmagistraalide planeerimine. Järjest enam muutusid aktuaalseks uued elamuehitusalad väljapool vanalinnu.

Kõige suuremaid muudatusi kavandati vaadeldaval perioodil Kuressaare vanalinnas. Nii ulatuslikku ajaloolise hoonestuse lammutamist uute olemasolevaid kvartaleid läbivate laiade tänavatega ei ole teistes ajaloolistes linnakeskustes ette nähtud. Ka Viljandis, Paides ja Rakveres plaaniti vana hoonestus asendada uuega, kuid ajaloolises tänavatevõrgus suuri muudatusi ei tehtud. Haapsalus jätkus seni väljaehitamata administratiivkeskuse kavandamine vanalinna servale; uue äri- ja kaubanduskeskuse planeerimine selle praegusele kohale säästis vanalinna. Valgas oli plaan lammutada üks väheseid allesjäänud vanemate hoonetega kvartaleid, et sinna ehitada uus täitevkomitee hoone. Lihula ajaloolises osas muutusi ei planeeritud.

1960. aastate lõpu generaalplaanidega seadustati vahepeal planeeringuta ehitatud uusi hooneid (Kuressaare, Valga). Eriti leidliku lahenduseni jõuti uute ehitiste fikseerimisega Võru planeeringus, kus linn jagati horisontaalseteks vöönditeks, milles vaheldumisi paiknevad suurelamud ja ajalooline madal hoonestus. Mõnes 1960. aastate lõpus alustatud planeeringus kajastuvad vanalinna kaitsetsoonide piirid ja seal kehtivad nõuded (Tartu, Pärnu, Kuressaare), kuid kaitstavate alade piirid erinevad hiljem kehtestatud ametlikest kaitse- ja ehitustegevuse reguleerimise tsoonidest. Mõningast respekti pärandi suhtes näitavad generaalplaanides mälestistena tähistatud hooned.

1960.–1970. aastatel ehitati vanalinnadesse mitmeid uusi ühiskondlike hooneid ja suurelamuid. Mõnes planeeringus ilmnesid vabaplaneeringulised katsed ääristada vanemaid tänavaid diagonaalselt paigutatud hoonetega (Paide, Kuressaare). Valdavalt väljendus 1960. aastate planeeringutes vanalinnu lammutav ning uuega asendav tendents, nii nagu see on iseloomulik modernismile kõige vana eituse kaudu. Säilitati vaid ajaloolist tänavastruktuuri, kus ilmselt oli oma osa ka majanduslikel kaalutlustel ning varasemate aastakümnete kogemusel, kus suureulatuslikke uuendusplaanid ei suudetud ellu viia.

1960.–1970. aastatel koostasid linnade generaalplaanid RPI Eesti Projektis erinevad arhitektid: H. Pau ja R. Riitsaar (Võru), H. Sepp ja I. Luhtein (Kuressaare), M. Port ja M. Meelak (Viljandi), V. Tallo (Valga ja Rakvere),

F. Berens ja V. Solomatina (Parker) (Haapsalu), V. Solomatina, H. Reissar ja R. Palis (Tartu) ning R. Kivi (Tartu), H. Sepp ja A. Andreller (Pärnu). Planeeringute vormistamisel olid aluseks ühtlustatud nõuded nii planeeringute koosseisu kui seletuskirjade ülesehituse kohta. Vormistamise osas väärivad esiletoomist linnade ajaloolise arengu ülevaated ja lisatud fotod kas üksikute linnavaadetenä või panoraami montaažina. Suuremate linnade generaalplaanide kohta on säilinud planšetid (Tartu, Pärnu, Viljandi, Valga-Valka).

Kokkuvõtvalt saab järeldada, et esimestel sõjajärgsetel aastatel loodeti algul küll purustatud linnad taastada, kuid planeeringud ei olnud enamikus väikelinnades ajalooliste plaani- ja hoonestusstruktuuride suhtes alalhoidlikud. Nõukogude võimuga oli loodud planeerimiseks soodne ühiskondlik foon – kogu maa kuulus riigile, mis võimaldas luua ideaalseid plaanilahendusi. See kajastuski eelkõige 1950. aastatel vanu linnu uuega asendavates planeeringutes, mille elluviimine osutus ebareaalseks – põhjuseks oli nõukogude riigi vaesus⁶⁵⁴ ja planeeritu utoopilisus. 1960. aastatel tekkis idealistlik ettekujutus parema ja moodsama elu võimalikkusest uuselamurajoonides, mis säästis vanalinnu suurelamutest. Vaatamata sellele ehitati just sellel ajal praegu kaitstavatele aladele kõige enam uusi hooneid.

Vastukaaluks ajaloolise hoonestuse rekonstrueerimisele ja uusehitiste rajamisele algas 1960. aastate keskel vanalinnade kaitsetsoonide ettevalmistamine, mis 1973. aastal said riigi poolt ametliku kinnituse.

⁶⁵⁴ Olaf Mertelsmann on juhtinud tähelepanu, et elanikkond jõudis alles 1950. aastate teisel poolel kõrgema elatustasemeni kui tsaariajal (O. Mertelsmann, Nõuka-aeg läbi lääneeurooplase silmade. – Päevaleht 03. VIII 2005).

UTOOPILISTE IDEEDE MÕJU VANALINNADE ARENGULE

Eesti ajalooliste linnade kujunemise erinevate perioodide ülevaade annab aluse järeltuleks, et nende arengus toimunud muutused ja planeerimine on seostatav utoopiatele iseloomulike nähtustega. Et mõista utoopiliste ideede olemust, tuginetakse järgnevas analüüsis vastavatele teoreetilistele käsitlustele. Eesmärgiks on vaadelda, milline osa on olnud valitsenud impeeriumitel vanalinnades toimunud muutustele. Lisaks pakub huvi, kas muinsuskaitset võiks seostada utoopiliste ideaalidega.

Kogu inimajaloo vältel on unistatud ideaalsest maailmast ja ühiskonnakorraldusest, reaalsuses peetakse aga ideaalide teostumist utopiaks. Sellele viitab ka termini tähendus – utopia⁶⁵⁵ on koht, mida ei ole olemas. Boris Groys leiab, et linnale on juba seesmiselt omane utoopiline mõõde, sest ta asetab end väljapoole looduslikku korda. Linn tekkis algselt kui tuleviku-projekt: maalt siirduti linna, et vabaneda loodusjõudude võimu alt ja ehitada üles uus tulevik, mida suudetakse ise määrata ja kontrollida.⁶⁵⁶

Utopia pakub alati jumalikkude maailma loomise akti – *creatio ex nihilo* (loomist eimillestki). Peaaegu kogu Lääne intellektuaalne areng on läbi imbinud utoopilisest mõttest ja selle ilmingutest.⁶⁵⁷ Utopiate arengu võib jagada kolme faasi: varasemad lood enne renessanssi,⁶⁵⁸ klassikalised utopiad, mille sünn on seotud renessansiga⁶⁵⁹ ning hilisemad modernsed

655 Utopia (kr *ou-topos*, ei koht, mitteeksisteeriv koht või *eu-topos*, ilus koht, hea koht).

656 B. Groys, Linn tema turistliku reprodutseeritavuse ajastul. – Vikerkaar 2004, nr 4–5, lk 84.

657 L. Donskis, Sotsiaalsed müüdid, lk 2520, 2524.

658 Varasemateks on mütoloogilised ja religioossed utopiad: nt kuldaeg (*Aetas Aurea*), Jumala linn (*Civitas Dei*) või Eedeni aed ning antiiksed ühiskonna käsitlused nagu Platoni kirjeldatud hävinud kontinent Atlantis.

659 Klassikalised utopiad said alguse unistustega ideaalsetest ühiskondadest renessansiajal. Thomas More'i (1478–1535) teos *Utopia* (1516) pani aluse paljudele järgnevatele täitumatutele unistustele (T. More, Utopia. Loomingu Raamatukogu 2002, nr 11/12). Tommaso Campanella (1568–1639) unistuste paigaks on Päikeselinn (*Citta del Sole*, 1602) (T. Campanella, Päikeselinn. Loomingu Raamatukogu 2005, nr 15). Teadusfilosoofia rajaja Francis Bacon (1561–1626) sõnastas 17. sajandil valgustatud maailma printsiibid, kus valitseb teaduslik vaim (*The New Atlantis*, 1623) (F. Bacon, Uus Atlantis. Valik esseid. Toim T. Kuusik. Tallinn: Perioodika, 2004).

utoopiad,⁶⁶⁰ mis eksisteerivad tänapäevani. Kui klassikalisi utoopiaid iseloomustab suletus, siis uued utoopiad on avatud nähtused.⁶⁶¹ Utoopiad idealiseerivad nii tulevikku kui minevikku, neile on iseloomulik korrastatuse ja ratsionaalsuse taotlus. Utoopilisi ideoloogiaid on seostatud totalitaarsete režiimidega.

Utoopilise mõtte üheks allikaks peab Leonidas Donskis mütologiseeritud teadvust, mille väärtuste teljeks on messianismi idee, pakkudes teistele rahvastele või kogu inimkonnale uut väärtussüsteemi. Nii nagu sotsiaalsed utoopiad, kaldub messianism parandama “ajaloo fataalset viga”, pöörama maailma õigesse ja talle sobivasse suunda, “päästma” teda eksiteelt.⁶⁶²

7.1. KORD JA RATSIONAALSUS LINNAEHITUSES

Utoopilisi ideid on esitatud eelkõige teooriate ja kirjanduslike fantaasiatena, kuid neid on püütud rakendada ka tegelikkuses, olles läbi ajaloo mõjutanud linnade planeerimist ja ehitust. Nii võib ka Eesti ajalooliste linnade erinevaid arenguperioode seostada utoopiliste ideedega, mille tagajärjeks on reaalsed muutused vanalinnade planeerimisviisis ja hoonestamistavades. Utoopiatele iseloomulik ratsionaalse korra loomine ilmneb eriti selgelt kõigi uute linnehitusperioodide alguses. Sellisteks näideteks on keskaegsed reegli-pärase plaaniga kindlustatud koloniaallinnad, rootsiaegsed regulaarsed ideaallinnaplaanid ja kindlustused, tsaariaegsed linnaehitusregulatsioonid ja ruudustikplaanid, eestiaegsed suurlinnaideed ja aedlinnakavad ning nõukogudeaegsed linnauuenduskavad. Selline periodiseering seostub üldisemate linnaehitustendentsidega, aga ka erinevate suurriikide valitsemisega Eesti aladel.

Eelnenu konkretiseerimiseks võib tuua näiteid Eesti linnade erinevatest arenguperioodidest. Ratsionaalsus ilmneb keskajal rajatud koloniaallinnade reeglipärastes plaanides, mille iseloomulikuks näiteks on Pärnu, Viljandi ja Narva. Kuigi linnu ümbritsenud müür teenis eelkõige kaitseesmärke, tähendas see ka eraldatust, mis on iseloomulik utoopilistele suletud mudelitele.

Renessansiaegsed ideaallinnad said alguse utoopilisest veendumust, et geomeetiline sümboolne kord tagab linna ideaalse funktsioneerimise, mida seostati universumi harmoonilise korraga. Rootsi impeerium oli üks väheseid Euroopa riike, kus 17. sajandil planeeriti ja ehitati nii suurel hulgal renessansi ideaallinna printsiipidest lähtuvaid uusi linnu. Taolisi linnakindlustusplaane koostati Eesti alal Tallinna, Narva, Tartu, Pärnu ja Kuressaare kohta. Nende autorid N. Tessin, G. von Schwengell, E. Dahlberg jt olid õppinud linnade ja kindlustuste planeerimist Itaalias ja Hollandis, mis kajastubki eelkõige nende esimestes teooriale tuginevates utoopilisemates plaanides.

660 Hilisemad utoopiad said alguse Ameerika avastamisega, mis töötas uut algust ja uut maailma. Moodsates utoopiates ristuvad reaalne ja ideaalne maailm, nendeks on revolutsioonid, millega loodetakse muuta ühiskonda paremaks. Uued utoopiad on seotud kaugete planeetidega või ajalooliste ühiskondade idealiseerimisega (V. Sarapik, *Utopias and Islands. – Koht ja paik / Place and Location III*, lk 111–112). Tänapäevaseid suhtumisi, mis püüavad mõista utoopiliste ideoloogiate tagajärgi linnaehituses, käsitletakse erinevate autorite tekstides (nt *Back from Utopia. The Challenge of the Modern Movement*. Eds H.-J. Henket, H. Heynen. Rotterdam: 010 Publishers, 2002).

661 H. G. Wells, *A Modern Utopia*. Lincoln: University of Nebraska Press, 1967, lk 31.

662 L. Donskis, *Sotsiaalsed müüdid*, lk 2528.

Kõige iseloomulikumaks näiteks on N. Tessini Kuressaare plaan (1652), mis väljendas M. De la Gardie soovi asendada korrapäratu plaaniga vana linn uue ideaallinnaga. Tegemist oli ilmselgelt utoopilise ideega, mida isegi ei püütud realiseerima hakata. Kui Rootsisis ja Soomes kavatseti vanad linnad asendada uute regulaarsete ruudustikplaanidel põhinevatega, siis Eesti linnade kesk-aegseid plaanistruktuure oluliselt ei muudetud. Seega osutus ideaallinnade ehitamine utoopiliseks, tegelikkuses lähtuti reaalistest ehitamisvõimalustest, mida näitavad eriti selgelt Narva ja Pärnu 17. sajandi planeeringud, kus uued ruudustikplaani tänavad on varasematega seostatud.

Valgustusaja usk teaduse võidukäiku ja maailma paremaks muutvatesse ideedesse lõppes absolutistlike ideoloogiate kehtestamisega. Seda ka Eestis, kus Vene impeeriumi osana rakendusid linnades korda nõudvad ehitusregulatsioonid, tüüpfassaadid ja regulaarsed planeeringud, mille eesmärgiks oli linnade ilme ühtlustamine ja korrastamine.

Sellel perioodil sündinud klassitsismi peab J. Maiste utoopiliseks ideaaliks, kus kunst sulgub absoluutse tõe ja sellega kaasnevate valitud vormide riiki, seades keskpunkti korra kui ajastu ideoloogilise nõude. Klassitsismi kui meetodi eesmärgiks on kaose korrastamine ja sellesama korra ilmsiks tegemine kunstilise vormi kaudu.⁶⁶³

Ainus tühjale kohale rajatud linn Eestis, kus esialgu utoopilistena tundunud ideed suudeti ligi kahesaja aastaga ellu viia, oli ruudustikplaaniga Võru. Enamikus vanalinnades tähistavad 19. sajandi tüpiseerimist vaid mõned uued riigi haldushooned. Küll aga muudeti ehitusseaduste nõudel varasemate hoonete arhitektuuri, eemaldades nende fassaade kujundanud detaile ja ühtlustati hoonestuse paigutust kruntidel ja tänavajoonel. Erinevalt teistest linnadest sai Tartu vanalinn võrdlemisi ühtlase klassitsistliku arhitektuuriga ilme, kuna varasem hoonestus hävis 1775. aasta põlengus. Erandiks on ka Kuressaare, mille ulatuslikumat klassitsistliku kivihoonestuse rajamist mõjutas nii kohaliku paekivi olemasolu kui ka linnas elanud ettevõtlik Liivimaa asekuberner B. von Campenhausen.

Kui välja arvata eelnimetatud erandid, ei realiseerunud utoopilistele ideaalidele iseloomulik ühtlustusprintsip isegi vaatamata suhteliselt pikale Vene impeeriumi valitsemisperioodile Eestis. Selle üheks põhjuseks oli Eesti kui ääremaa asend, millele Venemaa suuremate linnade kõrval vähem tähelepanu pöörati. Määravam osa oli aga siinsel maal aastasadu valitsenud läänelikel väärtustel, traditsioonidel ja mentaliteedil, mida Vene impeeriumi kaudu tulnud uued ideaalid ei suutnud oluliselt mõjutada.⁶⁶⁴

7.2. TOTALITAARSED IDEOLOOGIAD JA PLANEERIMINE

L. Donskis juhib tähelepanu, et utoopilised ideed, mis ühiskondlikku korda kukutavad, võivad muutuda ideoloogilisteks, nagu see juhtus marksistlike ideedega. Seega pole utoopial ilma ideoloogiata mingit perspektiivset

663 J. Maiste, Klassitsism ja tõde, lk 11; J. Maiste, Klassika sünnimetsas: mõtteid visuaalse kunsti keelest, lk130–131, 134.

664 J. Maiste, Revolutionary Architecture in the East, lk 209; J. Maiste, The Glass Bead Game in the Topic of Classics: Baltic Identity and the Transport of Culture. – J. Maiste, Tulnud teed edasi. Tallinn: [s.n.], 2007, lk 13, 20–25.

suutlikkust – “utoopia jääks vabalt triivivaks kujutlusmänguks”.⁶⁶⁵ Radikaalselt antiutopistlik⁶⁶⁶ lähenemine jõuab haripunkti väitega, et varem või hiljem viib utopism totalitarismini – utoopia kuulub suletud ühiskonna idee olemusse.⁶⁶⁷ Utopia kui totaalse ühiskonna eesmärgi ja tagajärgi on kirjeldanud Ralf Dahrendorf: “Kes tahab utopistlikke plaane ellu viia, peab kõigepealt puhtaks pühkima tegeliku maailma lõuendi. See on brutaalne hävitustöö. Teiseks aga tuleb üles ehitada uus maailm, see aga toob paratamatult kaasa vigu ja ebaõnnestumisi [---].”⁶⁶⁸

Utopistlike ja totalitaristlike ideoloogiatega on kaasnenud neid toetavad linnaehituse ideed, mis lisaks varem kirjeldatutele kerkivad eriti selgelt esile 20. sajandi alguses. Futuristide kindel veendumus oli, et uus arhitektuur ei saa olla allutatud ajaloolisele järjepidevusele. Nende manifest kandis sõnumit, et iga generatsioon peab ehitama oma linna, kuid uue linna ehitamiseks tuleb senine linnavõrk õhku lasta – ei mingit restaureerimist ega vana staatika taastootmist.⁶⁶⁹ Möödanikuga lõputegemist nõuab ka Le Corbusier’ – uus aeg vajab uut linna, sest “kõver tänav on eesli tee, sirge aga inimese tee ning täisnurk on tööks piisav riist”⁶⁷⁰. Le Corbusier’ jaoks oli linnaehitus geomeetria ja funktsionaalsuse resultaat. Temalt pärineb ka mõte, et uus linn on korra ja jõu kontsentratsioon. Niisugused totalitaristlikud vaated leiavad kinnitust Le Corbusier’ linnaehitusteoorias (*Urbanisme*, 1925) viitamistes Louis XIV-le, Napoleonile, Hausmannile jt.⁶⁷¹

B. Groys on analüüsinud sisult sotsialistliku ja vormilt rahvusliku “unistuse-realismi” kui “Stalini totaalse kunstiteose” vastuolulisust. Uue ühiskonna loomine oli suunatud tulevikku, kuid teisalt iseloomustas seda klassikalembus, mida on tõlgendatud kui “kultuuripärandi päästmise akti”⁶⁷². Kui avangardi mineviku eitus oli absoluutne, siis sotsialistlik realism oli dialektiliselt minevikuvorme edasiarendav.⁶⁷³

Modernistlik progressimüüt tõi kaasa katsed saavutada helget tulevikku poliitilise riigivõimu ja suurejooneliste planeeringute abil. Kaugeleulatava planeerimise utoopilisusele on juhtinud tähelepanu Karl Popper, olles veendunud, et maailma arengut ei ole võimalik ette planeerida. Ta kritiseerib historitsismi, mille põhieesmärgiks on ajaloo ennustamine eeldades, et taoline eesmärk on saavutatav, kui leida üles ajaloolise arengu põhjuseks olevad rütmid või mudelid, seaduspärasused või suundumused.⁶⁷⁴ Popper väidab, et ei “inimene, teadlane ega arvutimasin suuda teaduslike meetodite abil ennustada omaenda tulevasti saavutusi”.⁶⁷⁵ Oma seisukohta selgitab ta näidetega historitsistliku mõtlemise ajaloost illustreerides selle hukatuslikku

665 L. Donskis, *Ideoloogia ja utoopia*, lk 2356–2359.

666 Kui utoopia balansseerib kujutlusvõime ja tegelikkuse piiril, siis antiutoopia puhul on ülekaalus reaalsus. Antiutoopiat ei peeta õigeks samastada düstopiaga, kuna see kritiseerib küünilist inimsusevastast ideoloogiat ja on 20. sajandi nähtus (Sealsamas, lk 2161).

667 Sealsamas, lk 2163–2164.

668 R. Dahrendorf, *Reflections on the Revolution in Europe*. New York: Random House, 1990, lk 61–62.

669 H.-W. Kruft, *A History of Architectural Theory from Vitruvius to the Present*, lk 403–405.

670 Sealsamas, lk 400.

671 Sealsamas, lk 399–401.

672 B. Groys, *Stalin-stiil*. – *Akadeemia* 1998, nr 3, lk 642.

673 Sealsamas, lk 652–654.

674 K. Popper, *Historitsismi viletsus*, lk 16.

675 Sealsamas, lk 12.

mõju ühiskondlikule ja poliitilisele mõttele alates Herakleitosest ja Platonist kuni Hegeli ja Marxini välja.⁶⁷⁶

Historitsismile vastanduvat meetodit nimetab Popper “järk-järguliseks sotsiaalseks insenerikunstiks,” millega inimeste heaolu üritatakse saavutada väikeste ümberkorralduste kaupa. Sellist meetodit õigustab ta väitega, et üksnes väike osa sotsiaalseid institutsioone on teadlikult projekteeritud, sellal kui suurem osa on inimtegevuse ettekavatsemata tulemusena lihtsalt kujunenud.⁶⁷⁷ Eelnenu vastandina kirjeldab Popper holistlikku⁶⁷⁸ ehk “utoopilist insenerikunsti”⁶⁷⁹. Utoopiliste holistide sihiks on kogu ühiskonna ümberkujundamine ühe kindla plaani või projekti järgi. Nad ei ole rahul “järk-järgulise nokitsemisega” ja “läbi häda rabelemisega”, vaid soovivad rakendada radikaalsemaid meetodeid, mis on omased tsentraliseeritud planeerimisele.⁶⁸⁰ Popperi ühiskonna etteplaneerimise kriitikat võib seostada ka linnade planeerimisega.

Eesti linnaehituse terviklik planeerimine algas 20. sajandi esimesel veerandil. Kui Eesti Vabariigi aegsed linnauuendusplaanid jäid riigi lühikeseks eksisteerimise aja tõttu pooleli, siis nõukogude ajal toimus kõige ulatuslikum vanalinnade ümberplaneerimine. Planeeringute pidev muutmine sel ajal annab tunnistust sellest, et holistlik etteplaneerimine ei hakanud tegelikkuses tööle. Nii koostati näiteks Viljandis nõukogude võimu esimesel kümnendil vähemalt neli generaalplaani, millest ei viidud ühtegi ellu. Vaatamata paljudele suurejoonelistele planeeringutele oli Pärnu sõjajärgne ülesehitamine sisuliselt ebaõnnestunud – kümme aastat peale sõja lõppu ei olnud veel selge, kuidas tuleks Pärnu üles ehitada. Kui Pärnu uus esindusväljak lõpuks valmis sai, tuli tõdeda, et nii väikese linna jaoks osutus see utoopiliselt suureks, millele ei ole tänini mõistlikku funktsiooni leitud. Tartu ajaloolise keskuse tänavate sirgeks ja laiemaks ehitamise plaane peeti veel 1960. aastate keskel, kuid ka need osutusid teostamatuks. Planeerimise utoopilisust kajastavad enamik nõukogudeaegseid Eesti linnade planeeringuid. 1960. aastate generaalpaanide alusel, mis fikseerisid vahepeal ehitatud hoonete asukohti, saab järeldada, et tegelik ehitustegevus toimus vastavalt reaalsetele võimalustele. Seega muutusid esialgsed suurejoonelised planeerimiskavad järjest realistlikumaks, mille põhjuseks ei olnud mitte uue ühiskonna ülesehitamise ideedest loobumine, vaid varasemate planeeringute ebareaalsus. Seega kehtib eelnenu kohta K. Popperi historitsistliku planeerimise kriitika – suurejoonelistele planeerimiskavade teostumine osutus utoopiaks. Brutaalne hävitustöö, mille toovad kaasa utoopilised plaanid, on Eesti vanalinnades kohati realiseerunud. Nende jäljed teostumatutest linnaehituslikest ideedest on muinsuskaitsealadel selgelt nähtavad.

676 Sealsamas, lk 12.

677 Sealsamas, lk 84–88.

678 Utopismi ja historitsismi ühendab mõlemale omane holism (kr *holos*, terve, kogu).

679 Popper kritiseerib utoopilist historitsistlikku lähenemist, mida esindab K. Mannheim teoses “Man and Society in an Age of Reconstruction” (K. Popper, *Historitsismi viletsus*, lk 88, 97–105).

680 K. Popper, *Historitsismi viletsus*, lk 88–97.

7.3. JÄRJEPIDEVUS JA LOOMULIK ARENG

Utopiate ja ideoloogiate seoseid käsitletakse ka positiivse nähtusena. Kui ideoloogia on tegelikkus, siis utopia püüab tegelikkuse eest põgeneda või avastada uut paremat tegelikkust. Seega võib utopiaid vaadata ühest küljest kui reaalsust parandavat stsenaariumit, mille loomise ajendiks on olnud valitseva ideoloogia või väärtussüsteemi kriitika.⁶⁸¹ Kui üldjuhul on uue ja parema maailma otsingud suunatud tulevikku, siis võib välja tuua minevikku idealiseerivaid ajajärke.

Selle üheks näiteks on 19. sajandi keskel alanud intensiivsele linnastumisele vastureaktsioonina tekkinud minevikunostalgia. William Morris kirjeldab kaasaegse linna vastandina tulevikulinna, kus valitseb keskaegne idüll. Tema üks mõttekaaslasti oli John Ruskin,⁶⁸² kes olles mures vanalinnade identiteedi kadumise pärast, pööras tähelepanu vanade kvartalite ja pimedate tänavate väärtusele. Kritiseerides Pariisi uuendamist,⁶⁸³ nägi Ruskin ette selle mõju teistele Euroopa ajaloolistele linnadele.⁶⁸⁴ 19. sajandi hilisromantismis väljendusid minevikuihalus ning stiililise restaureerimise põhimõtted, mille eesmärgiks oli rahvusliku kultuuripärandi ja ajaloo monumentide taastamine. Diskuteeritavamaid persoone restaureerimise ajaloos on Eugène Emmanuel Viollet-le-Duc,⁶⁸⁵ kes mõjutas restaureerimise sisu kogu maailmas. Restaureerimine sai uue tähenduse, mida Viollet-le-Duc defineeris järgmiselt: “Termin restaureerimine ja asi ise on täiesti modernsed. Restaureerida ehitist ei tähenda tema säilitamist, parandamist ega ka mitte uuesti ehitamist; see tähendab viia ta sellisesse täiuslikku seisukorda, millises ta veel kunagi olnud ei ole.”⁶⁸⁶ Euroopas levinud keskaja ihalusega kaasnenud stiililist restaureerimist viljeleti samal ajal ka Eestis. Seda printsiipi hoonete taastamisena algsel kujul praktiseeriti veel 20. sajandil. Selline tagasivaatav, olemasoleva olukorra kriitikana väljenduv ja minevikku väärtustav nähtus on üks utopia võimalikke avaldumisvorme.

Utopiatele vastanduvaid antiutopistlikke vaateid esindavad mitmed mõtlejad, kes pooldavad sarnaselt K. Popperile järjepidevaid ja alalhoidlikke arenguid. Friedrich A. Hayeki arvates on utopiate ratsionalism loomuliku spontaanse arengu vastandiks.⁶⁸⁷ Michael J. Oakeshotti väitel on ühiskonna aluseks traditsioonide orgaaniline juurdekasv, mitte selle ratsionaalne rekonstrueerimine ega revolutsioon. Tema arvates viib utopismi samastamine ratsionalismi ja perfektsionismiga ühetaolisuse poliitikani, kus ei ole

681 L. Donskis, *Ideoloogia ja utopia*, lk 2158–2159.

682 J. Ruskin (1819–1900) oli kunstikriitik ja teoreetik. Tema põhiteosed: 5-köiteline “Modern Painters” (1843–1860), 3-köiteline “The Stones of Venice” (1851–1853) ja “The Seven Lamps of Architecture” (1849) (J. Jokilehto, *A History of Architectural Conservation*, lk 174–175).

683 1852–1870. aastatel lammutati Pariisis hulk vana kvartaleid k.a Ile de Paris (Sealsamas, lk 180–181).

684 R. Eaton, *Ideal Cities*, lk 137–142; J. Jokilehto, *A History of Architectural Conservation*, lk 180–181.

685 E. E. Viollet-le-Duc (1814–1879) oli loov arhitekt ja praktik, asutas arhitektuuri kooli. 1846. a nimetati Mälestiste teenistuse direktoriks, 1853. a sai kiriklike hoonete peainspektoriks. 1854.–1868. aastal avaldas 10-köitelise “Prantsuse Arhitektuuri Sõnaraamatu”. Viollet-le-Duc’i tähtsamad restaureerimistööd on Carcassonne’i ja Pierrefonds’i kindlused, Pariisi Notre-Dame’i, Reimsi ja Amiens’i katedraalid, La Madelaine kirik Vézelay, Avignoni linnamüür jt (J. Jokilehto, *A History of Architectural Conservation*, lk 140–141).

686 Sealsamas, lk 155.

687 F. A. Hayek, *Hukutav upsakus*. Tallinn: Olion, 1997, lk 142–156; F. A. Hayek, *Tee orjusesse*. Tallinn: EBS Print, 2001, lk 43–54, 124–145.

kohta mitmekesisusel.⁶⁸⁸ Uute linnade rajamisega kaasnevale varasemate kultuurikihistuste hävitamisele juhib tähelepanu J. Lotman. Kui selliseid ideaalseid tehislinnu ka rajada püütakse, tähendab see ajalooliselt kujunenud struktuuride eitamist ja kõige vana hävitamist. Ajalootul ratsionaalsel utoopialinnal puuduvad “minevikutekstide semiootilised varud”.⁶⁸⁹

Eesti ajaloolistele linnadele on iseloomulik pidev muutumine, millega on kaasnenud varasemate kultuurikihistuste hävitamine. Selle peamiseks põhjuseks on olnud maad laastanud sõjad, teenides impeeriumite vallutusplaane. Uute režiimide linnauuendusplaanid on varasemaid linnaehituslike struktuure eiranud, mistõttu traditsiooniline ja orgaaniline areng on kestnud vaid lühikesi perioode. Kõige püsivamaks on osutunud enamikus vanalinnades ajalooline tänavatevõrk. Linnaehituslike struktuuride mõneti järjepidevam kujunemine on täheldatav Vene impeeriumi koosseisus, mil suhteliselt pikal perioodil kujunesid välja täna kaitstavad vanalinnad.

Kui üldistada linnade arenguid, siis on igal uuel perioodil püütud saabuval tulevikule ruumi teha, kuid alati on see olnud takistatud ja lükkunud edasi. Varem ehitatud pole võimalik täielikult kõrvaldada ja nii ei jõua ettevalmistus uueks kunagi valmis. Kui meie linnades lõppkokkuvõttes on üldse midagi püsivat, siis üksnes need pidevad ettevalmistused millegi püsiva loomiseks, lõpliku lahenduse alatine edasinihkimine, pidev ümberehitamine, katkematu remont ja paigutine kohandumine uute hädavajadustega nagu on tabavalt märkinud B. Groys.⁶⁹⁰

Nii peame kokkuvõtvalt tõdema, et Eesti linnade pikka ajalugu peegeldavad tänastes vanalinnades ühest küljest küll erinevate ajastute arhitektuurikihistused, teisalt aga ebaühtlane hoonestusstruktuur, mille järjepidevat arengut on erinevad valitsenud impeeriumid, aga ka uuenenud linnaehitusviisid katkestanud. Vanalinnade tänavapildis on tüüpiline ebaühtlane hoonestuse kõrgus ja tühjade kruntide lüngad, mis tähistavad kunagisi lõppe ja uusi algusi. Muinsuskaitse sai pärandiks sajanditepikkuse ajaloo, aga ka vastuolusid peegeldavad vanalinnad.

7.4. KAS UTOPISMI LÕPP?

Kuigi 20. sajandit peetakse täideläinud utoopiate ajajärguks, leiab L. Donskis, et kommunismi allakäiku, samuti nagu natsionaalsotsialismi ja fašismi lagunemist ei saa pidada näiteks utopismi lõpust. See on pigem märk fundamentaalsete, sakraliseeritud ideoloogiate suurest läbikukkumisest kui utopistliku teadvuse möödapääsmatust hukulemääratusest. Donskis juhib tähelepanu sellele, et “utopism on endiselt elus ja terve”⁶⁹¹. Utopilist mõtlemisviisi on kasutatud uute radikaalsete mõtete kandjana, millest annavad tunnistust ökoloogilised ja feministlikud utopiad; uut paremat ühiskonnakorraldust soosivad allasurutud vähemused. Utopilise teadvuse elemendid

688 M. Oakeshott, *Rationalism in Politics*. London: Methuen & Co Ltd; Totowa, N. J.: Rowman and Littlefield, 1977, lk 5–6.

689 J. Lotman, *Semiosfäär*, lk 332–333.

690 B. Groys, *Linn tema turistliku reprodutseeritavuse ajastul*, lk 85.

691 L. Donskis, *Ideoloogia ja utopia*, lk 2152.

on täheldatavad avastamata maailmanähtuste etteaimamises, rääkimata veel avastamata ruumi ja aja ootustest. Utopiat võib vaadata endiselt sotsiaalse kriitikana, väljendudes valitseva väärtussüsteemi eiramises. Selle tulemusena avastatakse minevikku, andes sellele uue tähenduse ja väärtuse.⁶⁹²

20. sajandi keskel alguse saanud ajalooliste linnade kaitset saab kogu maailmas tõlgendada utopiatele iseloomuliku kriitilise vastureaktsioonina modernistlikule linnauuenduspoliitikale, mis ei hoolinud kultuuripärandist. Eestis kaasnes vanalinnade kaitseliikumisega vastuseis totalitaarsele nõukogude režiimile. Nii omandas muinsuskaitse varjatud vastupanu alatoon, kandes rahvuslike väärtuste edasikandja oreooli. Samas on muinsuskaitse peetud linnade arengu pidurdajateks. Tänapäevast muinsuskaitset on käsitletud totaalkaitsena,⁶⁹³ mida võiks tõlgendada utopismi teooriale vastavalt enesekehtestamise nähtusena. Siin on tegemist pigem muinsuskaitse vastureaktsiooniga endiselt ennast kehtestada püüdvale ja minevikule vastanduvale modernistlikule maailmavaatele, mida toetab tänapäeva ärimaailm. Kui 1970.–1980. aastatel vanalinnade uuendamist välditi, siis tänapäeval on ajastuline mitmekesisus muinsuskaitse poolt aktsepteeritav. Küsimus on vaid uuenduste ulatuses ja ajaloolise keskkonna respektemises, millest kirjutas Edgar Johan Kuusik juba 1973. aastal, soovitades vanalinnu mitte moderniseerida ja suhtuda pärandisse respektiga.⁶⁹⁴

Utopia näiteks on toodud turismi, kus linna “igavese universaalse korra utopiat asendab lakkamatu globaalse liikumise utopia”,⁶⁹⁵ millega on kõikehõlmav mobiilsus linna kui klassikalise utopilise loomulaadi kahtluse alla seadnud. Romantiline turist on linna teatavas mõttes tarretanud, nähes selles vaid vaatamisväärsuste kogumit. “Turistlik pilk romantiseerib, monumentaliseerib ja igavikustab kõik, millele ta satub”.⁶⁹⁶ Vanalinnade restaureerimist on kritiseeritud kui turistidele vaatamisväärsuse loomist, mida tõlgendatakse simulaakrumina, mis tähendab “teeselda nagu sul oleks see, mida sul pole”⁶⁹⁷. Sellist hoiakut on võimendanud vanalinna representatsioonid näiteks reklaamis või 1960.–1970. aastate vaatefilmides.⁶⁹⁸ Siin on tegemist ühelt poolt kommertsliku dekoratsiooniga ja teisalt utopiale iseloomuliku näilise mängumaailma loomisega. Muinsuskaitse puudub eelnevaga sisuline suhe.

Nagu eelnenust järeldub, võib muinsuskaitset pidada ühest küljest vastureaktsiooniks valitsevatele väärtushinnangutele, teisalt on see aga ennast kehtestav institutsioon. Mõlemal puhul on tegemist utopiatele iseloomulike nähtustega, mille vastuolu selgitab utopia kahenäolisus. Selle üks külg on suunatud modernismile ja lõppematule progressile, teine aga antimodernismile, mis seab halba valgusesse niihästi progressimüüdi kui ka optimistliku usu selle maailma tulevikku. Utopia balansseerib alati kujutlusvõime ja

692 Sealsamas, lk 2151–2156.

693 R. Alaltalu, Vanalinnade kaitsetsoonid Eesti NSV-s, lk 79–97.

694 E. J. Kuusik, Ehituskunst, lk 177, 182, 189.

695 B. Groys, Linn tema turistliku reprodutseeritavuse ajastul, lk 89.

696 Sealsamas, lk 85.

697 J. Baudrillard, Simulaakrumid ja simulatsioon. Tallinn: Kunst, 1999, lk 10.

698 E. Näripea, Turistlik eskapism ja sümfoonilised variatsioonid: Tallinna vanalinn vaatefilmides 1960.–1970. aastail. – Kunstiteaduslikke Uurimusi 2007, kd 16 (3), lk 69–91.

tegelikkuse piirimail, hoides üleval pinget sotsiaalse harmoonia ja konflikti vahel. Sellepärast elabki utoopia kahenäolise Vana-Rooma jumala Janusena või oma kuju muutva Vana-Kreeka merejumala Proteusena üle need, kes teda ühenäoliseks nähtuseks pidades talle kadu kuulutavad.⁶⁹⁹

Nii võib ka muinsuskaitsejaid vaadata kui tasakaalu hoidjaid uue ja vana piirimail.

EESTI VANALINNADE KAITSE EELLUGU

Ajalooliste linnade kaitsele hakati Euroopas suuremat tähelepanu pöörama peale Esimest maailmasõda,⁷⁰⁰ kuid esimesed rahvusvahelised dokumendid ajalooliste alade kaitse kohta pärinevad 20. sajandi keskpaigast. Vanalinnade kui tervikute kaitse sai Eestis alguse nõukogude ajal, mil on eristatavad erinevate eesmärkide ja restaureerimistendentsidega perioodid. Muutuvad rõhuasetused olid tingitud poliitilistest hoiakutest ning linnade ja muinsuskaitse institutsioonide arengust.⁷⁰¹

Järgnevalt antakse ülevaade linnaehituse kaitsega seonduvast Eesti NSV-s kuni 1973. aastani, mil loodi vanalinnade kaitsetsoonid. Kõigepealt pööratakse tähelepanu ajalooliste linnade taastamissetepanekutele ja planeerimises valitsenud ideedele sõjajärgsel perioodil. Seejärel analüüsitakse vanalinnade kaitsetsoonide ettevalmistamist ja uurimismetoodika sisu. Lisaks antakse ülevaade ajalooliste alade ja vanalinnade kaitse seadusandlikest dokumentidest.⁷⁰² Kuigi uurimistöo linnaehituse arengu ülevaade ei käsitle Tallinna ja Narvat, vaadeldakse neid linnu selles peatükis kui esimesi suundaandvaid vanalinnade kaitse näiteid. Käesolevas töös ei kajastu

700 Ateena IV kaasaegse arhitektuuri kongressil (1933) leidsid vanemad linnad tähelepanu, kuna paljud neist olid Esimese maailmasõja tagajärjel hävimisohus. Kongressi dokumendis (*La Lettre d'Athènes*) soovitati suhtuda ajaloolistesse monumentidesse (nii üksikobjektidesse kui linnaansamblitesse) austusega, "kui need on minevikukultuuri head näited ning kui elanikkond ei ole kaitse tõttu sunnitud elama ebatervislikes oludes"; igasugune uue arhitektuuri esteetiline assimileerimine ajalooliste hoonete sekka leiti olevat kategooriliselt keelatud (J. Jokilehto, *A History of Architectural Conservation*, lk 284–285).

701 Kui muinsuskaitse kujunemist ja arenguid ning üksikobjektide restaureerimist on vaadeldaval perioodil mitmetes artiklites kajastatud, siis ajalooliste linnade kaitse kujunemise kohta on kirjutisi vähem; enamus neist leiavad käesolevas peatükis kajastamist. Lisaks võib välja tuua mõned hilisemad kokkuvõtted: H. Toss, *Eesti ajalooliste linnade regenereerimine*. – *Ehitus ja Arhitektuur* 1985, nr 1/2, lk 60–64; K. Alttoa; J. Tamm, *A Glimpse at Research into Historic Towns in Estonia: Current Results and Perspectives*.

702 Eesti muinsuskaitse seadusandlikud dokumendid alates 1949. aastast. Lisa I.

ajalooliste linnade kaitse Euroopa kultuuriruumis, kuna sellesse teemasse süvenemine nõuab mahukat uurimist.⁷⁰³

8.1 AJALOOLISTE LINNADE KAITSE KUNI 1950. AASTATENI

Teise maailmasõja tagajärjel sai kannatada enamik Eesti ajaloolisi linnu, neist kõige rängemalt Narva, aga ka Tallinn, Tartu, Pärnu jt. Suhtumine linnade kaitsele tulenes eelkõige sõjapurustustest ja nõukogude riigi uuest linnaehituspoliitikast. Esimesed arhitektuurilised kaitsealad moodustati 1947. aastal: Tallinna Toompea (13.–19. saj) ja Vana-Narva (15.–18. saj).⁷⁰⁴ Nii Tallinna kui Narva kaitsealad tuginesid sõjajärgsetele üldplaanidele, kuid dokumente kaitsealade piiride määramise kohta ei ole seniste uurimustega leitud. Seetõttu on suure väärtusega nende linnade esimesed generaalplaanid⁷⁰⁵ ja vanalinnades kavandatu kirjeldused. Tallinn ja Narva olid koos 30 teise nõukogude linnaga võetud Nõukogude Liidu Arhitektuurikomitee määrusega eriarvele; nende linnade “planeerimisel ning taastamisel tuli arvestada ajalooliste arhitektuuriansamblite ja üksikute muinsusesemete kaitset”⁷⁰⁶. Esimese muinsuskaitseala definitsiooni annab Eesti NSV Ministrite Nõukogu määrus 1949. aastast: “[---] erilise teadusliku, ajaloolise või kunstilise tähtsusega kompleksiselloomuga kultuurimälestusmärke võidakse ENSV MN otsusel kuulutada kaitsealadeks, mis kuuluvad kaitse alla Eesti NSV Valitsuse poolt iga üksiku kaitseala kohta antava põhimääruse alusel”⁷⁰⁷. Kuna Narvas ja Tallinnas olid kaitsealad loodud juba 1947. aastal, võib olla tegemist dokumendiga, mis oli ette valmistatud varem lootuses varemets linnu taastada. Vaatamata Arhitektuuri Valitsuse muinsuskaitse osakonna juhataja Ernst Ederbergi⁷⁰⁸ aktiivsele tegevusele eesmärgiga Narva varemets taastada, lammutati need siiski 1950. aastatel.⁷⁰⁹

Tallinna ja Narva sõjajärgse kaitse ja taastamise problemaatikat on põhjalikumalt käsitlenud Andres Toode⁷¹⁰ ning Riin Alatalu, kes järeldab, et “kui paljude pärandobjektide hävitamise põhjusena võib vabandusena viidata ka otsustajate vähesele teadlikkusele, siis Narva puhul oli igal juhul tegu võimude sihikindla sooviga vanalinnast vabaneda”⁷¹¹.

703 Linnade kaitsega seonduvast on andnud lühiülevaate J. Jokilehto (J. Jokilehto, A History of Architectural Conservation, lk 285–292). Üksikud näited linnade varasemast kaitsest erinevates riikides esitab P. J. Larkham. Näiteks Hollandi 1961. aasta mälestiste ja ajalooliste ehitiste seadus käsitles nii arhitektuuri kui linnaplaneerimist, millega oli võimalik kaitsta terveid piirkondi. Suurbritannia 1967. aasta seaduses (*Civic Amenities Act*) kasutati mõistet muinsuskaitseala (*conservation area*). Üks esimesi muinsuskaitsealasid moodustati Birminghamis (1975). Prantsusmaal võimaldas 1962 Malraux' seadus kaitsta terveid piirkondi (P. J. Larkham, Conservation and The City, lk 42, 120). Saksa muinsuskaitse arengust ja seadusandlike dokumentide muutumisest, milles kajastub ka ajalooliste alade kaitse, annab ülevaate mahukas väljaanne (M. Krautzberger, Handbuch Denkmalschutz und Denkmalpflege. 2. Auflage. München: Verlag C. H. Beck, 2006).

704 Eesti NSV Teataja nr 19, 25. VII 1949.

705 Tallinna generaalplaan. I köide. 1945–1946. Koost A. Soans, O. Keppe, H. Arman. EAM, f 3, n 1, s 531; Tallinna generaalplaan. II köide. 1945–1946. Koost A. Soans, O. Keppe, H. Arman. EAM, f 3, n 1, s 70; Narva planeerimise üldskeem. 1945. Arhitektuur-Planeerimise ja Projekteerimise Keskus. Koost A. Soans, P. Tarvas. EAM, f 3, n 1, s 352; Narva kesklinna vaade linnulennult. Koost E. Laasi. 1945. EAM, f 3, n 1, s 505; Narva plaan koos riiklikult kaitstavate arhitektuurimälestiste äranäitamisega. 1946. EAM, f 3 n 1 s 336.

706 E. Ederberg, Narva vanalinna ülesehitamise probleeme. – Eesti NSV Arhitektide Almanahh 1947, lk 60–61.

707 ENSV Ministrite Nõukogu määrus Kultuurimälestiste kaitse parandamise abinõude kohta. – Eesti NSV Teataja nr 7, 28. II 1949.

708 E. Ederberg (1891–1973) oli Arhitektuuri Valitsuse muinsuskaitse osakonna juhataja aastatel 1944–1950.

709 O. Kotšenovski, Narva. – EA 3, lk 178. A. Toode andmeil määras Narva Täitevkomitee vanalinna varemets lammutamisele 1953. aastal (A. Toode, Südalinnast ääremaaks, lk 177).

710 Sealsamas, lk 163–197.

711 R. Alatalu, Vanalinnade kaitsetsoonid Eesti NSV-s, lk 84.

Nõukogude võimu algaastate suhtumist ajaloolisse pärandisse peetakse suhteliselt soosivaks.⁷¹² Narva mälestisi fikseerivad linnaplaanid⁷¹³ ja linna 1945. aasta üldplaani⁷¹⁴ kirjeldus aga näitavad, et linn oli kavas suures ulatuses uuendada. Üldplaneeringus on välja toodud järgmised põhijooned: “1) Säilitatakse vanalinna ajalooline ilme nii iseloomustava tänavatevõrgu kui ka mahuliste proportsioonide osas (siluett). 2) Võetakse ette vajalikke saneerimistöid vanalinna rajoonis.”⁷¹⁵ Eelnevast järeldub, et säilitada oli kavas vaid vanalinna tänavatevõrk ja mahulised proportsioonid. 1945. aastal koostati uurimistöo Narva linna arhitektuurilise pärandi iseloomustavate joonte selgitamiseks.⁷¹⁶ Töö kokkuvõttes iseloomustatakse Narvat kui traditsioonilise kinnise ehitusviisiga kivilinna, mis on hoonestatud “lühemate blokkidega individuaalkompositsioonis”. Hoonete kujundusviisile on iseloomulikud “lihtsad homogeensed mahulised vormid, kõrged katused, rahulik avade rütm”. Eelnevast lähtudes on esitatud “üldpõhimõtted linna hoonestamiseks”, kus vanalinna puudutavad kaks punkti: “1) Ajaloolised ehitised taastada võimalikult dokumentaalselt; vanade eluhoonete taastamisel silmas pidada kaasaja ehitusnõudeid. 2) Uute hoonete püstitamisel üles võtta ja jätkata kapitalistlikul ajajärgul katkestatud väärtuslikke ehitustraditsioone, arendades neid meie sotsialistliku epohhi ehituskunsti ja tehnika põhimõtteil. Hoiduda vanalinna motiivide labastamisest nende mehhaanilise jäljendamisega.”⁷¹⁷ Tsiteeritud kirjutisele on lisatud Narva uue tüüpelamu joonised, mille järgi oli kavas ehitada Narva uued hooned. Eelnenust võib järeldada, et Narva üldplaanis on tähelepanuväärne küll planeerimisega kaasnenud vanalinna uurimus ning nõue, et ajaloolised hooned tuleb võimalikult dokumentaalselt taastada, kuid ülejäänud juhtnõõrid annavad mõista, et vanalinna kavatsetakse üsna suures osas uuendada. Sellest kirjutab 1947. aastal ka E. Ederberg, tehes ettepaneku taastada esialgu linna “kondikava” (Raekoja ja Kiriku platsi ühendavad tänavad), mida ääristaksid uute majade read. “Uued majad oleksid seejuures kas endiste seintega või päris uutega, kuid ikkagi kooskõlas vana arhitektuuriga”.⁷¹⁸ Linna vanema osa uuendamine oli ilmselt ainuvõimalik lahendus, sest enamik majadest oli varemetes⁷¹⁹ ning tol ajal muinsuskaitse all olevad majad olid 75 protsendi ulatuses purustatud.⁷²⁰ Teatud kahtlust vana Narva taastamise

712 Sõjajärgsete aastate pärandisse soosivate järelduste tegemisel on lähtunud üksikobjektide kaitsest või suuremate linnade planeeringute näidetest. (L. Volkov, Eesti arhitektuurist aastail 1940–1954, lk 193; M. Kalm, Eesti 20. sajandi arhitektuur, lk 261, 425).

713 Narva südalinna plaan. 1945. Koost E. Kuusik. EAM f 3, n 1, s 359; Narva arhitektuurimälestiste tugiplaan. 1949. Koost E. Ederberg. EAM, f 3, n 1, s 337; Narva kesklinna perspektiivvaade. 1945. Koost P. Tarvas. EAM f 3, n 1, s 348; Narva raekoja plats. Põhiplaan ja vaated. Koost P. Tarvas. EAM f 3, n1, s 347.

714 Narva planeerimise üldskeem. 1945. Arhitektuur-Planeerimise ja Projekteerimise Keskus. Koost A. Soans, P. Tarvas. EAM, f 3, n 1, s 352; Planeeringu joonised on esitatud refereerivas artiklis (A. Käsper, Uue Narva arhitektuuriline ilme. – Eesti NSV Arhitektide Almanahh 1946, lk 21–27).

715 Uue Narva kirjelduse aluseks on 1945. aastal A. Soansi juhtimisel koostatud Narva üldplaan (A. Käsper, Uue Narva arhitektuuriline ilme, lk 21).

716 Uurimistöo tehti Eesti Nõukogude Arhitektide Liidu eestvõttel, selle koostasid E. Ederberg, A. Käsper ja A. Soans. Töö arutati läbi ENSV Arhitektide Liidu liikmeskonna poolt avalikul koosolekul Narva linna esindajate osavõtul (A. Käsper, Uue Narva arhitektuuriline ilme, lk 21–23).

717 Sealsamas, lk 26.

718 E. Ederberg, Narva vanalinna ülesehitamise probleeme, lk 62.

719 Narva elamispiinast oli umbes 95% hävinud (sealsamas, lk 60).

720 A. Toode, Südalinnast ääremaaks, lk 170.

võimalikkusest sisaldab ka E. Ederbergi enda tolleaegne küsimus: “[---] kas saab põhjendada vanalinna taastamise reaalsed vajadust?”⁷²¹. 1952. aasta Narva planeerimiskava⁷²² jälgib küll varasemat tänavatevõrku, kuid enamik planeeritud hoonestusest on uus.

Narvaga sarnast võitlust mälestiste säilitamise pärast pidas linna peaarhitekt Jaagup Linnakivi Pärnus, kus taastamiskõlbulikud hoonete kvartalid, linnuse varemed ja lõpuks ka Nikolai kirik 1953. aastal lammutati. Seega oli mälestiste hävitamine kogu Eestis võtnud sellised mõõtmed, et valmistuti miinimumprogrammiks ehk vähemalt informatsiooni talletamiseks. 1951. aastal algas Pärnus lammutamisele kuuluvate hoonete mõõdistamine.⁷²³

Tallinna 1945. aasta üldplaanis lähtuti purustatud vanalinna kvartaalide taastamisel varasema hoonestuse mahtudest. Kuni kolmekorruselised uusehitised pidid vältima vanade majade matkimist ning oma tagasihoidlikkusega arhitektuurimälestisi esile tõstma.⁷²⁴ Seega olid Tallinna vanalinna taastamise ettepanekud Narvaga sarnased. Kuigi tol ajal küll kirjutati varemetes linnade taastamisest, mõeldi selle all nende rekonstrueerimist ja uushoonestamist. Sõjajärgseil aastail oli tõepoolest esimene reaktsioon lõhutu taastada, kuid peagi oli selge, et seda ei suudeta ning varemeteväljad tasandati haljasaladeks. See säästis lammutamisest hoonete maa-alused osad ja andis aega targemateks otsusteks tühjade kruntide täisehitamisel.

Uurinud põhjalikumalt ka teiste Eesti ajalooliste linnade esimesi planeeringuid, on töös jõutud järeldusele, et seni levinud arvamused sõjajärgsete planeeringute alahoidlikkusest vanalinnade suhtes ei pea paika. Tallinnast ja Narvast märksa suuremaid muutusi ajalooliste keskustes nägid ette näiteks Viljandi, Kuressaare, Rakvere ja Paide esimesed sõjajärgsed generaalplaanid, kus sõjapurustused ei olnudki nii ulatuslikud.

1950. aastatel oli nii ühiskonnas kui linnaruumis löögi alla kõik “kodanlik” ehk teisisõnu see, mis väljendas traditsioonilisi väärtusi. Seetõttu nägid ka planeeringud ette varasemast veelgi suuremas mahus ajaloolise linna asendamist uuega. Kuna nii ulatuslikke linnauuenduskavasid ei suudetud ellu viia, siis sai 1960. aastate märksõnaks rekonstrueerimine, mis tähendas majade järk-järgulist väljavahetamist ning uute ja varasemast suuremate hoonete ehitamist.

Tallinna vanalinna tsentri arendamise kohta esitas julge idee 1960. aastate alguses arhitektist noor teadur Paul Härmson.⁷²⁵ Kuigi seda näidet on palju tsiteeritud, vaadatakse siinkohal uurimistööd veidi põhjalikumalt, et mõista tolle aja meelsust ja suhtumisi ajaloolisse keskkonda. Jälgides Härmsoni analüüsi käiku, millele on lisatud statistikat illustreerivad vanalinna

721 Selline küsimus kerkis seoses elu kandumisega purustatud vanalinnast eemale Kreenholmi (E. Ederberg, Narva vanalinna ülesehitamise probleeme, lk 61).

722 Narva planeerimiskava. 1952. Koost R. Raidna. ERA, f t-14, n 6, s 3533,1.

723 A. Vunk, Pärnu ümberkujundamise katsed 1940–1955, lk 26–29.

724 A. Soans, O. Keppe, Tallinna linna uuest planeerimise kavast. – Eesti NSV Arhitektide Almanahh 1946, lk 10–19; M. Rodin, Muinsuskaitse sõlmpunktid aastatel 1944 kuni 1955. Peamised arengujooned stalinistlikus muinsuskaitstes Nõukogude Eesti näitel. Bakalaureuse lõputöö, Eesti Kunstiakadeemia restaureerimisteaduskond. Tallinn, 2005, lk 26.

725 P. Härmson kui ETUI teadur tegeles Tallinna vanalinna uurimisega 1950. aastate lõpus seoses oma väitekirja kirjutamisega, mille ta kaitses 1964. aastal. Vaatamata siinkohal toodud taunitud näitele on P. Härmson üks väheseid uurijaid, kellelt pärinevad mitmeid kompleksed linnaehituslikud käsitlused: P. Härmson, Feodaalsete linnade tekkimisest Balti mere ümbruses, eriti Tallinna lahe ääres, lk 76–87; P. Härmson, Pärnu keskuse planeerimiskava kujunemine, lk 31–43; P. Härmson, Linnad läbi aegade. Tallinn: Valgus, 1984; P. Härmson, Eesti linnaehitus ja selle seosed keskajal, lk 46–75 jt.

skeemid ja efektsed kartogrammid (hoonestustihedus, erineva funktsiooniga hoonete ja tööpinna struktuur, liiklussõlmede aktiivsus, peamised liiklusvoolud vanalinnas), selgineb eesmärk, kuhu tahetakse jõuda. Tuginedes põhjalikele uusehituse maksumusega võrdlevatele kalkulatsioonidele, tõestab Härmsen ajaloolise linnakeskuse majanduslikku ebaefektiivsust, tuues lisaks esile autoliikluse probleeme, mida vanalinn laiemas linnakon-tekstis tekitab. Ta pakub võimalike lahendustena kolm varianti, kus esimese puhul võib truuks jääda senisele alalhoidlikule tendentsile, teine võimalus on asuda radikaalsele uuendamise teele ja kolmandaks on eelnevate vahepealsed kompromissid. Suurepärase sõnameistrina iseloomustab Härmsen oma ettepanekuid järgmiselt. “Esimesel juhul säiliks Vanalinn, erakordne, hämmeldamapanev ja sageli võluv, kuid ka ebainimlik oma elu- ja töötin-gimuste poolest ning väga kulukas ekspluatatsioonis.”⁷²⁶ Arhitekt tõdeb, et teine variant nõuaks suuri kapitaalmahutusi, kuid “avaks ka tee progressile”. Kaoks küll idüll, mis asenduks “kaasaegse arhitektuuri kaine elegantsiga,” mille ehituskõrgus peaks olema kolm kuni üheksa korrust. Peale kahte äär-must jõuab Härmsen järelduseni, et vanalinna uuendamine peaks toimuma pikkamööda, kuna korraga ei ole võimalik nii ulatuslikke kapitaalmahutusi teha. See kompromissettepanek ei tähendanud aga vanalinna säilitamist, vaid järk-järgulist moderniseerimist. Toompea arhitektuuri peab aga arhi-tekt ajalooliselt ja kunstiliselt täiesti väärtusetuks (v.a üksikud ehitised), mistõttu soovitab Härmsen kindlasti kaaluda selle piirkonna uuendamist. Lisaks hoonestuse rekonstrueerimisele, teeb Härmsen ettepaneku rajada vanalinna alt läbi tunneli kuni Balti jaamani, mis välistaks ringsõidud.⁷²⁷

Härmseni utoopiline mõte tugines tema kirjutise sõnastust jälgides siirale usule modernismi progressiideesse,⁷²⁸ mis 1960. aastatel Eestis ka uue linnaplaneerimise suunana laiemalt levima hakkas. Planeeringute kohus-tuslikuks osaks said põhjalikud tehno-ökonomilised kalkulatsioonid, mis pidid kajastama ehituse ratsionaalsust ja efektiivsust. Rahvamajanduse tormiline areng nõudis linnade planeerimisele eelnevaid teaduslikult põh-jendatud prognoose.⁷²⁹

Teaduslik lähenemine muutus ka restaureerimises ja linnaehituslikes uurimustes üheks võtmetriiniks.⁷³⁰ Nii kirjutab Dmitri Bruns, et kuigi Härmseni töö järeldused kutsusid esile raevuka protesti ja diskussiooni ajakirjanduses, haarates vanalinna teema üle arutlema laiema üldsuse, oli selle tulemusena võimalik tellida restaureerimise spetsialistidelt Tallinna vanalinna kompleksne ja teaduslik uurimine.⁷³¹ Teaduslikkus väljendub juba 1950. aastal loodud Teadusliku Restaureerimise Töökoja (TRT)⁷³² nimetuses,

726 P. Härmsen, Tallinna Vanalinna kui tsentri arendamise probleeme, lk 61.

727 Sealsamas, lk 63. Läbimurde rajamine Viru väravast kuni raudteejaamani oli plaanis juba 1927. aastal. Tunneli ehitamist vanalinna ja Toompea alla plaaniti 1940. aastal (K, Hallas, Arhitektuurimälestiste kaitse ajaloost: 1920.–1930. aastad. – Vana Tallinn, VII (XI). Tallinn: Tallinna Linnavalitsus, Estopol, 1997, lk 112).

728 P. Härmseni vanalinna uuendamise vajadusest veendumust kinnitas ka R. Zobel (Intervjuu R. Zobeliga 31. I 2010, märkmed autori valduses).

729 S. Romanov, Eesti NSV linnade generaalplaanide olukorrast. – Linnaehituse küsimusi Eesti NSV-s, lk 26.

730 Teaduslikule ja kriitilisele restaureerimisele (*restauro scientifico*) pani aluse 20. sajandi alguses Gustavo Giovannoni. 1930. aastatel alustas Cesare Brandi koostöös Giolio Carlo Arganiga teaduslikele alustele tugineva restaureerimisteooria väljatöötamist (J. Jokilehto, A History of Architectural Conservation, lk 219–220, 223–224).

731 D. Bruns, Tallinna peaarhitekti mälestusi ja artikleid, lk 20.

732 Ü. Puustak, Muinsuskaitse ajalooline areng Eestis, lk 84.

mis oli esimene spetsiaalne ettevõtte arhitektuurimälestiste uurimiseks, restaureerimisprojektide koostamiseks ja restaureerimistöde teostamiseks. Viiekümnendate aastate keskel hakkas selles asutuses välja kujunema suuna andev arhitektide ja kunstiajaloolaste kaader.

8.2. EESTI VANALINNADE KAITSETSOONIDE LOOMINE JA METOODIKA

1961. aastal võeti vastu uus Eesti NSV kultuurimälestiste kaitse seadus,⁷³³ milles korrati sisuliselt 1949. aasta määruses esitatud kaitseala sõnastust: kompleksiseloomuga kultuurimälestisi neid ümbritsevate kaitsetsoonidega saab Eesti NSV Ministrite Nõukogu kuulutada riiklikeks muinsuskaitsealadeks. Ka 1964. aasta määruses kultuurimälestiste kaitse kohta nimetatakse arhitektuurimälestisteks arhitektuurajaloolise väärtusega ansambleid ja komplekse.⁷³⁴ Kuigi nimetatud dokumentides puudus linna mõiste, võib neid pidada aluseks 1960. aastatel alustatud vanalinnade kaitsetsoonide loomisele.

Rahvusvahelisel tasandil jääb samasse aega Veneetsia harta (1964),⁷³⁵ mille aluseks oli aasta varem avaldatud C. Brandi restaureerimisteooria.⁷³⁶ Veneetsia hartale on viidatud ka kui ajalooliste linnade kaitse dokumendile,⁷³⁷ kuid lähtudes selle koostamise ajast ning süvenedes tähelepanelikumalt dokumendi terminitesse, tuleks linnade kaitsesse puutuvasse järeldusse suhtuda reservatsiooniga.⁷³⁸

1960.–1970. aastaid võib pidada Eesti muinsuskaitse kuldajaks, sest just siis kujunes välja restaureerijate koolkond ning algas muinsuskaitse aktsepteerimine nõukogude võimu poolt. Muinsuskaitsealaste seadusandlike aktide suur hulk annab tunnistust sellest, et Nõukogude Liit pidi käima kultuurimälestiste kaitsel sama jalga kui muu maailm. Kuigi Eestis aastatel 1961 ja 1964 kehtestatud kultuurimälestiste kaitse dokumentides vanalinna kaitsetsooni mõiste otseselt puudub, oli Tallinnas selle ettevalmistamisega juba alustatud.

1960. aastatel koostati Tallinna vanalinna rekonstrueerimise projekt, mille autoriks määrati arhitekt Rein Zobel ja kaastöölisteks vanem teaduslik töötaja Helmi Üprus, arhitekt Teddy Böckler ning peainsener Heino Uuetalu.⁷³⁹ Selle ulatusliku ja paljusid uurimis- ning projekteerimis-

733 Eesti NSV seadus Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi kultuurimälestiste kaitse kohta. – Eesti NSV Ülemnõukogu Teataja nr 23, 15. VI 1961.

734 Eesti NSV Ministrite Nõukogu määrus Kultuurimälestiste kaitse korraldamise kohta Eesti NSV-s. – Eesti NSV määruste ja korralduste kogu nr 51 (250) 31. XII 1964.

735 Veneetsia harta (International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites) võeti vastu 31. V 1964. http://www.international.icomos.org/charters/venice_e.htm (vaadatud 23.11.2009).

736 J. Jokilehto, A History of Architectural Conservation, lk 288–289.

737 Sealsamas, lk 288–289.

738 Põhiline väljend, mida harta ajaloomälestise definitsioonis erinevalt tõlgendatakse on ingliskeelne *site*, mis tähendab paika või kohta, mitte aga kompleksi, nagu on harta eestikeelses tõlkes kasutatud. Veneetsia harta venekeelse tõlke on koostanud M. Rosenberg (K. Aluve, Veste ehitusmälestistest, lk 7–8, 98–101). K. Aluve viitab 1978. aastal Moskvas toimunud ICOMOS-i plenaaristungile, kus loodi komisjon ülesandega täpsustada hartas sõnastatud termineid ja laiendada ajaloomälestiste mõistet linnaehitusele; põhjuseks toodi 20. sajandi kiiret urbaniseerumist sellest tuleneva vajadusega kaitsta ajaloolisi linnu (sealsamas, lk 7–9). Kompleksi mõistet on Veneetsia hartas sõnastatud ajaloomälestise defineerimisel kasutanud ka M. Boguslavski (M. M. Богуславский, Международная охрана культурных ценностей, Москва: Международные отношения, 1979).

739 TRT Restnõukogu koosoleku protokoll nr 14, 30. XI 1959. Teaduslik Restaureerimise Töökoda. Restaureerimise Nõukogu koosoleku protokollid 01.10.1956–30.11.1959. MKA, arvele võtmata materjalid, pagineerimata.

organisatsioone haaranud töö dokumente ja organisatoorset tööd on pike-
malt käsitlenud R. Alatalu.⁷⁴⁰ Rekonstrueerimise plaan oli aluseks Tallinna
vanalinna kaitsetsooni ettevalmistamisele, mille tagamaid on värvikalt kir-
jeldanud D. Bruns,⁷⁴¹ meenutades talle mällusööbinud Tallinna EKP sekre-
täri Vaino Väljase ütlust: “[---] ma ei ole veel kohanud, et arhitektid oleksid
suutelised koostama midagi nii tarka”.⁷⁴²

Tallinna vanalinna põhimäärus ja kaitsetsoon kehtestati 1966. aastal.⁷⁴³
Selle eesmärgiks oli “vanalinna kui ajalooliselt kujunenud terviku ning kõigi
seal paiknevate ehitusajaloolise ja ajaloolis-kultuurilise väärtusega ehitiste
ja neid ümbritseva territooriumi planeeringu, tänavatevõrgu ja topograa-
filiste iseärasuste iseloomu ja omapära säilitamine, esiletoomine ja korras-
tamine, koos töö- ja elamistingimuste järk-järgulise parandamisega ning
olemasolevate kultuuriväärtuste elanikkonnale ja turistidele kättesaadavaks
tegemisega”⁷⁴⁴; määrusega keelati üldreeglina uusehituste püstitamine ning
elamis- või muu pinna suurendamine peale- ja juurdeehituse teel.

Kuna Tallinna vanalinna kaitsetsooni loomisele eelnenud rekonstruee-
rimisplaani ja uurimistööde metoodika oli aluseks väikelinnade samasisulis-
tele töödele, siis vajab täpsustamist uurimismetoodika sisu ja terminoloogia,
mille sõnastajaks olid H. Üprus ja R. Zobel. On oletatud, et Üpruse metoo-
dilisele käsitlusele võis olla eeskujuks vastavasisuline välismaine kirjan-
dus. Muinsuskaitseametile üle antud Üpruse raamatute nimekirjas⁷⁴⁵ on
küll linnaehituse ajalugu käsitlevad teosed, kuid ajalooliste linnade kaitset
puudutavad väljaanded pärinevad alles alates 1970. aastatest, mil Tallinna
vanalinna kaitse metoodika oli juba välja töötatud. Seega on alust arvata,
et selle koostajaks olid Eesti ajaloolased ja arhitektid,⁷⁴⁶ mida kinnitab ka
R. Zobel⁷⁴⁷. Uurimisele eelnev metoodiline lähenemine sündis koostööna,
kus linnaplaani ja linnaehituse struktuuride⁷⁴⁸ sõnastamisega tegeles R.
Zobel ja hoonete inventeerimisega H. Üprus.⁷⁴⁹ Linnaehitus ei olnud tol
ajal arhitektuuriajaloolaste huviobjekt – “see aeg oli väga noor”, nagu Zobel
meenutab.⁷⁵⁰

Vanalinna kaitse metoodika sisust annab ülevaate R. Zobeli 1969. aastal
ilmunud artikkel. TRT-s 1964. aastal välja töötatud Tallinna vanalinna
uurimise programmis kui metoodilises juhendis rõhutatakse teaduslikku

740 R. Alatalu, Vanalinnade kaitsetsoonid Eesti NSV-s, lk 87.

741 R. Zobel kinnitab D. Bruns'i soovivat suhtumist Tallinna kaitsetsooni koostamisse ja tema olulist
vahendajarolli selle kinnitamisel vastavates võimuorganites (Intervjuu R. Zobeliga 31. I 2010, märkmed autori
valduses).

742 D. Bruns, Tallinna peaarhitekti mälestusi ja artikleid, lk 21.

743 Eesti NSV Ministrite Nõukogu määrus nr 256 Tallinna vanalinna riikliku kaitsetsooni loomise kohta.
– Eesti NSV Ülemnõukogu ja Valitsuse Teataja nr 37, 02. VIII 1966.

744 Eesti NSV Ministrite Nõukogu määrus nr 256 Tallinna vanalinna riikliku kaitsetsooni loomise kohta.
– Eesti NSV Ülemnõukogu ja Valitsuse Teataja nr 37, 02. VIII 1966.

745 Muinsuskaitseameti raamatukogus on H. Üpruse raamatute nimekiri (kokku 270 raamatut).

746 F. Tompsi andmeil vahetati kogemusi NSV Liidu ja muinsuskaitsejatega ning kogemusi saadi ka hilisematel
reisidel välismaale (Intervjuu F. Tompsiga 20. VI 2009, märkmed autori valduses).

747 R. Zobeli kinnitusel käidi Tallinna vanalinna kaitsetsooni ettevalmistamise ajal tutvumas Leedu
samasisulise tööga, kuid kuna tegemist oli leedukeelse materjaliga, ei saanud seda eeskujuna kasutada.
(Intervjuu R. Zobeliga 31. I 2010, märkmed autori valduses).

748 R. Zobel meenutas, et struktuuri mõiste kasutamisele linnaehituse analüüsimisel tuli ta Lembit Valdi
filosoofialoengute mõjul (Intervjuu R. Zobeliga 31. I 2010, märkmed autori valduses). Linna kui struktuuri
kujunemisest kirjutab R.-L. Kivi nimetades “struktureerimise arhitektuuris” uueks teadusharuks (R.-L. Kivi,
Tartu planeerimisest ja arhitektuurist, lk 47).

749 Intervjuu R. Zobeliga 31. I 2010, märkmed autori valduses.

750 Sealsamas.

lähenemist, mis tähendas vanalinna kui tervikut moodustavate osade uurimist ja säilitamist. 1965.–1966. aastal Tallinna vanalinnas läbiviidud hoonestuse arhitektuurajaloolise inventeerimisele eelnes süsteemi loomine, kus esmakordselt kasutati struktuuri ja elemendi mõisteid. Defineeriti ka linnaehituslik tervik, mis koosnes Tallinna vanalinna kolmest osast: Toompea, all-linn ja muldkindlustusvöönd. Kahe esimese kui hoonestatud osa struktuurid on erinevad, kuid alluvad üldreeglile, milles kummagi struktuuri elementideks on ajaloolise tänavavõrguga määratud kvartalid. Kvartali struktuuri elementideks on omakorda ajaloolised krundid, mille elementideks on üksikhooned. Seega on tegemist nn isestruktuursete elementide süsteemiga, kus kõik elemendid omavad teatud struktuuri teatud tasemel. Lisaks eelnevale eristati sotsiaalseid ja funktsionaalseid struktuure. Uurimistö tulemuseks olid järgmised olulisemad vanalinna säilitamise printsiibid: ruumilise regenereerimise printsiip (rekonstrueerimine peab toimuma kinnistute viisi), arhitektuuriline pöördprintsiip (arhitektuur või asend määrab hoone kasutamise), stiilide võrdväarsuse printsiip (kõik ehitusperioodid ja stiilid, ka kaasaeg, on saanud eluõiguse). Ühe olulise järeldusena on rõhutatud, et hoolimata oma vanusest ja keskaegse struktuuri säilimisest on vanalinn “alati kaasa elanud ajastule”.⁷⁵¹

H. Üprus iseloomustab Tallinna rekonstrueerimise põhimõtete väljatöötamisele eelnenud uurimistööd ja kogu vanalinna hoonestuse inventeerimist kui avastusteretke. Põhimõtteks oli käsitleda kõiki hooneliike ja -tüüpe ning ajastuid, eesmärgiga taastada ka hilisemate sajandite arhitektuuri eluõigust.⁷⁵² Inventeerimismetoodika⁷⁵³ aluseks oli kinnistu kui vanalinna struktuuri ja hoonestust määravalt kujundanud põhiüksus. Üprus juhib tähelepanu, et peale geoloogiliste ja sotsiaalsete tegurite on kvartalite struktuuri tekkele avaldanud mõju nende funktsionaalsed ülesanded, mis omakorda on mõjutanud kvartalite hoonestusstruktuuri kujunemist ning loonud erinevaid hoonetüüpe. Vanalinna tuleb mõista kui tervikut, mida hoiab koos tänavatevõrk, kvartalite ja kinnistute struktuur, hoonestuse paigutus ja mahtude traditsioonid ning kus on oluline linnaarenguliselt ja arhitektuuriajalooliselt väärtusliku arhitektuuri rohkus. Üprus leiab, et vanalinna rekonstrueerimise üldpõhimõtteks peab jääma loosung – arhitektuur määrab otstarbe. Rekonstrueerimise peasihiks ei ole mitte vanalinna säilitamine muuseumina, vaid selle “ajaloolise arengu ja omapära kirkas ja senisest köitvam esitamine”⁷⁵⁴.

Vanalinnade uurimis- ja projekteerimistöö üldistavaks märksõnaks oli regenereerimine, mida tõlgendati kui ajaloolise ehitise, linnatumiku või linnaosa elustamise meetodit, mis ühendas endas nii restaureerimise, rekonstrueerimise, taastamise kui ka remondi elemente. Regenereerimismeetodi abil võis vana ehituspärandit sobitada kaasaegsete nõuetega, säilitades ja

751 R. Zobel, Peasuunaks regenereerimine, lk 68–71.

752 H. Üprus rõhutab keskaegse hoonestuse kõrval 14.–16. sajandi ehitiste osa Tallinna arhitektuurikoostises (H. Üprus, Täpsustatud lähteandmed Tallinna vanalinna rekonstrueerimiseks, lk 154).

753 Hoonestuse inventeerimine oli esimene süsteemipärane töö Tallinna vanalinna uurimisel, peegeldades 1960. aastate teadmiste seis. Kokku sisaldab see andmeid 442 kinnistu (1277 hoone) kohta, mis peale arhitektuuriajaloolise detailandmestiku annab dateeringu (vanus), määrangu (stiil, sajand) ja hinnangu (arhitektuurajalooline väärtus). Hinnangu aluseks oli vanus ja arhitektuuristiil (sealsamas, lk 154–155).

754 Sealsamas, lk 162.

vajadusel taastades nende arhitektuurilisi ja ajaloolisi väärtusi.⁷⁵⁵ Regeneereerimine tähendas 1960. aastatel vanalinna taaskandamist uue otstarbeka funktsiooni teenistusse.⁷⁵⁶ Seega oli regeneereerimise näol tegemist üsna liberaalse suhtumisega ajaloolisse keskkonda, mis lubas arvestada kaasaja nõudeid, kuid teisalt andis see loa vanade hoonete rekonstrueerimiseks. Lisaks regeneereerimisele olid käibel veel tol ajal moodsad mõisted nagu saneerimine ja rehabiliteerimine, mille all mõeldi vastavalt vanalinnade tervendamist ja taastamist.

H. Üpruselt pärineb väljend vanalinna “leitmotiiv”,⁷⁵⁷ mis võib tähendada lisaks linnaehituses eristuvale ja domineerivale kooslusele ka sellega seonduvaid arenguid mõjutanud üldisemaid tendentse. K. Altoa on toonud “leitmotiivi” näiteks Valga Vabaduse tänava, mis 19. sajandi lõpus raudteesõlmeks kujunenud linnas ehitati välja väga lühikesel perioodil esinduslikuks linnaansambliks.

Regeneereerimise mõiste levis Tallinna eeskujul kogu Nõukogude Liidus.⁷⁵⁸ Eesti nõukogudeaegne muinsuskaitse korraldus ja vanalinnade kaitsetsoonid äratasid ka rahvusvahelist tähelepanu. Nii tutvustas H. Üprus Tallinna vanalinna kaitsetsooni 1971. aastal Saksa FV muinsuskaitse ühingu koosolekul, kus tehti ettepanek võtta Lübecki vanalinn Tallinna eeskujul tervikuna kaitse alla. Üpruse ettekanne vanalinna hoonestuse uurimisest leidis koosolekul tunnustust, selles tõsteti esile järgmist: hoonestuse kui regeneereerimisbaasi inventeerimise täiuslikkust, vanalinna kui terviku käsitlust, vanalinna struktuuri (mitte üksikute mälestiste) tähtsuse rõhutamist, sotsiaalse struktuuri osatähtsuse näitamist, hoonestussubstantsis leiduvate ruumireservide teaduslikku läbimõeldust, arhitektuurist lähtuva funktsionaalse tzoneerimise kavandamist ja kvartalite kompleksse rekonstrueerimise põhimõtteid.⁷⁵⁹ Rahvusvahelist üritust tutvustades juhib Üprus tähelepanu saneerimise probleeme peegeldavale kahele poolusele. Kui Lübeckis kannab ajaloolise arhitektuuri säilitamist väga tõsine uurimine, siis Hamburgis on vana kohati vaid etikett või koguni profiit.⁷⁶⁰ Lisaks eelkirjeldatule õnnestus H. Üprusel oma töö tulemusi tutvustada mitmetel teistel konverentsidel nii kodu- kui välismaal.⁷⁶¹

TRT baasil 1968. aastal loodud Vabariiklikus Restaureerimisvalitsuses (VRV)⁷⁶² alustati väikelinnade ajalooliste keskuste kaitse- ja ehitustegevuse reguleerimistsoonide ettevalmistamist.⁷⁶³ Kaitsetsoonide loomise peamiseks ajendiks olid ajaloolistesse linnadesse kerkinud sobimatud uusehitised,

755 Arhitektuuribüroo AB Projekt, Tallinna vanalinna regeneereerimisalane tegevus aastail 1960–1980. Tallinn, 1997. EAM, f 24, n 2, s 8, lk 25.

756 R. Zobel, Peasuunaks regeneereerimine, lk 70.

757 K. Altoa, Valga linn. Ettepanekud ehitismälestiste riikliku kaitse alla võtmiseks, lk 19.

758 Tallinna kogemus äratas ka laiemat huvi. 1969. aastal toimus Moskvas spetsiaalne nõupidamine ajalooliste linnakeskuste säilitamisvõimaluste uurimiseks. Nt Leedu NSV Kultuuriministeeriumi ja Riikliku Ehituskomitee ühise otsusena valiti säilitamisvääreteks 67 Leedu linna ja alevi ajaloolised keskused (F. Tomps, Arhitektuurimälestiste kaitsest Eesti NSV-s. – Ehitus ja Arhitektuur 1970, nr 3, lk 16).

759 H. Üprus, Külas SFV ja Taani restauraatoritel, lk 28–35.

760 Sealsamas, lk 28–29.

761 Nt Tallinnas Baltimaade kunstiteadlaste konverentsil (1976), Lübeckis (1971), Budapestis (1973) (M. Eller, Helmi Üprus kunstiteadlasena. – Vana Tallinn VI (X). Tallinn: Estopol, 1996, lk 19).

762 Ü. Puustak, Muinsuskaitse ajalooline areng Eestis, lk 84.

763 1967–1970. aastatel olid vanalinnade kaitse- ja reguleerimistsoonide koostajad: Haapsalu (M. Hermat, V. Raam, E. Sedman), Kuressaare (H. Sirel, K. Aluve), Paide (H. Sirel, K. Aluve), Rakvere (E. Sedman), Viljandi (H. Sirel, E. Sedman), Võru (M. Hermat, E. Sedman) Tartu (O. Prints, A. Lüüs), Pärnu (H. Sirel, A. Kukkur) (Eesti NSV väikelinnade ajalooliste keskuste kaitse- ja ehitustegevuse reguleerimistsoonid. VRV, 1970. MKA, P-1290, lk 2).

hoonete dekoori hävitavad kapitaalremondid ning vana hoonestuse jätkuv lammutamine. Nii on ka vanalinna kaitsetsoonide määruste seletuskirjas põhjendatud nende loomise vajadust kiire ehitustempoga, mis “vajutab oma unifitseeriva pitseri” linnadele ja hoonetele olles leidnud “hukkamõistu nii meie kui välismaiste linnaehitajate poolt”.⁷⁶⁴ Määruse juurde lisatud kaustad sisaldavad linnaehitusajaloo lühiülevaadet, vanalinna väärtuste kirjeldust, kaitse põhjendusi ja ettepanekuid ning skemaatilist linnaplaani kaitse- ja reguleerimistsoonide piiridega.⁷⁶⁵ Näiteks on Haapsalu vanalinna kaitsmise põhjendusena loetletud “linna suur vanus, tema pikk ja keerukas arengulugu, madalate rohkete kaunistustega puithoonete ning selles domineerivate linnusevaremete omapärane siluett, äärmiselt rikkalik rannaäärne ja linnasisene haljastus, seos ülevenemaalise ning vabariigi kultuuriloo ja ning revolutsiooniliste isikutega, tema 200-aastane kuurordikuulsus,” mis moodustades Haapsalu kordumatu koloriidi väärivad pieteeditundelist lähenemist ja kaitset.⁷⁶⁶ Sarnane sõnastuse põhimõte kordub ka teiste vanalinnade kaitsetsoonide ettepanekutes.

Kui üksikobjektide kaitse alla võtmine ei tekitanud erilisi vastasseise, siis ajalooliste linnakeskuste kaitsetsoonide seadustamine oli Fredi Tompsi (Riikliku Ehituskomitee Vabariikliku Arhitektuurimälestiste Kaitse Inspektsiooni juhataja 1969–1993) sõnul palju keerulisem. Ministrite Nõukogus kaitsetsoonide teemat esitledes valis Tomps teadlikult näiteks Kuressaare (Kingissepa 1952–1988) linna, sest Viktor Kingissepa nimi ja Saaremaa eriline positiivne aura mõjus nii, et kaitseala sisusse ega ka teiste linnade probleemidesse ei süvenetud.⁷⁶⁷ Olles pühendunud muinsuskaitse ja omades tasakaaluka juhi omadusi, suutis Tomps politiseeritud ja bürokraatlikus süsteemis leida viisi, kuidas vajalike otsuste tegijaid mõjutada.⁷⁶⁸ 27. veebruaril 1973. aastal kinnitati Tartu, Pärnu, Paide, Viljandi, Rakvere, Võru, Kuressaare, Haapsalu ja Lihula ajalooliste keskuste kaitsetsoonid ja nende põhimäärused.⁷⁶⁹ Valga linnatuumik lisati muinsuskaitsealade hulka 1995. aastal.⁷⁷⁰

Vanalinnade kaitsetsoonide kehtestamisega suurenenud vastutusala nõudis ka laiemat selgitustegevust. Nii iseloomustab muinsuskaitse kuld-aega 1970. aastatel selle teema populaarsus ajakirjanduses ja näitustel, anti välja asjakohast kirjandust, ilmuma hakkasid ajakirja “Ehitus ja Arhitektuur” restaureerimisalased erinumbrid.

1973. aastal alustati Raul-Levroit Kivi juhtimisel Tartu regenererimisprojekti koostamist. Kuigi selle teostamise aeg jääb käesolevas uurimistöös käsitletavast perioodist välja, vajab see tähelepanu iseloomustamiseks

764 Sealsamas, lk 1.

765 Muinsuskaitseameti arhiivis säilinud vanalinnade uuringute loetelu. Lisa II.

766 E. Sedman, Haapsalu ajaloolise linnakeskuse kaitse- ja ehitustegevuse reguleerimistsoon. VRV, 1972. MKA, P-1560.

767 Intervjuu F. Tompsiga 20. VI 2009, märkmed autori valduses.

768 Esitatud seisukoht tugineb käesoleva töö autori isiklikel kogemustel töötades 1975.–1979. aastal VRV-s ja KRPI-s ning rajooni ja maakonna peaarhitektina Saaremaal 1979.–1994. aastal.

769 Eesti NSV Ministrite Nõukogu määrus “Pärnu, Tartu, Haapsalu, Kingissepa, Paide, Rakvere, Viljandi ja Võru linna ning Lihula alevi ajalooliste keskuste kaitsetsoonide põhimääruse” ja kaitsetsoonide piiride kinnitamise kohta. – ENSV Ülemnõukogu ja Valitsuse Teataja nr 10 09. III 1973.

770 Vabariigi Valitsuse määrus Tallinna Vanalinna muinsuskaitseala ja Valga linnatuumiku muinsuskaitseala põhimääruste ja piiride kinnitamine. 27. II 1995. – Riigi Teataja I, 14. III 1995, 24, 339.

vanalinnade uurimise metoodika ja töös rõhutatud teadusliku lähenemise arengut. Teoreetiliseks lähenemiseks peab Kivi sellist käsitlust, kus ajalooline linn on muutuv nähtus – linna areng on adaptatsioon ja pidev kompromiss, olles paratamatu ja loomulik ajalooline protsess. Nii võeti regenereerimisprojekti ideelise lahenduse aluseks linna uuenemist ette näinud kavad; kõrvale jäeti variant, mis tähendaks vanalinna maksimaalset taastamist.⁷⁷¹

Uue kvaliteedi ehituspärandi teaduslikku uurimisse tõi 1978. aastal loodud Kultuurimälestiste Riiklik Projekteerimisinstituut (KRPI). Üheks tähtsamaks saavutuseks olid 1978.–1980. aastatel koostatud vanalinnade detailplaneeringud, mille näol on tegemist seni kõige komplekssemalt muinsuskaitsealasid käsitlevate uurimustega. Selle mahuka töö väärtuslikum osa, mida siiani põhilise allikana kasutatakse, on linnaehitusajaloo uuringud, ajalooliste fotode ja linnaplaanide kogud ning hoonestuse vanuste ja väärustuste plaanid.⁷⁷²

1976. aastal jõudis NSV Liit esimese muinsuskaitse seaduseni.⁷⁷³ 1977. aasta Eesti NSV uus muinsuskaitse seadus⁷⁷⁴ oli peaaegu eelnimetatu koopia. Kui sellele eelnenud 1961. aasta seaduses moodustasid muinsuskaitseala kompleksiseloomuga mälestised, siis 1977. aasta seaduses on ajaloo- ja kultuurimälestiste alaliigina nimetatud linnaehitusmälestisi, laiendades seda mõistet arhitektuuriansamblitele ja muudele asulatele, kus on muistse planeeringu ja hoonestuse jäänuseid.⁷⁷⁵

Esimesteks rahvusvahelisteks dokumentideks, kus on sõnastatud ajalooliste linnade kui arhitektuuripärandi kaitse, on Amsterdami deklaratsioon (1975).⁷⁷⁶ Euroopa arhitektuuripärandi kaitse konventsioonis (Granada 1985)⁷⁷⁷ nimetatakse arhitektuurimälestiseks vaid ehitiste rühmasid ja alasid. Ajalooliste linnade ja linnatüüpi alade kaitse harta (Washington 1987)⁷⁷⁸ on esimene dokument, mis käsitleb nii väikesi kui suuri ajaloolisi linnu ja linnalisi alasid, ajaloolisi keskusi ja kvartaleid.

8.3 JÄRELDUSI

Nõukogude riigi esimesi aastakümneid iseloomustab ajalooliste linnade kaitses vastuolulisus. Muinsuskaitse juhtide tegevuses ja vanalinnu kaitsvates seadustes väljendus esialgu alalhoidlikkus. Kuigi Narva ja Tallinna esimesed planeeringud nägid ette varemets kaitsealuste ehitiste taastamise,

771 R. Kivi tutvustab Tartu regenereerimisprojekti koostamise metoodikat üksikasjalikumalt järgmistes artiklites: R.-L. Kivi, Tartu vanalinna regenereerimisprojekti metoodika, lk 39–59; R. Kivi, Tartu vanalinna regenereerimisest, lk 23–25.

772 Muinsuskaitseameti arhiivis säilinud vanalinnade uuringute loetelu. Lisa II.

773 NSVL ÜN seadus "Ajaloos- ja kultuurimälestiste kaitse ja kasutamise kohta" kehtestati 29. oktoobril 1976. aastal (Ü. Puustak, Muinsuskaitse ajalooline areng Eestis, lk 84).

774 Eesti NSV Ülemnõukogu seadus "ENSV ajaloo- ja kultuurimälestiste kaitse ja kasutamise kohta" – Eesti NSV Ülemnõukogu ja Valitsuse Teataja, nr 51 23. XII 1977.

775 Eestis kehtinud riiklike muinsuskaitse dokumentide loetelu alates 1949. aastast. Lisa I.

776 Amsterdami deklaratsioon võeti vastu Euroopa Arhitektuuripärandi Kongressil (Congress on the European Architectural Heritage), mis toimus Euroopa Nõukogu korraldusel 1975. aastal Amsterdamis. <http://conventions.coe.int/Treaty/en/Reports/Html/121.htm> (vaadatud 20. XII 2009).

777 Convention for the Protection of the Architectural Heritage of Europe. Granada 3. X 1985.

<http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Html/121.htm>. Euroopa arhitektuuripärandi kaitse konventsiooni ratifitseerimise seadus. Vastu võetud 23. oktoobril 1996. a (RT II, 05. XI 1996, 36/37, 133).

778 Charter for the Conservation of Historic Towns and Urban areas (Washington 1987) http://www.international.icomos.org/charters/towns_e.htm (vaadatud 23. XI 2009).

oli enamik purustatud maju kavas siiski asendada uue sarnase mahuga hoonestusega. Väikelinnades planeeriti nii sõja järel kui 1950. aastatel ajaloolised keskused uuendada kõrgemate kivehitistega, kavandati ka varasema tänavatevõrgu muutmist. Kuigi suurejoonelised plaanid jäid enamasti vaid paberile, valitses veel 1960. aastail modernistlik progressimüüt. Vanalinnad plaaniti suures ulatuses rekonstrueerida, mis tähendas sisuliselt nende järkjärgulist uuendamist. Vastureaktsiooniks kujunes vanalinnade kaitseliikumine, mille ajendiks olid reaalsed muutused suuremahuliste uusehitiste näol ajaloolises keskkonnas.

1960. aastatel alanud Eesti ajalooliste linnade kaitsetsoonide loomise metoodika kohta puudusid otsesed eeskujud, selle töötasid välja Eesti ajaloolased ja arhitektid. Ajastule iseloomulikuna rõhutati ka vanalinnade kaitse ettevalmistamisel teaduslikku lähenemist. Kaitsetsoonide moodustamise aluseks oli uurimismeetod, mis koosnes erinevate linnaehituse komponentide ning sotsiaalsete, funktsionaalsete ja looduslike faktorite ajaloolise kujunemise analüüsist.

Tallinna vanalinna kaitse põhimääruses on 1966. aastal sõnastatud vanalinn kui ajalooliselt kujunenud tervik, mis koosneb ehitistest ja tänavatevõrgust ning millel on oma iseloom ja omapära. Sellele eelnenud uurimise metoodikas kasutati esmakordselt süsteemse lähenemise mõistetena struktuuri ja seda moodustavaid elemente. Vanalinna vaadeldi kui isestruktuursete elementide süsteemi, kus kõigil struktuuri elementidel on erinevatel tasanditel struktuuri tunnused. Struktuuri moodustavate elementide korrelatsioon on selline, et ühe muutmine toob kaasa kõigi ülejäänute muutmise. Ajaline sõltuvus määrab kindlaks, millistest struktuuri komponentide omadustest ja nende vahelistest seostest süsteem erinevatel aegadel on koosnenud. Seega on linnaehituslike struktuurielementide omaduste määratlemine, arvestades nende dünaamikat, eriti oluline. 1960. aastatel loodud süsteemikindel linnaehituslike struktuuride käsitus on tänastes muinsuskaitsealasid puudutavates seadusandlikes dokumentides muutunud paraku vastuoluliseks ja süsteemituks. Seega vajaks muinsuskaitsealasid käsitlevate dokumentide terminoloogia sisulist täpsustamist ja ühtlustamist.

Tähelepanu väärib nii sõjajärgsete aastate kui ka vanalinnade kaitsetsoonide moodustamise aegne liberaalne suhtumine, mil regenerereerimine kui vanalinna elustamise meetod ühendas endas nii restaureerimist kui rekonstrueerimist. Kuigi vahetult peale kaitsetsoonide moodustamist välditi uusehitiste rajamist vanalinna, käsitleti juba siis ajaloolisi linnu muutuva nähtusena, mis koosneb erinevate ajastute ehituskihistustest.

Väikelinnade kaitsetsoone ettevalmistavate dokumentide koostajateks olid 1960. aastate lõpuks VRV-s moodustunud restaureerijatest arhitektide ja ajaloolaste põlvkond. 1973. aastaks oli loodud kümne vanalinna kaitsetsoonid, mis suurendas oluliselt muinsuskaitse rolli mitte ainult restaureerimisküsimustes, vaid ka linnaplaneerimises.

Kui varasemad muinsuskaitsealased dokumendid käsitlesid ansambli- või kompleksiseloomuga hoonete kogumikke, siis esimene Eestis kehtinud

seadus, kus on nimetatud linnaehitusmälestisi, pärineb 1977. aastast. Ajalooliste linnade ja linnatüüpi alade kaitse rahvusvaheline harta (Washington) võeti vastu alles 1987. aastal. Seega alustati Eesti vanalinnade kaitsetsoonide loomist märksa varem kui jõustusid vastavad seadusandlikud dokumendid, äratades toona nii üleliidulist kui rahvusvahelist tunnustust.

Krista Kodres on järeldanud, et vanalinnade uurimine tähistas ühtlasi ka kvalitatiivselt täiesti uue etapi algust Eesti arhitektuuriajaloo kui teadusliku distsipliini ajaloos. Muinsuskaitse seadustamine võimaldas kõnelda ja kirjutada ajaloost, kultuurist, keskkonnast, arhitektuurist – “see omakorda tähendas kohateadvuse ja sellega vahetult seotud rahvusliku identiteedi pidevat taaskinnitamist.” Laiemas kontekstis vaadatuna peaks kaitsetsoone pidama oluliseks mitte üksnes kui “Eesti muinsuskaitse-arhitektide ja kunstiajaloolaste kestva planeeritud võitu Moskva bürokraatia üle, vaid neid tuleks käsitada kui Eesti mittenõukoguliku kultuuristrateegia üht olulisemat aktsiooni kogu nõukogude perioodi vältel”⁷⁷⁹.

KOKKUVÕTE

Kultuurinähtuste uurimisele pühendunud teadusharude ning mõtlemise metodoloogiline paljusus viitab tänapäeval kultuurilisele pöördele kui muutuvale ja jätkuvale protsessile. Nii on ka 20. sajandil kujunenud linnauurimuse teoreetilised lähenemised ja vastavad meetodid olnud pidevas muutumises, olles praktikas tihti kasutusel omavahel põimununa. Linnaehitusliku arengu uurimisel on säilinud vajadus jätkata traditsioonilist topograafilis-morfoloogilist analüüsi, mida saab kasutada alusena linnaehituse väärtuste avaramal mõtestamisel. Uurimuse eesmärgiks oli tuua esile vanalinnade ajaloolised kihistused – need märgid ja mustrid, mis võimaldavad paremini mõista ajalooliste linnade tähendust.

Käesoleva uurimistöö tulemusena on valminud Eesti väikelinnade muinsuskaitsealade linnehituse arengu ja seda mõjutanud tegurite ülevaade ning vanalinnade plaanitüpoloogia. Töös on analüüsitud ja üldistatud erinevatel arenguperioodidel ajaloolistes linnades toimunud muutusi. Ajalooliste linnade uurimuse aluseks oli süsteemset käsitlust toetav metoodiline lähenemine – vanalinna vaadati kui plaani- ja hoonestusstruktuurist koosnevat linnaehitusliku struktuuri tervikut.

Töösse koondatud kartograafiline ja linnaehituslik informatsioon ning selle süsteemne käsitlus võiks olla teoreetiliseks ja metodoloogiliseks aluseks vanalinnade kaitse ja uuendamise printsiipide täpsemale väljatöötamisele. Ühtlasi teenib uurimistöö eesmärki täiendada teadmisi Eesti ajalooliste linnade ehitusloost – ilma vanalinna tundmata ei ole nende kaitse mõistetav. Laiem teadmiste horisont on eelduseks tähendusrikkusele ja seeläbi kultuuriväärtusi mõistvamale hoiule.

Muinsaeagsed teed ja asustus on olnud paljude Eesti vanade linnade tekke aluseks. Lihula, Rakvere ja Valga vanemad tänavad tuginevad muinsaja liikumisteedele, need on aimatavad Tartus ja Viljandis ning oletatavasti ka Paides.

Keskaegsete linnade rajamise tulemuseks oli Eesti aladel esimene suure varasema kultuurikihistuse häving ja uue teke.

Kõik Eesti keskaegsed linnad on kujunenud kivilinnuste juurde, erandiks on vaid Valga. Enamikus vanemates linnades on võrdlemisi hästi säilinud keskaegne tänavastruktuur, halvemini vaid Pärnus ja Narvas. Seega on tänavatevõrk muinsuskaitsealade vanim ja kõige terviklikumalt säilinud linnaehitusliku struktuuri komponent.

17. sajandil ei muutnud linnade Rootsi aegsed kindlustamis- ja uuendusplaanid oluliselt keskaegseid plaanistruktuure; ajastule iseloomulikud ruudustikplaanid seostati Narvas ja Pärnus olemasoleva tänavateskeemiga, Tartu keskaegset tänavatestruktuuri ei muudetud.

Liivi sõja ja Põhjasõja käigus hävis enamik ligi viiesaja aasta jooksul kujunenud linnaruumi nähtavaid ehituskihistusi.

Järgmistel aastakümnetel toimus purustatud linnade taastamine keskaegsetes piirides. Vaatamata muutustele hoonestuses, säilis sel perioodil vanalinnade olulise struktuuriosana keskaegsete linnakeskuste tänavatestruktuur ja taastus tiheda hoonestusega tänavafrondi ehitamise traditsioon. 18. sajandil oli enamikus ajaloolistes linnades valdavaks madal puithoonestus.

Linnade arengule andis uue tõuke nende muutmine 1783. aastal Vene riigi kreisikeskusteks. Järgnevad kaks sajandit olid Eesti ajalooliste linnade arengus olulise tähtsusega – sel ajal kujunes välja täna kaitstavate vanalinnade ulatus ja üldilme. Ajastu linnaplaneerimist esindab kõige paremini 1784. aastal rajatud Võru, mille ruudustikplaani struktuur on tänaseni säilinud. Varasemate linnakeskuste kõrvale ehitati uusi regulaarse tänavatevõrguga linnaosi Viljandis, Rakveres ja Kuressaares. Plaanistruktuuris olid tüüpilised pikad kitsad krundid, mis on tänaseni kohati säilinud vaid Lihulas ja Rakveres; nende haljastatud alad on hiljem hoonestatud Paides, Viljandis ja Võrus.

Kruntide hoonestamise viisi ja arhitektuuri mõjutasid Vene impeeriumis 19. sajandil linnaehituse korrastamiseks kehtestatud ehituseeskirjad. Iseloomulikuks kujunes kindla rütmiga paiknev madala hoonestusega tänavafront. Ehitusmääruste nõudel muudeti sageli ka olemasolevate majade välisilmet, mistõttu vajavad erilist kaitset ja tähelepanu 18. sajandi hilisbaroki traditsioone kandvad vähesed säilinud puithooned. 18. sajandi lõpus ehitati vanalinnadesse vaid üksikuid senisest kõrgemaid kivist haldushooneid, mis seniseid hoonestusstruktuure oluliselt ei muutnud.

Raudteede ehitamise ja kuurortide rajamisega algasid 19. sajandi lõpukümnetel vanalinnades esimesed funktsionaalsed muutused. Hoonestus laienes raudteejaamade suunas (Rakvere, Paide, Valga, Viljandi, Tartu), alustati uute linnakeskuste ehitamist (Rakvere). Kuurortide rajamine Haapsalus,

Kuressaares ja Pärnus toimus seni hoonestamata aladel, mistõttu nende linnade varasemates hoonestusstruktuurides olulisi muutusi ei toimunud. Kuid sel perioodil algasid suuremad muudatused mitmete teiste vanalinnade seni võrdlemisi homogeenses hoonestuses. Varasematest kõrgemad ja uue arhitektuuriga ehitised on nähtavad eriti Viljandi, Rakvere ja Pärnu keskaegses osas. Kõige suuremad arengud toimusid Valgas, kus alustati vanast keskusest eemal suurlinliku ilmega äritänava hoonestamist.

Eelneva kokkuvõttena saab järeldada, et ligi kahesaja aasta jooksul kujunenud ajaloolistes linnades säilis kuni 20. sajandi alguseni keskaegsete linnaosade tänavate struktuur, lisandusid ruudustikplaaniga linnaosad ning rajati ajastu linnaehitusviisi esindav uus linn Võru. Kõige suuremad muudatused on tänaseks toimunud sel perioodil väljakujunenud krundistruktuurides. Hoonestusstruktuurid on homogeensemene säilinud Paides, Lihulas, Kuressaares, Haapsalus ja Tartus. 19. sajandi lõpus alanud muudatused hoonestuse kõrguses ja eriilmelises arhitektuuris on nähtavad Rakveres, Viljandis, Võrus, Valgas ja Pärnus.

Eesti Vabariigi ajal algas linnapiiride laiendamine ja linnade planeerimine. Uute arengute alusel on linnad liigitatavad kahte gruppi: (1) uued keskväljakud planeeriti ajaloolisest keskusest eemale (Tartu, Pärnu, Viljandi, Rakvere); (2) keskväljak säilitati algsel kohal (Haapsalu, Kuressaare, Paide, Valga, Võru, Lihula).

Rakveres, kus kavandati kõige ulatuslikumat linna laiendamist ning uute keskväljakute rajamist, oli tulemuseks ajalooliste tänavate osatähtsuse vähenemine. Seetõttu on täna kaitstaval alal säilinud valdavalt tsaariajal väljakujunenud hoonestusstruktuur. Vaatamata uute esindusväljakute rajamisele Viljandis, Pärnus ja Tartus, säilis varasemates keskustes halduslik ja äriiline funktsioon, millega kaasnes sinna suuremate uute hoonete ehitamine. Viljandis jätkati juba varem alanud vana keskväljaku täiendamist uute hoonetega, vanalinna piirest eemale hakati rajama uut administratiivkeskust. Pärnus kavandati uus väljak ajaloolise kesklinna äärde, kus säilis varasem ärifunktsioon. Suurem tähelepanu oli Pärnus suunatud kuurordiala väljaarendamisele. Tartu Ülikooli peahoone ümbruse uuendamise kava, mis realiseerus vaid osaliselt, oleks vanemaid ehitisi märksa suuremas ulatuses hävitanud.

Väiksemates linnades säilitati keskuse funktsioonides küll varasem turuplats, kuid ajaloolise linnatuumiku hoonestus oli plaanis asendada kõrgemate kivehitistega. Kardinaalsemaid muutusi planeeriti Paides, Võrus, Rakveres ja Viljandis, kus säilitati küll varasem tänavatestruktuur, kuid kõveraid tänavaid plaaniti õgvendada ja laiendada. Kuressaare, Haapsalu, Võru ja Lihula vanalinnades suuremaid muutusi Eesti ajal ei planeeritud.

Planeeringute ja tegelikkuses teostatu alusel saab järeldada, et kavandatu jäi põhiosas realiseerimata, mistõttu üksikud ja valdavalt kõrgemad kivihooned annavad ajaloolise hoonestusega tänavaseinas märku lõpetamata linnaehituslikest plaanidest. Suuremad kontrastid on nähtavad Haapsalus, Võrus ja Viljandis. Üksikuid varasemast eristuvaid hooneid on ehitatud

Tartusse, Pärnu ja Paidesse. Uusi ehitisi sobitati vanadega Kuressaares, Viljandis, Haapsalus ja Tartus. Vanalinnad, kuhu sel perioodil varasemast suuremaid maju ei ehitatud on Kuressaare, Rakvere, Valga ja Lihula.

Kokkuvõttena järeldub, et vaatamata planeeritule, ei toimunud Eesti Vabariigi ajal enamikus vanalinnades selliseid arenguid, mis oleks nende plaanistruktuuri oluliselt muutnud. Seega säilis varasem tänavatestruktuur, muutused algasid kruntide ja hoonestuse struktuurides. Kuigi mitmes linnas oli ajalooline hoonestus planeeritud asendada uuega, ei jõutud selle teostamiseni. Paarkümmend aastat kestnud Eesti Vabariik oli liiga lühike aeg, et alustatud linnauuendusi ellu viia. Vanalinnade ümber planeeritud aedlinnadest kujunesid puhvertsoonid järgnevatele linnaehituslikele arengutele.

Nõukogude võimu kehtestamisega Eestis 1944. aastal algasid linnade planeerimises ja ehituses senisest kõige ulatuslikumad muutused. Kui sõjajärgsete aastate arhitektuuris ja suuremate linnade generaalplaanides on püütud ajaloolisi struktuure taastada, siis väikelinnade planeeringud nägid ette nende muutmise. Seega väited, et esimesed sõjajärgsed generaalplaanid olid ajaloolist pärandit ja vanalinnu säästvad, on olnud mõneti ennatlikud – enamus planeeringuid nägi ette ajalooliste keskuste tänavatevõrgu ja hoonestuse uuendamise.

Kuni 1950. aastate keskpaigani tuginesid planeeringud traditsioonilistele planeerimisprintsipidele. Kavandati sümmeetrilisi kompositsioone, kus kesksed esindusväljakud moodustasid suurejoonelisi ansambleid – linnu planeeriti kui suuremahulisi skulptuurseid kunstiteoseid.

Enamikus linnades (v.a Lihula) oli sõjajärgsete planeeringutega kavandatud ajaloolised keskused asendada uue hoonestusega. Mitmes linnas oli osaliselt säilitatud küll varasem tänavatevõrk, kuid uued väljakud ning tänavate laiendused ja läbimurded ajaloolistest kvartalitest kavandasid varasemate ehitiste lammutamise. Sõjas enam purustatud linnade esimesed planeeringud olid alalhoidlikumad. Pärnus plaaniti varasem tänavatevõrk säilitada, Valgas olid purustatud aladele kavandatud pargid ning Pärnus ja Viljandis haljasalad.

Nii sõjajärgsetes kui ka hilisemates generaalplaanides oli kohustuslikuks linnaplaani osaks uus esindusväljak. Sobivaid krunte otsiti vanalinna peatänavalt (Haapsalu, Valga, Lihula) või ajaloolise keskuse lähedalt (Viljandi, Tartu, Paide, Pärnu), samuti sõjas purustatud hoonetest vabaks jäänud platsidelt kesklinnas (Kuressaare). Eesti Vabariigi ajal planeeritud väljakuid täiendati uute hoonetega (Rakvere, Viljandi, algul Pärnu). Sümmeetrilise lahendusega uute väljakute äärde kavandati võimuasutused, sealt said alguse laiad ja sirged puiesteed, mis orienteeriti mingile olulisele objektile (nt raudteejaam Lihulas ja Kuressaares, jõe sild Pärnus, esindushooned Viljandis, rannapark Haapsalus). Kõige suuremahulisemat ajaloolise hoonestuse lammutamist uue väljaku ja tänavate jaoks planeeriti Pärnu 1952. aasta planeeringuga.

Enamikus vanalinnades 1940.–1950. aastatel planeeritud suurejoonelisi muudatusi ellu ei viidud. Kavandatu teostus vaid sõjas oluliselt kannatada

saanud linnades: Pärnus rajati ajaloolise hoonestuse kohale uus esindusväljak ja ehitati laiad liiklusmagistraalid, Valgas laiendati linna peatänavat, Tartus ehitati turuväljaku äärde uute majade kvartal.

1960.–1970. aastate generaalplaanidele oli iseloomulik olemasolevate hoonestusalade rekonstrueerimine ja uute ühiskondlike hoonete paigutamine ajaloolisse keskkonda. Planeeringutega seadustati varem ehitatud uusi hooneid. Võru planeeringus oli linn jagatud horisontaalseteks vöönditeks, kus paiknesid vaheldumisi suurelamud ja ajalooline madal hoonestus, mis võimaldas uusehituse jätkamist vanalinnas. Kõige suuremaid muudatusi kavandati olemasolevaid kvartaleid läbivate uute laiade tänavatega Kuressaares. Ka Viljandis, Paines ja Rakveres plaaniti vana hoonestus asendada uuega, kuid ajaloolises tänavatevõrgus suuri muudatusi ei planeeritud. Haapsalus jätkati seni väljaehitamata keskväljaku kavandamist vanalinna peatänavale, kuid uue äri- ja kaubanduskeskuse planeerimine selle praegusele kohale säästis ajaloolist linna uusehitistest. Valgas oli plaan lammutada kiriku kõrval üks väheseid allesjäänud vanemate hoonetega kvartaleid. Ajalooliste keskuste suhtes olid alalhoidlikumad 1970. aastate alguse generaalplaanid, kus kajastusid koostamisel olevad kaitsetsoonid (Pärnu, Kuressaare). Mõningast respekti pärandi suhtes näitavad kõigis planeeringutes mälestistena tähistatud hooned.

1960.–1970. aastatel ehitati vanalinnadesse kõige rohkem varasemast märksa suuremaid ajaloolisi hoonestusstruktuure lõhkuvaid maju. Kõige ulatuslikumad muutused tänaste muinsuskaitsealade piires toimusid Võrus, aga ka Kuressaares, Paines, vähesel määral Tartus, Pärnus ja Haapsalus.

Kokkuvõtvalt saab järeldada, et kuigi esimestel sõjajärgsetel aastatel loodeti purustatud linnad taastada, ei olnud koostatud planeeringud väikelinnades ajaloolisi linnaehituslikke struktuure säästvad. 1950. aastatel vanu linna uutega asendavate planeeringutega kavandati uusi ideaallinna, mille elluviimine osutus ebareaalseks. 1960. aastatel hakati planeerima uuselamurajoone ja nende teenindusekeskusi vanalinnadest eemale, kuid vaatamata sellele jätkus ajalooliste linnade rekonstrueerimine ja sinna uusehitiste rajamine. Nõukogude võimuga oli loodud planeerimiseks soodne ühiskondlik foon – kogu maa kuulus riigile, mis võimaldas luua utoopilisi linnaehitusplaanid.

Vanalinnade kujunemise ülevaade annab aluse järelduseks, et nende arengus toimunud suuremad muutused on seostatavad Eestis valitsenud impeeriumite totalitaristlike ideoloogiate ja utoopiliste linnaehitusideedega, millega on kaasnenud utoopiatele iseloomulik korra ja ratsionaalsuse taotlus. Sellisteks näideteks on keskaegsed reeglipärase plaaniga kindlustatud koloniaallinnad, rootsiaegsed regulaarsed ideaallinnaplaanid ja kindlustused, tsaariaegsed linnaehitusregulatsioonid, tüüpfassaadid ja ruudustikplaanid, eestiaegsed suurlinnaideed ning nõukogudeaegsed totaalsed linnauuenduskavad.

Eesti vanalinnad on sarnase, aga samas erineva arengu sümbioos. Linnade arenguid üldistades on igal uuel perioodil püütud saabuval tulevikule

ruumi teha. Vana asemele või kõrvale on kerkinud uus, olles märgiks erinevate aegade tõekspidamistest. Muutustega on kaasnenud varasemate kultuurikihistuste hävitamine ja uute loomine. Nii peegeldavad vanalinnade pikka ajalugu ühest küljest küll erinevate ajastute arhitektuurikihistused, teisalt aga ebaühtlane hoonestusstruktuur. Tänavapildis on tüüpiline hoonestuse kõrguse vahelduvus ja tühjade kruntide lüngad, tähistades kunagisi lõppe ja uusi algusi. Seega sai muinsuskaitse pärandiks sajanditepikkuse ajalooga, kuid vastuolusid peegeldavad vanalinnad – need on linnad, mis asuvad üksteise peal ja all, linnad, millel on olnud palju algusi ja samapalju lõppe. Kuid ajaloo mitmekihilisus ja tähenduslikkus ühendavad sadade aastate vanuseid linnu ning lepivad kontraste.

Vastukaaluks ajaloolise keskkonna ulatuslikule uuendamisele sai 1960. aastate keskel alguse vanalinnade kaitsetsoonide ettevalmistamine. Selle aluseks oli Eesti ajaloolaste ja arhitektide poolt koostatud uurimismeetod, mis koosnes linnaehituse ajaloo ja linnaehituslike struktuuride analüüsist. Vanalinna väärtustati kui tervikut, mida hoiab koos tänavatevõrk, kvartalite ja kinnistute struktuur, hoonestuse paigutuse ja mahtude traditsioonid ning linnaarenguliselt ja arhitektuuriajalooliselt väärtuslik arhitektuur. Tähelepanu väärivad kaitsetsoonide moodustamise aegne liberaalne suhtumine, mil regenereerimine kui vanalinna elustamise meetod ühendas endas nii restaureerimist kui rekonstrueerimist. Kuigi vahetult peale kaitsetsoonide moodustamist välditi uusehitiste rajamist vanalinna, käsitleti juba siis ajaloolisi linnu muutuva nähtusena.

1973. aastaks oli loodud kümne vanalinna kaitsetsoonid. Eesti linnade kaitse leidis toona nii üleliidulist kui rahvusvahelist tunnustust. Vanalinnade uurimine tähistas kvalitatiivselt uue etapi algust ka Eesti arhitektuuriajaloo kui teadusliku distsipliini ajaloos. Muinsuskaitse seadustamine võimaldas kõnelda ja kirjutada ajaloost, kultuurist ja arhitektuurist, mis mõjutas rahvusliku identiteedi säilimist.

Ajalooliste linnade kaitset on võimalik tõlgendada utoopiatele iseloomuliku kriitilise vastureaktsioonina modernistlikule linnauuenduspoliitikale, millega Eestis kaasnes ühtlasi vastuseis nõukogude režiimile. Muinsuskaitse omandas varjatud vastupanu alatooni ja rahvuslike väärtuste edasikandja oreoli. Samas on kaitsetsoone peetud linnade arengu pidurdajaks, tänast muinsuskaitset on käsitletud totaalkaitsena. Seega saab muinsuskaitset pidada ühest küljest vastureaktsiooniks valitsevatele väärtushinnangutele, teisalt on see aga ennast kehtestav ja samas kaitsepositsioonil olev institutsioon. Mõlemal puhul on tegemist utoopiale iseloomuliku nähtusega, mille vastuolu selgitab selle kahenäolisus – utoopia balansseerib ideaalide ja tegelikkuse piiril. Nii võib ka muinsukaitsjaid vaadata kui tasakaalu hoidjaid uue ja vana piirimail.

Utoopiatele vastanduvana pooldatakse tänapäeval järjepidevaid arenguid ja traditsioonide orgaanilist juurdekasvu, mis säilitab kultuuri mitmekesisuse. Uurimistöös välja toodud ulatuslikud muutused vanalinnades on argumendiks alalhoidlikkusele.

Teemaarendusena tehakse ettepanekud muinsuskaitsealadega seonduvateks järgnevateks uurimusteks. Töö põhiallikateks olnud kartograafiline materjal on küll süstematiseeritud, kuid selle laiemat kasutamist võimaldaks digitaalse andmebaasi loomine. Käsitleda tuleks vanalinnade kaitse järgnevaid perioode, mil uurimismetoodika täienes ja lisandus hulgaliselt seda kajastavat materjali. Uurimist vajaks kaitsetsoonide ja hilisemate muinsuskaitsealade toimimine. Tähelepanu tuleks pöörata vanalinnade kaitse seadusandlikele aktidele. Kui vanalinnade kaitsetsoonidele eelnenud uurimismetoodika loomise ajal oli selgelt sõnastatud linnaehituslik tervik, seda moodustavad struktuurid ja nende elemendid, siis tänane muinsuskaitse seadusandlus on selles osas vastuoluline. Lisaks terminoloogilistele ebatapsustele ei kajastu Eestis muinsuskaitsealastes dokumentides uuenenud rahvusvahelised suundumused, mis käsitlevad linnade identiteedi loomet, autentsuse aspekte ja väärtustamise konsensuslikku iseloomu.⁷⁸⁰ Ühiskondlik kokkulepe kui tänapäevane kultuurväärtuste kaitse alus vajab suuremat teavitustööd, mille üheks väljundiks võiksid olla muinsuskaitsealade teemaplaneeringud. Eelloetletud teemad vajavad teoreetilist mõtestamist, mis võiks kajastada muinsuskaitse ja restaureerimise osakonna magistri- ja doktoritöodes.

Eestis puudub muinsuskaitse ja restaureerimise küsimustega teoreetilisel tasemel tegelev institutsioon nagu seda olid TRT, VRV ja KRPI. Kuna Muinsuskaitseametil on vaid riikliku järelvalve funktsioon, siis võiks seda lünka täita EKA kunstikultuuri teaduskonna muinsuskaitse ja restaureerimise osakond selle koosseisu täiendavate teaduritega.

Kuna töö käigus tuli välja hulgaliselt seni läbiuurimata plaanimaterjali, eriti linnade uuema ajaloo kohta, millesse töö üldistav lähenemine ei võimaldanud piisavalt süveneda, siis soovin jätkata edaspidi mõne linna või kitsama ehitusperioodi uurimist. Huvi pakuvad ka ajaloolistes linnades toimuvate muutustega seonduvad teoreetilised tagamaad. Vanalinnade säilimise seisukohalt on oluline teada, “kuidas saab süsteem areneda, säilitades samas oma identiteedi”.⁷⁸¹

780 P. Larkham, *Conservation and The City*; J. Jokilehto, *Considerations on Authenticity and Integrity in World Heritage Context*, lk 35–48; *Policy and Law in Heritage Conservation*. Ed R. Pickard. London, New York: Spon Press, 2001; A. Orbaşı, *Architectural Conservation. Principles and Practice*. Oxford: Blackwell Science, 2008; J. Jokilehto, *Complexity of Authenticity*, lk 125–141; J. Pendlebury, *Conservation in the Age of Consensus* jt.

781 J. Lotman, *Kultuur ja plahvatus*, lk 9.

ALLIKAD JA KIRJANDUS

1. ARHIIVIALLIKAD

EESTI AJALOOARHIIV (EAA)

Генеральный план уездного города Гапсаля Эстляндской губернии. 1846.

Koost Jurjevitsh. EAA, f 2072, n 2, s 34.

[Karte von Hapsal]. 1859. EAA, f 854, n 4, s 106.

Lihula kirikumõisa plaan. 1852. Koost maamõõtja J. Schmidt. EAA, f 3724, n 4, s 647.

Charte von den auf Torri abgetheilten Badstüber Plätzen und einige Plätzen welche die in der Beschreibung genannten Besitzer zum Ersaz für ihre durch die neuregulierten Stads-Grenzen verlohrenen Landstücke, erhalten haben. 1794. Koost kreisimaamõõtja F. C. Sehrwald. EAA, f 308, n 6, s 29.

Geometrische Charte von der Creys-Stadt Arensburg mit den umliegenden Gegenden. 1790. EAA, f 308, n 6, s 410.

Plan von der Kreis-Stadt Arensburg. 1862. Koost kreisimaamõõtja A. Gustavson. EAA, f 298, n 2, s 34.

Plan der Stadt Weissenstein. 1748. EAA, f 854, n 4, s 119a.

Plan der Greisz Stadt Weissenstein. 1784. Koost maamõõtja S. S. Dobermann, aluskaart Gottsched 1739. EAA, f 854, n 4, s 115.

Геометрический план уездного города Вейсенштейна Эстляндской губернии. 1848. Koost maamõõtja Johann Heinrich Schmidt. EAA, f 2072, n 2, s 44.

План уездного города Вейсенштейна лежащего в Эрвенском уезде. 1896. EAA, f 854, n 4, s 116.

- Plan von diese Plätzen in der Worstadt zu Pernau. 1767. EAA, f 3724, n 5, s 1585.
- Plan von der Kreis-Stadt Wesenberg. 1790. Koost Viru kreisi maamõõtja Johann Frei. EAA, f 2072, n 2, s 47.
- Геометрический план уездного города Везенберга. 1848. Koost Viru kreisi maamõõtja Marfeld. EAA, f 2072, n 2, s 50.
- Plan der Wierländischen Kreis-Stadt Wesenberg. 1855. EAA, f 854, n 4, s 93.
- Plan von der Creis-Stadt Wesenberg. 1784. Koost kreisi maamõõtja S. S. Dobermann. EAA, f 2072, n 2, s 46.
- Plan von der Kreis-Stadt Wesenberg. 1790. Koost Viru kreisi maamõõtja Johann Frei. EAA, f 2072, n 2, s 47.
- Plan der Wierländischen Kreis-Stadt Wesenberg. 1855. EAA, f 854, n 4, s 93.
- Karte der Kreisstadt Wesenberg. 1881. Koost C. Mühlberg. EAA, f 854, n 4, s 95.
- Öfwerpahlens Stätt och Gebiet. 1688. (Põltsamaa). EAA, f 308, n 2, s 213.
- Планъ Дерптной крепости съ показаниемъ цивильнаго строения и соизьяснениемъ это для крепостнаго расположения и протчаго нужнаго строения [...] и переносе надругие удобные мести отходить [...] лутче способымъ улице и кварталы выпрямить надшить. 1772. EAA, f 995, n 1, s 6846, l 1.
- Tartu Tähtvere linnaosa ehituskava. 1928. Koost A. Matteus. EAA, f 1442, n 1, s 356.
- Tartu Ülikooli peahoone ümbruse planeerimise-ehitamise kava. 1938. Koost P. Mielberg ja H. Sultson. EAA, f 2100, n 6, s 163.
- Walck Stads Agor. 1683. EAA, f 308, n 2, s 123.
- Projections Plan über die zu erweiternde Weichbild Grenze der Kreisstadt Walk, 1870. Koost Otto Nettenberg. EAA, f 308, n 6, s 35.
- Geometrische Chartre von der Stadt Fellin nebst denen dazu gehörigen Bürger Landereyen im Pernauschen Craysse belegen. 1744. Koost C. G. Leutner. EAA, f 1002, n 1, s 1812.
- Delineation von der Stadt Fellin. 1744. EAA, f 1002, n 1, s 1814.
- Geometrisch Chartre von dem Schloss Fellin nebst denen dazu gehörigen Äckern und Ländereyen im Pernauschen Craysse belegen. 1745. Koost C. G. Leutner. EAA, f 1002, n 1, s 1815.
- Geometrische Chartre von der Kreis-Stadt Fellin. 1785. EAA, f 308, n 6, s 40.
- Chartre von denejenigen Ländereyen und Heuschlägen welche zufolge Ihro Kayserlin. Majeste allerhöchster Specieller Uchase vom 18ten April dieses Jahres, von dem Guthe Schloss-Fellin an die Stadt-Fellin den 9ten Juli 1789 abgegeben worden, 1789. EAA, f 1002, n 1, s 1817.
- Chartre von der Kreis-Stadt Fellin nebst denen dazu gehörigen Ländereyen. 1790. EAA, f 1002, n 1, s 1821.

- General-Charte von der Kreis-Stadt Fellin. 1866. Koost Pärnu-Viljandi kreisi maamõõtja E. Shristiani. EAA, f 308, n 6, s 365.
- План уездного города Феллина Лифляндской губернии. 1875. Joonestaja E. Landski. EAA, f 298, n 2, s 4.
- Grund-Riss von der neuen Creis-Stadt Werro. 1785. Koost maamõõtja Carl von Bronsert. EAA, f 909, n 1, s 131.
- Geometrische Charte von denen Publ. Werrosche Hofes Länder. 1798. Koost Carl Johann Zabel. EAA f 2072, n 3, s 61b.
- Plan von der Stadt-Werro welches im Dörptschen Kreise belegen. 1842. EAA, f 298, n 2, s 11.
- План города Верро в Дерптском Уезде в своей меже с около лежащими местами. 19. saj II pool. EAA, f 298, n 2, s 12.

EESTI ARHITEKTUURIMUUSEUMI ARHIIV (EAM)

- Arhitektuuribüroo AB Projekt, Tallinna vanalinna regenereerimisalane tegevus aastail 1960–1980. Tallinn, 1997. EAM, f 24, n 2, s 8, lk 25.
- Haapsalu planeerimise ja hoonestamise projekt (tsoneerimise skeem). 1946 (?). VPT Estonprojekt. Koost V. Meigas. EAM, f 3, n 1, s 211.
- Haapsalu planeerimise ja hoonestamise projekt. VPT Estonprojekt, arh V. Meigas. EAM, f 3, n 1, s 399.
- Haapsalu vaade linnulennult (akvarell). EAM, f 3, n 1, s 369.
- Haapsalu generaalplaan. EAM, f 3, n 1, s 401.
- Haapsalu V. I. Lenini monumendi väljaku planeerimise ja hoonestamise eskiisprojekt. 1953. VPI Estonprojekt. Koost V. Toppel, D. Lööke. EAM, f 3, n 1, s 75.
- Haapsalu V. I. Lenini monumendi väljak (vaade linnulennult). 1953. VPI Estonprojekt. Koost V. Toppel, D. Lööke. EAM, f 3, n 1, s 25.
- Kuressaare linna osaline planeerimise kava. 1932. Koost E. Lohk. EAM, f 2, n 1, s 29.
- Kuressaare linna turuplatsi ümbruse plaan. EAM, f 2, n 1, s 26.
- Kuressaare planeerimisskeem. 1946. Arhitektuur-Projekteerimise ja Planeerimise Keskus. Koost L. Haljak. EAM, f 3, n 1, s 245.
- Kingissepa generaalplaan (planeerimise ja hoonestamise projekt). 1957. VPI Estonprojekt. Koost L. Pettai. EAM, f 3, n 1, s 293.
- Kingissepa peaplatsi punaste joonte ja hoonestamise eskiisprojekt. 1953–1955. VPI Estonprojekt. Koost O. Keppe, L. Pettai. EAM, f 3, n 1, s 74.
- Lihula rajoonikeskus (planeerimise ja hoonestamise projekt koos detailplaneerimisega). 1945. VPI Estonprojekt. Koost E. Liiva. EAM, f 3, n 1, s 225.
- Lihula rajoonikeskus (vaade linnulennult). 1945. VPI Estonprojekt. Koost E. Liiva. EAM, f 3, n 1, s 43.
- Väljavõte Lihula alevi generaalplaanist (gen. plaan, veevarustuse ja kanalisatsiooni skeem). 1961. RPI Eesti Projekt. EAM, f 4, n 1, s 15.
- Narva planeerimise üldskeem. 1945. Arhitektuur-Planeerimise ja Projekteerimise Keskus. Koost A. Soans, P. Tarvas. EAM, f 3, n 1, s 352.

- Narva kesklinna perspektiivvaade. 1945. Koost P. Tarvas. EAM f 3, n 1, s 348.
- Narva raekoja plats. Põhiplaan ja vaated. Koost P. Tarvas. EAM f 3, n 1, s 347.
- Narva kesklinna vaade linnulennult. Koost E. Laasi. 1945. EAM, f 3, n 1, s 505.
- Narva südalinna plaan. 1945. Koost E. Kuusik. EAM, f 3, n 1, s 359.
- Narva plaan koos riiklikult kaitstavate arhitektuurimälestiste äranäitamiseks. 1946. EAM, f 3, n 1, s 336.
- Narva arhitektuurimälestiste tugiplaan. 1949. Koost E. Ederberg. EAM, f 3, n 1, s 337.
- Paide linna ehitusplaan ja planeerimise kava. 1931. Koost ins Mihkel Luht. EAM, f 2, n 1, s 201.
- Paide linna planeerimise kava ja ehitusplaani muutmise kava II. 1937. Koost maamõõtja J. Kääparin. EAM, f 2, n 1, s 51.
- Paide turuplatsi asendiskeem, tänavaseinte vaated. 1945. Koost P. Tarvas. EAM, f 3, n 1, s 277.
- Väljavõte Paide linna plaanist vana turu osas. 1945. EAM, f 3 n 1, s 290.
- Paide üldplaani skeem. 1946. Arhitektuur-Projekteerimise ja Planeerimise Keskus. Koost A. Käsper. EAM, f 3, n 1, s 365.
- Paide linna üldplaani skeem. 1946. Koost A. Käsper. EAM, f 3, n 1, s 423.
- Paide üldplaani skeem. 1946. Koost A. Käsper. EAM, f 3, n 1, s 289.
- Paide üldplaani skeem. 1948. Arhitektuur-Projekteerimise ja Planeerimise Keskus. Koost A. Käsper. EAM, f 3, n 1, s 408.
- Paide linna detailplaneerimine (hoonestuse skeem). 1959. RPI Estonprojekt. Koost H. Pau. EAM, f 3, n 1, s 471.
- Pärnu generaalplaan. 1946. Koost A. Soans. EAM, f 3, n 1, s 250.
- Pärnu linna viisaastaku ehituse paigutuse skeem. 1947. Koost J. Linnakivi, E. Arman. EAM, f 3, n 1, s 443.
- Pärnu turuplatsi ja selle ümbruse detailplaneerimise projekt. 1952. Pärnu peaarhitekti projekteerimis-geodeetiline büroo. Koost H. Arman. EAM, f 3, n 1, s 280.
- Pärnu linna planeerimise ja hoonestamise projekt (tsoneerimise skeem). 1953. VPI Estonprojekt. Koost A. Soans. EAM, f 3, n 1, s 468.
- Pärnu generaalplaan. I köide (looduslikud tingimused, tehnilis-ökonomilised alused, arhitektuurse lahenduse alused). 1953. Koost A. Soans. EAM, f 3, n 1, s 527.
- Rakvere linna planeerimise kava 1929–1930. Koost A. Soans (?), maamõõtja E. Paios. EAM, f 2, n 1, s 96.
- Rakvere linna plaani muutmise kava nr 1. 1932. Koost ins Valter Meder. EAM, f 2, n 1, s 94.
- Rakvere planeerimise skeem. 1946. Arhitektuur-Projekteerimise ja Planeerimise Keskus. EAM, f 3, n 1, s 276.
- Rakvere keskuse plaan. 1946. Arhitektuur-Planeerimise ja Projekteerimise Keskus. EAM, f 3, n 1, s 286.

- Rakvere linnakeskuse plaan (kalka). EAM, f 3, n 1, s 414.
- Rakvere linna planeerimise skeem (kalka) EAM, f 3, n 1, s 425.
- Rakvere generaalplaani korrektuur. 1971. RPI Eesti Projekt. Koost V. Tallo. EAM, f 4, n 1, s 58.
- Tallinna generaalplaani. I köide. 1945–1946. Koost A. Soans, O. Keppe, H. Arman. EAM, f 3, n 1, s 531.
- Tallinna generaalplaani. II köide. 1945–1946. Koost A. Soans, O. Keppe, H. Arman. EAM, f 3, n 1, s 70.
- Tartu 1941.–1944. aasta sõjategevuse purustuste üldplaani. 1944. Koost A. Matteus. EAM, f 3, n 1, s 256.
- Tartu plaani. 1944. Koost A. Matteus (?), EAM, f 3, n 1, s 254.
- Tartu planeerimise üldplaani. 1945. Arhitektuur-Projekteerimise ja Planeerimise Keskus. Koost P. Tarvas. EAM, f 3, n 1, s 237.
- Tartu planeerimise üldplaani. 1945. Arhitektuur-Planeerimise ja Projekteerimise Keskus. Koost P. Tarvas. EAM, f 3, n 1, s 400.
- Tartu linna Keskrajooni punaste joonte projekt, hoonestuse arhitektuur-planeerimise lahenduste eskiis. 1950. VPT Estonprojekt. Koost A. Soans. EAM, f 3, n 1, s 34.
- Tartu linna plaani. EAM, f 3, n 1, s 427.
- Tartu kesklinna planeerimine. Koost P. Tarvas. EAM, f 3, n 1, s 442.
- Tartu linna planeerimise ja hoonestamise projekt (generaalplaani). I köide (looduslikud tingimused, tehnilis-ökonomilised alused). 1954. Koost A. Soans. EAM f 3, n 1, s 524;
- Tartu generaalplaani (situatsiooniplaani). 1963. RPI Eesti Projekt. Koost V. Solomatina. EAM, f 4, n 1, s 36.
- Tartu generaalplaani (magistraalteede ja tänavate skeem). 1963. RPI Eesti Projekt. 1963. EAM, f 4, n 1, s 61.
- Tartu generaalplaani koos tsoneerimiskavaga. 1963. RPI Eesti Projekt. Koost H. Reissar, V. Solomatina, R. Palis. EAM, f 4, n 1, s 69.
- Tartu linna keskosa detailplaneerimine. Köide I (seletuskiri ja lähteandmed). 1966. RPI Eesti Projekt. Koost M. Palm. EAM, f 4, n 1, s 40.
- Tartu linna keskosa detailplaneerimine. Köide II (olemasolev olukord, fotod). 1970. RPI Eesti Projekt. Koost R. Kivi. EAM, f 4, n 1, s 49.
- Tartu linna keskosa detailplaneerimine. Köide IV (graafiline osa). 1970. RPI Eesti Projekt. Koost R. Kivi. EAM, f 4, n 1, s 53.
- Valga linna planeerimise kava. Koost maamõõtja O. Luik, 1930. EAM, f 2, n 1, s 133.
- Valga linna osaline ehitusplaani. 1937. Koost maamõõtja J. Saar. EAM, f 2, n 1, s 112.
- Valga generaalplaani skeem. 1945. Arhitektuur-Projekteerimise ja Planeerimise Keskus. Koost F. Vendach. EAM, f 3, n 1, s 404.
- Valga peaväljaku ja lähema ümbruse punaste joonte ja hoonestamise projekt. 1953 (?). VPI Estonprojekt. Koost A. Soans. EAM, f 3, n 1, s 71.
- Valga linna generaalplaani (tugiplaani). 1954. VPI Estonprojekt. Koost A. Soans. EAM, f 3, n 1, s 469.

- Viljandi eeslinnadega linna ühendamise plaan. Koost maamõõtja H. Kesküla 1921. EAM, f 2, n 1, s 117.
- Viljandi linna uue administratiivpiirkonna plaan. Koost A. Toomi ja E. Vollmülleri maamõõdu ja kultuurtehnika büroo, 1923. EAM, f 2, n 1, s 118.
- Viljandi linna ehitusplaan. 1929. Koost A. Soans. EAM, f 2, n 1, s 142.
- Viljandi linna ehitusplaan, planeerimise kava, 1936. EAM, f 1, n 2, s 143.
- Viljandi sõjas hävinenud ehitused. 1944. Koost O. Puuraid. EAM, f 3, n 1, s 200.
- Viljandi linna detailplaneerimise projekt. 1946. Koost O. Puuraid. EAM, f 3, n 1, s 152.
- Viljandi generaalplaan. 1945–1947. Arhitektuur-Projekteerimise ja Planeerimise Keskus. Koost A. Soans. EAM, f 3, n 1, s 199.
- Viljandi generaalplaan, tsoneerimine. 1947. Arhitektuur-Projekteerimise ja Planeerimise Keskus. Koost A. Soans. EAM, f 3, n 1, s 202.
- Viljandi (vaade linnulennult). 1948. Koost E. Laasi. EAM, f 3, n 1, s 26.
- Viljandi planeerimise ja hoonestamise projekt. 1949. Arhitektuur-Projekteerimise ja Planeerimise Keskus. Koost A. Soans. EAM, f 3, n 1, s 206.
- Viljandi planeerimise ja hoonestamise projekt (tsentraliseerimise plaan). 1950. VPI Estonprojekt. Koost A. Soans. EAM, f 3, n 1, s 198.
- Viljandi peaväljak (vaade linnulennult). 1953. VPI Estonprojekt. Koost V. Tippel, D. Lööke. EAM, f 3, n 1, s 28.
- Võru linna administratiivpiirkonna plaan. 1938. EAM, f 2, n 1, s 124.
- Võru linna plaan. EAM, f 2, n 1, s 125.
- Võru administratiivpiirkonna plaan. 1945. Tartu peaarhitekti projekteerimis-geodeetiline büroo. EAM, f 3, n 1, s 406.
- Võru üldplaan. 1947–1951. Tartu Projekteerimis-geodeetiline büroo. Koost H. Kuvasto. EAM, f 3, n 1, s 412.
- Võru linna generaalplaan. 1961. RPI Eesti Projekt. Koost H. Pau. EAM, f 4, n 1, s 67.

EESTI RIIGIARHIIV (ERA)

- Haapsalu linna generaalplaani. Seletuskiri ja fotod. 1965–1966. RPI Eesti Projekt. Koost F. Berens, V. Solomatina. ERA, f T-14, n 4-6, s 8809.
- Haapsalu linnaosa “Grand Breven de la Gardie Lossiaed” ehituspiirkonna plaan. 1922. ERA, f T-6, n 3, s 482.
- Lihula rajoonikeskuse generaalplaani korrektuur. Seletuskiri ja joonised. 1957. ERA, f T-14, n 4-6, s 915.
- Väljavõte Kingissepa generaalplaanist. 1961. ERA, f T-14, n 4-6, s 8684.
- Kingissepa linna generaalplaani korrektuur. Seletuskiri. 1968. Koost H. Sepp, I. Luhtin. ERA, f T-14, n 4-6, s 34094.
- Kingissepa linna generaalplaani korrektuur. Graafiline materjal. 1968. Koost H. Sepp, I. Luhtin. ERA, f T-14, n 4-6, s 33826.
- Narva planeerimiskava. 1952. Koost R. Raidna. ERA, f T-14, n 6, s 3533.

- Väljavõte Paide linna generaalplaanist. 1961. ERA, f T-14, n 4-6, s 8671.
- Pärnu linna generaalplaani. Genplaani põhialused, seletuskiri. 1952–1953. ERA, f T-14, n 4-6, s 974.
- Pärnu linna generaalplaani korrektuur. Seletuskiri. 1974. RPI Eesti Projekt. Koost H. Sepp, A. Andreller. ERA, f T-14, n 4-6, s 8792.
- Pärnu linna generaalplaani. Seletuskiri ja graafiline materjal. 1974. ERA, f T-14, n 4-6, s 33833.
- Pärnu linna generaalplaani. 1974. ERA, f T-14, n 6, s 10.
- Rakvere linna generaalplaani. Graafiline materjal. 1953. ERA, f T-14, n 4-6, s 34290.
- Rakvere linna generaalplaani. 1955. Seletuskiri. Arhitektuurne osa. ERA, f T-14, n 4-6, s 34087.
- Tartu linna generaalplaani planeerimisprojekt. Seletuskiri. 1958–1959. RPI Estonprojekt. ERA, f T-14, n 4-6, s 8512.
- Tartu linna generaalplaani planeerimisprojekt. Graafilised materjalid. 1958. RPI Estonprojekt. ERA, f T-14, n 4-6, s 33902.
- Valga-Valka generaalplaani. 1970. Koost V. Tallo. ERA, f T-14, n 6, s 14.
- Viljandi linna generaalplaani järelused. Tekstiline osa. 1948. ERA, f T-14, n 4-1, s 125.
- Viljandi Keskväljaku generaalplaani. Asendiplaan. 1953. Koost I. D. Starostin. ERA, f T-14, n 4-6, s 25863.
- Viljandi generaalplaani. I köide. Arhitektuur-planeerimislahendus koos tehnilis-ökonomiliste arvutustega. Vertikaalplaneerimine, Transport. 1964. RPI Eesti Projekt. Koost M. Port, M. Meelak. ERA, f T-14, n 4-6, s 33832.
- Võru generaalplaani. Seletuskiri ja joonised. 1971. RPI Eesti Projekt. Koost R. Riitsaar. ERA, f T-14, n 4-6, s 33649.

ROOTSI SÕJAARHIIV (KRIGSARKIVET, KRA)

- Delineatio Geometrica Öffwer Slottet Lehall och Hackelwercketh I Ehistland och Wijeckische Gebet belegenn medh dess Grund, Prospect, Horizont och Situation som dedh sigh medh tijden Elevires och representern Aftaget [---] (Leal, Lihula). 1683. KrA, 0406:28:024:001.*
- Leal, Lihula Prospect aff Slottet och Hackellwercket Lehall. (Leal, Lihula). 1683. KrA, 0406:28:024:002.
- Delinatio Geometrica Öfwer Slättet och Staden Hapsahl I Estlandh och Wijkeste Gebet Belägen Medh Dess Grundt Linior och Situation som wedh Tijden Sigh aliwerer och representerer Aftagit i Martj Månadt Åhr 1683. (Hapsal/Haapsalu). KrA, 0406:28:015:001.*
- Arensburg. Arensborg. 1695. (Kuressaare). KrA, 0406:28:002:019a.
- Designation des Arensborgischen Schloss und Stadt. 1681. (Kuressaare). KrA, 0406:28:002:015.
- Vorzeichnus und inhalt dieser Narwischen Planten [---] (Narva). 1645. KrA, 0406:28:031:001 a.

- Narva Verzeichniis Narva Auch Iwannograd Nebst Dii Nergewarschen
Anno 1647 Den 29 october. (Narva). KrA, 0406:28:031:003.
- Narva Geometrisch Delineation Opå Staden och Slottet Narfwen sambt
Ivanogorod, Uthi det tillståndh som det befans wara In November
Anno 1681. (Narva). KrA, 0406:28:031:014.
- Narva Plan Utaf Staden och Fästningen Narfwen. 1686.
KrA, 0406:28:031:022 a.
- Weissenstein (Wittensteen) 1634. (Paide). KrA, 0406:28:055:00.
- Geometrisk Plan Öfwer Wittensten Uthi Estlandh (Äv Paide).
KrA, 0406:28:055:004a.
- Weissenstein Delinatio Geometrica Öffwer Slottet och Staden
Wittensteen I Estlandh och Jerwische gebet belägenn medh dess
grund, prospect, horizont och Situation som det sigh wedh tijden
Elevires och reprasenterar [---]. 1683. (Paide). KrA, 0406:28:055:002.
- Plan von Pernau c 1621, mit Lager und Überfall der Polen 1609. (Pärnu).
KrA, Sveriges krig. 1: 21 b St.f.
- Ilma nimeta (Pernau/Pärnu). 1644. KrA, 0406:28:039:001.
- Pernau Grundt-Riss von der Stat Pernau mit deren Plätzen. 1696. (Pärnu).
KrA, 0406:28:039:014.
- Wesenberg Diliniatio Geometrica Öfwer Slottet Wässenbergh och
Hakelwerket I Wirland Belägit medh Dess Grund Linier, Situation
och Project som wedh Tijden sigh Aleverer och Representerer. 1683.
(Rakvere). KrA, 0406:28:057:003.
- Prospect Aff Slottet Wesenbergh och dess Hackelwerck. (Äv Rakvere).
1683. KrA, 0406:28:057:001.
- Ilma nimeta (Dorpat, Tartu). KrA, 0406:28:008:003a.
- Ilma nimeta (Dorpat, Tartu). 1636. KrA, 0406:28:008:002.
- Ilma nimeta (Dorpat, Tartu). 1680. KrA, 0406:28:008:007.
- Dorpat Dorpt. 1690. KrA, 0406:28:008:022.
- Dorpat Geometrisch Plaan öfwer Staden Dorpat Uti tillstånd som den sigh
Ao 1696 befinner, Jempte hwadh samma Åhr är arbetat [---].
KrA, 0406:28:008:009.
- Ilma nimeta (Dorpat, Tartu). 1697. KrA, 0406:28:008:010.
- Ilma nimeta ca 1656 (Fellin/Viljandi). KrA, 0406:28:014:001.
- Landskrona 1644. KrA, SFP Landskrona 821.
- Landskrona 1659. KrA, SFP Landskrona 741.
- Landskrona 1660. KrA, SFP Landskrona 113g.
- Landskrona 1680. KrA, SFP Landskrona 109g.
- Landskrona 1680. KrA, SFP Landskrona 112b ext st f.

JÄRVAMAA MUUSEUM (JM)

- Paide linna ehitusplaan ja planeerimise kava. 1931. Koost ins M. Luht,
kopeerinud 1934. aastal B. Pertel. Järvamaa Muuseum, PM 2351,
Ard 705:1.

Paide linna kruntide üldskeem, 1935. Järvamaa Muuseum, PM 3255
Ard 873.

LÄÄNEMAA MUUSEUM (LM)

План Гапсаля, 1882. Läänemaa Muuseum, HM 7129:2/ArPl.

PÄRNU MUUSEUM (PÄMU)

Pärnu rannaala planeering. 1931. Koost O. Siinmaa. PÄMU, 21914 KA282.

Pärnu kuurordi detailplaneering (lennulennuline vaade). 1945–1946.

Koost E. Laasi. PÄMU, 21932 KA283.

Pärnu linna turuplatsi ja selle ümbruse detailplaneering. 1946–1947.

Koost E. Arman. PÄMU, 21806 Ka 213.

TARTU LINNAVALITSUSE ARHIIV

Материалы с согласования генерального плана г. Тарту. Управление по
Делам Архитектуры при Совете Министров ЭССР. Центральная
Архитектурная Проектно–Планировочная Мастерская г. Таллин
1945 (kõik Tartu Linnavalitsuse arhiivile viidatud planeeringud on
süsteemiseerimata ja arhiveerimata).

Краткая записка технико-экономические основы восстановления и
развития города Тарту. Центральная Архитектурная Проектно–
Планировочная Мастерская. Таллин 1947 г.

Пояснительная записка (схема) к проектному заданию вертикальной
планировки гор. Тарту. Управление по Делам Архитектуры при
Совете Министров ЭССР.

Центральная Архитектурная Проектно – Планировочная Мастерская.
Таллин 1947 г.

Пояснительная записка к генеральному плану города Тарту. Автор
проекта арх А. Соанс. Управление по Делам Архитектуры при
Совете Министров ЭССР.

Центральная Архитектурная Проектно – Планировочная Мастерская.
Таллин 1947 г.

Tartu linna planeerimise ja hoonestamise projekt. 1951. VPI Estonprojekt.
Koost A. Soans.

Tartu linna planeerimise ja hoonestamise projekt (generaalplaan).
I köide. Loodulikum tingimused. Tehnilis-ökonomilised alused.
Territooriumi projektiline organiseerimine. 1954. VPI Estonprojekt.
Koost A. Soans.

Tartu linna planeerimise üldplaan. 1959. Arhitektuur Projekteerimise
Planeerimise Keskus. Koost A. Soans.

Tartu generaalplaan. Kaust I. Seletuskiri. Arhitektuurne osa V. 1963.
RPI Eesti Projekt. Koost V. Solomatina.

SAAREMAA MUUSEUM (SM)

Kuussaare linna osaline planeerimise kava. 1932. Koost E. Lohk.

SM 10124:6

VIRUMAA MUUSEUMID (VM)

Viru Maakonna linna Rakvere planeerimise kava. 1930. Koost maamõõtja

E. Paios. RM 2069/ Ar:2.

KAARDID INTERNETIST

Üld- ja rasterkaart. Tartu Linnavalitsus. Ortofotod Maa-amet 2007:

http://www.tartu.ee/kaart/?map_link=D207FADB5AD3D7FA5D00CF3A968710DF (vaadatud 22. III 2009).

Verstakaart, ca 1900. <http://xgis.maaamet.ee/xGIS/XGis> (vaadatud 6. III 2009).

Narva plaan. Narva Arhitektuuri ja Linna Planeerimise Amet:

http://vana.narvaplan.ee/vananarva/Rootsi_stenkarling.jpg (vaadatud 6. III 2009).

2. PUBLITSEERIMATA KÄSIKIRJAD

Alttoa, Kaur. Viljandi vanalinna kaitse ja ehitustegevuse

reguleerimistsoonide detailplaneerimine. Uurimistööd. Köide I.

Ajalooline õiend. VRV, 1977. MKA, P-3198.

Alttoa, Kaur. Valga linn. Ettepanekud ehitismälestiste riikliku kaitse alla

võtmiseks. Köide I. Tekst. KRPI, 1984. MKA, A-1145.

Eesti NSV väikelinnade ajalooliste keskuste kaitse- ja ehitustegevuse

reguleerimistsoonid. VRV, 1970. MKA, P-1290.

Jõgi, Jaan. Paide kirik. Muinsuskaitse eritingimused põranda

ümberehitamise kohta. Tallinn, 2007. MKA, A-8419.

Hansar, Lilian. Linnaehituslikult miljööväärtuslikud alad. Hindamise

alused ja meetodika. Magistritöö, Eesti Kunstiakadeemia

muinsuskaitse ja restaureerimise teaduskond. Tallinn, 2002.

Härmson, Paul. Eesti linnaehitus ja selle seosed keskajal. Dateerimata.

MKA, A-2025.

Maiste, Juhan. Klassikaline suund Eesti ehituskunstis 1530–1830. Stiil ja

traditsioon. Doktoritöö, Eesti Kunstiakadeemia. Tallinn, 1995.

Matteus, Arnold. Meenutusi Tartust Suure Isamaasõja aastail.

– Murranguline veerandsada. Mälestusi Tartust ja siinsest ülikoolist kahekümnenda sajandi teisel veerandil. Koost H. Palamets. Tartu, 1987. TÜR, f 141, n 1, s 82.

Randviir, Anti. Täendusliku maailma loomine ja esit(l)us: kaardistamise

semiootiline analüüs. Magistritöö, Tartu Ülikooli semiootikaosakond. Tartu, 1999.

- Rodin, Matis. Muinsuskaitse sõlmpunktid aastatel 1944 kuni 1955. Peamised arengujooned stalinistlikus muinsuskaitstes Nõukogude Eesti näitel. Bakalaureusetöö, Eesti Kunstiakadeemia restaureerimisteaduskond. Tallinn, 2005.
- Sedman, Ervin. Haapsalu ajaloolise linnakeskuse kaitse- ja ehitustegevuse reguleerimistsoon. VRV, 1972. MKA, P-1560.
- Sirel, Helju. Paide ajalooline linnakeskus. Paide linnaehitusajalooline, arhitektuuriajalooline ja kultuurilooline ülevaade muinsuskaitse aspektist. Köide B. Illustratiivne osa. VRV, 1972. MKA, P-1429.
- Tedrekull, Liisa. Rakvere historitsistlik arhitektuur Pika tänava näitel. Bakalaureusetöö, Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut. Tartu, 2008.
- Tohvri, Epi. Linnaplaanide kujunemine ja puitarhitektuuri näited Lõuna-Eesti linnades: Viljandis, Võrus, Tartus, Valgas ja vastavates maakondades 18. sajandi lõpust 19. sajandi keskpaigani. Tartu, 1997. MKA, A-4941.
- TRT Restnõukogu koosoleku protokoll nr 14, 30.XI 1959. Teaduslik Restaureerimise Töökoda. Restaureerimise Nõukogu koosoleku protokollid 01.10.1956–30.11.1959. MKA, arvele võtmata materjalid, pagineerimata.
- Tvauri, Andres. Aruanne arheoloogilisest proovikaevamisest Valga linnas 1997. a. Tartu, 1998. MKA, A-7258.
- Veldi, Martti. Keskused ja kommunikatsioon Kagu-Eestis rauaajal (vara)uusaegsete kaartide taustal. Magistritöö, Tartu Ülikooli filosoofiateaduskond. Tartu, 2009.
- Üprus, Helmi. Raamatute nimekiri. Muinsuskaitseameti raamatukogu.

3. KIRJANDUS

20. sajandi mõttevoolud. Toim E. Annus. Tartu, Tallinn: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2009.
- Ahlberg, Nils. Stadens mönster – de historiska kartorna berättar. Stockholm: Riksantikvarieämbetet, 1998.
- Ahlberg, Nils. Stadsgrundningar och planförändringar. Svensk stadsplanering 1521–1721. Uppsala: Institutionen för landskapsplanering Ultuna, 2005.
- Alatalu, Riin. Vanalinnade kaitsetsoonid Eesti NSV-s. Linnasüdamete säilitamine totaalkaitse meetodil. – Kunstiteaduslikke Uurimusi 2009, kd 18 (3–4), lk 79–97.
- Allik, Liis. Viljandi arhitektuur 19. ja 20. sajandi vahetusel. – Viljandi Muuseumi aastaraamat 2002. Viljandi, 2003, lk 109–135.
- Alttoa, Kaur. Viljandi linna kujunemisest. – Ehitus ja Arhitektuur 1978, nr 2, lk 48–54.

- Alttoa, Kaur. Ehitusajalooline pilk Tartu Toomemäele. – Eesti Loodus 1980, nr 11, lk 701–747.
- Alttoa, Kaur. Viljandi varasem ehituslugu. – Eesti Loodus 1983, nr 9, lk 574–579.
- Alttoa, Kaur. Valga ja tema väärtarhitektuur. – Eesti Loodus 1984, nr 9, lk 585–589.
- Alttoa, Kaur. J. W. Krause ja ülikooli raamatukogu. – Kunst 1984, nr 1, lk 62–65.
- Alttoa, Kaur. Dorpat/Tartu. Von der Festungsstadt zum “Embach-Athen”. – Studien zur Kunstgeschichte in Estland und Lettland. Homburger Gespräche 1992 und 1993. Heft 14. Hrsg L. O. Larsson. Kiel: Martin-Carl-Adolf-Böckler-Stiftung, 1995, lk 119–136.
- Alttoa, Kaur. Tartu keskaegsetest kaitsemüüridest ja peamisest muinasteest. – Tartu arheoloogiast ja vanemast ehitusloost. Tartu Ülikooli arheoloogia kabineti toimetised 8. Tartu, 1995, lk 141–150.
- Alttoa, Kaur. Väitlus: Romeo Metsallik, “Borre-loom Tartus. Kaks skandinaaviapärasest ehteripatsit.” – Akadeemia 1997, nr 6, lk 1298.
- Alttoa, Kaur. Muinasaja lõpu Tartu – kas Põhjamaade suur ristiusu keskus? – Akadeemia 1997, nr 6, lk 1123–1129.
- Alttoa, Kaur. Saaremaa kirikud. Tallinn: Kunst, 2003.
- Alttoa, Kaur. Eesti kunsti ajalugu 2 ja Tartu. – Kunstiteaduslikke Uurimusi 2007, kd 16 (3), lk 123–131.
- Alttoa, Kaur; Tamm, Jaan. A Glimpse at Research into Historic Towns in Estonia: Current Results and Perspectives. – Estonia. Nature, Man and Cultural Heritage. Proceedings of a Round Table Held at Tallinn, April 1991 at the Estonian Academy of Sciences. Eds T. Hackens, V. Lang, U. Miller. Strasbourg: Council of Europe, 1992, lk 63–76.
- Aluve, Kalvi. Arhitektidest-restaureerijatest. – Ehitus ja Arhitektuur 1974, nr 2, lk 68–71.
- Aluve, Kalvi. Kuressaare linnus. Arhitektuuriajalooline uurimus. Tallinn: Valgus, 1980.
- Aluve, Kalvi. Veste ehitusmälestistest. Tallinn: Eesti Raamat, 1983.
- Aluve, Kalvi. Eesti keskaegsed linnused. Tallinn: Valgus, 1993.
- Annus, Epp. Modernsuse filosoofiad. – 20. sajandi mõttevoolud. Toim E. Annus. Tallinn, Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2009, lk 9–29.
- Aluve, Kalvi. Haapsalu Piiskopilinnus. Tallinn: Solnessi Arhitektuurikirjastus, 1998.
- Arman, Harald. Linnade planeerimise küsimusi ENSV-s. – ENSV Arhitektide Almanahh 1946, lk 5–8.
- Arman, Harald. Tallinna kultuurikeskuse detailplaneerimine. – ENSV Arhitektide Almanahh III, 1949, lk 25–29.
- Arman, Harald. Arhitektuurialastest saavutustest ja ülesannetest Nõukogude Eestis. – ENSV Arhitektide Almanahh IV, 1951, lk 7–18.
- Arman, Harald. Mõningaid linnade planeerimise küsimusi. – Ehitus ja Arhitektuur 1962, nr 4, lk 4–7.

- Arman, Harald. Tallinna tsentri arenguprobleeme. – Ehitus ja Arhitektuur 1965, nr 4, lk 3–7.
- Bachelard, Gaston. Ruumipoeetika. Tallinn: Vagabund, 1999.
- Back from Utopia. The Challenge of the Modern Movement. Eds Hubert-Jan Henket, Hilde Heynen. Rotterdam: 010 Publishers, 2002.
- Bacon, Francis. Uus Atlantis. Valik esseid. Toim T. Kuusik. Tallinn: Perioodika, 2004.
- Baltimaade ajaloo lugemik. Toim U. Vent, A. Kiristaja. Tallinn: Avita, 2001.
- Baudrillard, Jean. Simulaakrumid ja simulatsioon. Tallinn: Kunst, 1999.
- Berleant, Arnold. Living in the Landscape: Toward an Aesthetics of Environment. Lawrence: University Press of Kansas, 1997.
- Braunfels, Wolfgang. Urban Design in Western Europe. Regime and Architecture, 900–1900. Chicago, London: The University of Chicago Press, 1988 (orig sks k 1977).
- Богуславский, Марк Моисеевич. Международная охрана культурных ценностей. Москва: Международные отношения, 1979.
- Brandi, Cesare. Theory of Restoration. Ed G. Basile. Firenze: Nardini, 2005.
- Brotze, Johann Christoph. Estonica. Koost A. Hein, I. Leimus, R. Pullat, A. Viires. Tallinn: Estopol, 2006.
- Bruns, Dimitri. Tallinna vanade elamurajoonide rekonstrueerimisprintsipiidest. – Ehitus ja Arhitektuur 1965, nr 4, lk 7–12.
- Bruns, Dimitri. Tallinna peaarhitekti mälestusi ja artikleid. Tallinn: Eesti Arhitektuurimuuseum, 2007.
- Bruns, Dimitri. Tallinn. Linnaehituslik kujunemine. Tallinn: Valgus, 1993.
- Börlau, Konstantin. Pärnu esindusliku linnaosa kujunemise eelprojektide võistlus. – Tehnika ajakiri 1938, nr 3, lk 57–59.
- Campanella, Tommaso. Päikeselinn. Loomingu Raamatukogu 2005, nr 15.
- Clark, Peter. Introduction. – Small Towns in Early Modern Europe. Ed P. Clark. Cambridge: Cambridge University Press, 1995, lk 1–22.
- Groys, Boris. Linn tema turistliku reprodutseeritavuse ajastul. – Vikerkaar 2004, nr 4–5, lk 84–90.
- Dahrendorf, Ralf. Reflections on the Revolution in Europe. New York: Random House, 1990.
- Donskis, Leonidas. Sotsiaalsed müüdid. – Akadeemia 1990, nr 12, lk 2519–2538.
- Donskis, Leonidas. Ideoloogia ja utoopia. Kas utopismi lõpp? – Akadeemia 1995, nr 10, lk 2151–2166.
- Donskis, Leonidas. Ideoloogia ja utoopia. Kas utopismi lõpp? – Akadeemia 1995, nr 11, lk 2352–2372.
- Eaton, Ruth. Ideal Cities: Utopianism and the (Un) Built Environment. London: Thames & Hudson, 2002.
- Eesti IV. Pärnumaa. Toim A. Tammekann, J. Köpp, E. Kant. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1930.
- Eesti. Maadeteaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus V. Valgamaa. Toim A. Tammekann, A. Luha, E. Kant. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1932.

- Eesti ajalugu I. Koost A. Mäesalu, T. Luukas, M. Laur, T. Tannberg. Tallinn: Avita, 1995.
- Eesti ajalugu IV. Põhjasõjast pärisorjuse kaotamiseni. Koost M. Laur, T. Tannberg, H. Piirimäe. Tartu: Ilmamaa, 2003.
- Eesti arhitektuuri ajalugu. Peatoim H. Arman. Tallinn: Eesti Raamat, 1965.
- Eesti arhitektuur 1–4. Peatoim V. Raam. Tallinn: Valgus, 1993–1999.
- Eesti kunsti ajalugu 2. 1520–1770. Peatoim K. Kodres. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2005.
- Eesti omariikluse arengust. Dokumentide kogumik. Koost A. Pajur, H. Mõttus, L. Möldre, M. Räis, S. Valdmaa. Tallinn: Integratsiooni Sihtasutus, 2002.
- Ederberg, Ernst. Narva vanalinna ülesehitamise probleeme. – ENSV Arhitektide Almanahh 1947, lk 60–65.
- Ederberg, Ernst. Tähtsamad sõja ajal hävinud arhitektuuri ja kunsti muinsusesemed Eesti NSV-s. – Eesti NSV Arhitektide Almanahh 1946, lk 59–63.
- Ehrensverd, Ulla. Topographica Estoniæ. Handritade kartor och ritningar över Estland i svenska offentliga samlingar. Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis aastaraamat XII, 1991–1999. Stockholm, 2001.
- Eimer, Gerhard. Die Stadtplanung im Schwedischen Ostseereich 1600–1715. Mit Beiträgen zur Geschichte der Idealstadt. Stockholm: Svenska Bokförlaget, 1961.
- Eimer, Gerhard. Urbana grundtyper i det medeltida Sverige. Formanalytiska undersökningar. – Nordisk medeltid. Konsthistoriska studier tillägnade Armin Tuulse. Stockholm Studies in History of Art 13. Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1967, lk 285–309.
- Eller, Mart. Helmi Üprus kunstiteadlasena. – Vana Tallinn VI (X). Tallinn: Estopol, 1996, lk 11–19.
- Ellin, Nan. Postmodern Urbanism. Cambridge: Blackwell Publishers, 1996.
- Engel, Evamaria. Die deutsche Stadt im Mittelalter. München: Beck, 1993.
- Gadamer, Hans-Georg. Hermeneutika universaalsus. Tartu: Ilmamaa, 2002.
- Gardberg, Carl Jacob. Kaupunkilaitos keskiajalla ja uuden ajan alussa. – Suomen kaupunkilaitoksen historia 1. Keskiajalta 1870-luvulle. Päätoim P. Tommila. Helsinki: Suomen kaupunkiliito, 1981, lk 9–49.
- Geschichte der bildenden Kunst in Deutschland. Bd. 3, Gotik. Hrsg B. Klein; Bd. 4, Spätgotik und Renaissance. Hrsg K. Krause. München, u.a.: Prestel, 2007, 2008.
- Groys, Boris. Linn tema turistliku reprodutseeritavuse ajastul. – Vikerkaar 2004, nr 4–5, lk 84–90.
- Groys, Boris. Stalin-stiil. – Akadeemia 1998, nr 3, lk 635–670.
- Guidoni, Enrico. Die Europäische Stadt. Eine Baugeschichtliche Studie über ihre Entstehung im Mittelalter. Stuttgart: Electa/Klett-Cotta, 1980.

- Haak, Arvi. Keskaegse Viljandi tänavate võrk. – Viljandi Muuseumi aastaraamat 2002. Viljandi, 2003, lk 71–91.
- Haak, Arvi. Viljandi linna kujunemisest peamiselt arheoloogiliste allikate põhjal. – Narva Muuseumi toimetised 5. Narva, 2005, lk 17–28.
- Haapsalu. Koost R. Haavamägi, tekst A. Lumeste. Tallinn: Eesti Raamat, 1976.
- Hallas, Karin. Arhitektuurimälestiste kaitse ajaloost: 1920.–1930. aastad. – Vana Tallinn, VII (XI). Tallinn: Tallinna Linnavalitsus, Estopol, 1997, lk 95–121.
- Hallas, Karin. Puitarhitektuur stiiliajaloo kandjana. – Eesti puitarhitektuur. Koost K. Hallas. Tallinn: Eesti Arhitektuurimuuseum, 1999. lk 11–71.
- Hallas-Murula, Karin. Konstantin Pätsi Tallinn. – Sirp 30. IV 2004, nr 14.
- Hallas-Murula, Karin; Kalm, Mart; Karmo, Märt. Eesti Panga ajaloolised hooned. Tallinn: Eesti Pank, 2004.
- Hansar, Lilian; Basihhina, Eva-Maria. Kuressaare Linnaatlas. Linna kujunemise, linnaehitusliku arengu ja arhitektuuriväärtuste ülevaade 1999. Kuressaare: Kuressaare Linnavalitsus, Eesti Muinsuskaitseinspeksioon, 1999.
- Hansar, Lilian. Linn kui muuseum. – Tartu Linnamuuseumi aastaraamat 11. Tartu, 2005, lk 5–12.
- Hansar, Lilian. Nähtav ja nähtamatu linnas. – Kunstiteaduslikke Uurimusi 2005, kd 14 (2–3), lk 92–112.
- Hansar, Lilian. 20. sajandi arhitektuur. – Saaremaa 2. Ajalugu, majandus, kultuur. Tallinn: Koolibri, 2007, lk 867–903.
- Hansar, Lilian. The Lacuna, an Empty Space in Urban Construction. Cesare Brandi's Restoration Theory in the Integral Preservation of Old Town Areas. – Koht ja paik / Place and Location IV. Toim V. Sarapik. Tallinn: Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Kunstiakadeemia, Eesti Semiootika Selts, 2008, lk 139–151.
- Hansar, Lilian. (Vana)linn kui semiosfäär. – Aeg ja ruum. Uue muinsuskaitse poole. Eesti Kunstiakadeemia toimetised 19. Muinsuskaitse ja restaureerimise osakonna väljaanded 4. Tallinn, 2009, lk 17–31.
- Hansar, Lilian. Vanalinnade plaanistruktuuri tüpoloogia 13.–17. sajandil. – Kunstiteaduslikke Uurimusi 2009, kd 18 (3–4), lk 45–77.
- Hayek, Friedrich August. Hukutav upsakus. Tallinn: Olion, 1997.
- Hayek, Friedrich August. Tee orjusesse. Tallinn: EBS Print, 2001.
- Hein, Ants. Poolteist sajandit arhitektuurimälestiste restaureerimise algusest Eestis. – Ehitus ja Arhitektuur 1985, nr 1/2, lk 96–101.
- Hein, Ants. Eesti mõisaarhitektuur. Historitsismist juugendini. Tallinn: Hattorpe, 2003.
- Helme, Mehis. Eesti kitsarööpmelised raudteed 1896–1996. Tallinn: [s.n.], 1996.

- Hettich, Thomas. Stadtkulturerbe Villingen: Planstadt und Stadtbaukunst des Mittelalters. Eine städtebauliche Analyse der Zähringerstadt. Die Beweiskraft der euklidischen und fraktalen Geometrie im Städtebau. Norderstedt: Books on Demand, 2007.
- Hobhouse, Penelope. Aianduse ajalugu. Tallinn: Varrak, 2006.
- Hotzan, Jürgen. dtv-Atlas Stadt. Von den ersten Gründungen bis zur modernen Stadtplanung. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1994
- Hunnus, Monika. Minu onu Hermann. Meenutusi Eestimaast. Tallinn: Kupar, 2000.
- Hupel, August Wilhelm. Topographische Nachrichten von Lief- und Ehtland. Erster Band. Riga: Johann Friedrich Hartknoch, 1774.
- Hupel, August Wilhelm. Ueber den Aufbau neuer Städte in Hinsicht auf das russische Reich, besonders auf Liefland. Nordische Miscellaneen. Achtes Stück. Riga: Johann Friedrich Hartknoch, 1784.
- Härmson, Paul. Tallinna Vanalinna kui tsentri arendamise probleeme. – Linnaehituse küsimusi Eesti NSV-s. Artiklite kogumik. Tallinn: Eesti NSV Ministrite Nõukogu Riiklik Ehituse ja Arhitektuuri Komitee, 1963, lk 47–63.
- Härmson, Paul. Feodaalsete linnade tekkimisest Balti mere ümber, eriti Tallinna lahe ääres. – Linnaehituse küsimusi Eesti NSV-s. Artiklite kogumik. Tallinn: Eesti NSV Ministrite Nõukogu Riiklik Ehituse ja Arhitektuuri Komitee, 1963, lk 76–87.
- Härmson, Paul. Pärnu keskuse planeerimiskava kujunemine. – Ehitus ja Arhitektuur 1983, nr 3, lk 31–43.
- Härmson, Paul. Linnad läbi aegade. Tallinn: Valgus, 1984.
- Härmson, Paul. Ansambel linnaehituses. – Eesti ehitusmälestised. Tallinn: Valgus, 1990, lk 46–75.
- Isenmann, Eberhard. Die deutsche Stadt im Spätmittelalter. 1250–1500. Stadtgestalt, Recht, Stadtrecht, Kirche, Gesellschaft, Wirtschaft. Stuttgart: Verlag Eugen Ulmer, 1988.
- Jaago, Kalev. Kastininast Uuemõisani. Haapsalu eeslinnadest. – Läänemaa Muuseumi toimetised I. Haapsalu, 1997, lk 83–100.
- Jaanits, Lembit; Laul, Silvia; Lõugas, Vello; Tõnisson, Evald. Eesti esiajalugu. Tallinn: Eesti Raamat, 1982.
- Jankuhn, Herbert. Typen und Funktionen vor- und frühwikingerzeitlicher Handelsplätze im Ostseegebiet. Wien: Böhlau, 1971.
- Jauhiainen, Jussi S. Urban Utopias, Revolutions and the 21st Century City. – Koht ja paik / Place and Location III. Eesti Kunstiakadeemia toimetised 14. Toim V. Sarapik, K. Tüür. Tallinn, 2003, lk 131–137.
- Jauhiainen, Jussi S. Linnageograafia. Linnad ja linnaurimus modernismist postmodernismini. Eesti Kunstiakadeemia toimetised 4. Tallinn, 2005.

- Jauhiainen, Jussi S. Edgar Kant ja linnageograafia. – Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat, 34. köide. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2005, lk 12–22.
- Johansen, Paul. Deutsch und Undeutsch im mittelalterlichen Reval. Stuttgart: Enke, 1939.
- Johansen, Paul. Nordische Mission. Revals Gründung und die Schwedensiedlung in Estland. Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1951.
- Johansen, Paul. Lippstadt, Freckenhorst und Fellin in Livland. – Westfalen, Hanse, Ostseeraum. Veröffentlichungen des Provinzialinstituts für westfälische Landes- und Volkskunde, Reihe I, Heft 7. Münster: Aschendorff, 1955.
- Johansen, Paul. Kaugete aegade sära. Koost J. Kivimäe. Tartu: Ilmamaa, 2005.
- Jokilehto, Jukka. A History of Architectural Conservation. Oxford: Butterworth-Heinemann, 2006 (esmarükk 1999).
- Jokilehto, Jukka. Considerations on Authenticity and Integrity in World Heritage Context. – New Views on Authenticity and Integrity in the World Heritage of the Americas. San Miguel de Allende, Guanajuato, August 24-26, 2005. ICOMOS Monuments and Sites XIII. Ed F. J. López Morales. Paris, 2005, lk 35–48.
- Jokilehto, Jukka. The Complexity of Authenticity. – Kunstiteaduslikke Uurimusi 2009, kd 18 (3–4), lk. 125–141.
- Kadakas, Villu; Mäll, Jaak. Märkmeid Tallinna vanemast topograafiast. – Keskus – tagamaa – ääreala. Uurimusi asustushierarhia ja võimukeskuste kujunemisest Eestis. Muinasaja teadus 11. Koost V. Lang. Tallinn, Tartu: Ajaloo Instituut, Tartu Ülikool, 2002, lk 409–430.
- Kadakas Villu; Nurk, Ragnar; Püüa Garel; Toos, Guido. Investigations in Tallinn and the counties of Harjumaa, Läänemaa, Ida-Virumaa and Järvamaa. – Archaeological fieldwork in Estonia 2007. Tallinn: Muinsuskaitseamet, 2008, lk 183–204.
- Kala, Tiina. Tallinna tekkeloo peegeldumine kirjalikes allikates. – Keskus – tagamaa – ääreala. Uurimusi asustushierarhia ja võimukeskuste kujunemisest Eestis. Muinasaja teadus 11. Koost V. Lang. Tallinn, Tartu: Ajaloo Instituut, Tartu Ülikool, 2002, lk 391–408.
- Kalm, Mart. Eesti 20. sajandi arhitektuur. Tallinn: Prisma Print, 2001.
- Kangroop, Rasmus. All-linna topograafiast 14. sajandil. Linnaehituslikust struktuurist Taani aja lõpul ja orduaja algul (1310–1365). – Vana Tallinn XIV (XVIII). Tallinn: Estopol, 2003, lk 11–49.
- Kant, Edgar. Tartu. Linn kui ümbrus ja organism. – Koguteos Tartu. Tartu: Tartu Linnavalitsus, 1927, lk 192–433.
- Kant, Edgar. Valga. Geograafiline ja majanduslik ülevaade. – Publicationes Seminarii Universitatis Tartuensis Oeconomico-Geographici III. Tartu, 1932, lk 70–85.

- Kant, Edgar. Linnad ja maastikud. Koost O. Kurs. Tartu: Ilmamaa, 2000.
- Karling, Sten. Tartu universitets byggnadshistoria under den svenska tiden. – Akadeemilise Rootsi-Eesti Seltsi aastaraamat 1934. Tartu, 1934, lk 29–61.
- Karling, Sten. Narva. Eine baugeschichtliche Untersuchung. Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1936.
- Karling, Sten. Jakob och Magnus Gabriel de la Gardie som byggherrar i Estland. Tartu Ülikooli kunstiajaloo kabineti väljaanded 5. Tartu, 1938.
- Kenkmaa, Rudolf. Eesti linnade tekkimine ja laienemine XIII ja XIV sajandil. – Eesti ajalugu II. Toim H. Kruus. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1937, 83–119.
- Keppe, Otto. Kokkuvõtte Üleliidulise Arhitektide Liidu pleenumi ja EN Arhitektide Liidu konverentsi tööst. – ENSV Arhitektide Almanahh IV, 1951, lk 62–70.
- Kesküla, Kalle. Mõnda Kuressaare linna kujunemisloost. – Saaremaa Muuseum. Kaheaastaraamat 2003–2004. Kuressaare, 2005, lk 97–126.
- Kirss, Odette. Rakvere ajalugu kõige vanemast ajast 1944. aastani. Tallinn: Virumaa Muuseumid, 2003.
- Kivi, Raul. Tartu probleemidest. – Eesti arhitektuur. Artiklite kogumik. Tallinn: Valgus, 1969, lk 54–71.
- Kivi, Raul-Levroit. Tartu vanalinna regenereerimisprojekti meetodika. – Restaureerimisalaste artiklite kogumik. Tallinn: Valgus, 1975, lk 39–59.
- Kivi, Raul. Tartu vanalinna regenereerimisest. – Ehitus ja Arhitektuur 1978, nr 2, lk 23–25.
- Kivi, Raul-Levroit. Tartu planeerimisest ja arhitektuurist. Artikleid ja mälestusi. Tallinn: Eesti Arhitektuurimuuseum, 2005.
- Kodres, Krista. Sada aastat ehitamist Eestis. Ideid, probleeme ja lahendusi. – Ehituskunst 1999, nr 24/25/26, lk 7–85.
- Kodres, Krista. Tuhat aastat Eesti arhitektuuri. – Ehituskunst 2000/2001, nr 29/30, lk 12–69.
- Koht ja paik / Place and Location I. Toim K. Lehari, V. Sarapik. Eesti Kunstiakadeemia toimetised 8. Tallinn, 2000.
- Koht ja paik / Place and Location II. Eesti Kunstiakadeemia toimetised 10. Toim V. Sarapik, K. Tüür, M. Laanemets. Tallinn, 2002.
- Koht ja paik / Place and Location III. Eesti Kunstiakadeemia toimetised 14. Toim V. Sarapik, K. Tüür. Tallinn, 2003.
- Koht ja paik / Place and Location IV. Toim V. Sarapik. Tallinn: Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Kunstiakadeemia, Eesti Semiootika Selts, 2008.
- Koht ja paik / Place and Location V. Toim E. Närkepea, V. Sarapik, J. Tomberg. Tallinn: Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Kunstiakadeemia, Eesti Semiootikaselts, 2006.

- Kostof, Spiro. *A History of Architecture: Settings and Rituals*. Oxford: Oxford University Press, 1995 (esmatrükk 1985).
- Kostof, Spiro. *The City Shaped: Urban Patterns and Meanings Through History*. London: Thames & Hudson, 2006 (esmatrükk 1991).
- Kostof, Spiro. *The City Assembled: The Elements of Urban Form Through History*. London: Thames & Hudson, 2004 (esmatrükk 1992).
- Kotli, Alar. 30 aastat nõukogude arhitektuuri. – ENSV Arhitektide Almanahh III, 1949, lk 5–12.
- Kotov, Kaie. Semiootilised kondensaatorid linnaruumis. *Semiotic Condensers in Cityscape*. – *Ettekanne konverentsil: Koht ja paik / Place and Location III*, 2002, teesid: <http://www.eki.ee/km/place/abstracts3.pdf>, lk 38–39 (vaadatud 17.06.2008).
- Kotšenovski, Oleg. Valga kesklinn XIX sajandi lõpus – XX sajandi alguses ja insener-arhitekt G. Hellati tegevusest Valgas. – *Linnaehitus ja arhitektuur. Ehitusalased uurimused*. Tallinn: Ehituse Teadusliku Uurimise Instituut, 1991, lk 5–33.
- Krautzberger, Martin. *Handbuch Denkmalschutz und Denkmalpflege*. 2. Auflage. München: Verlag C. H. Beck, 2006.
- Kriiska, Aivar; Tvauri, Andres; Selart, Anti; Kibal, Birgit; Andersen, Andres; Pajur, Ago. *Eesti ajaloo atlas*. Tallinn: Avita, 2006.
- Kriiska, Aivar; Haak, Aivar; Lõhmus, Mari. Arheoloogilised välitööd Viljandi linnas Tallinna ja Oru tänava vahele rajatud kaugküttetorustiku kraavi alal. – *Viljandi Muuseumi aastaraamat 2006*. Viljandi, 2007, lk 101–129.
- Kriiska, Aivar; Roog, Raido; Alttoa, Kaur. *Mittelalterliche Überreste in der Lutsu Strasse 2, Tartu. Vorläufige Forschungsergebnisse*. – *Baltic Journal of Art History*, 2010, Spring, lk 171–200.
- Kruft, Hanno-Walter. *A History of Architectural Theory from Vitruvius to the Present*. New York: Princeton Architectural Press, 1994.
- Kunst und Kultur im Weserraum 800–1600. Band 3*. Hrsg H. Stoob. *Ostwestfälisch-weserländische Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde*. Münster, Westfalen: Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, 1970 (esmatrükk 1966).
- Kuusik, Edgar Johann. *Ehituskunst*. Tallinn: Valgus, 1973.
- Käsper, Adolf. Uue Narva arhitektuuriline ilme. – *Eesti NSV Arhitektide Almanahh 1946*, lk 21–27.
- Künnapu, Liivi; Maiste, Juhan. *Kuressaare linn rajamisest kuni 20. sajandini*. – *Saaremaa 2. Ajalugu, majandus, kultuur*. Tallinn: Koolibri, 2007, lk 847–866.
- Laakmann, Heinrich. *Geschichte der Stadt Pernau in der Deutsch-Ordenszeit (bis 1558)*. Marburg/Lahn: Herder-Institut, 1956.
- Laherand, Meri-Liis. *Kvalitatiivne uurimisviis*. Tallinn: [s.n.], 2008.
- Laid, Erik jt. *Muistse Eesti linnused. 1936.–1938. a uurimiste tulemused*. Toim H. Moora. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 1939.

- Laidre, Margus. Dorpat 1558–1708. Linn väe ja vaenu vahel. Tallinn: Argo, 2008.
- Lang, Valter. Varalinnalised keskused (aolinnad) hilismuinasaeegses Eestis. – Kui vana on Tallinn: 13. mail 2004 toimunud konverentsi ettekanded ja diskussioon. Tallinna Linnaarhiivi toimetised 8. Tallinn, 2004, lk 7–27.
- Larkham, J. Peter. Conservation and The City. New York, London: Routledge, 1996.
- Laur, Mati. Eesti ala valitsemine 18. sajandil (1710–1783). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2000.
- Laurik, Inge. Pärnu supelusasutuse arhitektuurivõistlused aastatel 1922 ja 1925. – Päikesereis. Alvar Aalto ja Pärnu supelusasutuse arhitektuurikonkursid. Pärnu: Pärnu Muuseum, Alvar Aalto Muuseum, 2004, lk 18–25.
- Lehari, Kaia. Ruum. Keskkond. Koht. Eesti Kunstiakadeemia toimetised 5. Tallinn, 1997.
- Lehari, Kaia. The Metaphorical Townscape. – Koht ja paik / Place and Location I. Toim K. Lehari, V. Sarapik. Eesti Kunstiakadeemia toimetised 8. Tallinn, 2000, lk 37–52.
- Lehari, Kaia. Rändaja teel. – Kunstiteaduslikke Uurimusi 2005, kd 14 (2–3), lk 113–126.
- Lehari, Kaia. Tee viib ja viitab. – Koht ja paik / Place and Location I. Eesti Kunstiakadeemia toimetised 8. Toim. K. Lehari, V. Sarapik. Tallinn, 2000, lk 44–52.
- Lehari, Kaia. Embodied Metaphors. – Environment and the Arts. Perspectives on Environmental Aesthetics. Ed A. Berleant. Aldershot, Burlington: Ashgate, 2002, lk 45–87.
- Leighly, John. The Towns of Medieval Livonia. – University of California Publications in Geography, Vol. 6 (7). Berkley, 1939, lk 235–314.
- Leppik, Lea. Tartu Ülikooli teenistujate sotsiaalne mobiilsus 1802–1918. Dissertationes Historiae Universitatis Tartuensis 11. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2006.
- Leupen, Bernard; Grafe, Christop; Körnig, Nicola; Lampe, Marc; DeZeeuw, Peter. Design and Analysis. Rotterdam: 010 Publishers, 1997.
- Lilius, Henrik. Suurvalta-ajan kaupunkinrakentaminen 1617–1721. – Suomen kaupunkilaitoksen historia 1. Keskiajalta 1870-luvulle. Päätoim P. Tommila. Helsinki: Suomen kaupunkiliito, 1981, lk 305–322.
- Lilius, Henrik. Kaupunkinrakentaminen ison- ja pikkuvihan välisenä aikana (1721–43). – Suomen kaupunkilaitoksen historia 1. Keskiajalta 1870-luvulle. Päätoim. P. Tommila. Helsinki: Suomen kaupunkiliito, 1981, lk 323–328.
- Lilius, Henrik. Hyödyn aikakauden kaupunkirakentaminen (1743–75). – Suomen kaupunkilaitoksen historia 1. Keskiajalta 1870-luvulle. Päätoim P. Tommila. Helsinki: Suomen kaupunkiliito, 1981,

- lk 329–341.
- Lilius, Henrik. Kustavilainen kaupunki (1775–1809). – Suomen kaupunkilaitoksen historia 1. Keskiajalta 1870-luvulle. Päätoim. P. Tommila. Helsinki: Suomen kaupunkiliito, 1981, lk 342–356.
- Lilius, Henrik. Klassismin perinne ja empiren kaupunki (1809–1828–1856). – Suomen kaupunkilaitoksen historia 1. Keskiajalta 1870-luvulle. Päätoim P. Tommila. Helsinki: Suomen kaupunkiliito, 1981, lk 357–383.
- Lilius, Henrik. Kaupunkipolitiikka ja kaupunkirakennetta uudistava lainsäädäntö 1800-luvun jälkipuoliskolla. – Suomen kaupunkilaitoksen historia 2. 1870-luvulta autonomian ajan loppuun. Päätoim P. Tommila. Helsinki: Suomen kaupunkiliito, 1983, lk 128–133.
- Lilius, Henrik. Asemakaavoitus 1856–1900. – Suomen kaupunkilaitoksen historia 2. 1870-luvulta autonomian ajan loppuun. Päätoim P. Tommila. Helsinki: Suomen kaupunkiliito, 1983, lk 134–154.
- Lilius, Henrik. Suomalainen puukaupunki. Rungsted Kyst: Nyborg, 1985.
- Lotman, Juri. Semiosfäärist. Tallinn: Vagabund, 1999.
- Lotman, Juri. Kultuur ja plahvatus. Tallinn: Varrak, 2001.
- Lotman, Juri. Kultuurisemiootika. Tekst – kirjandus – kultuur. Tallinn: Olion, 2006.
- Läänemaa. Maateaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus. Üldosa. Eesti VIII. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1938.
- Meelak, Malle. Generaalplaanidest ja nende korrigeerimisest. – Eesti arhitektuur. Artiklite kogumik. Tallinn, Valgus 1969, lk 44–53.
- Maiste, Juhan. Denkmalpflege in Estland. Die Suche nach Identität. – Nordost Archiv 1997, Bd VI, Heft 1, lk 273–320.
- Maiste, Juhan. Revolutionary Architecture in the East. – The Problem of Classical Ideal in the Art and Architecture of the Countries around the Baltic Sea. Conference at the Estonian Academy of Arts, Nov. 9.–10. 2001. Eds K. Kodres, P. Lindpere, E. Näripea. Estonian Academy of Arts Proceedings 13. Tallinn, 2003, lk 209–221.
- Maiste, Juhan. Carl Ludwig Engel: ein deutscher Baumeister in Tallinn. – J. Maiste, Tuldu teed tagasi. EKA restaureerimiskooli väljaanded 1. Tallinn: [s.n.], 2002, lk 502–529.
- Maiste, Juhan. Klassika sünnimetsas: mõtteid visuaalse kunsti keelest. – Kakssada aastat klassikalist filoloogiat Eestis. Morgensterni Seltsi toimetised I. Toim I. Volt. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2003, lk 122–137.
- Maiste, Juhan; Polli, Kadi; Raisma, Mariann. Alma Mater Tartuensis. Tartu Ülikool ja tema arhitekt Johann Wilhelm Krause. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2003.
- Maiste, Juhan. The Glass Bead Game in the Topic of Classics: Baltic Identity and the Transport of Culture. – J. Maiste, Tuldu teed edasi. Tallinn: [s.n.], 2007, lk 13–27.
- Maiste, Juhan. Klassitsism ja tõde. – Kunstiteaduslikke Uurimusi 2008,

- kd 17 (1–2), lk 7–13.
- Maiste, Juhan. Aeg ruumis ja ruum ajas. Tagasi asjade juurde. – Aeg ja ruum. Uue muinsuskaitse poole. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2009, lk 9–16.
- Maiste, Juhan. Phenomenological *Alma mater*. Borders of the Visible and the Invisible in Heritage Protection. – *Baltic Journal of Art History* 2009, Autumn, lk 181–216.
- Maiste, Juhan. Klassika ja klassitsism. – J. Maiste, Tuldud teed edasi. Tallinn: [s.n.], 2007, lk 249–259.
- Mandel, Mati. Miks sai Lihula Eestimaa piiskopkonna esimeseks keskuseks? – Läänemaa Muuseumi toimetised I. Haapsalu, 1997, lk 19–25.
- Mandel, Mati. Lihula muinas- ja keskaeg. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2002.
- Markus, Kersti. Kuhu kadus Hertele kirik? Mõtteid Harjumaa haldusstruktuurist 13. sajandil. – *Kunstiteaduslikke Uurimusi* 2007, kd 16 (1–2), lk 9–24.
- Marten, Bettina. Planerische Logik und Repräsentativer Anspruch Urbanistik und Burgenbau. – *Geschichte der bildenden Kunst in Deutschland*, Bd. 3, Gotik. Hrsg B. Klein. München, u.a.: Prestel, 2007, lk 227–245.
- Martinson, Madis. Haapsalu kuurort. Tallinn: Eesti Raamat, 1975.
- Meelak, Malle. Generaalplaanidest ja nende korrigeerimisest. – Eesti arhitektuur. Artiklite kogumik. Tallinn, Valgus 1969, lk 44–53.
- Meie vabariigi linnade peaarhitektid vastavad toimetuse küsimustele. – *Ehitus ja Arhitektuur* 1964, nr 4, lk 17–25.
- Meigas, Voldemar. Eesti NSV linnaehitusest. – *ENSV Arhitektide Almanahh IV*, 1951, lk 19–30.
- Meikar, Toivo. Haapsalu Lossiaed erastamise keerises. – Läänemaa Muuseumi toimetised VI. Haapsalu, 2002, lk 69–83.
- Mellik, Ants. Asustusvormi perspektiivse ümberkujundamise küsimusi Eesti NSV-s. – Linnaehituse küsimusi ENSV-s. Artiklite kogumik. Tallinn: Eesti NSV Ministrite Nõukogu Riiklik Ehituse ja Arhitektuuri Komitee, 1963, lk 7–18.
- Merleau-Ponty, Maurice. *The Visible and the Invisible: Followed by Working Notes*. Ed C. Lefort, trans A. Lingis. Evanston: Northwestern University Press, 1968 (orig pr k 1964).
- Merleau-Ponty, Maurice. *Phenomenology of Perception*. Trans C. Smith. London, New York: Routledge, 2004 (esmatrükk 1962).
- Mertelsmann, Olaf. Nõuka-aeg läbi lääneeurooplase silmade. – *Päevaleht* 03. VIII 2005.
- Metsallik, Romeo. Borre-loom Tartus. Kaks skandinaaviapärast ehteripatsit. – *Akadeemia* 1996, nr 7, lk 1358–1360.
- Misäns, I. Wolmar. Eine hansische Kleinstadt im mittelalterlichen Livland. – *Aus der Geschichte Alt-Livlands*. Hrsg B. Jähnig, K. Militzer. Münster: Lit Verlag, 2004, lk 39–55

- More, Thomas. Utopia. Loomingu Raamatukogu 2002, nr 11/12.
- Moora, Harri; Ligi, Herbert. Wirtschaft und Gesellschaftsordnung der Völker des Baltikums zu Anfang des 13. Jahrhunderts. Tallinn: Eesti Raamat, 1970.
- Moora, Harri. Tartu asutamise ümber. – Tartu II. Linnavalitsuse tegevuse ülevaade ja statistikat 1931–1933. Jooni Tartu ajalooost. Tartu: Tartu Linnavalitsus, 1935, lk 191–199.
- Mumford, Lewis. The Culture of Cities. New York: Harcourt Base, 1938.
- Mumford, Lewis. The City in History: Its Origins, its Transformations and its Prospects. New York: Harcourt, Brace & World, 1966.
- Mägi, Marika. Piirkonnad ja keskused. Asustus muinasaja lõpu ja varakeskaegsel Saaremaal arheoloogiliste, inimgeograafiliste ning ajalooliste allikate andmeil. – Keskus – tagamaa – ääreala. Uurimusi asustushierarhia ja võimukeskuste kujunemisest Eestis. Muinasaja teadus 11. Koost V. Lang. Tallinn, Tartu: Ajaloo Instituut, Tartu Ülikool, 2002, lk 169–232.
- Neumann, Wilhelm. Der Stadtplan als geschichtliche Urkunde. – Mitteilungen aus der livländischen Geschichte. Bd. 21. Riga: Kymmell, 1921, lk 84–99.
- Nikula, Oscar. Kaupunkilaitos 1721–1875. – Suomen kaupunkilaitoksen historia 1, lk 135–301.
- Nottbeck, Eugen von; Neumann, Wilhelm. Geschichte und Kunstdenkmäler der Stadt Reval. Reval: Franz Kluge's Verlag, 1904.
- Näripea, Eva. Turistlik eskapism ja sümfoonilised variatsioonid: Tallinna vanalinn vaatefilmides 1960.–1970. aastail. – Kunstiteaduslikke Uurimusi 2007, kd 16 (3), lk 69–91.
- Oakeshott, Michael. Rationalism in Politics. London: Methuen & Co Ltd; Totowa, N. J.: Rowman and Littlefield, 1977.
- Orbaşlı, Aylin. Architectural Conservation. Principles and Practice. Oxford: Blackwell Science, 2008.
- Org, Andrus. Ferdinand de Saussure, strukturalism ja semiootika. – 20. sajandi mõttevoolud. Tallinn, Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2009, lk 647–669.
- Ожегов, Сергей Сергеевич. Типовое и повторное строительство в России в XVIII–XIX веках. Москва: Стройиздат, 1984.
- Padu, Tõnis. Läänemaa väärtuslikud maastikud. Haapsalu: Lääne Maavalitsus, 2006.
- Palang, Hannes. Edgar Kantist, Euroopa maastikukonventsioonist ja kohalikest. – Vikerkaar 2008, nr 7–8, lk 138–144.
- Palli, Heldur. Eesti rahvastiku ajalugu aastani 1712. Academia 6. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 1996.
- Pantelejev, Aleksander. Õigeusu kiriku arhitektuur Eestis 16.–18. sajandil. – Eesti kunsti ajalugu 2. 1520–1770. Peatoim K. Kodres. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2005, lk 419–425.
- Pendlebury, John. Conservation in the Age of Consensus. London,

- New York: Routledge, 2009.
- Pirang, Heinz. Das Baltische Herrenhaus I. Die älteste Zeit bis um 1750. Riga: Jonck & Poliewsky, 1926.
- Planitz, Hans. Die deutsche Stadt im Mittelalter. Von der Römerzeit bis zu den Zunftkämpfen. 3, unveränd. Aufl. Weimar: Böhlau, 1973.
- Policy and Law in Heritage Conservation. Ed R. Pickard. London, New York: Spon Press, 2001.
- Popper, Karl Raimond. The Open Society and Its Enemies. Volume I. The Spell of Plato. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1971.
- Popper, Karl Raimond. Historitsismi viletsus. Tallinn: Olion, 2000.
- Pullat, Raimo. Tallinna ajalugu. 19. sajandi 60-ndate aastate algusest 1965. aastani. Tallinn: Eesti Raamat, 1969.
- Pullat, Raimo. Eesti linnad ja linlased XVIII sajandi lõpust 1917. aastani. Tallinn: Eesti Raamat, 1972.
- Pullat, Raimo. Linnad kodanlikus Eestis. Tallinn: Eesti Raamat, 1978.
- Pullat, Raimo. Võru linna ajalugu. Tallinn: Eesti Raamat, 1984.
- Pullat, Raimo. Eesti linnarahvastik 18. sajandil. Tallinn: Olion, 1992.
- Puustak, Ülo. 30 aastat ehitismälestiste restaureerimist Eesti NSV-s. – Ehitus ja Arhitektuur 1982, nr 2, lk 3–5.
- Puustak, Ülo. In memoriam Ernst Ederberg (1891–1973). – Eesti ehitismälestised. Tallinn: Valgus, 1990, lk 260–261.
- Puustak, Ülo. Muinsuskaitse ajalooline areng Eestis. – Muinsuskaitse aastaraamat 2008. Tallinn: Muinsuskaitseamet, Tallinna Kultuuriväärtuste Amet, Eesti Kunstiakadeemia muinsuskaitse ja restaureerimise osakond, 2009, lk 82–86.
- Põltsam–Jürjo, Inna. Liivimaa väikelinn Uus-Pärnu 16. sajandi esimesel poolel. Tallinn: Argo, 2009.
- Pärn, Anton. Veete osast Haapsalu linna rajamise kohavalikul. – Läänemaa Muuseumi toimetised V. Haapsalu, 2001, lk 41–57.
- Pärn, Anton. Haapsalu linna kujunemisest keskajal. – Ars Estoniae medii aevi. Grates Villem Raam, viro doctissimo et expertissimo. Koost K. Alttoa. Tallinn: Eesti Muinsuskaitse Selts, 1995, lk 127–144.
- Pärn, Anton. Linnade teke Eestis – mõningaid historiograafilisi aspekte. – Keskus – tagamaa – ääreala. Uurimusi asustushierarhia ja võimukeskuste kujunemisest Eestis. Muinasaja teadus 11. Koost V. Lang. Tallinn, Tartu: Ajaloo Instituut, Tartu Ülikool, 2002, lk 351–390.
- Pärn, Anton. Haapsalu linn Saare-Lääne piiskopkonna keskuste kujunemisloos. – Läänemaa Muuseumi toimetised I. Haapsalu, 1997, lk 26–48.
- Raid, Niina. Tartu vana ülikooli hoonetest. – Ehitus ja Arhitektuur 1975, nr 2, lk 42–48.
- Raid, Niina. Tartu suur tulekahju 200 aastat tagasi. – Eesti Loodus 1975,

- nr 9, lk 530–532.
- Raid, Niina. Tartu vanimaid ehitisi. Tallinn: Eesti Raamat, 1981.
- Raid, Tõnu. Eesti teedevõrgu kujunemine. Tallinn: Punnpaap, 2005.
- Rakvere vanadel fotodel. Fotosid Virumaa Muuseumi kogust.
Koost O. Kirss. Tallinn: Tänapäev, 2006.
- Randviir, Anti. Placing the City. – Koht ja paik / Place and Location III.
Eesti Kunstiakadeemia toimetised 14. Toim V. Sarapik, K. Tüür.
Tallinn, 2003, lk 183–201.
- Randviir, Anti. Space and Place as Substrates of Culture. – Koht ja paik /
Place and Location II. Eesti Kunstiakadeemia toimetised 10.
Toim V. Sarapik, K. Tüür, M. Laanemets. Tallinn, 2002, lk 140–155.
- Randviir, Anti. Kaart kui kultuuritekst. – Kultuuritekst ja
traditsioonitekst. Toim Ü. Pärli. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2000,
lk. 151–171.
- Randviir, Anti. Mapping the World: towards a Sociosemiotic Approach to
Culture. *Dissertationes semioticae Universitatis Tartuensis* 6.
Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004.
- Ranta, Raimo. Suurvalta-ajan kaupunkilaitos. – Suomen
kaupunkilaitoksen historia 1, Keskiajalta 1870-luvulle. Päätoim
P. Tommila. Helsinki: Suomen kaupunkiliito, 1981, lk 51–133.
- Rautiainen, Marianne. Kaupungin arvioiminen. Selvitys
kaupunkikuvaindikaattoreista. Helsinki: Ympäristöministeriö, 2001.
- Raudver, Guido. Haapsalu läbi aegade ja inimeste. Tallinn: Eesti Raamat,
1979.
- Reinisch, Ulrich. Zur Grundrißentwicklung deutscher Planstädte im 12.
und 13. Jahrhundert. – *Stadtbaukunst im Mittelalter*. Hrsg D. Dolgner,
I. Roch. Berlin: Verlag für Bauwesen, 1990, lk 126–136.
- Remm, Tiit. “Alguse” ja “lõpu” kui linnakirjeldamise vahendite
kuulumisest linna juurde. – *Acta Semiotica Estica* VI. Tartu: Tartu
Ülikooli Kirjastus, 2009, lk 86–105.
- Reis [nõukogude] läände. Kuurortlinn Pärnu 1940–88. Artiklite kogumik.
Pärnu: Pärnu Linnavalitsus, 2009.
- Ricœur, Paul. Objektiivsus ja subjektiivsus ajaloos. – *Tuna* 2002, nr 2,
lk 97–108.
- Ricœur, Paul. Kaugenemise hermeneutiline funktsioon. – *Akadeemia*
2007, nr 11, lk 2460–2483.
- Riegl, Alois. *Kunstwerk oder Denkmal? Alois Riegls Schriften zur
Denkmalpflege*. Hrsg E. Bacher. Wien, Köln, Weimar: Böhlau Verlag,
1995.
- Rikas, Külli. Magnus Gabriel De la Gardie ja Saaremaa. – Saaremaa
Muuseum. Kaheaastaraamat 1995–1996. Kuressaare, 1997, lk 53–70.
- Ritums, Ritvars. The rise of medieval town of Venstpils – archaeological
investigations and hypotheses. – *Linnusest ja linnast*. Uurimusi Vilma
Trummali auks. Koost A. Haak, E. Russow, A. Tvauri. Muinasaja
teadus 14. Tallinn, Tartu: Ajaloo Instituut, Tartu Ülikool, 2004,

- lk 291–316.
- Romanov, S. Eesti NSV linnade generaalplaanide olukorrast. – Linnaehituse küsimusi Eesti NSV-s. Artiklite kogumik. Tallinn: Eesti NSV Ministrite Nõukogu Riiklik Ehituse ja Arhitektuuri Komitee, 1963, lk 19–30.
- Russow, Erki. Kaks aastakümnet linnaarheoloogiat Haapsalus – mitte ainult potikildudest ja müürikatkeist. Ühe väikelinna mineviku uurimise olevikust ja tulevikust. – Läänemaa Muuseumi toimetised XI. Haapsalu, 2008, lk 7–39.
- Saalman, Howard. *Medieval Cities*. New York: George Braziller, 1968.
- Sarapik, Virve, *_topias and Islands. Koht ja paik / Place and Location III*. Eesti Kunstiakadeemia toimetised 14. Toim. V. Sarapik, K. Tüür. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2003, lk 107–128.
- Sarapuu, Paul. Viljandi linna põleng 1944. aasta septembris. – Viljandi Muuseumi aastaraamat 1997. Viljandi, 1998, lk 172–183.
- Schibbye, Bengt; Pålsta, Ylva. *Landskap i fokus. Utvärdering av metoder för landskapsanalys*. Stockholm: Rikantikvarieämbetet, 2001.
- Sirel, Helju. Pärnu linnaehituslik areng. – *Ehitus ja Arhitektuur* 1983, nr 3, lk 24–30.
- Sirel, Helju. Paide linnaehituslik kujunemine ja arhitektuur. – Paide – Eestimaa süda. Koost T. Saarist. Paide: Eesti Kodu-uurimise Selts, 1991, lk 54–63.
- Sirel, Helju. Lihula alevi ehitusajaloolisest kujunemisest. – Linnaehitus ja arhitektuur. Ehitusalased uurimused. Tallinn: Ehituse Teadusliku Uurimise Instituut, 1991, lk 166–180.
- Sjoberg, Gideon. *The Preindustrial City. Past and Present*. New York: The Free Press, 1965.
- Soans, Anton; Keppe, Otto. Tallinna linna uuest planeerimise kavast. – ENSV Arhitektide Almanahh 1946, lk 9–20.
- Soans, Anton. Pärnu arenemine kuurortlinnaks. – ENSV Arhitektide Almanahh III, 1949, lk 30–35.
- Soom, Arnold. Eesti väikesed sisemaa linnad ja alevid 17. sajandil. – A. Soom, Mälestusi. Artikleid. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 1996, lk 216–272.
- Soorsk, Maret. Mõisnike kodadest Kuressaares. – Saaremaa Muuseum. Kaheaastaraamat 1999–2000. Kuressaare: Saaremaa Muuseum, 2001, lk 107–128.
- Stadtbaukunst im Mittelalter. Hrsg D. Dolgner, I. Roch. Berlin: Verlag für Bauwesen, 1990.
- Suomen kaupunkilaitoksen historia 1. Keskiajalta 1870-luvulle. Päätoim P. Tommila. Helsinki: Suomen kaupunkiliito, 1981.
- Suomen kaupunkilaitoksen historia 2. 1870-luvulta autonomian ajan loppuun. Päätoim P. Tommila. Helsinki: Suomen kaupunkiliito, 1983.
- Tamm, Jaan. *Of the Older Settlement of Tallinn*. – *Castella Maris Baltici* 1. Ed K. Drake. Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1993, lk 205–211.
- Tamm, Jaan. Tallinna vanemast asustusest. – *Vana Tallinn V (IX)*.

- Tallinn: Estopol, 1995, lk 10–34.
- Tamm, Jaan. Tallinna veestikust ja muinasaja lõpu sadamakohtadest. – Arheoloogiga Läänemere maades. Uurimusi Jüri Seliranna auks. Muinasaja teadus 13. Koost V. Lang, Ü. Tamla. Tallinn, Tartu: Ajaloo Instituut, Tartu Ülikool, 2003, lk 311–324.
- Tamm, Marek. Qua vadis, humaniora? – Keel ja Kirjandus 2008, nr 8–9, lk 577–588.
- Tammearu, Tiit. Linnastumine ja linnade kasv Eestis nõukogude aastatel. *Dissertationes Historiae Universitatis Tartuensis* 13. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2001.
- Tarvel, Enn. Läänemaa varaajaloost. – Läänemaa Muuseumi toimetised I. Haapsalu, 1997, lk 7–17.
- Tohvri, Epi. Eesti puitasumite kujunemisest ja elamutüüpidest. – Eesti puitarhitektuur. Koost K. Hallas. Tallinn: Eesti Arhitektuurimuuseum, 1999, lk 73–112.
- Tohvri, Epi. Valgustusideede mõju Tartu arhitektuurikultuurile 19. sajandi alguses. *Dissertationes Historiae Universitatis Tartuensis* 18. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2009.
- Toms, Fredi. Arhitektuurimälestiste kaitsest Eesti NSV-s. – Ehitus ja Arhitektuur 1970, nr 3, lk 13–18.
- Toode, Andres. Südalinnast ääremaaks: ehitustegevus Narva vanalinna piirkonnas sõjajärgsest ajast kuni tänapäevani. – Narva Muuseumi toimetised 9, Narva, 2009, lk 163–197.
- Toss, Hain. Eesti ajalooliste linnade regenereerimine. – Ehitus ja Arhitektuur 1985, nr 1/2, lk 60–64.
- Tuan, Yi-Fu. *Topophilia. A Study of Environmental Perception, Attitudes and Values*. New York: Columbia University Press, 1990 (esmatrükk 1974).
- Tuulse, Armin. *Die Burgen in Estland und Lettland*. Õpetatud Eesti Seltsi toimetised XXXIII. Tartu, 1942.
- Tvauri, Andres. Muinas-Tartu. Uurimus Tartu muinaslinnuse ja asula ajaloost. Muinasaja teadus 10. Tartu, Tallinn: Tartu Ülikool, Ajaloo Instituut, 2001.
- Tvauri, Andres. Archaeological supervision around the St. John's church in Valga. – *Archaeological Fieldwork in Estonia 2008*. Tallinn: Muinsuskaitseamet, 2009, lk 182–192.
- Tõnisson, Evald. Eesti muinaslinnad. Muinasaja teadus 20. Tartu, Tallinn: Tartu Ülikool, Ajaloo Instituut, 2008.
- Valga linna ajaloost 18. sajandi lõpust kuni 1939. Koost E. Mats, T. Rosenberg, M. Juzar. Valga muuseumi aastaraamat 2000. Valga: Litero, 2001.
- Valik saarlasi: J. Oks, V. Grünthal-Ridala, J. Aavik, A. Mälk. Koost H. Sarapuu. Kuressaare: Thule, 1989.
- Valk, Heiki. Keskaegse Viljandi sünni- ja arenguloost: arheoloogiliste kaevamiste tulemusi 1989–1992. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat

- 1988–1993. Tartu, 1995, lk 173-174.
- Valk, Heiki. The Genesis of Viljandi (Fellin): archaeological data. – Riga und der Ostseeraum. Von der Gründung 1201 bis in die frühe Neuzeit. Hrsg I. Misāns, H. Wernicke. Marburg: Herder-Institut, 2005, lk 95–108.
- Valk, Heiki. Estland im 11.–13. Jahrhundert. Neuere Aspekte aus Sicht der Archäologie. – Forschungen zur baltischen Geschichte, Bd 3. Tartu: Akadeemiline Ajalooselts, 2008, lk 57–86.
- Valk, Kristel. Arhitektuurielu Saksa okupatsiooni aegses Eestis aastatel 1941–1944. – Viisteist. Eesti Arhitektuurimuuseumi kogumik. Tallinn, 2006, lk 91–142.
- Vallas, Ago. Aolinnad Eesti alal. – Akadeemia 2001, nr 12, lk 2511–2522.
- Vallas, Ago. Aolinnad, linnused ja kindlused. Tallinn: Sentinel, 2007.
- Vana Valga. Ehitised ja inimesed. Koost Toomas Karjahärm. Tallinn: Argo, 2006.
- Veispak, Teet. Paide linnaplaan 17. sajandi lõpul. – Paide – Eestimaa süda. Koost T. Saarist. Paide: Eesti Kodu-uurimise Selts, 1991, lk 36–43.
- Viik, Tõnu. Kultuuriline pööre. – Keel ja Kirjandus 2008, nr 8–9, lk 604–616.
- Vitruvius, The Ten Books on Architecture. Trans M. H. Morgan. New York: Dover, 1960.
- Volkov, Leonid. Eestimaa asustus. Tallinn: Eesti Raamat, 1980.
- Volkov, Leonid. Eesti arhitektuurist aastail 1940–1954. – Linnaehitus ja arhitektuur. Ehitusalased uurimused. Tallinn: Ehituse Teadusliku Uurimise Instituut, 1991, lk 183–209.
- Vunk, Aldur. Archaeological Surveys and the Topography of Medieval Pärnu. – The Medieval Town in the Baltic: Hanseatic History and Archaeology I. Eds R. Vissak, A. Mäesalu. Tartu: Tartu Linnamuuseum, 1999, lk 43–49.
- Vunk, Aldur. Pärnu, Uus-Pärnu ja Vana-Pärnu – kolm linna ühes paigas 13.–14. sajandil. – Narva Muuseumi toimetised 5. Narva, 2005, lk 29–36.
- Vunk, Aldur. Pärnu ümberkujundamise katsed 1940–1955. – Reis [nõukogude] läände. Kuurortlinn Pärnu 1940–88. Artiklite kogumik. Pärnu: Pärnu Linnavalitsus, 2009, lk 11–35.
- Vunk, Aldur. Pärnu ülesehitamine 1956–1988. – Reis [nõukogude] läände. Kuurortlinn Pärnu 1940–88. Artiklite kogumik. Pärnu: Pärnu Linnavalitsus, 2009, lk 61–85.
- Wells, Herbert G. A Modern Utopia. Lincoln: University of Nebraska Press, 1967.
- Zobel, Rein. Peasuunaks regenerereerimine. Tallinna vanalinna osast linna generaalplaanis. – Ehitus ja Arhitektuur 1969, nr 3, lk 68–71.
- Zobel, Rein. Tallinna keskaegsed kindlustused. Tallinn: Valgus, 1980.
- Zobel, Rein. Kindluslinn Tallinn. Tallinn: Kunst, 1994.
- Zobel, Rein. Tallinn (Reval) keskajal. Linnaehitus 13.–14. sajandil.

- Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2001.
- Zobel, Rein. Tallinn (Reval) keskajal. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2009.
- Ülikoolile uus 900.000-kr. Instituudi hoone. Rida vanu ehitisi tuleb lammutamisele. – Päevaleht 25. V 1936.
- Üprus, Helmi, Täpsustatud lähteandmed Tallinna vanalinna rekonstrueerimiseks. – Eesti arhitektuur. Artiklite kogumik. Tallinn, Valgus, 1969, lk 154–172.
- Üprus, Helmi, Tartu varaklassitsistlik arhitektuur (a. 1775–1800). – Töid kunstiajaloo alalt I. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 229. Tartu, 1969, lk 185–232.
- Üprus, Helmi. XVIII–XIX sajandi ehitismälestised jutustavad Paidest ja maast tema ümber. – Paide rajoonis. Tartu: Eesti NSV Teaduste Akadeemia kodu-uurimise komisjon, Eesti NSV Looduskaitse Selts, 1972, lk 150–164.
- Üprus, Helmi. Sotsiaalsete, funktsionaalsete ja looduslike iseärasuste osatähtsus Tallinna vanalinna regenereerimisel. – Ehitus ja Arhitektuur 1974, nr 1, lk 19–22.
- Üprus, Helmi. Külas SFV ja Taani restauraatoritel. – Ehitus ja Arhitektuur 1974, nr 1, lk 28–35.

4. SEADUSANDLIKUD DOKUMENDID

- Eesti Vabariigi linnaseadus. – RT 1938, 43, 404.
- Seadus NSVL rahvamajanduse taastamise ja arendamise viie aasta plaanist 1946–1950. Toim A. Miller. Tallinn: Poliitiline Kirjandus, 1946.
- Eesti NSV Ministrite Nõukogu määrus “Kultuurimälestusmärkide kaitse parandamise abinõude kohta”. – Eesti NSV Teataja nr 7, 28. II 1949.
- NLKP KK ja NSVL MN määrus “Liialduste likvideerimisest projekteerimise alal ja ehitustegevuses”. – Rahva Hääl 10. XI 1955, nr 266.
- EKP KK ja ENSV MN määrus nr 337, 8. X 1957 “Abinõudest elamuehituse arendamiseks Eesti NSV-s.” – Eesti NSV seadusandlike aktide kronoloogiline kogu. 1957. a. II köide. Tallinn, 1963, lk 415–419.
- Eesti NSV seadus “Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi kultuurimälestiste kaitse kohta”. – Eesti NSV Ülemnõukogu Teataja nr 23, 15. VI 1961.
- Eesti NSV Ministrite Nõukogu määrus “Kultuurimälestiste kaitse korraldamise kohta Eesti NSV-s”. – Eesti NSV määruste ja korralduste kogu nr 51 (250) 31. XII 1964.
- Eesti NSV Ministrite Nõukogu määrus nr 256 “Tallinna vanalinna riikliku kaitsetsooni loomise kohta”. – Eesti NSV Ülemnõukogu ja Valitsuse

Teataja nr 37, 02. VIII 1966.

Eesti NSV Ministrite Nõukogu määrus “Pärnu, Tartu, Haapsalu, Kingissepa, Paide, Rakvere, Viljandi ja Võru linna ning Lihula alevi ajalooliste keskuste kaitsetsoonide põhimääruse” ja kaitsetsoonide piiride kinnitamise kohta. – Eesti NSV Ülemnõukogu ja Valitsuse Teataja nr 10, 09. III 1973.

Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi seadus “Ajaloo- ja kultuurimälestiste kaitse ja kasutamise kohta”. – ENSV Ülemnõukogu ja Valitsuse Teataja nr 51, 23. XII 1977.

Muinsuskaitse seadus. – RT nr 24, 6. IV 1994.

Muinsuskaitse seaduse ja haldusõiguserikkumiste seadustiku muutmise seadus. – RT nr 86, 13. XII 1996.

Euroopa arhitektuuripärandi kaitse konventsiooni ratifitseerimise seadus. – RTII, 05. XI 1996, 36/37, 133.

Muinsuskaitse seadus. – RT nr 27, 20. III 2002.

Amsterdami deklaratsioon, vastu võetud Euroopa Nõukogu korraldusel 1975. aastal toimunud Euroopa Arhitektuuripärandi Kongressil (Congress on the European Architectural Heritage) Amsterdumis. <http://conventions.coe.int/Treaty/en/Reports/Html/121.htm> (vaadatud 20. XII 2009).

Convention for the Protection of the Architectural Heritage of Europe. Granada 3. X 1985. <http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Html/121.htm> (vaadatud 23. XI 2009).

Charter for the Conservation of Historic Towns and Urban areas. Washington 1987. http://www.international.icomos.org/charters/towns_e.htm (vaadatud 23. XI 2009).

Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention, World Heritage committee and World Heritage Centre. UNESCO, 2005, § 88. <http://whc.unesco.org/archive/opguide08-en.pdf> (vaadatud 20. XI 2009).

EESTI MUINSUSKAITSE SEADUSANDLIKUD
DOKUMENDID ALATES 1949. AASTAST

Loetelus on esitatud Eestis kehtinud seadusandlikud dokumendid alates 1949. aastast, kus kajastub ansamblite, komplekside või muinsuskaitsealade kaitse. Väljavõtted dokumentidest näitavad kaitstavate alade mõiste muutusi.

1949. AASTA MÄÄRUS

Eesti NSV Ministrite Nõukogu määrus “Kultuurimälestusmärkide kaitse parandamise abinõude kohta” (Eesti NSV Teataja nr 7, 28. II 1949).

5. Erilise teadusliku, ajaloolise või kunstilise tähtsusega kompleksiseloomuga kultuurimälestusmärke võidakse ENSV MN otsusel kuulutada kaitsealadeks, mis kuuluvad kaitse alla Eesti NSV Valituse poolt iga üksiku kaitseala kohta antava põhimääruse alusel.

1961. AASTA SEADUS

Eesti NSV seadus “Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi kultuurimälestiste kaitse kohta” (Eesti NSV Ülemnõukogu Teataja nr 23, 15. VI 1961).

§ 3. Kompleksiseloomuga kultuurimälestised koos neid ümbritsevate kaitsetsoonidega kuulutatakse Eesti NSV Ministrite Nõukogu poolt riiklikeks muinsuskaitsealadeks.

1964. AASTA MÄÄRUS

Eesti NSV Ministrite Nõukogu määrus "Kultuurimälestiste kaitse korraldamise kohta Eesti NSV-s" (Eesti NSV määruste ja korralduste kogu nr 51 (250) 31. XII 1964).

Eesti NSV territooriumil asuvate kultuurimälestiste kaitse korraldamise juhend.

- 1. Kultuurimälestistena võetakse riikliku kaitse alla:
3) arhitektuurimälestised – kõik kunsti- ning arhitektuurajaloolise väärtusega, üksikult või gruppidega (ansamblid, kompleksid) esinevad stiilsed ehitised ja hooned.*

Määruse lisas nr 4 on arhitektuurimälestiste nimekiri. Selles on nimetatud ansamblitena Tallinna vanalinna Toompea ansambel, all-linna ansambel ja Kadrioru lossi ja pargi ansambel. Igas ansambli all on loetletud sellesse kuuluvad üksikobjektid.

1966. AASTA MÄÄRUS

Eesti NSV Ministrite Nõukogu määrus nr 256 "Tallinna vanalinna riikliku kaitsetsooni loomise kohta" (Eesti NSV Ülemnõukogu ja Valitsuse Teataja nr 37, 02. VIII 1966).

Lisa nr 1. Tallinna vanalinna riikliku kaitsetsooni põhimäärus.

- 1. Tallinna vanalinna riiklik kaitsetsoon koosneb ajaloolisest linnatumistikust ja seda ümbritsevatele omaaegsetele muldkindlustustele rajatud haljasvööndist.*
- 2. Tallinna vanalinna kaitsetsooni ülesandeks on vanalina ajalooliselt kujunenud terviku ning kõigi seal paiknevate ehitusajaloolise ja ajaloolis-kultuurilise väärtusega ehitiste ja neid ümbritseva territooriumi, planeeringu, tänavatevõrgu ja topograafiliste iseärasuste iseloomu ja omapära säilitamine, esiletoomine ja korrastamine, koos töö- ja elutingimuste järk-järgulise parandamisega ning olemasolevate kultuuriväärtuste elanikkonnale ja turistidele kättesaadavaks tegemisega.*

1973. AASTA MÄÄRUS

Eesti NSV Ministrite Nõukogu määrus “Pärnu, Tartu, Haapsalu, Kingissepa, Paide, Rakvere, Viljandi ja Võru linna ning Lihula alevi ajalooliste keskuste kaitsetsoonide põhimääruse” ja kaitsetsoonide piiride kinnitamise kohta (Eesti NSV Ülemnõukogu ja Valitsuse Teataja nr 10, 09. III 1973).

1977. AASTA SEADUS

Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi seadus “Ajalo- ja kultuurimälestiste kaitse ja kasutamise kohta” (ENSV Ülemnõukogu ja Valitsuse Teataja nr 51, 23. XII 1977).

§ 1. Ajalo- ja kultuurimälestised on rajatised, paigad ja üksikesemed, mis on seotud ajalooliste sündmustega rahva elus, ühiskonna ja riigi arenguga, ning ainelise ja vaimse loomingu teosed, millel on ajalooline, teaduslik, kunstiline või muu kultuuriline väärtus.

§ 5. Ajalo- ja kultuurimälestiste liigid

3) linnaehitus- ja arhitektuurimälestised – arhitektuuriansamblid ja muud asulate muistse planeeringu ja hoonestuse jäänused; tsiviil-, tööstus-, sõja- ja kultusarhitektuuri ning rahva ehituskunsti üksikobjektid, samuti nendega seotud monumentaalkunsti, kujutava kunsti, dekoratiiv- ja tarbekunsti, aia- ja pargikunsti teosed ning maastikud.

1994. AASTA SEADUS

Muinsuskaitseadus (Riigi Teataja nr 24, 6. IV 1994)

§ 4. Muinsuskaitseala. Ajaloolised asulad, nende osad ning looduse ja inimese koostegevuse tulemusel kujunenud alad, mis tervikuna omavad kultuuriväärtust, võidakse tunnistada muinsuskaitsealaks. Muinsuskaitseala on mälestis kui asjade kogum.

1996. AASTA SEADUS

Muinsuskaitseaduse ja haldusõiguserikkumiste seadustiku muutmise seadus (Riigi Teataja nr 86 13.XII 1996).

§ 4. Muinsuskaitseala. (2) Muinsuskaitseala käesoleva seaduse mõistes võib koosneda kinnismälestistest või kinnismälestistest ja teistest asjadest, mis koos maa-ala ja kruntide (kinnistute) struktuuriga moodustavad kultuuriväärtusliku terviku.

2002. AASTA SEADUS

Muinsuskaitseadus (Riigi Teataja nr 27, 20. III 2002).

§ 4. Muinsuskaitseala. (2) Muinsuskaitseala käesoleva seaduse tähenduses võib koosneda kinnismälestistest või kinnismälestistest ja teistest asjadest, mis koos maa-ala ja loodusobjektidega ning tänavatevõrgu, hoonestuskvartalite ja kruntide (kinnistute) struktuuriga moodustavad kultuuriväärtusliku terviku.

Kõigis järgnevates muinsuskaitseaduse muudatuse seadustes kuni 2009. aastani ei ole muinsuskaitseala § 4 sõnastust võrreldes 2002. aasta seadusega muudetud.

LOETELU VANALINNADE UURINGUTEST
MUINSUSKAITSEAMETI ARHIIVIS

Järgnev Haapsalu, Lihula, Kuressaare, Paide, Pärnu, Rakvere, Tartu, Valga, Viljandi ja Võru vanalinnade kaitset kajastavate tööde nimekiri ei ole täielik, kuna Muinsuskaitseameti arhiivis (MKA) on mitmed tööd puudu, neid võib leida vastavate linnavalitsuste või maavalitsuste arhiividest.

HAAPSALU

1. Haapsalu ajaloolise linnakeskuse kaitse- ja ehitustegevuse reguleerimistsoon. VRV, 1972. MKA, P-1560.
2. Haapsalu linna generaalplaani analüüs vanalinna kaitse osas; õiend linna ajaloolise keskuse olukorra kohta. VRV, 1975. MKA, P-2382.

KURESSAARE

1. Kingissepa ajalooline linnakeskus. Kingissepa linnaehitusajalooline ja arhitektuuriajalooline ülevaade muinsuskaitse aspektist. Köide B. Fotoillustratsioonid. VRV, 1969. MKA, P-1086.
2. Kingissepa ajalooline linnakeskus. Köide C. Karteogrammid. VRV, 1969. MKA, P-1090.
3. Kingissepa ajaloolise linnakeskuse kaitse- ja ehitustegevuse reguleerimistsoon. VRV, 1972. MKA, P-1561.
4. Kingissepa vanalinna hoonestuse ja tänavavõrgu väärtuste hindamine. Köide I. KRPI, 1980. MKA, A-439.
5. Kuressaare vanalinna detailplaneerimine. Fotod 1–82. Köide IV A. KRPI, 1980. MKA, A-442.

6. Kuressaare vanalinna detailplaneerimine. Fotod 83–159. Köide IV B. KRPI, 1980. MKA, A-443.
7. Kingissepa (Kuressaare) linna areng. Köide II. KRPI, 1980. MKA, A-440.
8. Kingissepa vanalinna ajaloolise hoonestuse kompleksne restaureerimine ja kohandamine kaasaja vajadustele aastatel 1970–1980. KRPI, 1980. MKA, A-4727.
9. Kingissepa vanalinna detailplaneerimise projekt. V köide A. KRPI, 1982. MKA, P-5651.
10. Kingissepa vanalinna detailplaneerimise projekt. V köide B. KRPI, 1982. MKA, P-5652.
11. Kingissepa vanalinna detailplaneerimise projekt. V köide C. KRPI, 1982. MKA, P-5653.
12. Kingissepa vanalinna detailplaneerimise projekt. VI köide. KRPI, 1982. MKA, P-5654.
13. Kingissepa linna ajaloolise keskuse hoonestuse hinnang (kultuurimälestiste seisukohast). KRPI, 1982. MKA, P-6200.
14. Kingissepa detailplaneerimine. Ajaloolised fotod. Kaust I. KRPI, 1984. MKA, A-1160.

LIHULA

1. Lihula muistne keskus. Ajalooline õiend. VRV, 1975. MKA, P-2555.
2. Lihula alevi ajaloolise keskuse detailplaneering. Köide I. Uurimustööd – tekstiline osa. VRV, 1976. MKA, P-2846.
3. Lihula ajaloolise keskuse detailplaneerimine. Köide II. Uurimustööd – graafiline osa. VRV, 1976. MKA, P-2849.
4. Lihula ajaloolise keskuse detailplaneerimine. Köide III. Uurimustööd – fotoillustratsioonid. VRV, 1976. MKA, P-2850.
5. Lihula alevi ajaloolise keskuse detailplaneerimine. Köide IV. Detailplaneerimise projekt. VRV, 1976. MKA, P-2847.
6. Lihula ajaloolise keskuse detailplaneerimine. Köide V. Lisa nr. 1. Ettepanekud Lihula generaalplaani korrektuuri põhilahenduste osaliseks muutmiseks. VRV, 1976. MKA, P-2848.

PAIDE

1. Paide ajalooline linnakeskus. Paide linnaehitusajalooline, arhitektuuriajalooline ja kultuurilooline ülevaade muinsuskaitse aspektist. Köide A. Tekstiline osa. VRV, 1972. MKA, P-1428.
2. Kaalutlused Paide vanalinna hoonete säilitamiseks vajalike uurimisprojekteerimistööde läbiviimise kohta. VRV, 1972. MKA, P-1437.
3. Esialgsed ettepanekud Paide XIII/XIV sajandil ehitatud ajalooliste hoonete edaspidiseks kasutamiseks ja arhitektuuriajaloolised tingimused nende rekonstrueerimiseks. VRV, 1972. MKA, P-1582.

4. Paide ajaloolise linnakeskuse kaitse- ja ehitustegevuse reguleerimistsoon. VRV, 1972. MKA, P-1562.
5. Paide ajaloolise linnakeskuse osatähtsus linna üldises generaalplaanis. VRV, 1973. MKA, P-1804.
6. Ettepanekud Paide ajaloolise linnakeskuse detailplaneerimise projekti koostamiseks. VRV, 1974. MKA, P-1921.
7. Paide ajalooline linnakeskus. Köide B. Illustratiivne osa. VRV, 1978. MKA, P-1429.
8. Paide detailplaneerimine. Paide linna areng. Köide U-I. Kultuurimälestiste Riiklik Projekteerimise Instituut (edaspidi KRPI), 1984. MKA, A-1375.
9. Paide ajaloolised linnaplaanid ja fotod. Köide U-II. KRPI, 1984. MKA, A-1375.
10. Paide vanalinna detailplaneerimine vanalinna hoonestuse ja tänavavõrgu väärtuste hindamine. Köide III. KRPI, 1984. MKA, P-7151.
11. Paide vanalinna detailplaneerimine. Seletuskiri. Köide IV. KRPI, 1985. MKA, P-7152.
12. Paide vanalinna detailplaneerimine. Graafiline osa. Köide V. KRPI, 1985. MKA, P-7153.
13. Paide vanalinna detailplaneerimise 1985. aasta fotofiksaaz. Köide VI. KRPI, 1985. MKA, A-1376.

PÄRNU

1. Pärnu ajalooline linnakeskus. Pärnu linnaehit. ajal. arh. ajal. ja kultuurilooline ülevaade. Tekstiline osa. Köide A. VRV, 1970. MKA, P-1287.
2. Pärnu ajalooline linnakeskus. Köide B. Fotod. VRV, 1970. MKA, P-1288.
3. Pärnu ajalooline linnakeskus. Pärnu linnaehitus-ajalooline, arhitektuur-ajalooline ja kultuurilooline ülevaade muinsuskaitse aspektist. Graafiline osa. Köide C. VRV, 1970. MKA, P-1289.
4. Pärnu ajaloolise linnakeskuse kaitse- ja ehitustegevuse reguleerimistsoon. VRV, 1972. MKA, P-1563.
5. Pärnu plaanide kogu Rootsi Sõjaarhiivis Stockholmis. VRV, 1977. MKA, P-3598.
6. Pärnu elamute ja ühiskondlike hoonete ülesmõõtmisjoonised ning linnaplaanid (koopiad). VRV, 1977. MKA, Ü-346.
7. Pärnu vanem puuarhitektuur. Köide II. Fotofikseerimine 1977/78. a. Kaust II (A – Karja). VRV, 1977/78. MKA, A-69.
8. Pärnu vanem puuarhitektuur. Köide II. Fotofikseerimine 1977/78. a. Kaust II (Karusselli – N). VRV, 1977/78. MKA, A-70.
9. Pärnu vanem puuarhitektuur. Köide II. Fotofikseerimine 1977/78. a. Kaust II (O – Õ). VRV, 1977/78. MKA, A-71.

10. Pärnu ajalooliste linnaplaanide kogu (XVII–XX sajand). KRPI, 1979. a. MKA, P-4206.
11. Pärnu ajalooliste linnaplaanide lokaliseerimine. Eeltööd. Köide I A. Arhiivne plaanimaterjal. Graafiline osa. I. KRPI, 1980. MKA, A-337.
12. Pärnu ajalooliste linnaplaanide lokaliseerimine. Eeltööd. Köide II A. Plaanimaterjal mitmetest arhiividest. Graafiline osa. II. KRPI, 1980. MKA, A-419.
13. Pärnu ajalooliste fotode kogu TRÜ kunstiajalookabinetist. I. KRPI, 1981. MKA, A-524/A.
14. Pärnu ajalooliste fotode kogu TRÜ kunstiajalookabinetist. II. KRPI, 1981. MKA, A-524/B.
15. Pärnu aastal 1866. Album. Tallinn, 1981. MKA, A-696.
16. Pärnu linn 1543. a. Pärnu hiliskeskajegse linnastruktuuri rekonstruktsiooni katse. KRPI, 1982. MKA, A-790.
17. Pärnu ajalooliste linnaplaanide lokaliseerimine. Köide IV B. Graafiline osa. KRPI, 1983. MKA, P-6161.
18. Pärnu ajalooliste linnaplaanide lokaliseerimine. Köide V B. Tekstiline osa. KRPI, 1983. MKA, A-941.
19. Pärnu kuurortehituse ajalooline ülevaade. Köide A-I. KRPI, 1985. MKA, A-1486.
20. Pärnu linnale kuulunud hoonete mõõtmisjoonised 1798. a. (Nn. Schonsi plaanid). KRPI, 1986. MKA, A-1583.
21. Täiendava riikliku muinsuskaitseala ja vööndi moodustamine ranna piirkonnas. Eeltööd. Ajaloolised plaanimaterjalid. Köide II. 2003. MKA, A-8595.
22. Pärnu. Täiendava riikliku muinsuskaitseala ja vööndi moodustamine ranna piirkonnas. Eeltööd. Valik ajaloolisi fotosid ja fotofiksaaz. Köide III. MKA, A-8596.

RAKVERE

1. Rakvere. Rakvere ajaloost XIII – XX sajandil. Köide I. VRV, 1971. MKA, P-1387.
2. Rakvere ajaloolise linnakeskuse kaitse- ja ehitustegevuse reguleerimistsoon. VRV, 1972. MKA, P-1564.
3. Lühiülevaade Rakvere ajaloost XIII – XX sajandil. VRV, 1975. MKA, P-2682.
4. Rakvere vanalinna kaitsetsooni ja reguleerimistsooni detailplaneerimine. RPI Eesti Projekt, 1975. MKA, P-11966.
5. Rakvere vanalinna d/p muinsuskaitsealine osa. Köide P-II. KRPI, 1990. MKA, P-9346.
6. Rakvere linn. Vanalinna detailplaneerimise muinsuskaitsealine osa. Ajaloolised fotod. Tallinna tänav. Köide U-II. KRPI, 1990. MKA, A-2720.
7. Rakvere vanalinna muinsuskaitsealine osa. 1990. a fotofiksaaz Pikk tn ja Tõusu tn. Köide U-VII. KRPI, 1990. MKA, A-2739.

8. Rakvere linn. 1990. a fotofiksaaz Näituse, Jaama, Vabriku tn ja Tallinna tn algus. Köide U-VIII. KRPI, 1990. MKA, A-2740.
9. Rakvere vanalinna d/p muinsuskaitseosa. Aerofotod. Köide U-V. KRPI, 1990. MKA, A-2716.
10. Rakvere linn. Vanalinna detailplaneerimise muinsuskaitseosa. Ajaloolised fotod. Üldvaated II-88224. Köide U-I. KRPI, 1990. MKA, A-2717.
11. Rakvere linn. Vanalinna detailplaneerimise muinsuskaitseosa. Ajaloolised fotod. Pikk tänav. Köide U-III. KRPI, 1990. MKA, A-2718.
12. Rakvere vanalinna d/p muinsuskaitseosa. 1990. a fotofiksaaz, Pika tn kvartalid. Köide U-VI. KRPI, 1990. MKA, A-2719.

TARTU

1. Tartu kui kindlus. Arenguhoone ja ajaloolisi andmeid muinasajast kuni 19. sajandi II pooleni. TRT, 1967. MKA, P-836^A.
2. Tartu kui kindlus. Arenguhoone ja ajaloolisi andmeid muinasajast kuni 19. sajandi II pooleni. Illustratiivne osa. TRT, 1967. MKA, P-836^B.
3. Tartu ajaloolise linnakeskuse kaitse- ja ehitustegevuse reguleerimistsoon. VRV, 1972. MKA, P-1565.
4. Tartu vanalinna kaitsetsooni detailplaneerimisprojekt (regeneerimisprojekt). Osa A: uurimine. Köide III. Programm ja meetodika. VRV, 1973. MKA, P-1794^A.
5. Tartu vanalinna kaitsetsooni detailplaneerimisprojekt (regeneerimisprojekt). Osa A: uurimine. Köide VI. Tartu linnaplaani areng. VRV, 1973. MKA, P-3162.
6. Ajalooline õiend. I. Mitsurini – V. Kingissepa – Võimla – Ülikooli tänava kvartali kohta (Lai – Jakobi – Lutsu – Jaani tänav). VRV, 1973. MKA, P-1719.
7. Tartu kvartal Ülikooli – Võimla – V. Kingissepa – H. Abovjani tänavate vahel. Ajalooline uurimus I. VRV, 1973. MKA, P-1910.
8. Elamukvartal Tartus Ülikooli – Võimla – V. Kingissepa – H. Abovjani (Jaani – Lutsu – Jakobi – Väikese Gildi) tänavate vahel. Illustratsioonid II. VRV, 1973. MKA, P-1911.
9. Ajalooline õiend. Suurturu – Rütli – Küttri – Jaani tn vahelise kvartali kohta. II osa (kr. 12; 13; 14; 66; 67; 48). VRV, 1973. MKA, P-1728.
10. Ajalooline õiend. Tartu kvartal Ülikooli – H. Abovjani tn ja Ülikooli peahoone. VRV, 1974. MKA, P-2029.
11. Ajalooline õiend. Tartu vanalinna kvartal Nõukogude väljak – 21. juuni – Poe – Ülikooli tn. VRV, 1974. MKA, P-1299.
12. Tartu vanalinna kaitsetsooni detailplaneerimisprojekt (regeneerimisprojekt). Osa A: uurimine. Köide VIII. Kaitsetsooni arhitektuuriajalooline väärtus. VRV, 1975. MKA, P-3136.
13. Tartu linnamüür. Ajalooline õiend. I köide. VRV, 1976. MKA, P-2744.

14. Tartu vanalinna kvartal 14-k H. Abovjani – I. Mitsšurini – Oktoobri pst. Ajalooline õiend. I osa. VRV, 1976. MKA, P-2746.
15. Tartu vanalinna kvartal 14-k ajalooline õiend. II osa. VRV, 1976. MKA, P-2800.
16. Tartu vanalinn. Regeneerimisprojekt. Kaust II^A. Linnaplaani arengu analüüs. Tartu tänavad. VRV, 1976. MKA, P-2840.
17. Tartu vanalinna kaitsetsooni detailplaneerimisprojekt (regeneerimisprojekt). Köide I. Seletuskiri. VRV, 1977. MKA, P-3158.
18. Tartu vanalinna kvartal 12-k H. Abovjani – 21. juuni – N. Pirogovi – Hariduse. Ajalooline õiend. Tänavanimede parandus: Munga – Rüütli – Gildi – Kompanii. VRV, 1977. MKA, P-2982.
19. Tartu vanalinna kaitsetsooni detailplaneerimise projekt (regeneerimisprojekt). Köide I^A. Vanalinna fotod anno 1978. VRV, 1978. MKA, P-4003.
20. Kvartali Kastani – O. Lutsu – Kooli – J. Gagarini tn ajalooline õiend. VRV, 1978. MKA, A-15.
21. Tartu ajaloolised haljasalad. KRPI, 1979. MKA, A-158.
22. ENSV linnamägede geodeetiline mõõdistamine. Objekt: muinasajal eksisteerinud Tartu linnuse asupaiga plaan (Tartu Toomemägi). KRPI, 1979. MKA, P-4756.
23. Tartu vanalinna kvartali K-8 (21. juuni – V. Kingissepa – Hariduse – N. Pirogovi) ajalooline õiend. KRPI, 1979. MKA, A-185.
24. Ajalooline õiend kvartali 21. juuni – I. Mitsšurini – Magasini – H. Abovjani kohta. KRPI, 1980. MKA, A-18.
25. Tartu linn. Ajalooline ülevaade ja 1978. a. kaevamiste aruanne. KRPI, 1980. MKA, A-335.
26. Tartu linn, kvartal 21. juuni – V. Kingissepa – Ülikooli – N. Pirogovi. Ajalooline õiend. Parandus tänavanimede kohta: Rüütli – Kүүtri – Ülikooli – Gildi. KRPI, 1980. MKA, A-436.
27. Tartu linn, kvartal K-16. Ajalooline õiend. KRPI, 1980. MKA, A-496.
28. Ajalooline õiend Tartu vanalinna kvartali kohta. KRPI, 1981. MKA, A-554.
29. Ajalooline õiend Tartu vanalinna kvartali 21. juuni – A. Abovjani – Ülikooli – N. Pirogovi kohta. Parandus tänavanimede kohta: Rüütli – Munga – Ülikooli – Gildi. KRPI, 1981. MKA, A-556.
30. Tartu linn. Tartu vanade plaanide väljavõtted Rootsi riigiarhiivist. KRPI, 1981. MKA, A-576.
31. Tartu, kvartal I. Mitsšurini – V. Kingissepa – K. Baeri – Toomemäe ajalooline õiend. KRPI, 1981. MKA, A-589.
32. Tartu vanalinna kvartali K-23 (I. Mitsšurini – Toomemägi – Professorite nõlv – Ülikooli) ajalooline õiend. KRPI, 1981. MKA, A-658.
33. Tartu vanalinna kvartal, I. Mitsšurini – Väike – Komsomoli – V. Kingissepa. Ajalooline õiend. KRPI, 1982. MKA, A-726.

34. Tartu vanalinna kvartali K-6 (Nõukogude väljak – Hariduse – V. Kingissepa – 21. juuni) ajalooline õiend. KRPI, 1982. MKA, A-737.
35. Tartu vanalinna hoonestuse väärtuste hinnang (arh. mälestiste seisukohalt). KRPI, 1983. MKA, P-6196.
36. Kaalutlused Tartu vanalinna kaitsetsooni reguleerimistsooni osaliseks muutmiseks. KRPI, 1984. MKA, A-1112.
37. Tartu linn: kvartal Kastani – Riia – Vaksali – H. Heidemanni. Kvartali ajalooline õiend. Köide I. Tekst. KRPI, 1985. MKA, A-1386.
38. Tartu linn. Kodusõja Kangelaste väljak. Kvartal endise Kauba – Aleksandri – Uueturu tänavate ja Söögituru vahel. Ajalooline ülevaade. Köide II. KRPI, 1986. MKA, A-1571.
39. Ajalooline õiend Tartu linna kvartali Ülikool – Vanemuise – Struve – Kitsas tn. kohta. KRPI, 1988. MKA, A-2053.
40. Tartu linn. Kvartal: Lai – V. Kingissepa – Komsomoli – Väike. Ajalooline õiend. Köide I. Tekstiline osa. Fotod. KRPI, 1989. MKA, A-2484.
41. Tartu linn. Kvartal: Lai – Emajõe – Komsomoli – Väike ajalooline õiend. KRPI, 1989. MKA, A-2490.
42. Tartu vanalinna kvartal: Lai – Emajõe – Komsomoli – V. Kingissepa. Arhitektuur-ehituslikud eritingimused. III köide. KRPI, 1989. MKA, A-2493.
43. Ajalooline õiend. Kvartal: Nõukogude – Vanemuise – Ülikooli – Vallikraavi (end. Kauba – Promenaadi – Vana). Köide I. KRPI, 1989. MKA, A-2503.
44. Ajalooline õiend. Kvartal: Nõukogude – Vanemuise – Ülikooli – Vallikraavi (end. Kauba – Promenaadi – Vana). KRPI, 1989. MKA, A-2504.

VALGA

1. Valga linn. Ettepanekud ehitismälestiste riikliku kaitse alla võtmiseks. Köide I. Tekst. KRPI, 1984. MKA, A-1145.
2. Valga linn. Ettepanekud ehitismälestiste riikliku kaitse alla võtmiseks. Köide II-A. Fotod 1–55. KRPI, 1984. MKA, A-1146.
3. Valga linn. Ettepanekud ehitismälestiste riikliku kaitse alla võtmiseks. Köide II-B. Fotod 56–107. KRPI, 1984. MKA, A-1147.
4. Valga linn. Ettepanekud ehitismälestiste riikliku kaitse alla võtmiseks. Köide III-A. Inventariseerimisplaanid. KRPI, 1984. MKA, A-1148.
5. Ettepanekud ehitismälestiste riikliku kaitse alla võtmiseks. Köide III-B. Inventariseerimisplaanid. KRPI, 1984. MKA, A-1149.

VILJANDI

1. Viljandi vanalinna kaitse- ja ehitustegevuse reguleerimistsoonide detailplaneerimine. Uurimistööd. Köide I. Ajalooline õiend. VRV, 1977. MKA, P-3198.

2. Viljandi vanalinna kaitse- ja ehitustegevuse reguleerimistsoonide detailplaneerimine. Uurimistööd. Köide II. Tekstiline osa. VRV, 1977. MKA, P-3199.
3. Viljandi vanalinna kaitse- ja ehitustegevuse reguleerimistsoonide detailplaneerimine. Uurimistööd. Köide III. Graafiline osa. VRV, 1977. MKA, P-3200.
4. Viljandi vanalinna kaitse- ja reguleerimistsooni detailplaneerimine. Köide V. RPI "Eesti Projekt", 1978. MKA, P-4844.
5. Fotosid Viljandi vanalinna hoonetest. Köide II. KRPI, 1984. MKA, A-1175.
6. Viljandi vanalinna hoonestuse väärtushinnanguline analüüs. OÜ Inrestauraator Projekt, 1996. MKA, A-3157.

VÕRU

1. Võru vanalinna ajalooline õiend. VRV, 1971. MKA, P-1360.
2. Võru ajaloolise linnakeskuse kaitse- ja ehitustegevuse reguleerimistsoon. VRV, 1972. MKA, P-1567.
3. Eritingimused. Võru linna generaalplaani korrigeerimiseks. VRV, 1974. MKA, P-1926.
4. Võru vanalinna kaitsetsooni detailplaneerimine. Uurimistööd. Köide I. Tekstiline osa. VRV, 1976. MKA, P-2616.
5. Võru vanalinna detailplaneerimisprojekti korrektuur. I köide. Seletuskiri. E. Sedman, KRPI, 1982. MKA, P-5850.
6. Võru vanalinna detailplaneerimisprojekti korrektuur. III köide. Ajaloolised fotoreproduktsioonid. KRPI, 1982. MKA, A-781.
7. Võru vanalinna detailplaneerimisprojekti korrektuur. IV köide. Fotofiksaaz seisuga 1982. a. (fotod nr. 1-100). KRPI, 1982. MKA, A-782.
8. Võru vanalinna detailplaneerimisprojekti korrektuur. V köide. Fotofiksaaz seisuga 1982. a. (fotod nr. 101-197). KRPI, 1982. MKA, A-783.
9. Võru vanalinna detailplaneerimisprojekti korrigeerimisprojekti korrektuur. VII köide. Võru generaalplaani põhilahendite muutmise. KRPI, 1982. MKA, P-5841.
10. Võru linna ajaloolises kaitse- ja ehitustegevuse reguleerimistsoonis paikneva hoonestuse väärtuste hinnang muinsuskaitse seisukohast. Köide I. 1983. MKA, P-6201.

TÖÖS KASUTATAVAD LÜHENDID

ASUTUSED

VPI Estonprojekt – Vabariiklik Projekteerimise Instituut Estonprojekt
RPI Estonprojekt – Riiklik Projekteerimise Instituut Estonprojekt
RPI Eesti Projekt – Riiklik Projekteerimise Instituut Eesti Projekt
TRT – Teadusliku Restaureerimise Töökoda
VRV – Vabariiklik Restaureerimisvalitsus
KRPI – Kultuurimälestiste Riiklik Projekteerimise Instituut
ETUI – Ehituse Teadusliku Uurimise Instituut

ARHIIVID

ERA – Eesti Riigiarhiiv
EAA – Eesti Ajalooarhiiv
EAM – Eesti Arhitektuurimuuseumi arhiiv
MKA – Muinsuskaitseameti arhiiv
KrA – Rootsi Sõjaarhiiv (Krigsarkivet)
PÄMU – Pärnu Muuseum
SM – Saaremaa Muuseum
JM – Järvamaa Muuseum
LM – Läänemaa Muuseum
VM – Virumaa Muuseumid

KIRJANDUS

EA 1–4 – Eesti arhitektuur 1–4. Peatoim V. Raam. Tallinn: Valgus,
1993–1999.
RT – Riigi Teataja.
Lilian Hansar

Lilian Hansar

SÜNDINUD

06. 09. 1949, Kuressaare

KODAKONDSUS

Eesti Vabariigi kodanik

KONTAKT

tel 52 86 615; e-mail: lilian.hansar@artun.ee

TÖÖKOHT

Eesti Kunstiakadeemia, muinsuskaitse ja restaureerimise osakonna juhataja

HARIDUS

2003–2010, Eesti Kunstiakadeemia doktorant

2006, Gotlandi Ülikooli täienduskoolitusekursus

2000–2002, Eesti Kunstiakadeemia, M.A.

1999–2000, Eesti Kunstiakadeemia Restaureerimiskooli täienduskoolitus

1996, Helsingi Tehnikaülikool – planeerimisalane kursus.

1969–1975, Eesti Riiklik Kunstiinstituut, dipl arhitekt

DOKTORIVÄITEKIRJAGA SEOTUD PUBLIKATSIOONID

1. Hansar, Lilian; Basihhina, Eva-Maria. Kuressaare Linnaatlas. Linna kujunemise, linnaehitusliku arengu ja arhitektuuriväärtuste ülevaade 1999. Kuressaare: Kuressaare Linnavalitsus, Eesti Muinsuskaitseinspeksioon, 1999.
2. Hansar, Lilian. Linnaehituslikult miljööväärtuslikud alad. Hindamise alused ja meetodika. Magistritöö, EKA muinsuskaitse ja restaureerimise teaduskond. Tallinn, 2002. Käsikiri EKA raamatukogus.
3. Hansar, Lilian. Miljööväärtused linnas. Tallinn: Keskkonnaministeerium, 2004.
4. Hansar, Lilian. Linn kui muuseum. – Tartu Linnamuuseumi aastaraamat 11. Tartu, 2005, lk 5–12.
5. Hansar, Lilian. Nähtav ja nähtamatu linnas. – Kunstiteaduslikke Uurimusi, 2005, kd 14 (2–3), lk 92–112.
6. Hansar, Lilian. 20. sajandi arhitektuur. – Saaremaa 2. Ajalugu, majandus, kultuur. Tallinn: Koolibri, 2007, lk 867–903.
7. Hansar, Lilian. Criteria of Identity – Methods for Determining Urban Values. – Gotlandi Ülikooli täienduskoolituse kursuse kogumik. Visby: Gotland University, 2006, lk 27–29.

8. Hansar, Lilian. The Lacuna, an Empty Space in Urban Construction. Cesare Brandi's Restoration Theory in the Integral Preservation of Old Town Areas.– Koht ja paik / Place and Location IV. Toim V. Sarapik. Tallinn: Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Kunstiakadeemia, Eesti Semiootika Selts, 2008, lk 139–151.
9. Hansar, Lilian. (Vana)linn kui semiosfäär. – Aeg ja ruum. Uue muinsuskaitse poole. Eesti Kunstiakadeemia toimetised 19. Muinsuskaitse ja restaureerimise osakonna väljaanded 4. Tallinn 2009, lk 17–31.
10. Hansar, Lilian. Vanalinnade plaanstruktuuri tüpoloogia 13.–17. sajandil. – Kunstiteaduslikke Uurimusi, 2009, kd 18 (3–4), lk 45–77.

TÄHTSAMAD TUNNUSTUSED

- 2006, Eesti Vabariigi presidendi IV klassi Valge tähe orden
- 2005, Eesti Kultuurkapitali aastapreemia
- 2002, Ehitusmaalima stipendium magistritööle
- 1998, Hendrik Krummi nimeline Saaremaa kultuuri aastapreemia
- 1983, Alar Kotli nimeline arhitektuuripreemia Kuressaare linna arhitektuurse kujundamise eest
- 1980, ENSV Riiklik Preemia Kuressaare vanalinna komplekse renoveerimise eest

MUU TEADUSLIK ORGANISATSIOONILINE TEGEVUS

ICOMOS Eesti Rahvuskomitee liige

FROM TOWN TO HERITAGE CONSERVATION AREA

Transformations of town structures in Estonian
small towns from the 13th to 20th century

Summary

DOCTORAL THESIS

1. OBJECTIVE AND RESEARCH TASK

Today's heritage conservation areas are old towns, many of them dating back more than 700 years. Only as late as in the end of the 19th century a new and modern town began to emerge next to the ancient town, clinging, as for assurance, to the older hub that bears the traditions and gist of a town. Today national heritage conservation areas mark the historical boundaries of towns with the main aim to preserve old towns as the guardians of cultural memory.

The research objects of this doctoral thesis are Lihula, Haapsalu, Kuresaare, Paide, Pärnu, Rakvere, Tartu, Viljandi, Võru, all subject to state protection since 1973, and Valga, protected from 1995. The first protection zone of old town in Estonia was established in 1966 in Tallinn that in this work is addressed only indirectly.

The very essence and laws governing heritage conservation have changed over the years but the issues related to the protection of historical towns remain the same as during the times the protection zones were first established. Indeed, the methods and scope of conservation and renovation of old towns are still under discussion. One possible reason can be the vagueness of the protection principles as well as the narrowness of the knowledge horizon serving as the precondition for understanding the values of old towns. The renovation of old towns is a natural process while it is preeminent that the traditions governing their construction are preserved. According to Hans-Georg Gadamer, tradition does not materialize naturally thanks to what has

been in the past but requires affirmation and care. Thus the aim of heritage conservation is hermeneutic – to mediate what is not always clear – to be Hermes who is the translator of a message.

Today protection of old towns builds essentially on consensus, but knowledge regarding town planning is also a prerequisite for the agreement. The studies of small towns in Estonia have mostly focused on just one town. This study aims at compiling a multifaceted overview of town planning history. The task is to analyse different construction periods of old towns and the changes that took place within. A concentrated overview of the development in town planning also gives an opportunity to make a clearer distinction between the phases in the consistent development and periods of changes. The construction history of various towns gives an opportunity to make generalisations – in order to understand a single case, the understanding of the generic phenomenon is required.

In the interest of systematic organisation of the research work the overview of the history of town building is divided into periods. From the 13th to 17th century historical plans are vital sources throwing light on the emergence and formation of towns. Based on the analysis of these plans plan typologies and street schemes are drawn up in order to establish the extent of the preserved oldest streets. Building structures and architectural traditions are studied starting from the 18th century as the changes that took place are still visible in the towns. In the 20th century it is possible to monitor the impact of the changes scheduled by plans on the old towns. The growth of older towns in the empires that once incorporated Estonia is presented as a comparison.

Historical maps and plans serve as one of the key sources for studying old towns. The analyses of town planning structures building on this material are scarcely applied in the past studies. The author of the thesis considers especially important the review of the 20th century plans of smaller towns that is all but missing to date. One of the aims of the thesis is to systemise cartographic materials reviewed that may form a basis for the future urban studies.

While establishing the causes of changes that have occurred in the towns, only the most general political and cultural influences are considered. Just the ground-breaking periods in the town planning are addressed and analysed against the background of social as well as utopian ideas of urban planning. The aim is to view the links between ideas governing town planning and ideologies and their impact on the historical towns.

Protection of cultural heritage was regulated in the Republic of Estonia. At this time attention was paid only to individual outstanding buildings, old towns as entities were not valued. The preparation of the protection of the historical towns in Estonia started in the 1960s on the example of Tallinn, followed later by other old towns. One of the aims of the research work is to establish the causes for the creation of the protection areas. With a view to it both heritage protection activities preceding the protection of historical

towns as well as town planning processes are analysed. The contents of the methodology of establishing protection areas and the preparation thereof are under examination, as less attention has been paid to them. The issues related to history of the studies and protection of historical towns have indeed been addressed in the European cultural space, but extensive and generalised approaches are absent. Therefore no broader parallels are drawn in the study as a single random comparison can prove confusing.

The study is defined both in time and space – the causes for the emergence, formation of and changes in historical towns from the 13th century to the 1970s are under observation. Town planning structures are analysed in their material form and urban space changing in time, leaving other aspects having influenced the growth of towns into the background. The historical Estonian towns are examined in the boundaries of present heritage conservation areas. In terms of time the study is limited by the year 1973 when protection areas were established. Future developments in the old towns are subject to modified rules, but this is a separate area of research.

2. RESEARCH METHODS

Various research methods have been applied for studying developments in town planning and changes in heritage conservation areas. These are quantitative sets of basic data reflecting the development of historical towns and generalisations of conclusions relying on the comparative analysis of quantitative data.

The research work is organised chronologically and the study of objects under examination is structured both temporarily and in space. Thus the structure of the work, research process and the outcome all can be methodologically systematised.

The systematic approach compiled by the author and respective organisation of the work serve as the basis for research. Town planning structure has been used as a basic concept of the analysis of town planning and that in turn is comprised of the plan structure and building structure. Plan structure is expressed in flat components of the town plan in the layout of streets, squares, quarters and plots that are examined as substructures. Building structure is a spatial-three-dimensional reflection of the volume and forms of buildings. Further, attention is paid to the architecture of the buildings, but as the focus of the thesis is set on town planning, this is not of primary importance. Town plans serve as the major sources of the research. Materials related to the planning of towns are found under different names in the original sources; in this thesis they are all gathered under the general title plans.

Cartographic research method mainly applied in the work as one possible way to analyse the development of town planning is justified in this case as plan pattern is one of the most important components of the town planning structure in the heritage conservation areas. The description of

cartographic materials implies the ability to read town plans, but also the integration of the information therein with the historical context. Town plans reveal information regarding the volume of buildings and organisation of urban space.

Source-based comparative analysis provides an opportunity to draw conclusions regarding changes that took place in the town planning structures. Relying on the attributes characterising town planning structures dating from different periods synthesising conclusions are reached regarding general development trends and changes having taken place in the old towns. Each old town separately is subjected to such analysis and synthesis as well as the comparison of all ten towns together. The concentrated overview of the town planning structures provided in the thesis gives an opportunity to generalise mutually related structural changes in the heritage conservation areas of old towns as a whole. The aim of the comparative analysis and generalisations of the town planning structures is to compile typology of old towns based on the morphological and topographic reduction.

Resulting from the practises in the area of national heritage this research rests on the physical definition of a town. This research steers away from phenomenological and semiotic approach,⁷⁸² and empirical assessments are avoided. An attempt is made to understand changes in town planning in their historical context as the developments have been subject to political ideologies as well as values of various epochs. A systematic analysis of town planning structures and a generalised approach as an organised and meaningful methodological system should lay a basis for the impartiality of the research.

3. BIRTH AND FORMATION OF TOWNS IN THE 13TH–17TH CENTURIES

Conclusions regarding the earlier history of the birth and formation of Estonian old towns up to the 17th century have been drawn on the basis of scarce written sources, archaeological research and maps dating from later periods. Alongside larger historical highways that had formed at least by the 13th century as routes that can be observed also today, the larger strongholds and settlements of the ancient parishes were located. These locations were later used by the conquerors for building their stone fortresses and towns. Among the numerous ancient Estonian strongholds, the conquerors built a stone castle only on eight of their sites: Lihula, Narva, Paide, Rakvere, Otepää, Tallinn, Tartu and Viljandi. Out of the hundred medieval strongholds 13 have served as mainsprings for the emergence of towns in the modern sense:

782 The author of this work has analysed the town as a space of phenomenological cognition and semiotic meanings in the following publications: L. Hansar, Linn kui muuseum. – Tartu Linnamuuseumi aastaraamat 11. Tartu, 2005, lk 5–12; L. Hansar, Nähtav ja nähtamatu linnas. – Kunstiteaduslikke Uurimusi 2005, kd 14 (2–3), lk 92–112; L. Hansar, (Vana)linn kui semiosfäär. – Aeg ja ruum. Uue muinsuskaitse poole. Eesti Kunstiakadeemia toimetised 19. Muinsuskaitse ja restaureerimise osakonna väljaanded 4. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2009, lk 17–31.

Haapsalu, Kuressaare, Lihula, Narva, Otepää, Paide, Põltsamaa, Rakvere, Tallinn, Tartu, Uus-Pärnu, Vana-Pärnu and Viljandi. Besides them Valga is of medieval origin. Today ten of them are under state protection as heritage conservation areas: Haapsalu, Kuressaare, Lihula, Paide, Pärnu, Rakvere, Tallinn, Tartu, Valga, and Viljandi.

In this study the earlier history of the development of Estonian towns has been compared primarily with Swedish and Finnish towns. There were 70 medieval towns within the present borders of Sweden, of which 60 have been preserved and 20 still have their medieval plan. The oldest Swedish towns are Sigtuna, Lund, Helsingborg, Skara and Visby. Finland has six towns that emerged in the medieval period: Turku, Viipuri, Porvoo, Ulvia, Rauma and Naantali.

The overview of the developments in the 13th–17th centuries focused on the analysis of the plan structures of historical towns. Based on the comparison of historical and modern maps a plan typology and respective street schemes were prepared.

In the medieval Estonian towns the following street schemes can be distinguished: one long street (Lihula); T-shaped street pattern dominated by one long street (Rakvere); the streets run towards the body of water (Haapsalu, Kuressaare); Y-shape street scheme characteristic of junctions of highways (Valga); regular street pattern (Paide, Viljandi, Pärnu, Tartu, Narva), also irregular patterns can be found (Tallinn, Kuressaare).

The town plans of Lihula, Rakvere and also presumably Valga still retain the traces of ancient trade routes; these can be also discerned in Tartu and Viljandi and apparently in Paide as well. All medieval Estonian towns have developed around the ancient strongholds, aside from Valga, the position of the latter among the past settlements being an exception. It can be concluded that the medieval street structure is well preserved in Tartu, Haapsalu, Kuressaare, Lihula, Rakvere, Viljandi, Paide, Valga, partly in Pärnu, less in Narva. Unlike Sweden, Estonian fortified medieval towns featured regular street patterns (Pärnu, Tartu, Viljandi, Narva) which are an indication to the planning characteristic of German colonial towns.

During the 17th century when the territory of Estonia was under the rule of the Kingdom of Sweden, the attention was focused on the fortification of towns of strategic position (Tallinn, Narva, Tartu, Pärnu, Kuressaare). Major changes were brought about by the extension of medieval towns (Pärnu, Narva), but their renovation plans did not change the medieval plan structures much as the grid plans characteristic of the period were merged with the existing street schemes. The design of an ideal city drawn up for Kuressaare was never implemented.

The plan typology compiled and respective schemes bring focus on the street structure peculiar to each town. This allows making conclusions that in the conservation areas the street network is the most ancient and most completely preserved component of town planning structure. The street structure may be considered the skeleton of any town holding together its

building volumes, but also a memory grid incorporating the most ancient history of towns.

4. FORMATION OF ESTONIAN TOWNS WITHIN THE RUSSIAN EMPIRE (1710–1918)

The beginning of the 18th century saw a change in the political status of the territories of Estonia – for the two coming centuries they formed a part of the Russian Empire. The period from the 18th to 19th century was of key importance in the development of historical Estonian towns – it was during this period when the scope and exterior plan of the protected old towns emerged.

During the decades after the Great Northern War the destroyed towns were restored within their medieval boundaries. Despite the changes in buildings the street structure of medieval downtowns was preserved during that period as a relevant structural component of old towns and the tradition of densely populated street fronts returned.

From 1783 the development of towns received a new impulse when they were proclaimed district towns. Võru, founded in 1784, presents the best example of the town planning of that period; the structure of its grid plan has been preserved to date. Next to the old town centres new districts featuring regular street networks were built in Viljandi, Rakvere and Kuressaare. The plan structure was dominated by long and narrow plots which are partly preserved only in Lihula and Rakvere; their green areas were later built up in Paide, Viljandi and Võru.

The building up of the plots and architecture were influenced by the building rules and a requirement for application of standard facades that was established in the Russian Empire in the 19th century for the organisation of town planning. The street front of low buildings with a specific rhythm became a characteristic feature. Due to the requirements established by building decrees the exterior of the existing houses was changed also. Therefore a few wooden buildings bearing the traditions of the late baroque period of the 18th century need special protection and attention. The establishment of standard facades facilitated the spread of Neo-Classical architecture and avoided spontaneous building, thus harmonizing the general exterior of the historical towns. During the 18th century only a few stone administrative buildings that were higher than the old ones were built within the old towns and these failed to introduce relevant changes in the old building structures.

The construction of railways and founding of summer resorts in the last decades of the 19th century brought about the first functional changes in the old towns. The building expanded towards railway stations (Rakvere, Paide, Valga, Viljandi, Tartu), building of new centres was commenced (Rakvere). Summer resorts in Haapsalu, Kuressaare and Pärnu were built on the vacant areas and thus earlier building structures escaped substantial changes. This

period also saw the beginning of changes in the rather homogeneous building of old towns. Structures that are much higher and feature new architectural approach are especially evident in the medieval town centres in Viljandi, Rakvere and Pärnu. The most prevalent changes took place in Valga where a start was made with the building up of a new shopping street away from the old centre

Although changes in town planning in the 18th and 19th centuries were much more extensive in Finland, just some new stone buildings towering above the older ones can be seen, signifying the uncompleted plans of town renewal among low wooden buildings. While the renovation of older towns in Finland rested on the grid plans, the medieval street network was preserved in the old towns of Estonia. The plans for the protection of the medieval towns of Rauma and Naantali compiled already early in the 20th century deserve attention.

The above allows us to conclude that the historical towns that evolved during the period of about two hundred years retained the street structure of medieval districts, the districts with grid plan were added and a new town Võru featuring the new model of town planning was erected. Plot structures that developed during that period have undergone the greatest changes to date. Building structures have been homogenously preserved in Paide, Lihula, Tartu, Kuressaare, Haapsalu and Tartu. Changes that started in the late 19th century in the height of buildings and multifaceted architecture are evident in Rakvere, Viljandi, Võru, Valga and Pärnu.

5. THE IMPACT OF CITY PLANNING ON THE OLD TOWNS IN THE REPUBLIC OF ESTONIA (1918–1940)

In the first years of the Republic of Estonia the expansion of the towns that were up to that time squeezed into the narrow boundaries started, while the land reform in 1919 and the resulting nationalisation of manors created the necessary prerequisites for that. In the Republic of Estonia the holistic approach to planning of towns with the objective to secure normal development of town planning was first initiated. The town was supposed to be not just a space for good living and working, but also to demonstrate the dignity and cultured nature of the Estonians. But this meant the renovation of old towns or erecting new centres next to them and founding of suburbs.

Based on the new developments, the towns can be categorised into two groups: (1) new central squares were planned away from historical centres (Tartu, Pärnu, Viljandi, Rakvere); (2) the central square was preserved in the initial site (Haapsalu, Kuressaare, Paide, Valga, Võru, Lihula).

In Rakvere where the scheduled extension was the largest and the building of new central squares was planned, the relevance of historical streets was reduced as a result. Therefore the area that is protected today incorporates mainly the building structure that emerged in the period of Russian Empire. Despite the creation of new main squares in Viljandi, Pärnu and

Tartu the earlier town centres retained their administrative and commercial function resulting in the construction of larger new buildings in the historical surroundings. In Viljandi the renewal of old central square with new buildings commenced earlier, was continued while the construction of a new administrative centre was started outside the boundaries of the old town. In Pärnu a new square was planned on the edge of the historical town centre where the earlier commercial function was preserved. In Pärnu major attention was directed towards the development of the summer resort. The plan for the renovation of the surroundings of the main building of the Tartu University that was only partly realised would have destroyed older buildings to a much larger extent.

In smaller towns the previous market square retained its functions as a centre, while plans foresaw for the replacement of the buildings in historical town heart with higher stone buildings. More fundamental changes were planned in Paide, Võru, Rakvere and Viljandi, where the earlier street structure was retained indeed but according to the plan the twisted streets were to be straightened and broadened. No major changes were scheduled in the old towns of Kuressaare, Haapsalu, Võru and Lihula during the first independence period of Estonia.

Based on the plans and executed works an assumption can be made that mainly the scheduled works were not realised. Thus single, predominantly higher stone buildings in the street facade mainly consisting of historical buildings indicate uncompleted town planning plans. Major contrasts strike the eye in Haapsalu, Võru and Viljandi. A few buildings that differ from the earlier were erected in Tartu, Pärnu and Paide. New buildings were fitted with the old ones in Kuressaare, Viljandi, Haapsalu and Tartu. In Kuressaare, Rakvere, Valga and Lihula no larger houses were built in the old towns during that period.

Thus, summing up, a conclusion can be made that despite the plans, in the Republic of Estonia the majority of old towns escaped developments that would have made a significant change in their plan structure. Thus the historical street structure was retained and changes started in the structures of plots and buildings. Although there were plans for several towns covering the replacement of historical buildings with new ones, the executions of these plans were delayed. The period of independent Republic of Estonia lasting for a couple of decades was too short for implementing urban modernisation plans. The suburbs planned around the old towns developed into buffer zones for the town planning developments to come.

6. TOTAL REDESIGN OF TOWNS IN SOVIET ESTONIA (FROM 1940 TO THE 1970S)

By the establishment of the Soviet power in Estonia in 1944 the town planning and construction was subjected to the largest changes of all times. While in the post-war period architecture and general plans of major cities

a clearer distinction can be made between liberal and victorious Stalinism, such clear distinction is not possible in regard of the plans of small towns. Thus the allegations that the first post-war general plans were sparing with the historical heritage and old towns, have been premature to some extent. Most of the plans actually foresaw for the renovation of the street network of the historical centres and buildings.

Up to mid-1950s the plans were based on the traditional planning principles. Symmetrical compositions were planned with central representative squares forming monumental ensembles – cities were planned as voluminous sculptural pieces of art.

In the majority of towns (with the exception of Lihula) the post-war plans foresaw for the replacement of historic buildings with new ones. In several towns the earlier street network was partly preserved but new squares and widening of streets and breakthroughs through historical quarters foresaw for the demolition of old buildings. The first plans of the towns that had suffered most in the war were more conservative. In Pärnu it was intended to retain the earlier network of streets, in Valga parks and green zones in Pärnu and Viljandi were planned instead of destroyed quarters.

Both during the post-war period and also later general plans included a new representative square as a mandatory element. For suitable plots the main street of the old town (Haapsalu, Valga, Lihula) or vicinity of the historical centre (Viljandi, Tartu, Paide, Pärnu) was searched, as well as sites that were cleared from ruins of war in the central town (Kuressaare). The plans of squares dating from the period of the Republic of Estonia were supplemented with new buildings (Rakvere, Viljandi, initially also Pärnu). Official buildings were planned around the new symmetrical squares and from there broad and straight avenues leading to some relevant object (e.g. a railway station in Lihula and Kuressaare, a bridge on the river in Pärnu, public buildings in Viljandi, seafront park in Haapsalu) were erected. The most voluminous demolition of historical buildings for the erection of a new square and streets was planned in Pärnu in 1952.

Mostly major changes in the old towns planned in the period 1940–1950 were not implemented. The plans were realised only in the towns that suffered relevant damages during the war: in Pärnu a new representative square was built in place of historical buildings and broad roads were built, in Valga the main street of the town was extended, in Tartu a new block was erected at the market square.

The general plans of 1960–1970 were characterised by the renovation of the existing built-up areas and planting of new public buildings into the historical surroundings. Plans were used for legalising new buildings that had been built earlier. Under the Võru plan the town was divided into horizontal zones, accommodating in turn large apartment blocks and historical low buildings, enabling to continue with new building projects within the old town. The most significant changes were planned for the old town in Kuressaare where the construction of new broad streets traversing through the

existing blocks would have resulted in the major demolition of historical buildings. Also in Viljandi, Paide and Rakvere plans were made to replace the old buildings with new ones but no major changes in the historical street networks were planned. In Haapsalu plans were continued for the completion of the unfinished central square on the main street of the old town. In addition a new business and shopping centre was planned at its present site that saved the historical town of major changes. In Valga there was a plan to demolish one of the few remaining blocks of older buildings next to the church. During that period the methods of positioning new buildings characteristic of the informal design were used also in old towns. The general plans of the early 1970s, reflecting the protection zones under development, were more conservative in regard of historical centres (Pärnu, Kuressaare). Some respect in regard of heritage is shown by buildings indicated as monuments in all plans.

Although major renovations in town planning scheduled in 1960–1970 were not implemented, this period saw the most of the building of houses that were much larger than old ones and thus breaking up historic building structures. The most extensive changes within the boundaries of the present heritage conservation areas took place in Võru, but also in Kuressaare, Paide, less in Tartu, Pärnu and Haapsalu.

Thus as a summary, a conclusion can be made that although during the first post-war years a hope prevailed to restore the ruined towns, the plans prepared for old towns were not conservative in regard of historical town construction structures. The plans that were prepared in the 1950s for replacing old towns featured new ideal towns which implementation proved unrealistic. In the 1960s plans were prepared for the new blocks of residential houses and service centres away from the old towns, but despite that renovations and construction of new buildings were continued in historical towns. The Soviet power created a favourable background in the society for planning – land was state-owned and that gave leeway to utopian town plans.

7. UTOPIAN IDEAS IN TOWN PLANNING AND THE SHAPING OF PROTECTION OF OLD TOWNS IN ESTONIA

The overview of the formation of old towns provides a basis for the conclusion that major changes in their development can be linked to the totalitarian ideologies of the empires that ruled in Estonia and utopian ideas of urban construction, accompanied by the search for order and rationality characteristic of utopias. The examples are fortified medieval colonial towns built on a regular plan, regular plans of ideal towns and castles of the Swedish era, regulations of urban construction, standard facades and grid plans of the Tsarist period, ideas of cities in the pre-war Republic of Estonia and plans foreseeing total renovations of the Soviet period.

Old towns in Estonia present a symbiosis of similar but still different development. Generalisations on the developments of towns allow assuming

that in each new period an attempt was made to make space for the arriving future. Instead of the old or next to it new has emerged, presenting a sign of the beliefs of different times. The changes have been accompanied by destruction of the earlier cultural layers and creation of new ones. So the long history of old towns is reflected on one hand by the architectural layers from different periods but on the other hand by the uneven building structure. The street scene is typically marked by the variability of the height of buildings and gaps of vacant plots, indicating past ends and new beginnings. Thus the old towns reflecting the conflicts of the history dating back for hundreds of years became the heritage of heritage conservation.

As a counterbalance to the extensive renovation of historical environment the preparation of the protection zones of old towns got a start in the mid-1960s. It was based on the research method compiled by the Estonian historians and architects, comprising the analysis of the history of the formation of town planning and establishment of the values of the town planning structures based thereon. Helmi Üprus as a leading ideologist of the protection of old towns has worded the essence of the values of an historic town in the clearest manner. An old town must be understood as an historically developed whole, held together by the network of streets, structure of blocks and estates, the traditions regulating placement and volume of buildings and architecture that is valuable from the viewpoint of town planning and architectural history. The liberal approach prevailing in the period of founding the protection zones deserves attention, when regeneration as a method for resurrecting old towns united restoration with reconstruction. Although immediately after the formation of protection zones erection of new buildings in the old town was avoided old towns were addressed as phenomena under change already then.

By the year 1973 protection zones of 10 old towns were established. The protection of towns in Estonia was at that time recognised in the Soviet Union as well as internationally. The studies of old towns signified a qualitatively new stage also in the history of Estonian architectural history as a scientific discipline. The regulation of heritage conservation allowed speaking and writing of the history, culture and architecture that influenced the preserving of national identity.

Protection of historical towns can be interpreted as a critical reaction characteristic of utopias to the modern urban renovation policy that in Estonia was mixed with the opposition to the Soviet regime. Heritage conservation acquired the undertone of latent resistance, bearing the halo of the advocate of national values. On the other hand, protection zones have been considered the inhibitors for the urban development; heritage conservation today has been treated as a total protection. Thus, on one hand, national heritage conservation can be considered as a reaction to the ruling values, on the other hand this is a self-assertive institution. Both are cases of phenomena characteristic of utopias. The inherent contradiction can be explained by its duality – utopia balances on the border between ideals and

reality. Thus the individuals engaged in heritage conservation can be viewed as balance-keepers on the borderlands between the new and the old.

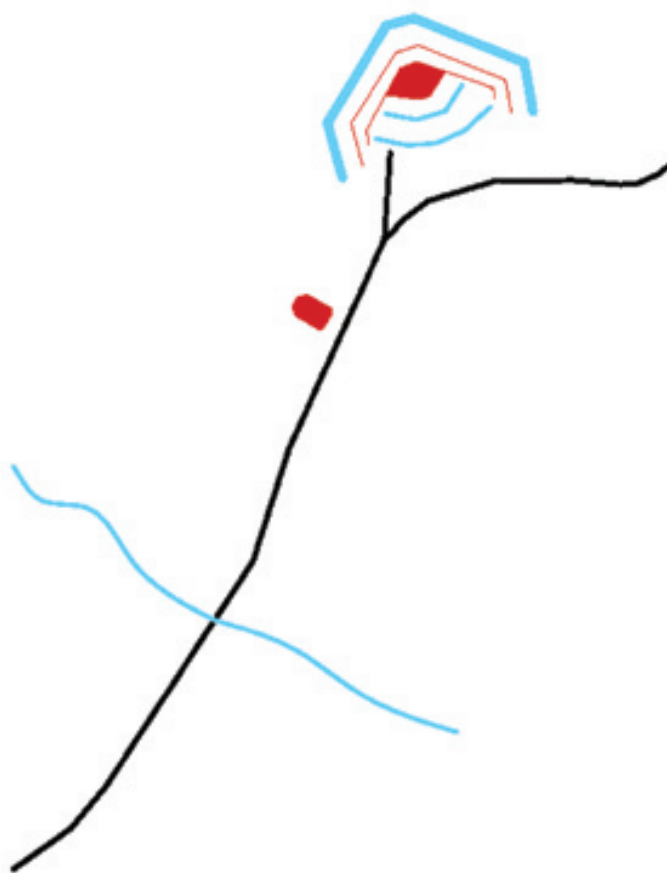
Today sustainable developments and organic growth of traditions preserving the diversity of culture are favoured against utopias. The author concludes that extensive changes in the old towns are an argument supportive of conservatism.

8. CONCLUSIONS

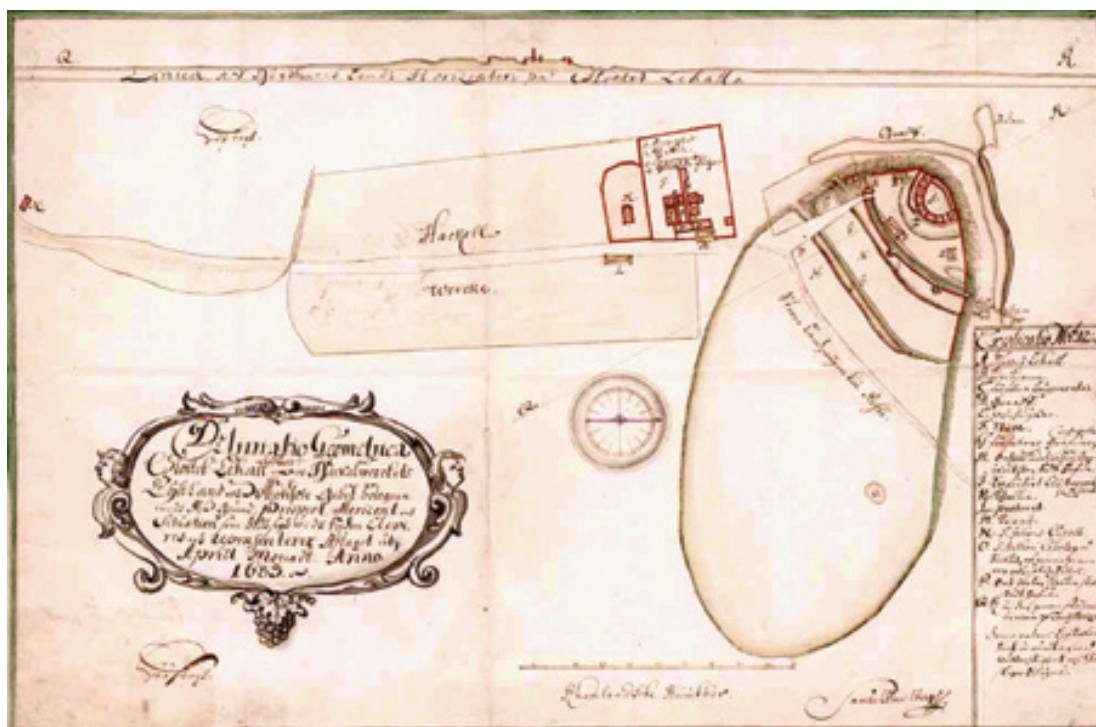
As a result of this research the review of the town planning developments in the heritage conservation areas of small towns of Estonia and the factors having influenced it and the plan typology of old towns have been completed. The doctoral thesis provides an analysis and a generalisation of the changes made in the historical towns during different development periods. The research builds on the methodology supporting systematic approach – old town was examined as a structural whole of town planning comprising plan and building structures. Cartographic and town planning information collected for this thesis and the systematic analysis thereof could form a methodological basis for the elaboration of detailed principles for the protection of old towns. The thesis also aims at complementing knowledge in regard of building history of the Estonian historical towns – without the knowledge of old towns their protection cannot be understood.

The composite nature and significance of history consolidates the towns with the history dating back for several centuries and conciliates contrasts. And the time will polish the cutting edges of assessments.

ILLUSTRATSIOONID

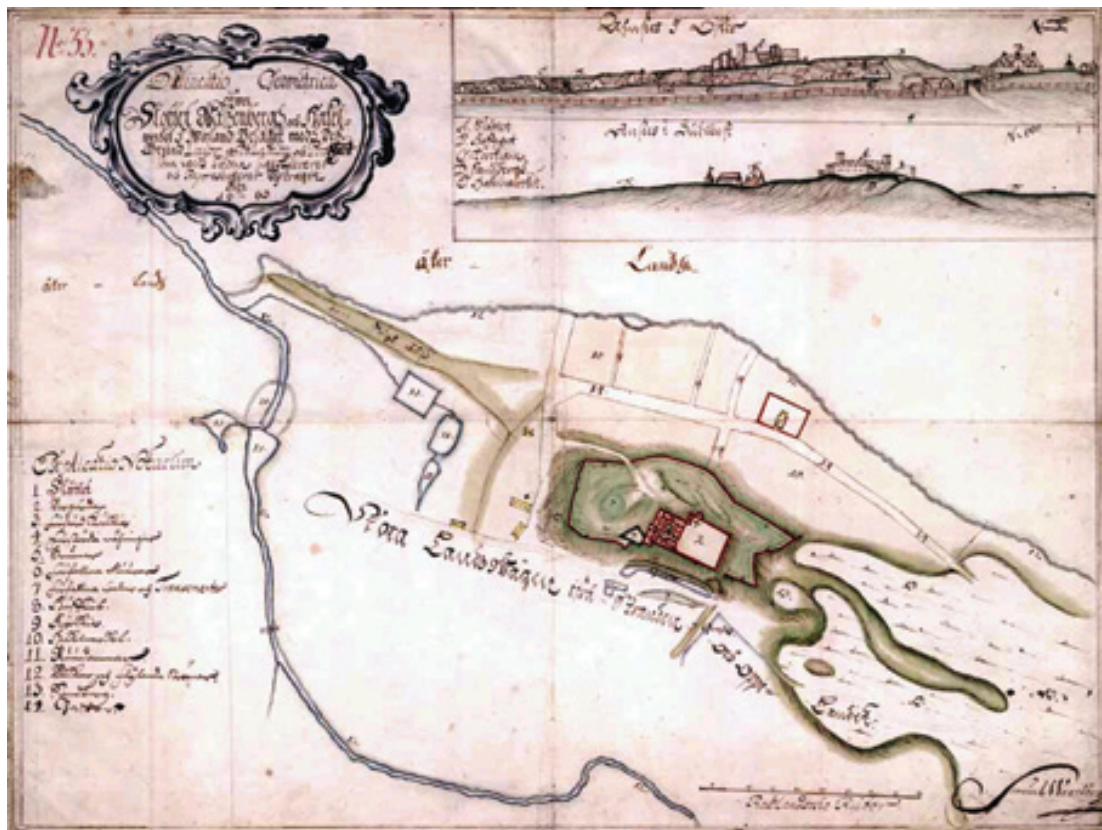
1. Ühe pika tänavaga linna skeem. Lihula 17. sajandil. Koostanud L. Hansar.

2. Lihula 1683. aasta plaan. Koostanud S. Waxelberg, KrA.

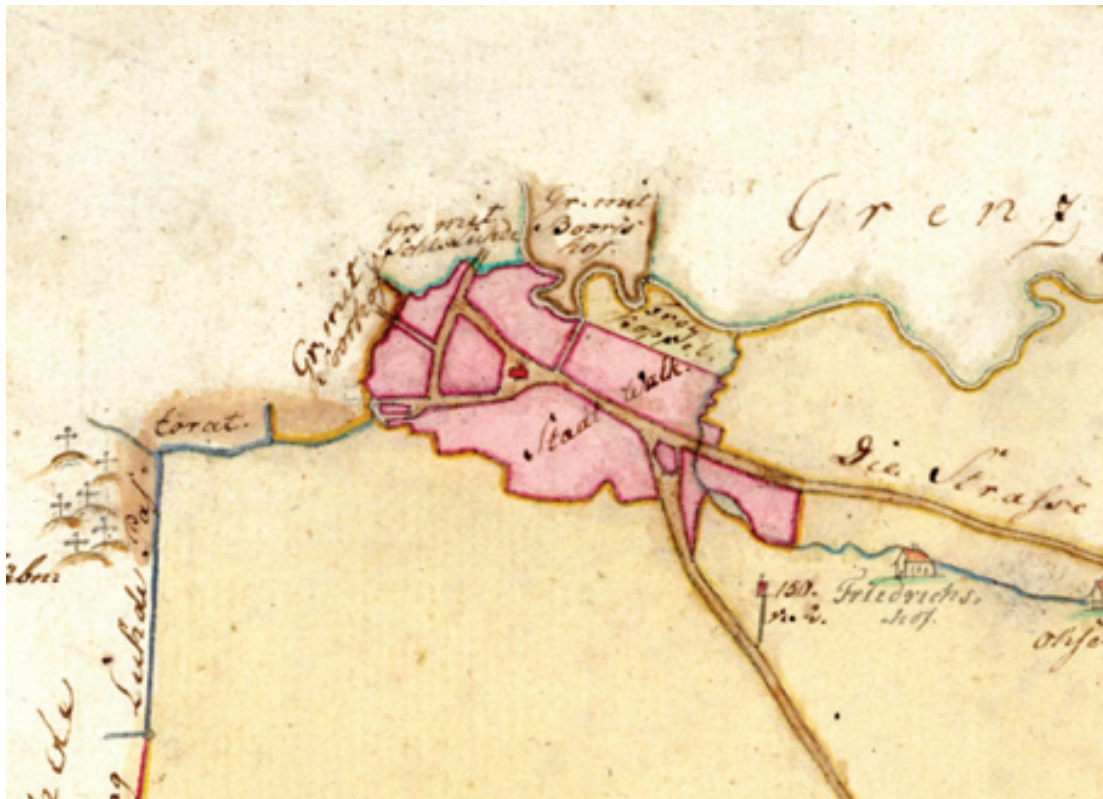
3. T – kujuline tänavate skeem. Rakvere 17. sajandil. Koostanud L. Hansar.

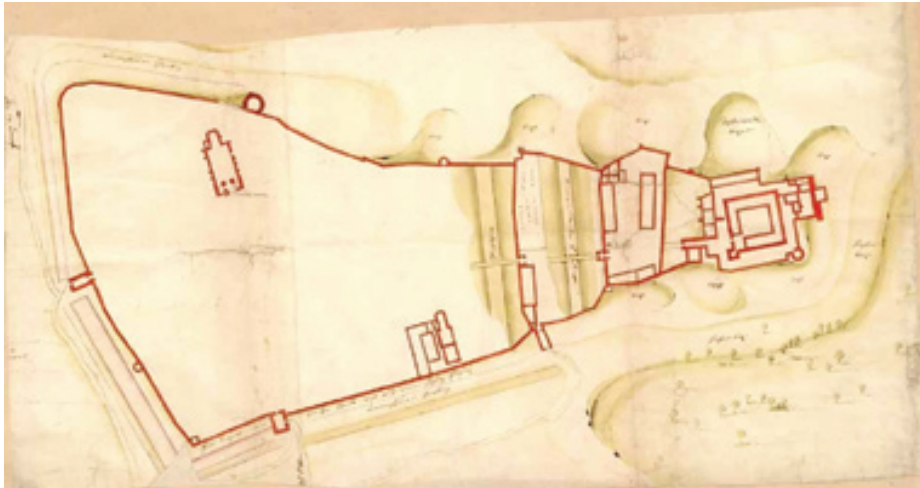
4. Rakvere 1683. aasta plaan. Koostanud S. Waxelberg, KrA.

7. Turuplatsilt hargnevate tänavate skeem. Valga 17. sajandil. Koostanud L. Hansar.

8. Valga 1819. aasta plaan, EAA.

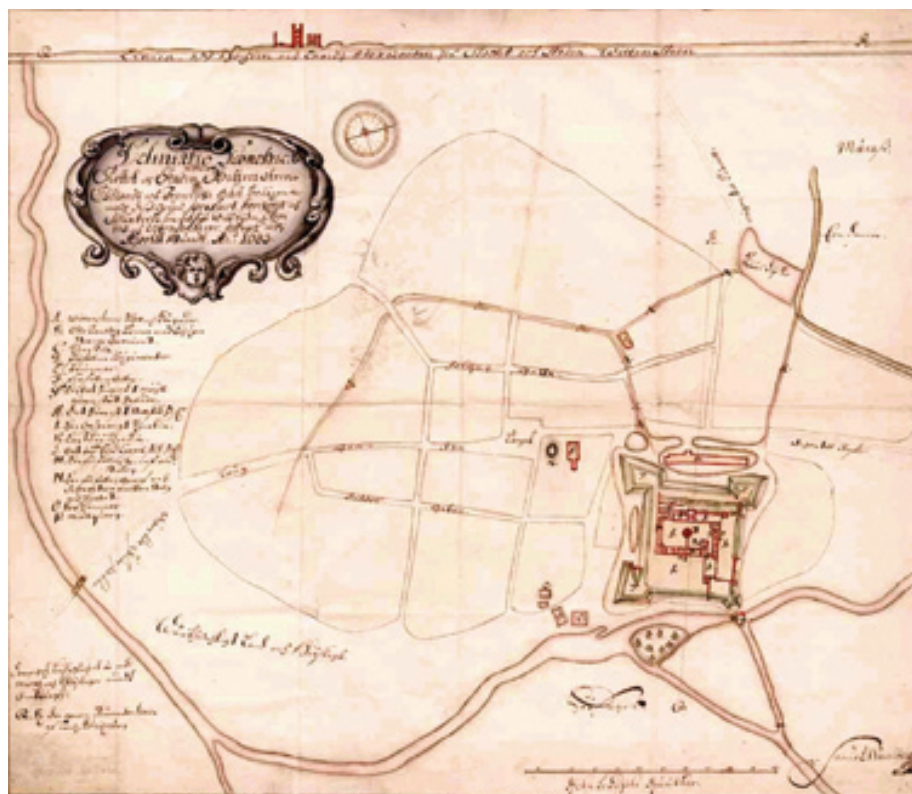
9. Viljandi 1656. aasta plaan, KrA.

10. Reeglipärase tänavatega linna skeem. Viljandi 13. sajandil. Koostanud L. Hansar.

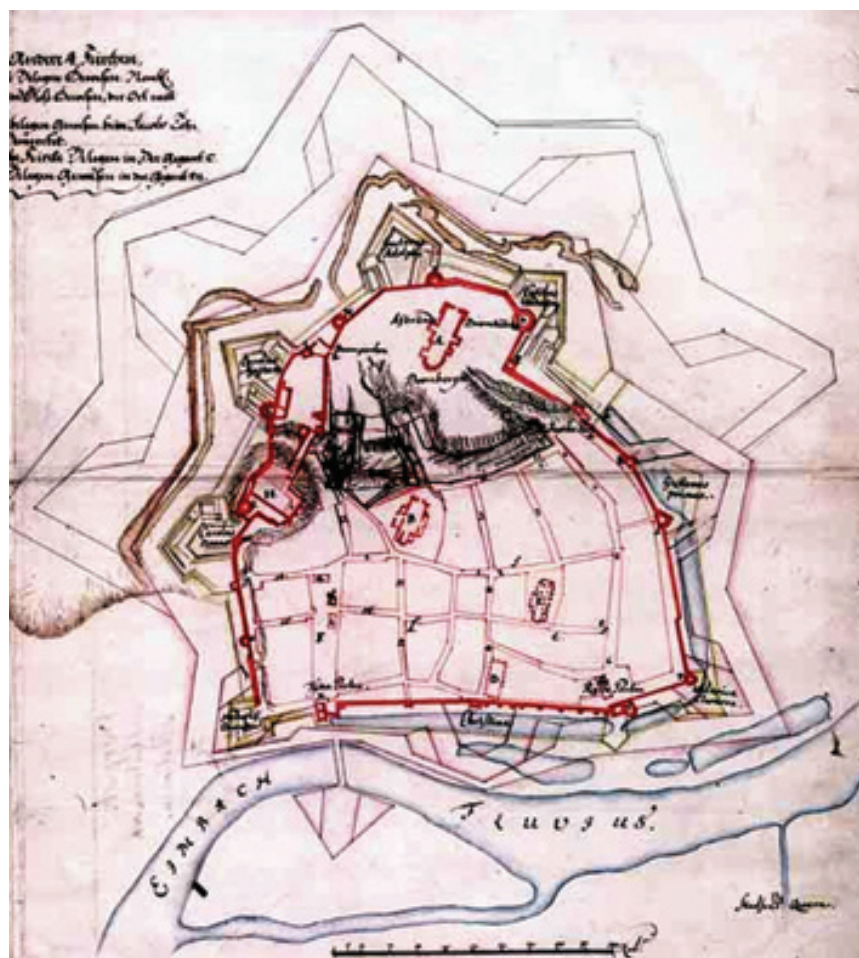
11. Reeglipärane tänavate skeem. Paide 17. sajandil. Koostanud L. Hansar.

12. Paide 1683. aasta plaan. Koostanud S. Waxelberg, KrA.

13. Tartu plaan 1640. aastatest, KrA.

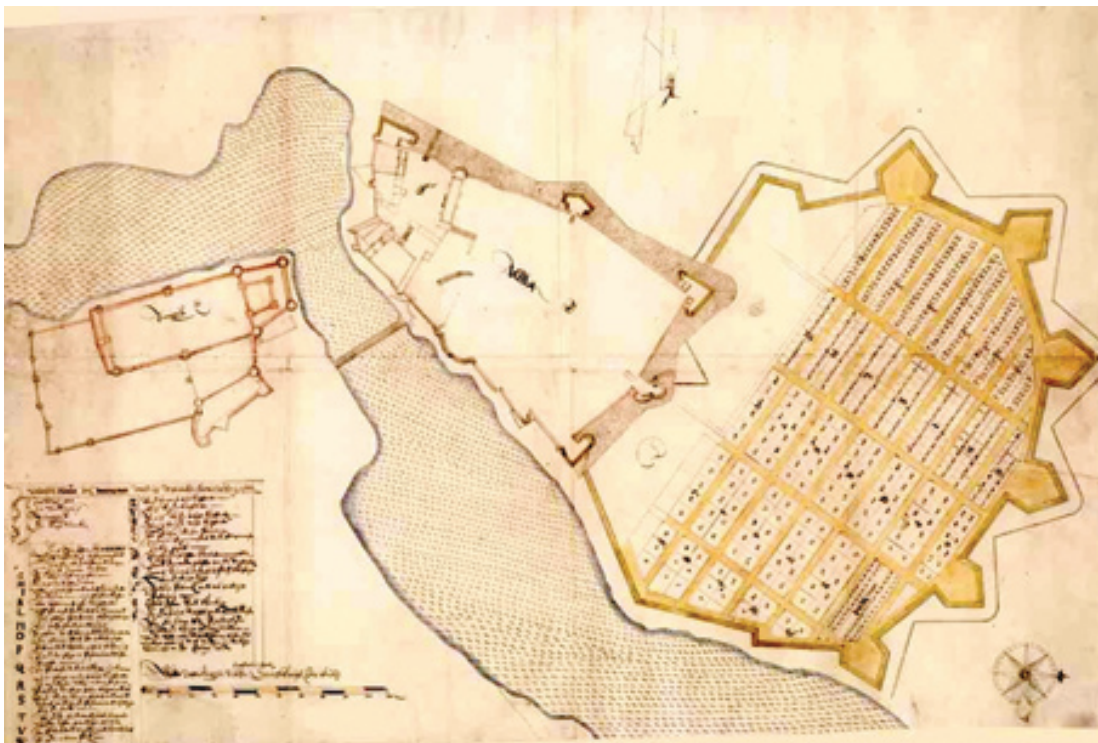
14. Tartu 1697. aasta plaan. Koostanud E. Dahlberg, KrA.

15. Reeglijärane tänavate skeem. Tartu 17. sajandil. Koostanud L. Hansar.

16. Narva 1645. aasta plaan. Koostanud G. von Schwengell, KrA.

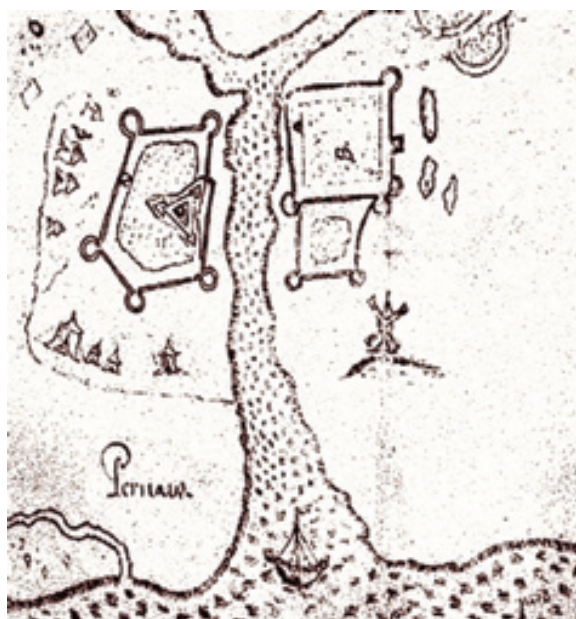
17. Narva 1647. aasta plaan. Koostanud J. von Rodenburg, KrA.

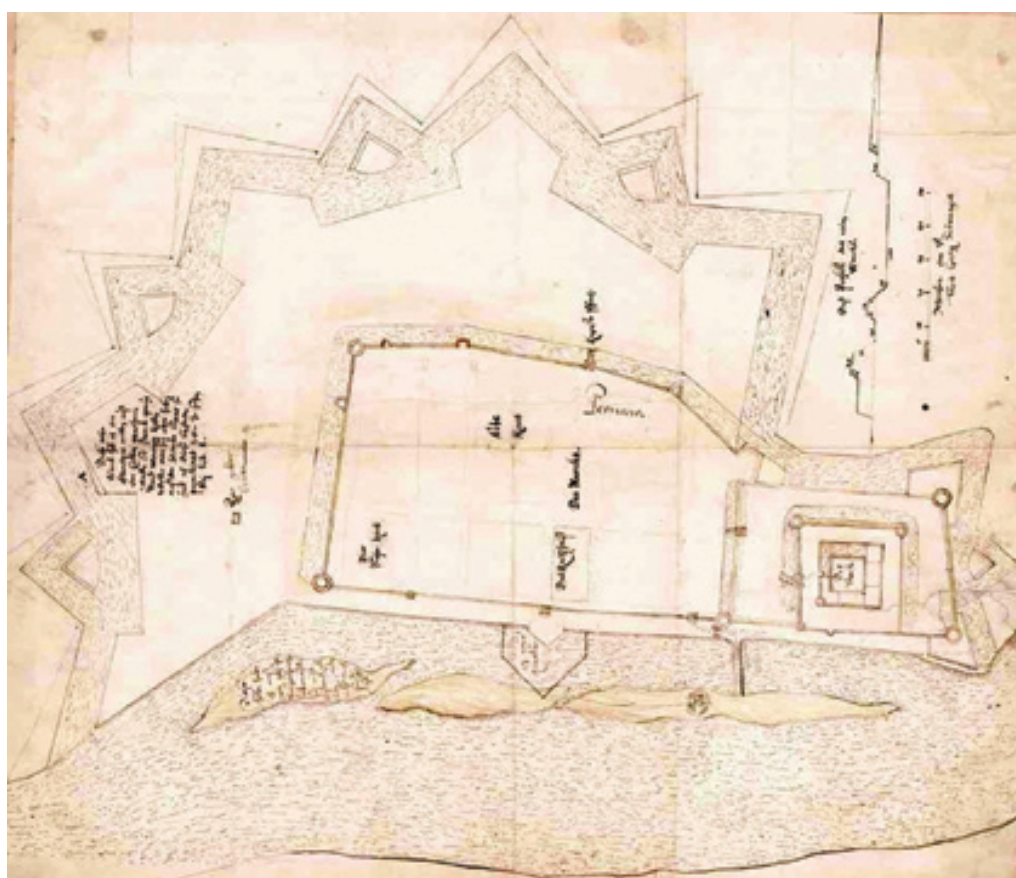
18. Narva 1681. aasta plaan. Koostanud E. Dahlberg, KrA.

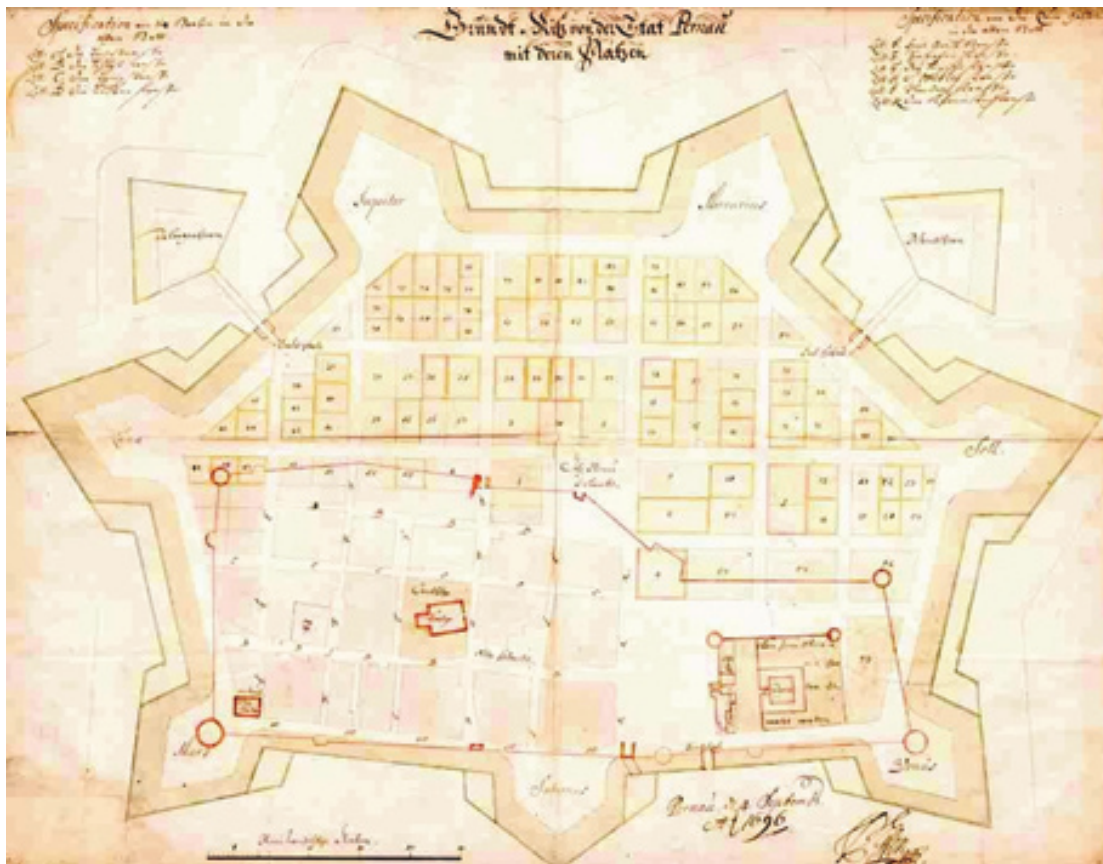
19. Narva 1686. aasta plaan. Koostanud E. Dahlberg, KrA.

20. Vana-Pärnu ja Uus-Pärnu umbes 1621. aasta plaan, KrA.

21. Pärnu 1644. aasta plaan, KrA.

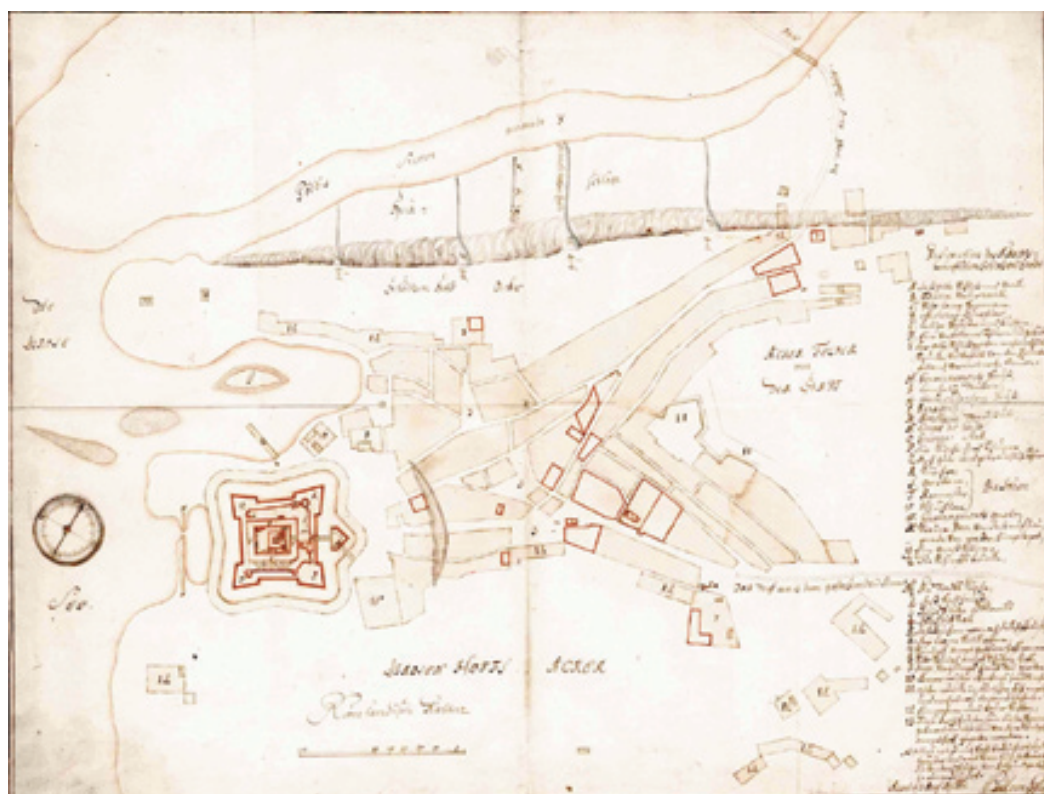
22. Pärnu 1696. aasta plaan. Koostanud P. von Essen, KrA.

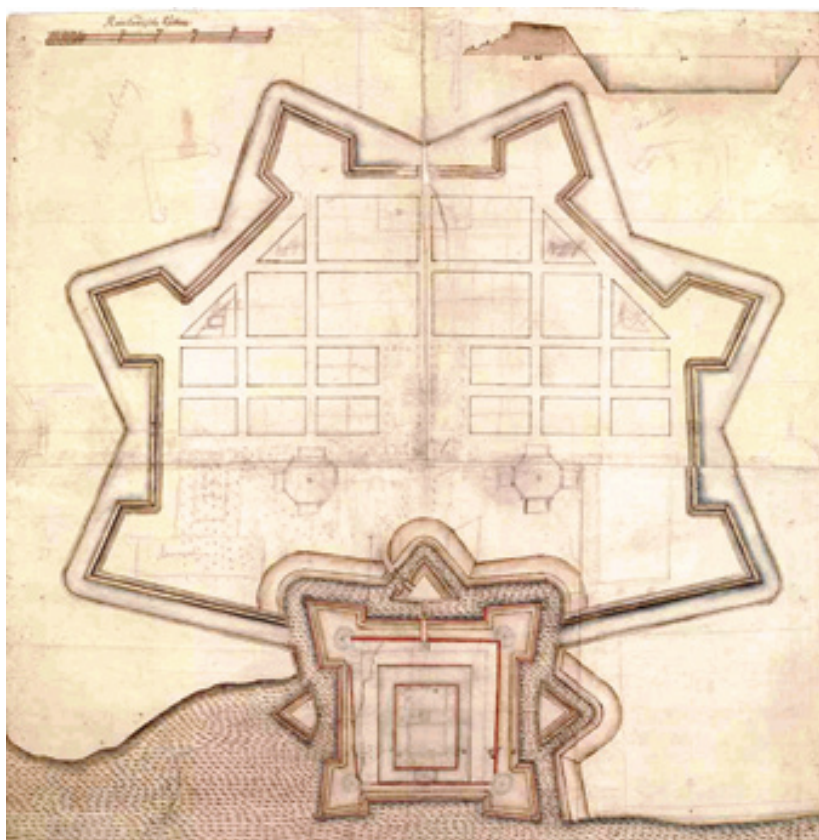
23. Reeglijärane tänavate skeem ja ruudustikplaan. Pärnu 17. sajandil. Koostanud L. Hansar.

24. Ebaregulaarne tänavate skeem. Kuressaare 17. sajandil. Koostanud L. Hansar.

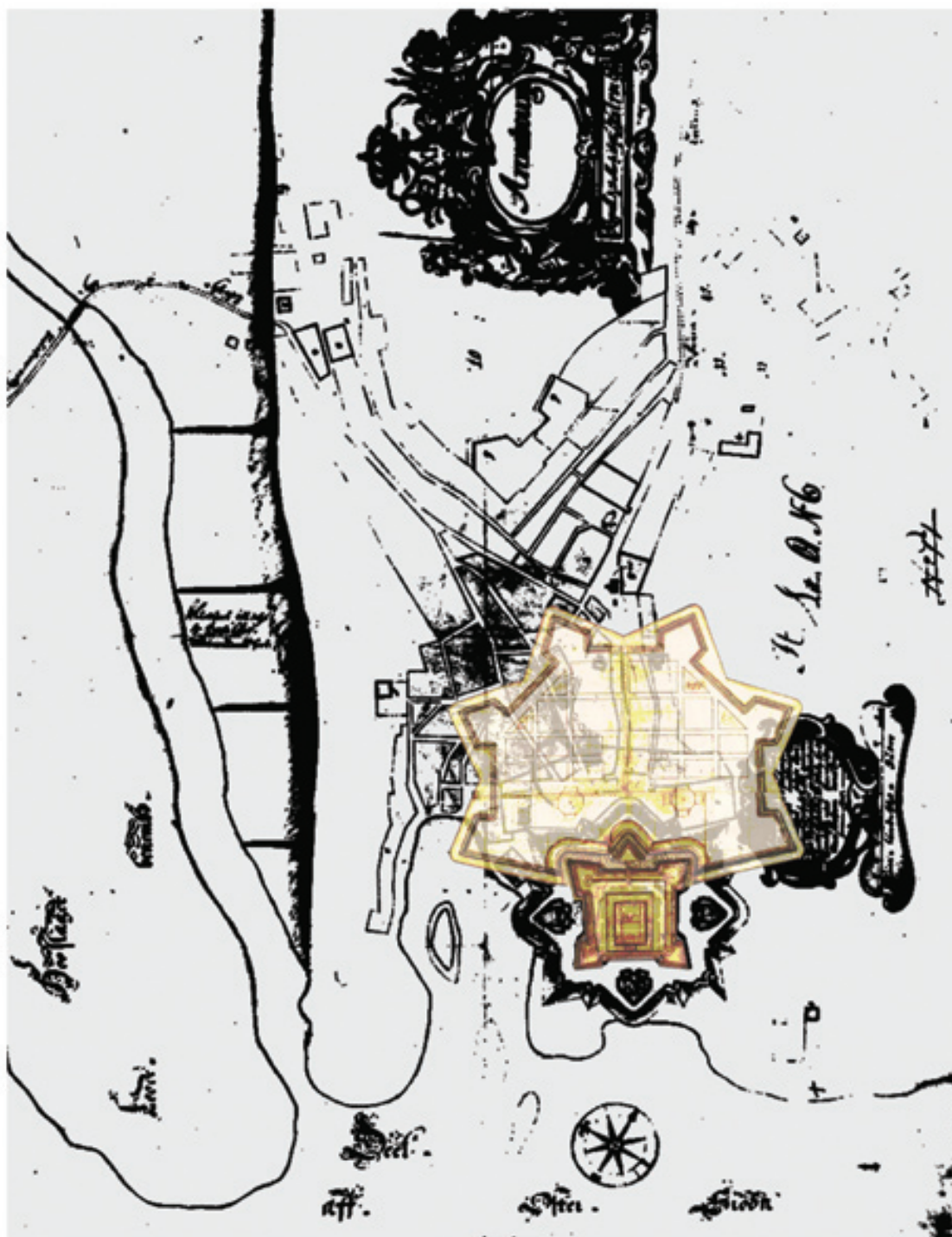
25. Kuressaare 1681. aasta plaan. Koostanud P. von Essen, KrA.

26. Kuressaare 1652. aasta plaan. Koostanud N. Tessin, KrA.

27. Landskrona 1680. aasta plaan. Koostanud E. Dahlberg, KrA

28. 1695. aastal eksisteerinud Kuressaare linna plaanile on paigutatud 1652. aastal N. Tessini koostatud Kuressaare ideaallinna plaan. Mõlemad originaalplaanid KrVA. Koostanud T. Org.

30. Tartu 1772. aasta plaan, EAA.

31. Võru 1784. aasta plaan. Koostanud F. A. Bohm.

32. Võru mõisa plaan. 1798. Koostanud C. J. Zabel, EAA.

33. Võru 1785. aasta plaan. Koostanud C. von Bronsert, EAA.

34. Võru 1842. aasta plaan, EAA.

35. Viljandi 1790. aasta plaan, EAA.

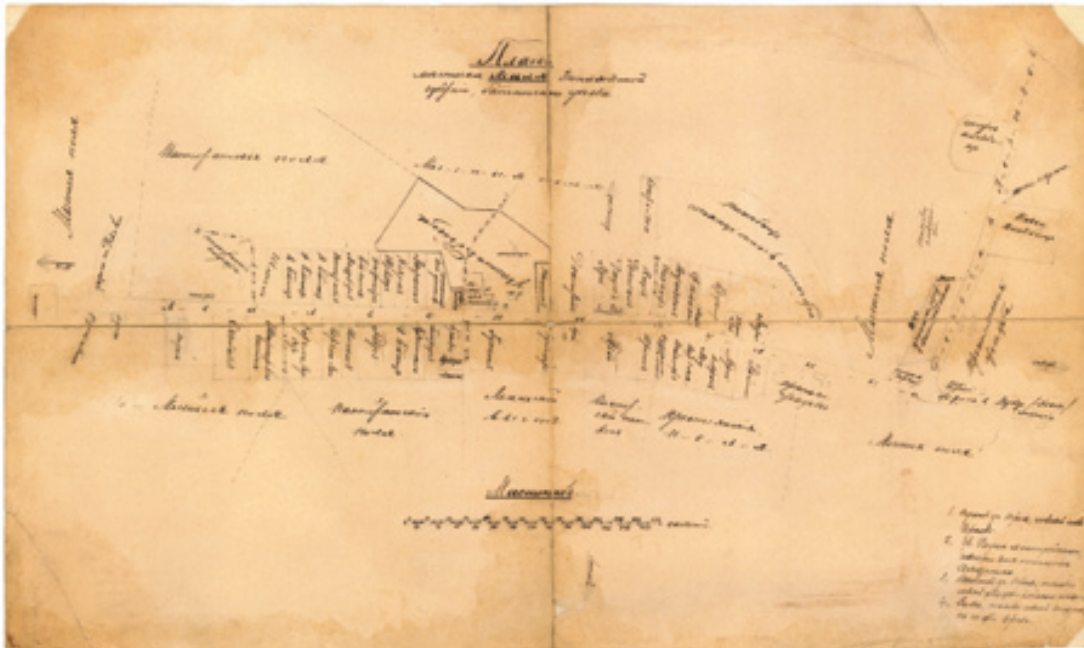
36. Viljandi 1875. aasta plaan. Koostanud E. Landski, EAA.

37. Rakvere 1790. aasta plaan, EAA.

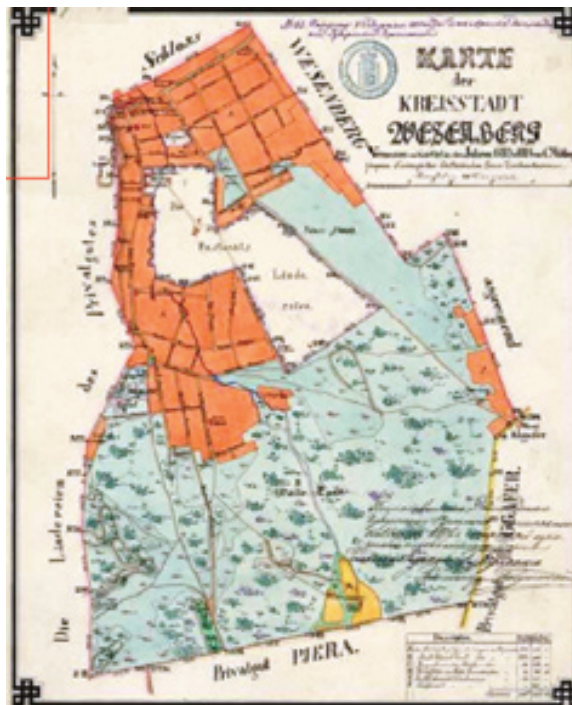
38. Rakvere 1855. aasta plaan. Koostanud J. Frei, EAA.

41. Lihula plaan, 19. sajandi II pool, EAA.

42. Valga 1870. aasta plaan. Koostanud O. Nettenberg, EAA.

43. Rakvere 1881. aasta plaan. Koostanud C. Mühlberg, EAA.

44. Haapsalu 1846. aasta plaan. Koostanud Jurjevitsh, EAA.

45. Haapsalu 1882. aasta plaan, LM.

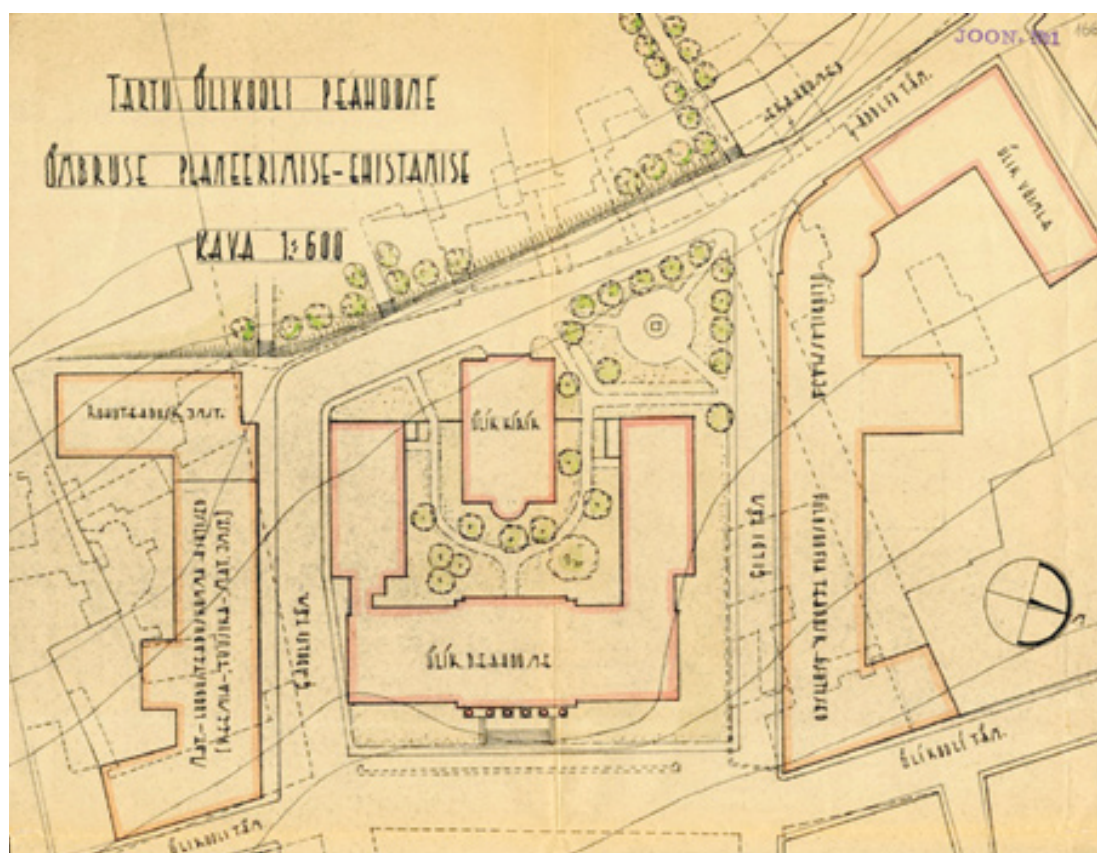
46. Vijandi 1921. aasta plaan. Koostanud H. Keskküla, EAM.

47. Viljandi 1929. aasta planeering. Koostanud A. Soans, EAM.

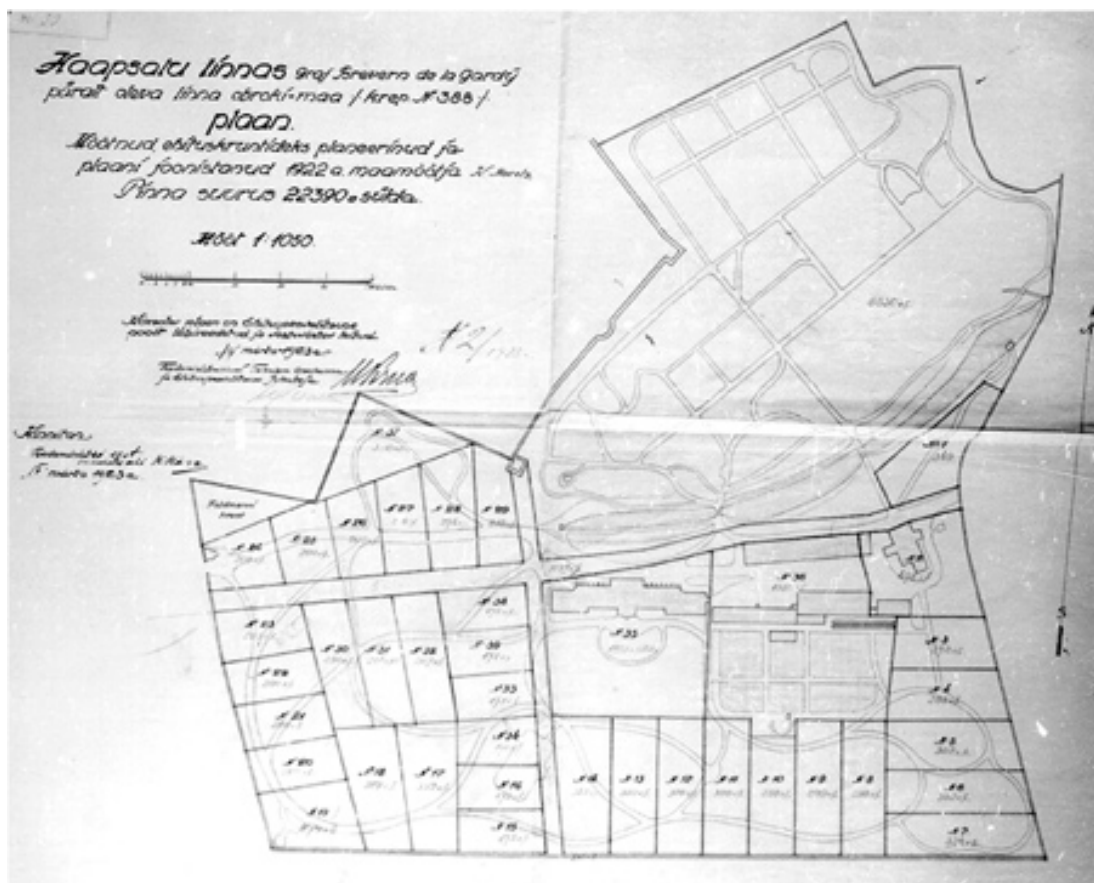
48. Ülikooli peahoone ja Instituutide hoone, 1939.

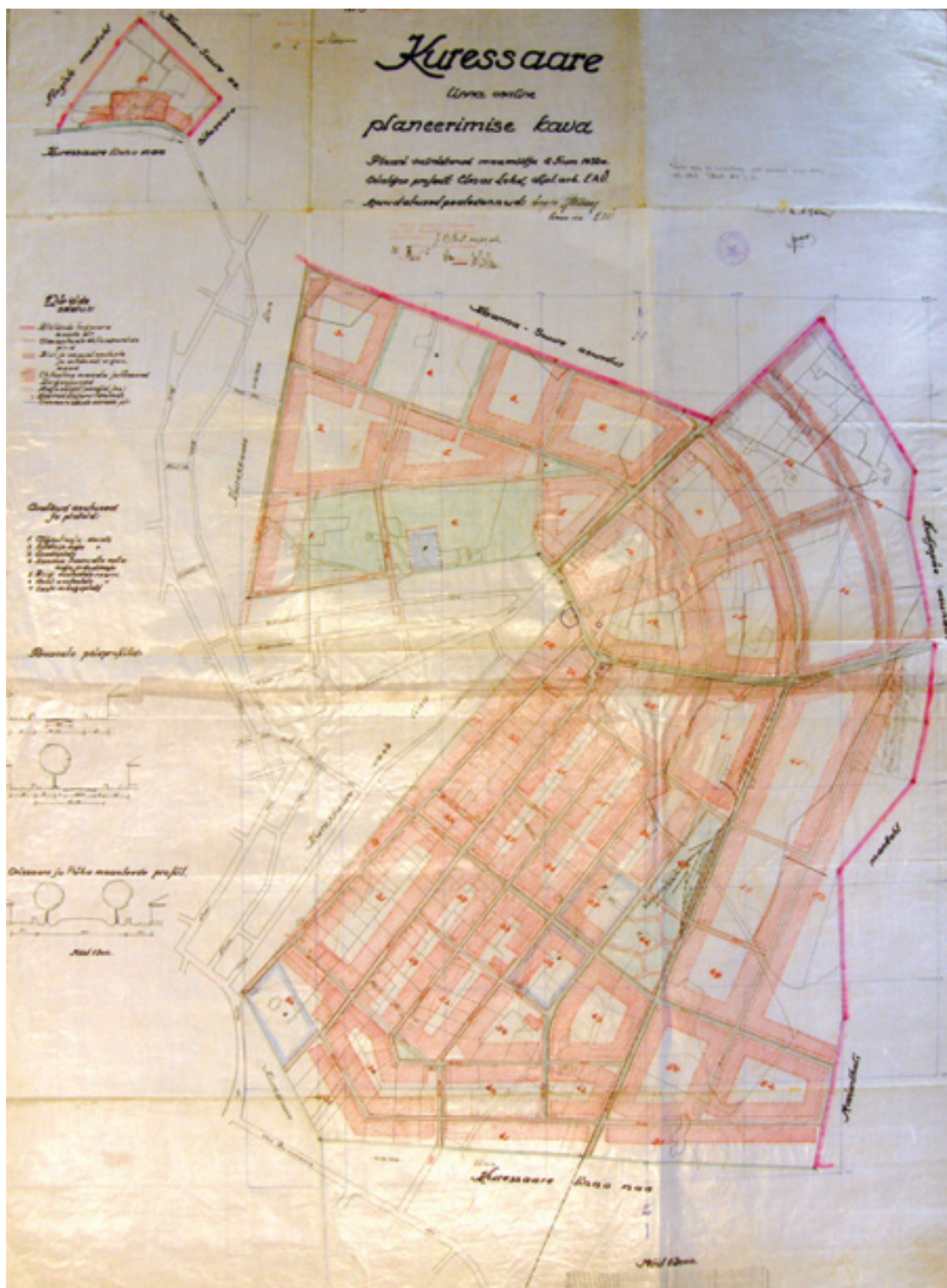
49. Tartu Ülikooli planeerimiskava, 1938. Koostanud P. Mielberg, H. Sultson, EAA.

50. Paide planeering, 1931. Koostanud M. Luht, JM.

51. Haapsalu 1922. aasta plaan. Koostanud K. Naretz, ERA.

52. Kuressaare 1932. aasta planeering. Koostanud E. Lohk, SM.

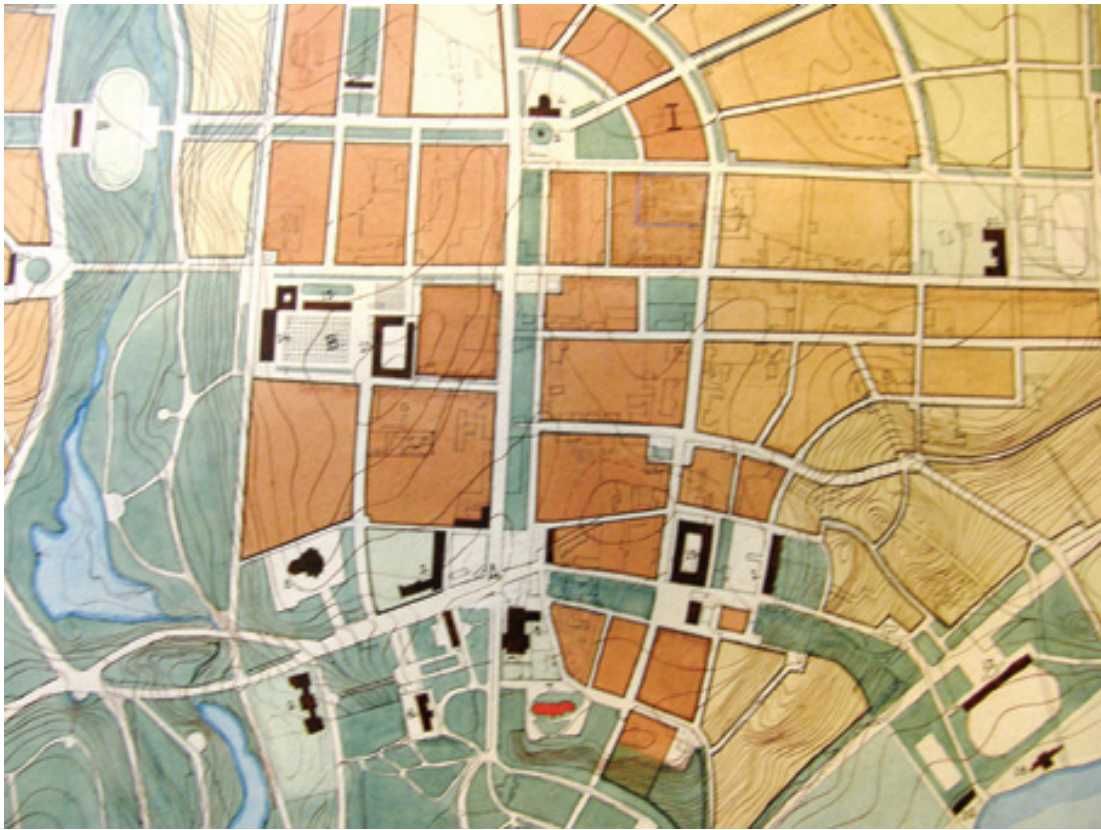
53. Valga 1937. aasta planeering. Koostanud J. Saar, EAM.

54. Viljandi 1946. aasta planeering. Koostanud O. Puuraid, EAM.

55. Viljandi 1945.-1947. aasta planeering. Koostanud A. Soans, EAM.

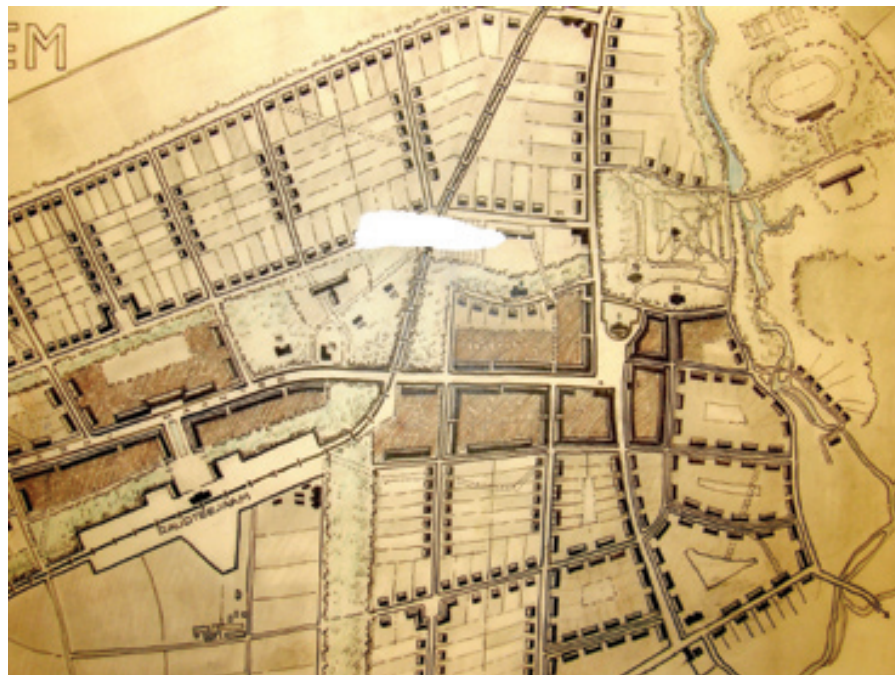
56. Viljandi 1947. aasta planeering. Koostanud A. Soans, EAM.

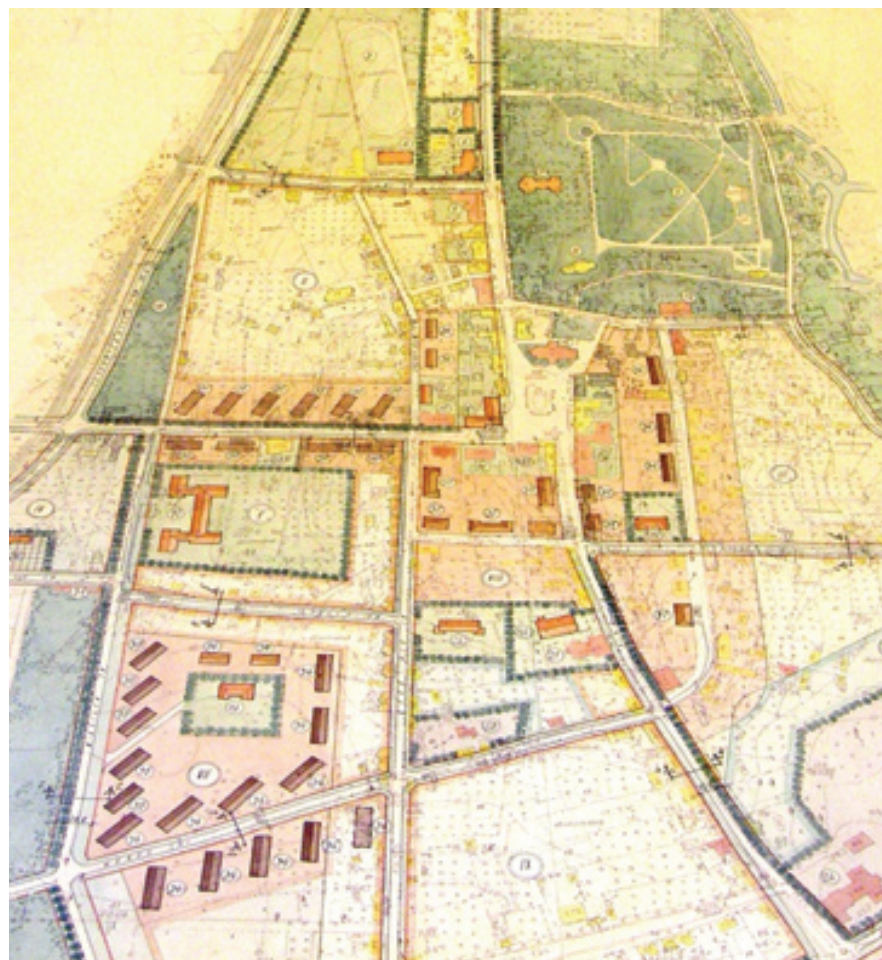
57. Viljandi 1948. aasta planeering. Koostanud E. Laasi, EAM.

59. Viljandi 1953. aasta planeering (peaväljak). Koostanud V. Toppel, D. Lööke, EAM.

60. Paide 1946. aasta planeering. Koostanud A. Käsper, EAM.

61. Paide 1959. aasta planeering. Koostanud H. Pau, EAM.

62. Võru 1947.-1951. aasta planeering. Koostanud H. Kuvasto, E.A.M.

63. Kuressaare 1946. aasta planeering. Koostanud L. Haljak, EAM.

64. Kuressaare 1946. aasta planeering (keskväljak). Koostanud L. Haljak, EAM.

67. Haapsalu 1946 (?) aasta planeering. Koostanud V. Meigas, EAM.

68. Haapsalu 1946. aasta planeering, EAM.

69. Haapsalu 1953. aasta planeering (V. I. Lenini monumendi väljak). Koostanud V. Toppel, D. Lõoke, EAM.

70. Haapsalu 1953. aasta planeering (V. I. Lenini monumendi väljak). Koostanud V. Toppel, D. Lõoke, EAM.

71. Pärnu 1946. aasta planeering. Koostanud A. Soans, EAM.

72. Pärnu 1945.-1946. aasta kuurordi planeering. Koostanud E. Laasi, PÄMU.

73. Pärnu 1953. aasta planeering. Koostanud A. Soans, E.A.M.

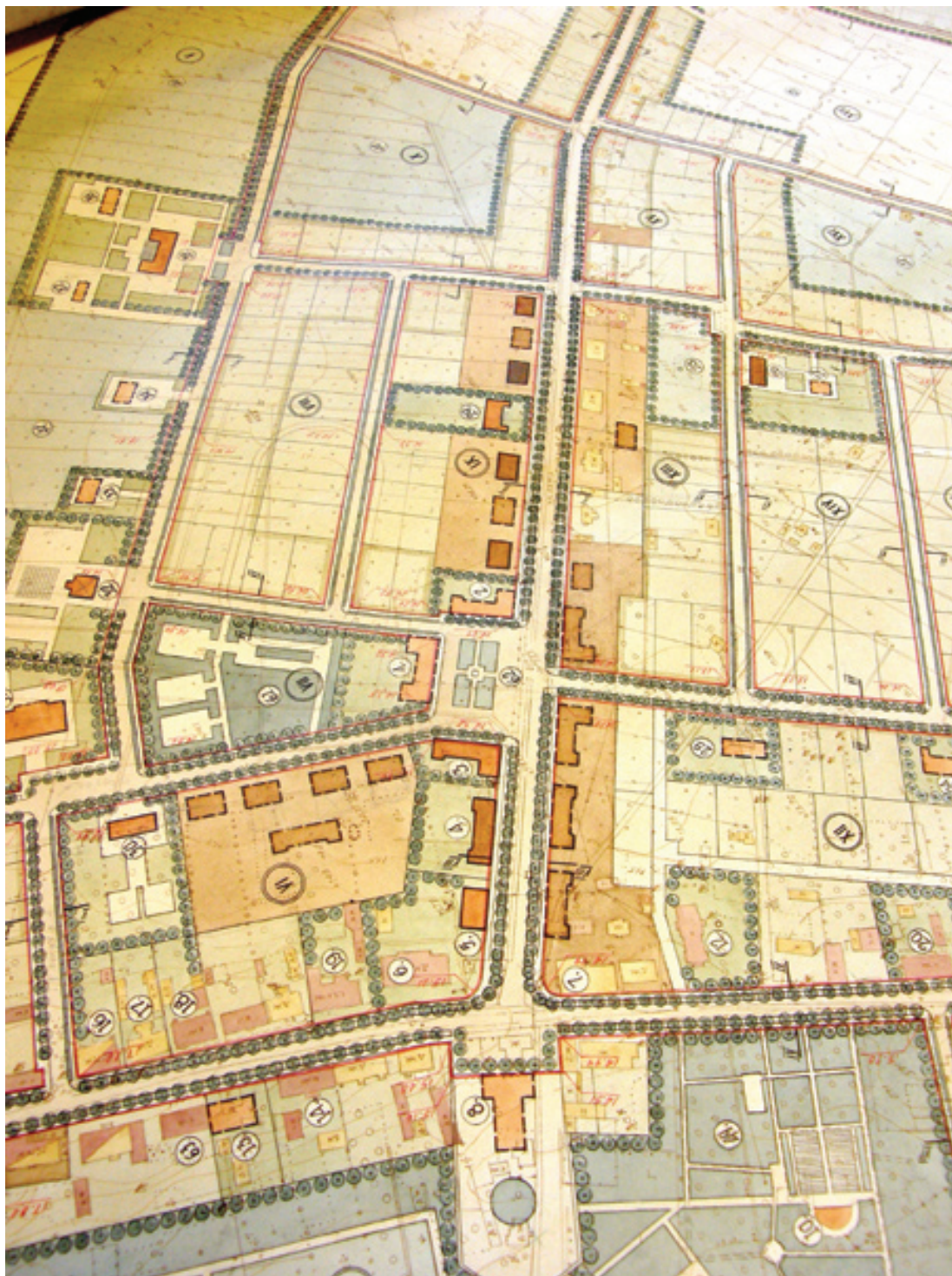
74. Valga 1945. aasta planeering. Koostanud F. Vendach, EAM.

75. Valga 1953. (?) aasta planeering. Koostanud A. Soans, EAM.

76. Valga 1954. aasta planeering. Koostanud A. Soans, EAM.

77. Lihula 1945. aasta planeering. Koostanud E. Liiva, EAM.

78. Lihula 1945. aasta planeering. Koostanud E. Liiva, EAM.

79. Tartu 1944. aasta planeering. Koostanud A. Matteus, EAM.

80. Tartu 1941.–1944. aasta sõjategevuse purustuste plaan. Koostanud A. Matteus, EAM.

81. Tartu 1945. aasta planeering. Koostanud P. Tarvas, EAM.

82. Tartu 1950. aasta planeering. Koostanud A. Soans, EAM.

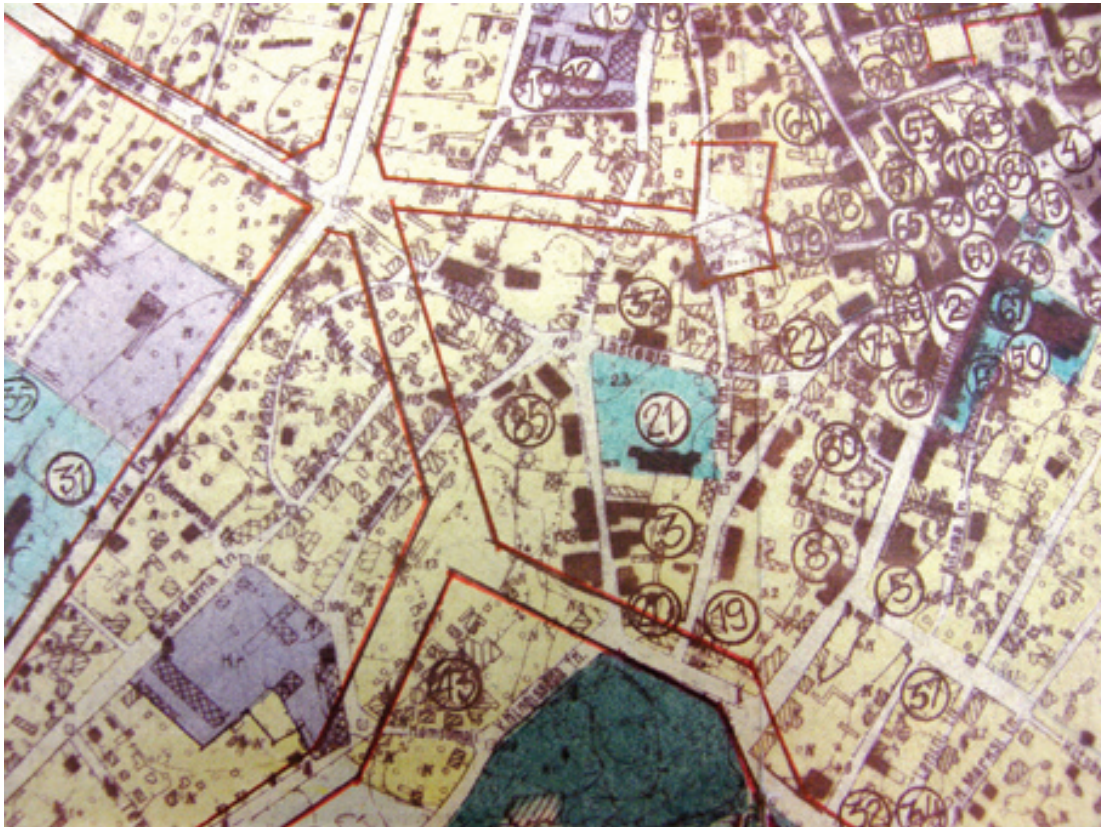
83. Tartu 1958. aasta planeering. Koostanud A. Soans, ERA.

84. Võru 1971. aasta planeering. Koostanud R. Riitsaar, ERA.

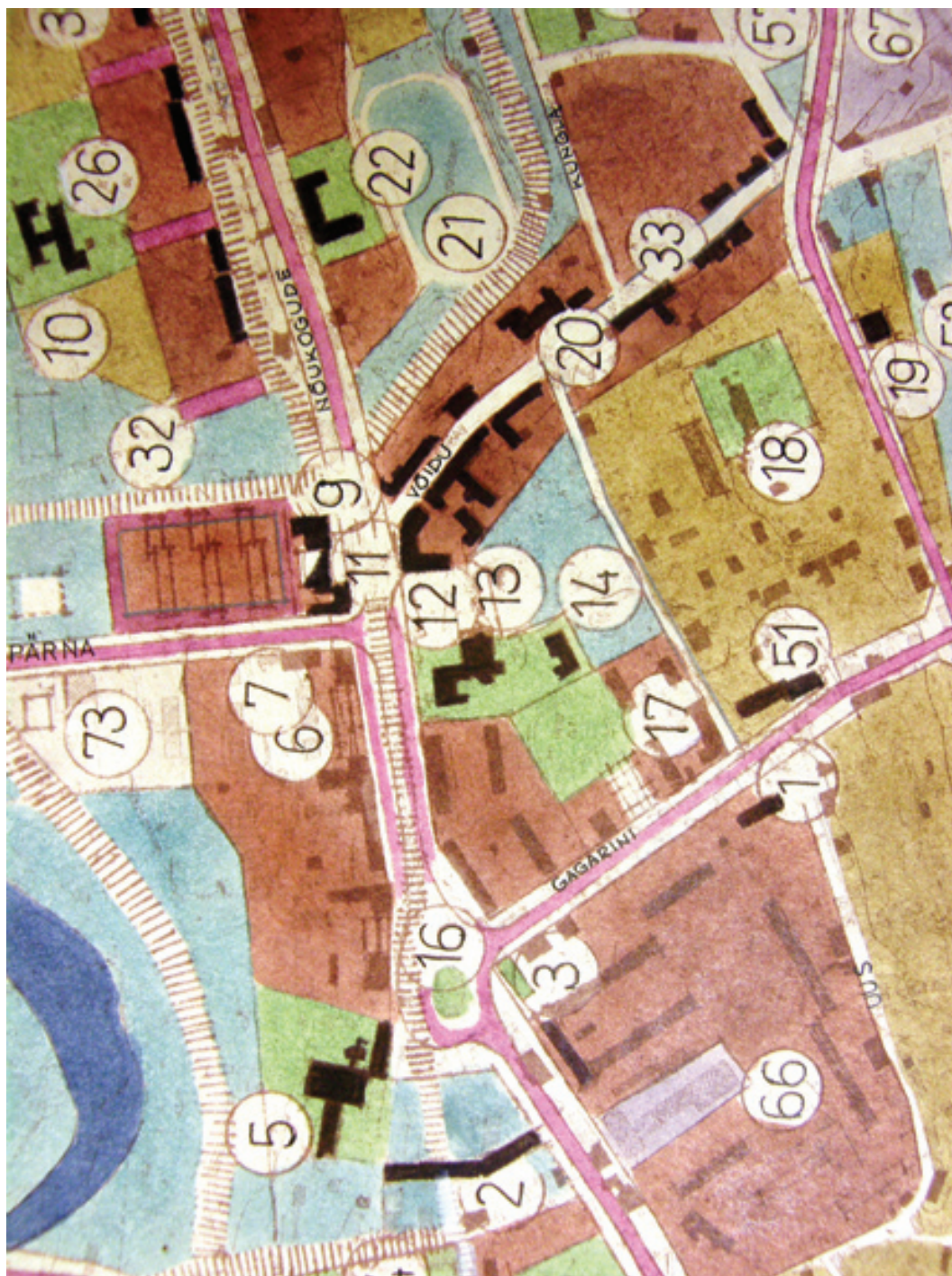
85. Kuressaare 1968. aasta planeering. Koostanud H. Sepp, I. Luhtin, ERA.

86. Kuressaare 1968. aasta planeering. Koostanud H. Sepp, I. Luhtin, ERA.

87. Viljandi 1964. aasta planeering. Koostanud M. Meelak, M. Port, ERA.

88. Valga-Valka 1970. aasta planeering. Koostanud V. Tallo, ERA.

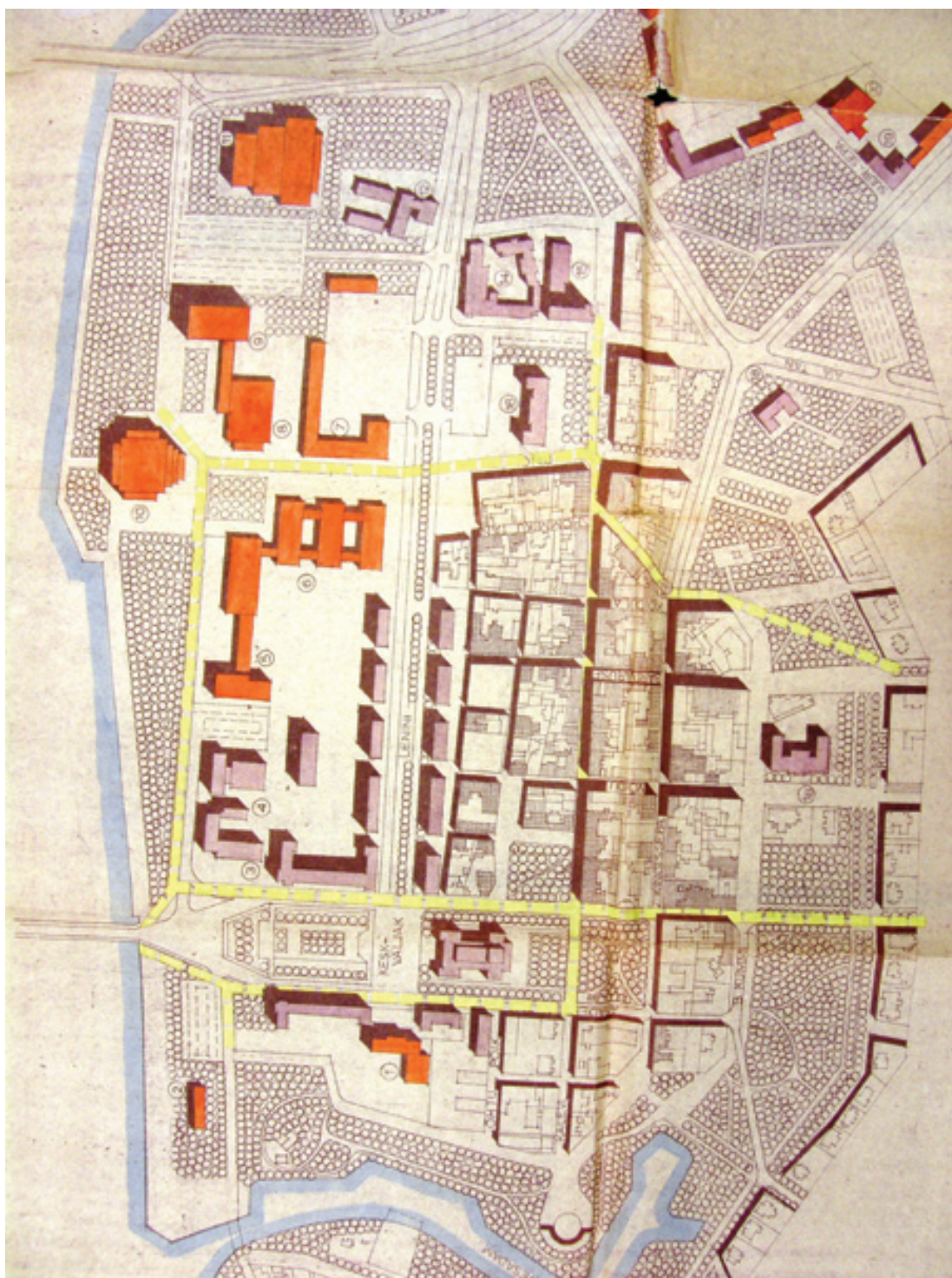
89. Rakvere 1971. aasta planeering. Koostanud V. Tallo, EAM.

90. Tartu 1963. aasta planeering. Koostanud H. Reissar, V. Solomatina, R. Palis, EAM.

91. Tartu 1963. aasta planeering. Koostanud H. Reissar, V. Solomatina, R. Palis, EAM.

92. Pärnu 1974. aasta planeering. Koostanud H. Sepp, A. Andreller, ERA.